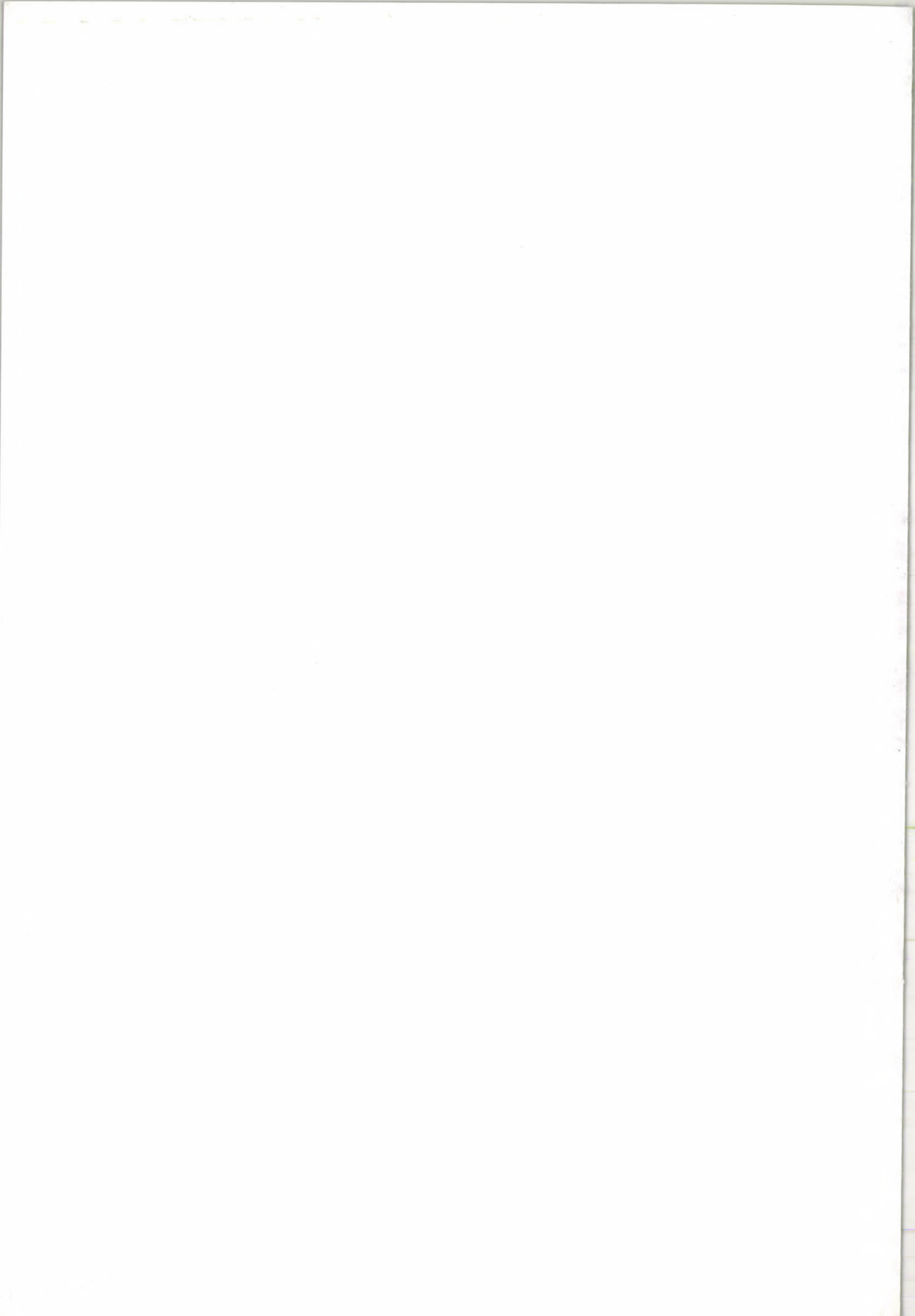

DEMOGRÁFIA

2003. XLVI. ÉVF. 1.

2003 MAJ 05.

DEMOGRÁFIA

46. ÉVF. 1. SZÁM

BUDAPEST
2003

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, HABLICSEK LÁSZLÓ,
HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER, KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS
KOVACSICS JÓZSEF, MILTÉNYI KÁROLY, PONGRÁCZ TIBORNÉ
SCHULER DEZSŐ, VUKOVICH GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG:

KLINGER ANDRÁS főszerkesztő
KAMARÁS FERENC felelős szerkesztő
HABLICSEK LÁSZLÓ szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ANDRÁS KLINGER managing editor
FERENC KAMARÁS responsible editor
LÁSZLÓ HABLICSEK editor

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

SPÉDER ZSOLT igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Dr. András Klinger*

Editorial Office: H-1149 Budapest, Angol u. 77.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Klinger András</i> : A kistérségek halandósági különbségei	9
<i>Hablicsek László</i> : A népességreprodukció területi aspektusairól	45
<i>Kovács Erzsébet</i> : Az idősödő népesség és a befektetési környezet Európában	73

KÖZLEMÉNYEK

<i>Skrabski Árpád</i> : A társadalmi tőke és a középkorú halálozás összefü- gései	95
<i>S. Molnár Edit</i> : Az ún. retrospektív gyermekszám – rejtőzködő vélemé- nyek	110

FIGYELŐ

Német-lengyel-magyar demográfiai szeminárium, 2002. november 22– 23.	116
Kettős szorításban – a középgenerációk élete és egészsége. Tudományos tanácskozás, 2003. január 16.	117
Jelentés a francia-magyar-szlovák népesség-előreszámítási munkaérte- kezletről, Budapest, 2003. január 23–24.	118

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

<i>Tienda, M.</i> : Demography and the social contract. (Demográfia és a tár- sadalmi szerződés.) <i>Demography</i> , 2002/4. 587–616. p. (Sz. K.)	119
<i>Lesthaeghe, R.</i> – <i>Neels, K.</i> : From the first to the second demographic transition: an interpretation of the spatial continuity of demographic innovation in France, Belgium and Switzerland. (Az első demográfia- i átmenettől a másodikig: a demográfiai megújulás területi folyto- nosságának magyarázata Franciaországban, Belgiumban és Svájc- ban.) <i>European Journal of Population</i> , 2002/4. 325–351. p. (M. Á.)	120
<i>Vallin, J.</i> : The end of the demographic transition: relief or concern? (A demográfiai átmenet vége: megkönnyebbülés vagy nyugtalanság?) <i>Population and Development Review</i> , 2002/1. 105–120. p. (M. Á.)	121

<i>Kytir, J. – De Wild, H. – Zuser, P.:</i> Demographische Strukturen und Trends 2001. (Demográfiai struktúra és trendek Ausztriában 2001-ben.) Statistische Nachrichten, 2002/10. 736–754. p. (Sz. G. S.)	123
<i>Hanika, A.:</i> Volkszählung 2001: Bevölkerungsentwicklung 1991–2001 nach Geburten- und Wanderungsbilanz. (A 2001. évi népszámlálás: Az 1991–2001 közötti népességnövekedés a születési és a vándorlási mérleg alapján.) Statistische Nachrichten, 2002/12. 920–926. p. (Sz. G. S.)	124
The older foreign-born population in the United States: 2000. (Az idősebb külföldön született népesség az Egyesült Államokban 2000-ben.) Special Studies – Current Population Reports, 2002. P 23/211. 1–11. p. (M. Á.)	125
<i>Wingen, M.:</i> Ein erneutes Plädoyer für eine bevölkerungsbewusste Familienpolitik. (Újabb érvek a demográfiailag tudatos családpolitika mellett.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/1. 69–85. p. (Sz. G. S.).....	126
<i>Goldschneider, F. – Turcotte, P. – Kopp, A.:</i> The changing determinants of women's first union in industrialized countries: United States, Canada, Italy and Sweden. (A nők első együttélési kapcsolatát befolyásoló tényezők változása az iparilag fejlett országokban: Egyesült Államok, Kanada, Olaszország és Svédország.) Genus, 2001/3–4. 107–131. p. (M. Á.)	127
<i>Haug, S.:</i> Familienstand, Schulbildung und Erwerbstätigkeit junger Erwachsener. Eine Analyse der ethnischen und geschlechtsspezifischen Ungleichheiten – Erste Ergebnisse des Intergrationssurveys des BiB. (Bundesinstituts für Bevölkerungsforschung). (A fiatal felnőttek családi állapota, iskolai végzettsége és kereső tevékenysége. Az etnikai és nemi egyenlőtlenségek vizsgálata – A Szövetségi Népeségkutató Intézet integrációs felméréseinek első eredményei.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/1. 115–144. p. (Sz. G. S.)	128
<i>Van Nimwegen, N. – Blommesteijn, M. – Moors, H. – Beets, G.:</i> Late motherhood in the Netherlands: current trends, attitudes and policies. (Késői gyermekvállalás Hollandiában: jelenlegi irányzatok, magatartások és politikák.) Genus, 2002/2. 9–32. p. (M. Á.)	129
<i>Dornseiff, J. M. – Sackmann, R.:</i> Zwischen Modernisierung und Re-Traditionalisierung: Die Transformation von Familienbildungsmustern im Lebenslauf ostdeutscher Frauen am Beispiel der Geburt des zweiten Kindes. (A modernizáció és a tradíciókhoz való visszatérés között: a keletnémet nők családalkítási szokásainak átalakulása a második gyermek születésének példáján.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/1. 87–114. p. (Sz. G. S.)	131
<i>Musick, K.:</i> Planned and unplanned childbearing among unmarried women. (Tervezett és nem tervezett gyermekszülés a nem házas nők körében.) Journal of Marriage and Family, 2002/4. 915–929. p. (Sz. K.)	132

<i>Cicali, D. – De Santis, G.</i> : Estimating cohort fertility levels and differentials by socio-economic characteristics with the own-children method and pseudo-panels. (A társadalmi-gazdasági jellemzők, mint differenciált kohorsz-termékenység becslése a saját-gyermek-módszerrel és pszeudo-panelek segítségével.) <i>Genus</i> , 2002/2. 35–61. p. (Sz. K.)	133
<i>McBride, B. A. – Schoppe, S. J. – Rane, T. R.</i> : Child characteristics, parenting stress, and parental involvement: Fathers versus mothers. (A gyermek tulajdonságai, a neveléssel járó stressz és a szülők szerepvállalása: Apák és anyák összehasonlítása.) <i>Journal of Marriage and Family</i> , 2002/4. 998–1011. p. (Sz. K.)	134
<i>Davidson, M. – Kjoller, M.</i> : The Danish health and morbidity survey 2000 – Design and analysis. (A 2000. évi dán egészségi és betegségi felmérés. Felvételi terv és elemzés.) <i>Statistics in Transition</i> , 2002/6. 927–942. p. (Sz. K.)	135

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demografie	136
Demography	137
European Journal of Population	137
Genus	137
Journal of Marriage and the Family	138
Population	140
Population and Development Review	140
Population Research and Policy Review	141
Population Studies	141
Population Trends	142
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	142

*Utánnymás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

<i>András Klínger</i> : Mortality differences of subregions in Hungary	9
<i>László Hablicsek</i> : Regional aspects of population replacement in Hungary	45
<i>Erzsébet Kovács</i> : Ageing population and investment climate in Europe	73

ARTICLES

<i>Árpád Skrabski</i> : Social capital and middle-aged mortality	95
<i>Édit S. Molnár</i> : The so-called retrospective number of children – hidden opinions	110

CHRONICLE

German-Hungarian-Polish Demographic Seminar, 22–23 November 2002	116
In double pressure – Mortality and morbidity of middle-aged generations. Conference, 16 January 2003	117
Report on the French-Hungarian-Slovak workshop on population projections, 23–24 January 2003	118

REVIEW

ARTICLES

<i>Tienda, M.</i> : Demography and the social contract. <i>Demography</i> , 2002/4. 587–616. p. (<i>K. Sz.</i>)	119
<i>Lesthaeghe, R. – Neels, K.</i> : From the first to the second demographic transition: an interpretation of the spatial continuity of demographic innovation in France, Belgium and Switzerland. <i>European Journal of Population</i> , 2002/4. 325–351. p. (<i>Á. M.</i>)	120
<i>Vallin, J.</i> : The end of the demographic transition: relief or concern? <i>Population and Development Review</i> , 2002/1. 105–120. p. (<i>Á. M.</i>)	121
<i>Kytir, J. – De Wild, H. – Zuser, P.</i> : Demographische Strukturen und Trends 2001. (Demographic structures and trends in 2001 in Austria.) <i>Statistische Nachrichten</i> , 2002/10. 736–754. p. (<i>S. G. Sz.</i>)	123
<i>Hanika, A.</i> : Volkszählung 2001: Bevölkerungsentwicklung 1991–2001 nach Geburten- und Wanderungsbilanz. (Population census 2001: Population development 1991–2001 by birth and wandering balances.) <i>Statistische Nachrichten</i> , 2002/12. 920–926. p. (<i>S. G. Sz.</i>)	124

The older foreign-born population in the United States: 2000. Special Studies – Current Population Reports, 2002. P 23/211. 1–11. p. (<i>Á. M.</i>)	125
<i>Wingen, M.</i> : Ein erneutes Plädoyer für eine bevölkerungsbewusste Familienpolitik. (Renewed indications for a real demographic family policz.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/1. 69–85. p. (<i>S. G. Sz.</i>).....	126
<i>Goldschneider, F. – Turcotte, P. – Kopp, A.</i> : The changing determinants of women's first union in industrialized countries: United States, Canada, Italy and Sweden. <i>Genus</i> , 2001/3–4. 107–131. p. (<i>Á. M.</i>)	127
<i>Haug, S.</i> : Familienstand, Schulbildung und Erwerbstätigkeit junger Erwachsener. Eine Analyse der ethnischen und geschlechtsspezifischen Ungleichheiten – Erste Ergebnisse des Intergrationssurveys des BiB. (Bundesinstituts für Bevölkerungsforschung). (Family status, learning and working activity of young adults. An analysis of ethnic and sex differences.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/1. 115–144. p. (<i>S. G. Sz.</i>)	128
<i>Van Nimwegen, N. – Blommesteijn, M. – Moors, H. – Beets, G.</i> : Late motherhood in the Netherlands: current trends, attitudes and policies. <i>Genus</i> , 2002/2. 9–32. p. (<i>Á. M.</i>)	129
<i>Dornseiff, J. M. – Sackmann, R.</i> : Zwischen Modernisierung und Re-Traditionalisierung: Die Transformation von Familienbildungsmustern im Lebenslauf ostdeutscher Frauen am Beispiel der Geburt des zweiten Kindes. (Between modernisation and retradisation: the transformation of the family formation method of East German woman, for instance at the example of the birth of the second child.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/1. 87–114. p. (<i>S. G. Sz.</i>)	131
<i>Musick, K.</i> : Planned and unplanned childbearing among unmarried women. <i>Journal of Marriage and Family</i> , 2002/4. 915–929. p. (<i>K. Sz.</i>)	132
<i>Cicali, D. – De Santis, G.</i> : Estimating cohort fertility levels and differentials by socio-economic characteristics with the own-children method and pseudo-panels. <i>Genus</i> , 2002/2. 35–61. p. (<i>K. Sz.</i>)	133
<i>McBride, B. A. – Schoppe, S. J. – Rane, T. R.</i> : Child characteristics, parenting stress, and parental involvement: Fathers versus mothers. <i>Journal of Marriage and Family</i> , 2002/4. 998–1011. p. (<i>K. Sz.</i>)	134
<i>Dauidsen, M. – Kjoller, M.</i> : The Danish health and morbidity survey 2000 – Design and analysis. <i>Statistics in Transition</i> , 2002/6. 927–942. p. (<i>K. Sz.</i>)	135

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

Demografie	136
Demography	137
European Journal of Population	137
Genus	137
Journal of Marriage and the Family	138
Population	140
Population and Development Review	140
Population Research and Policy Review	141
Population Studies	141
Population Trends	142
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	142

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

A KISTÉRSÉGEK HALANDÓSÁGI KÜLÖNBSÉGEI*

KLINGER ANDRÁS

A halandóság területi különbségeit már hosszú ideje kutatják Magyarországon. Az elemzések eddig vagy nagyobb területi egységek (megyék, újabban régiók) alapján történtek, vagy pedig településenként (egyedi községek és városok szerint). Felmerült annak az igénye, hogy a tágabb és szűkebb területi egységek mellett egy „közepes” területi egységre vonatkoztatott vizsgálat is készüljön. Erre legalkalmasabbnak a statisztikai kistérségek látszanak, amelyekre vonatkozó kutatások már néhány éve folynak, és bizonyos homogenitást mutatnak – szemben az eléggé heterogén nagyobb térségekkel. A kistérségekre vonatkozó adatok is rendelkezésre állnak. Ezért a halandósági különbségeket erre a 150 kistérségre, illetve – a későbbiekben, a tanulmány második részében – Budapest kerületeire vonatkozóan végezzük el. A halandósági adatokat össze kívánjuk hasonlítani a kistérségek fejlettségére vonatkozó mutatókkal, illetve a népesség demográfiai összetételére vonatkozó információkkal.

Módszer

A kistérségekre vonatkozó halálózási adatok a Központi Statisztikai Hivatal Népesedéssziszti Adatbázisából származnak. Mivel egy év adata – a kis számok miatt – statisztikailag nehezen elemezhető, öt év: 1996–2000 adatait vettük a számítások alapjául. A kiválasztott öt év átlagában kiszámításra kerültek az ötéves korcsoportra vonatkozó nemenkénti halálózási arányszámok. Ezek segítségével – a kormegoszlási különbségek kiküszöbölése céljából – mindkét nemre külön és a népességre együttesen *standardizált halálózási arányszámok* kiszámítására került sor valamennyi kistérségre vonatkozóan. A standardizálás alapjául az Egészségügyi Világszervezet (WHO) világnépesség-re vonatkozó kormegoszlását tekintettük. Ez a népesség összetételét az alábbi módon határozza meg:

* Készült a Nemzeti Kutatás Fejlesztési Program 1/002/2001. sz. kutatása és az ENSZ Fejlesztési Program (UNDP) HUN/00/002. sz. projekt keretében.

1. *Standard népesség kormegoszlása (WHO szerint)*
Age distribution of WHO World Standard Population

Korcsoport	Standard népesség %-ában
0	1,8
1-4	7,0
5-9	8,7
10-14	8,6
15-19	8,5
20-24	8,2
25-29	7,9
30-34	7,6
35-39	7,2
40-44	6,6
45-49	6,0
50-54	5,4
55-59	4,6
60-64	3,7
65-69	3,0
70-74	2,2
75-79	1,5
80-84	0,9
85-x	0,6
Összesen	100,0

A standardizált halálozási arányszámokat a könnyebb összehasonlítás céljaira átalakítottuk *standardizált halandósági hányadossá*. Ez azt fejezi ki, hogy az adott kistérség – férfi, női vagy együttes – standard halálozási arányszáma hány százaléka a vidéki átlagos standard halálozási arányszámnak. Budapest esetében a kerületi arányszámokat a fővárosi átlaghoz viszonyítottuk. E kettéválasztásra azért volt szükség, mert a budapesti standardhalálozási arányszám (7,96‰) csak 86%-a a vidékinek (9,28‰). Az országos átlaghoz (9,05‰) történő viszonyítás torzításokat okozna.

A kistérségek fejlettségét egy *komplex mutató* segítségével mérhetjük. Ezt a 24/2001 (IV. 30) Országgyűlési határozat rendelkezései alapján határozták meg. Valamennyi kistérségnél 19 mutató segítségével került kialakításra a kistérség fejlettségét jelentő komplex mutató értéke. Az egyes mutatók szélsőértékei által meghatározott értékskálát 5 egyenlő részre osztották, majd a legrosszabb értéktől a legjobb felé haladva a kistérségek mutatójának megfelelően 1–5 pontszámot kapott. Az egyes mutatócsoportok átlagos értéke adta a gazdasági, az infrastrukturális, a társadalmi-szociális és a foglalkozási helyzet mérőszámait az adott kistérségben, majd a négy mutatócsoport átlaga lett az elmaradottság (fejlettség) közös mérőszáma.

A komplex mutató kiszámításánál használt adatok köre a következő:

2. *A komplex mutató kiszámításánál használt adatok köre (a 24/2001 /IV. 20./
OGY határozat alapján)*
Data used in calculating the complex index

I. Gazdasági mutatók

1. 1000 lakosra jutó gazdasági szervezetek
2. A működő gazdasági szervezetek változása
3. 1000 lakosra jutó tudományos kutatók-fejlesztők
4. 1 állandó lakosra jutó Szja-alapot képező jövedelem

II. Infrastrukturális mutatók

5. Közüzemi vízvezeték-hálózatba bekapcsolt lakások aránya
6. 1 km vízvezeték-hálózatra jutó csatornahálózat hossza
7. Vezetékes gázellátásba bekapcsolt lakások aránya
8. 1000 lakosra jutó vendégéjszakák száma
9. 1000 lakosra jutó kiskereskedelmi boltok
10. Komplex életminőségi elérési – számított – mutató
11. 1000 lakosra jutó távbeszélők száma

III. Társadalmi-szociális helyzet

12. Épített 3–x szobás lakások aránya
13. 1000 lakosra jutó személygépkocsik száma
14. Vándorlási különbözet
15. 60–x évesek aránya
16. Települések átlagos lélekszáma
17. Halálozási arány

IV. Foglalkoztatási helyzet

18. Munkanélküliek aránya
19. Tartós –180 napon túli – munkanélküliek aránya

A komplex mutatóban szereplő 19 mutató mellett még további minőségi mutatók is figyelembe vehetők a halandósági helyzettel összefüggésben. Főleg az egészségügyi ellátással, oktatási intézmények helyzetével, közlekedési viszonyokkal kapcsolatos adatokat lehet figyelembe venni.

A komplex mutató alapján kerültek kijelölésre a *kedvezményezett térségek*, és ennek alapján kerül elosztásra az Európai Unió támogatása is. Ez azonban minőségi ismérvként is felhasználható, így a halandóság elemzésére is. A 150

kistérség közül 94-et tekintenek kedvezményezett térségnek. Ezek közül 90 az elmaradott térség, 6 az ipari szerkezetátalakítás térsége és 67 tekinthető vidékfejlesztési térségnek. A kedvezményezett kistérségekben él az ország népességének 36%-a. Ide tartozik az ország településeinek 60%-a (1880 község ill. város).

Kistérségek halandósági különbségei

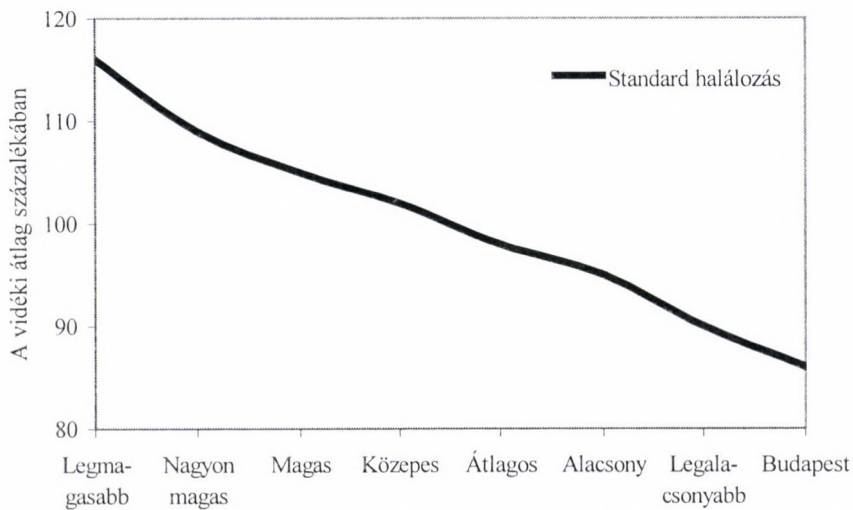
A két nem halandóságában mutatkozó jelentős különbségek miatt indokolt kistérségenként is előbb nemenként külön-külön vizsgálni a halandósági differenciákat. 1996-2000 átlagában országosan a férfiak standard halálozási arányszáma közel kétszerese volt ugyanis a nőkének.

A kistérségeket a vidéki átlaghoz viszonyított standardizált halandósági hányadosuk nagysága alapján hét csoportba osztottuk. Ezek szerint a kistérségek halandósági szint szerinti megoszlása 1996-2000 átlagában a következő volt:

3. Kistérségek száma halandósági szint szerint Number of subregions by mortality level

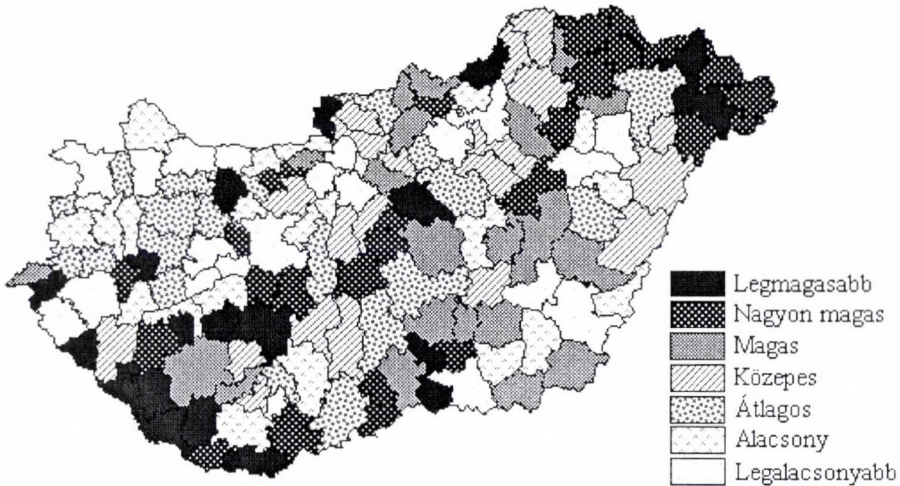
Halandósági szint	Standard halandósági hányados	Kistérségek száma			Kistérségek %-ban		
		férfi	nő	összes	férfi	nő	összes
halandósági hányados alapján							
1. Legmagasabb	113-130	23	14	20	16	9	13
2. Nagyon magas	108-112	29	23	25	19	16	17
3. Magas	104-107	18	20	21	12	13	14
4. Közepes	101-103	12	20	20	8	13	13
5. Átlagos	97-100	22	26	20	15	18	13
6. Alacsony	93-96	25	25	22	17	17	16
7. Legalacsonyabb	77-92	20	21	21	13	14	14
Összesen		149	149	149	100	100	100

Ha a két nem együttes standardizált halandósági hányadosa alapján vizsgáljuk a kistérségek halandósági szint szerinti megoszlását, akkor 13%-uk jut a legmagasabb kategóriába. Ez a szint inkább a férfiakra jellemző: az ő mutatójuk szerint a kistérségek 16%-a tartozik ide (vagyis 113% vagy ennél magasabb a halandósági hányadosuk), a nőknél jóval ritkább az ebbe a kategóriába tartozás: csak a kistérségek 9%-a tartozik ide.

I. Halandósági szintek kistérségenként
Level of mortality in subregions

Nagyobb csoportonként vizsgálva is megtaláljuk ezt a különbséget. A három „magas” csoportba (1–2–3. kategória) sorolhatók a férfiak mutatói alapján a kistérségek 47%-a. De a nők adatait figyelembe véve csak 38%-uk tartozik ide. Fordított a helyzet a két „közepes” csoport (4–5. kategória) nemenkénti megoszlásával. Ide a férfiak mutatói szerint a kistérségek 23, a nők adatai szerint pedig 31%-a kerül. Nincs viszont eltérés a két „alacsony” halandóságú csoportnál (6–7. kategória). Ide a férfiak mutatója szerint a kistérségek 30, a nőknél pedig 31%-a esik.

II. Standardizált halandósági hányados, 1996–2000 átlaga
Standardized mortality ratios, 1996–2000 average

Ha most külön-külön vizsgáljuk a két nem adatait, azt tapasztaljuk, hogy a *férfiak* standardizált halandósági hányadosa a szobi kistérségben a legmagasabb (130%), de alig marad el ettől a kiskunmajsai, a kisléberkői és az őriszentpéteri kistérségé (126–129%). Még további három kistérségben (baktalórántházai, nagykátai és sümegi) találunk viszonylag magas hányadost (122–123%). További 16 kistérségben van még 113–119% közötti standardizált halandósági hányados.

A legalacsonyabb férfi halandósági hányados a csornai kistérségben található (81%), ezt követi két észak-balatoni kistérség: a balatonalmádi és a balatonfüredi (83–84%). De alig magasabb ezeknél a soproni (85%), valamint a szarvasi, a szentendrei, és a győri hányados (87%). További 5 kistérségben van 89–90, illetve 7-ben 91–92%-os hányados.

A férfiak esetében a maximális halandóságú kistérség (Szob) halandósági hányadosa 60%-kal magasabb a legalacsonyabbénak (Csorna), ami elég nagy szóródást jelent a kistérségek között.

A *nők* adatait alapul véve a legmagasabb értéket a barcsi kistérségben találjuk (128%). De igen magas még ez a mutató a lengyeltóti, mátészalkai, kisléberkői kistérségben is (120–124%). További 9 kistérségben 113–119%-os a standardizált halandósági hányados értéke a nőknél.

Legalacsonyabb női halandóságot a két észak-balatoni kistérségben találunk (Balatonfüred: 77, Balatonalmádi: 80%), De igen kedvező ez az érték (86%) még a lenti, a gyöngyösi és a pécsváradi kistérségben. Alig magasabb ezeknél

(88%) a veszprémi, a celldömölki és az egri kistérségben. További 5 esetben találunk 89, illetve 4-ben 90%-os értéket.

A maximális és a minimális érték közötti különbség a nőknél még magasabb, mint a férfiaknál: a barcsi kistérségben 66%-kal magasabb, mint a balatonfürediben.

Érdekes módon a két nem fel- vagy lefelé kiugró értékei nem nagyon esnek egybe. Talán csak a két észak-balatoni kistérség az, ahol mindkét nemnél a legalacsonyabbak között van a standardizált halandósági hányados. A legmagasabb férfi értékek mellé egyedül a kishévi kistérségben találunk kiemelkedő női értéket (férfi: 127, nő: 120%). De a többi 120% feletti férfi hányadost felülmúló térségben csak 102–108%-os a női mutató. Legjobb példa erre, hogy a maximális (130%-os) férfi értéket elérő szobi kistérségben csak 107%-os a női mutató. A nőknél a 120%-ot meghaladó négy térségben már közelebb állnak az övéikéhez a férfiak mutatói (110–119%-osok). Legnagyobb az egybeesés a mátészalkai kistérségben (nő: 121, férfi: 119%). A maximális női értéket (128%) jelentő Barcon ennél mérsékeltebb (117%) a férfi hányados értéke.

A két nem halandósági viszonyaiban megmutatkozó különbségek miatt az *együttes* (vagyis a két nem összegére vonatkozó) kiugró mutatót jelentő kistérségek eltérő módon alakulnak. A maximális együttes halandósági hányadost a kishévi kistérségben találjuk, amelynek 125%-os értéke 56%-kal magasabb a minimális értéket (80%) jelentő balatonfüredinél. Magas még (120%) az együttes érték a mátészalkai, a barcsi és az őriszentpéteri kistérségben. A legalacsonyabbak között van a balatonalmádi (82%), valamint a csornai, a soproni és a szentendrei kistérségben (86–88%).

Ha rátekinünk a térképre, azt tapasztaljuk, hogy mindkét nem esetében a legmagasabb standardizált halandósági hányadosokat – nagyjából összefüggő módon – az ország két területén találunk: Északkelet-Magyarországon és délnyugaton, a férfiaknál ilyen területnek számít még a fővárostól délkeletre és délnyugatra fekvő terület is. A legkedvezőbb helyzetben mindkét nem esetében az északnyugati országrész mutatkozik, de a férfiaknál a fővárostól nyugatra elhelyezkedő kistérségek is összefüggő területet képeznek alacsony halandósági hányadosukkal.

Azokban a kistérségekben, ahol nagyon magas vagy magas a halandóság (1–2. kategória), a települések között viszonylag alacsony a városok aránya (az országos átlag 72, illetve 85%-a), de az alacsony kategóriában (6.) igen magas (126%-a az átlagosnak). Érdekes módon a legalacsonyabb (7.) kategóriában a vidéki átlagnak megfelelő.

Azokban a kistérségekben, amelyekben nagyobb városok találhatóak, általában a halandósági szint a legalacsonyabb vagy legalábbis az alacsony kategóriába tartozik. A legkedvezőbb halandósági hányadost az alábbi, nagyvárosokat tartalmazó kistérségekben találjuk:

4. Nagyvárosok standard halandósági hányadosa (1996–2000)
Standard mortality of big cities (1996–2000)

Kistérség	Standard halandósági hányados		
	összesen	férfi	nő
Sopron	87	85	89
Veszprém	90	92	88
Eger	90	93	88
Győr	90	87	93
Szeged	91	93	90
Zalaegerszeg	92	95	89
Székesfehérvár	92	90	95
Békéscsaba	92	89	96
Szombathely	95	93	99
Szolnok	95	96	95
Pécs	95	93	99

A nagyvárosokat tartalmazó alacsony halandóságú kistérségek sorából kissé lemarad a nyíregyházi (98%), a kecskeméti (99%) és még inkább a debreceni (101%) és a miskolci (103%) kistérség.

A fentiek miatt is jóval többen élnek olyan kistérségekben, ahol viszonylag alacsony a halandóság, mint azokban, ahol magasabb. A halandósági hányados nagyságrendje szerint a népesség megoszlása 2001-ben a következő volt:

5. Népességszám halandósági szint szerint
Population by mortality level

Halandósági szint	Lakónépesség 2001. II. I.	
	ezer fő	népesség %-ában
1. Legmagasabb	640	6,3
2. Nagyon magas	894	8,8
3. Magas	1 092	10,7
4. Közepes	1 557	15,3
5. Átlagos	1 236	12,1
6. Alacsony	1 365	13,4
7. Legalacsonyabb	1 636	16,0
Vidék összesen	8 420	82,6
Budapest	1 776	17,4
Összesen	10 198	100,0

A különböző kistérségi csoportok népességi és városiasodási arányának különbségei miatt a települések átlagos népességszáma a halandósági szint csökkenésével emelkedik. Másképp fogalmazva, minél kisebb átlagosan a települések átlagos népességszáma, annál magasabb a halandósági szint. A legmagasabb halandóságú kistérségekben a települések átlagos lélekszáma alig éri el

a vidéki átlag felét és a nagyon magas halandóságúakban is csak annak kétharmada. Ugyanakkor a legalacsonyabb halandóságú kistérségekben már 43%-kal magasabb a népességi átlag a vidéki középértékhez viszonyítva és közel háromszoros a legmagasabb halandóságú kistérségekéhez képest.

Ezzel is összefügg, hogy a halandóság emelkedésével párhuzamosan növekszik az adott halandóságú csoport együttes népsűrűségi mutatója. A legmagasabb és magas halandóságú kistérségek népsűrűségi mutatója a vidéki átlagnak alig kétharmadát éri el. Ugyanakkor a legalacsonyabb halandóságú kistérségekben a népsűrűség szintje közel egyharmadával meghaladja ezt és így közel kétszerese a magasabb halandóságú kistérségekének.

Halandóság korcsoportok szerint

Az általános halandósági különbségeken belül (amelyeket a standard halandósági hányadosok segítségével mutattunk be) érdemes annak az áttekintése is, hogy ezek a differenciák azonos vagy eltérő módon alakulnak a különböző korcsoportokban. Ennek tanulmányozásához a kistérségek 1996–2000 közötti halandósága alapján az alábbi öt jellemző korcsoportra vonatkozóan korszpecifikus arányszámokat számítottunk:

- 0–14 évesek
- 15–39 évesek,
- 40–59 évesek,
- 60–79 évesek,
- 80 évesek és idősebbek.

A korszpecifikus halandósági mutatók egyértelműen minden esetben a legmagasabb halandóságú kistérségekben a legmagasabbak, majd az általános halandósági szint csökkenésével minden korcsoportban fokozatosan visszaesnek. De a kor előrehaladtával a különbségek kisebbek lesznek.

A legmagasabb halandósági szintű kistérségekben a 40 éven aluliak halandósága mintegy egynegyedével haladja meg a vidéki átlagot, a 40–59 éveseknél csak mintegy egyötödével, az ennél idősebbeknél pedig már csak egytizedével. A legmagasabb halandósági szint halandósági aránya a legalacsonyabb szinthez viszonyítva a 40 éves kor alatt csaknem másfélszeres, a 40–59 éveseknél 40%-os, az idősebb korúaknál egynegyednyi, ill. egyhatodnyi. Ha az egyes korcsoportok halandósági különbségének arányát a standard halandósági hányadoshoz – vagyis az átlaghoz – viszonyítjuk, azt látjuk, hogy ez a 40 évesnél fiatalabbak esetében mutatja a legnagyobb szóródást: a legmagasabb halandósági szintű kistérségekben 8–9%-kal magasabb, a legalacsonyabb halandóságú kistérségekben pedig 7%-kal alacsonyabb. Fordított a helyzet a legidősebbek esetében:

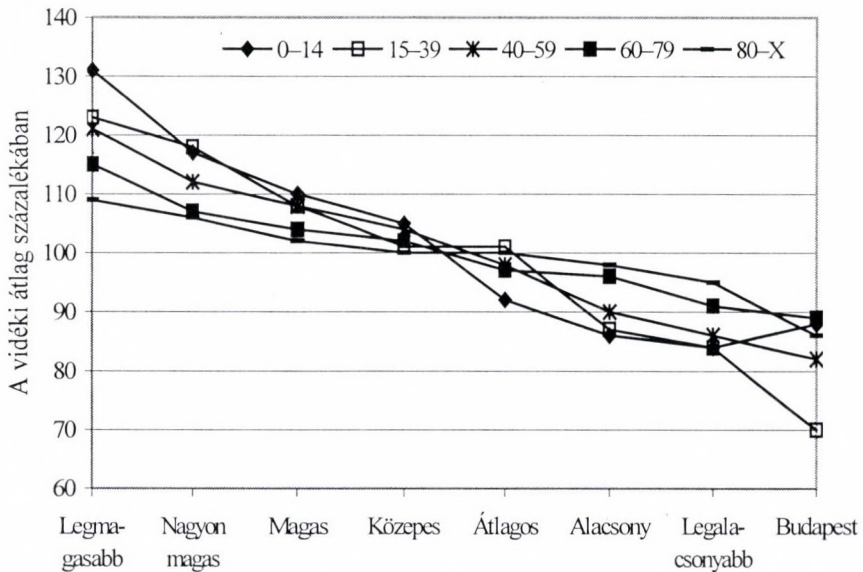
itt a kor szerinti halandóság a legmagasabbak esetében 4–5%-kal kedvezőbb, a legalacsonyabbak esetében pedig 3%-kal kedvezőtlenebb az átlagostól.

A vidéki kistérségek kor szerinti halandóságának különbségei halandósági szintek szerint 1996–2000 között az alábbiak voltak:

*6. Halandóság korcsoportok szerint a kistérségek halandósági szintje szerint
Mortality by age groups by the mortality level of subregions*

Halandósági szint	Százezer megfelelő korú lakosra jutó halálozás					
	0–14	15–39	40–59	60–79	80–x	összesen ^{a)}
	a vidéki átlag %-ában					
1. Legmagasabb	127	125	121	113	110	116
2. Nagyon magas	119	120	112	106	106	109
3. Magas	105	107	108	105	103	105
4. Közepes	105	104	104	101	99	102
5. Átlagos	91	100	97	97	100	98
6. Alacsony	89	87	91	97	97	95
7. Legalacsonyabb	85	83	86	92	86	86
Vidék összesen	100	100	100	100	100	100
Budapest	90	71	85	92	86	86
Összesen	100	98	98	99	97	98

^{a)} Standard halandósági hányados.

*III. Halandóság korcsoportok és kistérségek szerint
Mortality by age-groups in subregions*

Budapest halandósága csaknem minden esetben alatta van a legalacsonyabb vidéki kistérségekben tapasztaltnak. Kivétel csupán a 15 éven aluliak korcsoportja, ahol a fővárosban 6%-kal magasabb a halandóság, mint a legalacsonyabb halandóságú vidéki kistérségekben. A két mutató azonos a 60–79, és csaknem azonos a 40–59 évesek esetében. A főváros előnye a legszámottevőbb a 15–39 évesek körében (14%-kal alacsonyabb, mint a legkedvezőbb halandóságú kistérségekben). De a legidősebbeknél is budapesti előny mutatkozik (9%-os).

Halandóság halálloki csoportok szerint

A halandósági különbségek elemzésénél igen fontos szempont a főbb halállokok közötti differenciák elemzése. A kis halálozási esetszám miatt e vizsgálatot a kistérségek esetében az alábbi kilenc halálloki csoport vonatkozásában tudtuk elvégezni (mellettük feltüntetve az 1996–2000 közötti országos előfordulási arányokat):

Halálloki csoport	%
Daganatok	24,1
Ischaemiás szívbetegség	22,0
Egyéb szívbetegség	15,4
Agyérbetegség	13,8
Légzőszervi betegség	4,1
Emésztőszervi betegség	7,2
Egyéb természetes betegség	6,0
Baleset	4,9
Öngyilkosság	2,4
Összesen	100,0

Ha a vidéki kistérségek vonatkozásában vizsgáljuk a standard halandósági hányadosok alapján az egyes halálloki csoportok szerinti különbségeket, akkor azok nagyságrendje szerint az alábbiakat állapíthatjuk meg:

A legnagyobb eltérés az *agyérbetegségek* standard halandósági arányában mutatkozik az átlagos halandósági szint szerint. Ennek előfordulása ugyanis a legmagasabb halandóságú kistérségekben egyharmadával magasabb a vidéki átlagnál és közel másfélszerese a legalacsonyabb halandóságú kistérségekben tapasztaltnak. Előfordulási aránya az előzőekben 16, az utóbbiakban 14%-os, Nagy még az eltérés az *emésztőszervi betegségek* halandóságában is (döntő részben az alkoholos eredetű májbetegségek eltérő előfordulása miatt). Ez a legmagasabb kategóriában 31%-os többletet jelent az átlagoshoz és 62%-ost a legalacsonyabb kategóriához képest. Az előfordulás 8,2 és 6,5% között mozog.

Közepesek és szinte azonosak a különbségek a két *szívbetegségi* csoport esetében, mindkettőnél a legmagasabb kategóriába tartozó kistérségek halandósága 16%-kal van az átlag felett és egynegyedével magasabb a legkedvezőbb csoportba tartozóknál. A *légzőszervi betegségek* halandósága is hasonló eltéréseket mutat: 14%-ost az átlaghoz, de 52%-ost a legalacsonyabbakhoz képest. Az előfordulások szinte azonosak a két szélső csoportban. Viszont alig mutatkozik különbség a *daganatos betegségek* halandósági szintjében. A magas halandóságú kistérségekben ez valamivel az átlagos felett van, és csupán a legalacsonyabb halandóságú kistérségekben találunk egy 8%-os csökkenést az átlaghoz képest. A legmagasabb halandóságú kistérségekben a daganatos halálozások súlya 21, a legalacsonyabbakéban pedig közel 25%.

Az erőszakos halálozások közül a *balesetek* miatti halálozások mutatnak nagyobb szóródást. Ezek halandósága a legmagasabb kategóriában egyötödével haladja meg a vidéki átlagot és egyharmadával több, mint a legalacsonyabb kategóriában. A halálos végű öngyilkosságoknál az átlaghoz viszonyítva már csak 12%-os a többlet, a legalacsonyabbakhoz viszonyítva ennél is egyharmadnyi többletet találunk.

A vidéki kistérségek standard halandósági aránya halálóki csoportok szerint 1996–2000-ben az alábbiak szerint alakult általános halandósági szint szerint:

7. *Halandóság halálóki csoportonként a kistérségek halandósági szintje szerint*
Mortality by causes of death by the mortality level of subregions

Halandósági szint	Százézer lakosra jutó halálozás (standard népesség alapján)									
	daganat	ischémiás szívbetegség	egyéb	agyér-betegség	légzőrendszeri betegség	emésztőrendszeri betegség	egyéb természetes betegség	baleset	öngyilkosság	összes
a vidéki átlag százalékában										

1. Legmagasabb	101	118	116	133	114	131	118	120	112	116
2. Nagyon magas	103	109	103	113	118	114	118	107	108	109
3. Magas	100	103	108	107	118	103	109	96	115	105
4. Közepes	104	100	102	93	94	106	104	103	109	102
5. Átlagos	96	102	94	98	111	98	89	106	95	98
6. Alacsony	100	95	94	93	95	93	94	94	91	95
7. Legalacsonyabb	92	92	94	90	77	91	87	90	83	90
Vidék										
összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Budapest	95	94	107	76	68	86	79	83	60	86
Összesen	98	99	96	95	94	97	96	97	98	98

Budapest és a legalacsonyabb halandóságú vidéki kistérségek az egyes halálhalmok csoportok tekintetében elég nagy differenciálódást jelentenek. Vannak olyan halálhalmok, ahol Budapest helyzete rosszabb: ez leginkább az egyéb szívbetegségek miatti halandóságnál mutatkozik (14%-os többlettel), de 6%-kal magasabb a fővárosiak halandósága az emésztőszervi betegségek miatt, mint a legkedvezőbb helyzetű vidéki kistérségekben, és 2–3%-os budapesti többlet mutatkozik a daganatok és az ischaemiás szívbetegségek esetében is. Ezzel szemben 29%-kal kevesebb öngyilkosság, 16%-kal kevesebb agyérbetegség és 8–12%-kal kevesebb baleset és légzőszervi betegség miatti halálozás jut száz-ezer lakosra a fővárosban, mint a vidéki legkedvezőbb halandóságú kistérségekben.

Érdemes annak áttekintése is, hogy milyen halálhalmok okozzák a halandósági többletet. Ha a legmagasabb halandóságú vidéki kistérségek, ill. budapesti kerületek halálhalmi halandósági adatait hasonlítjuk össze a lekedvezőbbekkel, akkor meg tudjuk állapítani, hogy melyek azok a halálhalmok, amelyek az adott kategória többlet halandóságát okozzák. Vidéki viszonylatban a standard halandósági arányban átlagosan 29%-os a két szélső érték közötti különbség. Ha ezeket a halandósági többleteket halálhalmok szerint kibontjuk, a következő képet kapjuk:

*8. Legmagasabb halandóságú kistérségek halandósági többlete
halálhalmi csoportonként
Mortality surplus of the subregions by groups of causes of death*

Halálhalmi csoport	Legmagasabb halandóságú kistérségek többlethalandósága a legalacsonyabb halandóságúakéhoz viszonyítva	
	százezer lakosra	százalékban
Daganatok	30	8,4
Ischaemiás szívbetegség	70	19,7
Egyéb szívbetegség	48	13,1
Agyérbetegség	81	22,9
Légzőszervi betegség	21	6,0
Emésztőszervi betegség	50	14,0
Egyéb természetes betegség	26	7,3
Baleset	20	5,6
Öngyilkosság	9	2,7
Összesen	364	100,0

A vidéki magas halandóságban csak 8% a daganatok halálozásának súlya. Ezzel szemben az agyérbetegségek előfordulása vidéken a többlethalandóság 23%-át jelenti. Magas még az ischaemiás szívbetegség többlet halandóságban játszott szerepe (20%), de már az egyéb szívbetegségeké kevésbé jelentősek

(13%). Ugyancsak nagy az emésztőszervi betegségek hatása is a halandósági többletre (14%).

Halandóság és lelki egészség

Felmerül az a kérdés, hogy a lelki egészség miképpen befolyásolja általánosságban az egészségi állapotot és azon keresztül milyen mértékben hat a halandósági különbségekre. A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Magtartástudományi Intézete „Hungarostudy/2002” vizsgálata 12 600 főre kiterjedő, országosan és kistérségekre is reprezentatív vizsgálata alapján lehetőség kínálkozik e kérdés megválaszolására. A vizsgálatban szereplő kérdések segítségével kistérségenként – és így kistérségi csoportonként – egy 4-skálás csoportosításban megállapítható a Beck-féle depressziós index. Ennek alapján mind a megoszlásokat, mind pedig a depressziós átlagokat összehasonlíthatjuk a kistérségi, ill. budapesti kerületi halandóság szintekkel.

Országosan – a reprezentatív vizsgálat adatai alapján – a felnőtt népesség 51%-a tekinthető – a lelki egészség szempontjából – egészségesnek, 27%-uk enyhe depressziós, 13%-uk depressziós és 9%-uk súlyos depressziós. A depressziós index átlaga 7,9. Ha a depressziós szint szerinti megoszlásokat nézzük, akkor az egészségesek és a súlyos depressziósok arányának halandósági szint szerinti változásait érdemes vizsgálni. Egyik esetben sem találunk lineáris emelkedést vagy csökkenést egyedi halandósági szint szerint, mivel a legmagasabb (1) és a közepes (4) kategória között eléggé ugrálnak fel és le a mutatók. Csak ezután látszik egyértelmű tendencia: a pszichésen egészségesek arányának emelkedése, a súlyos depressziósokénak csökkenése a halandósági szint kedvezőbbé válásával.

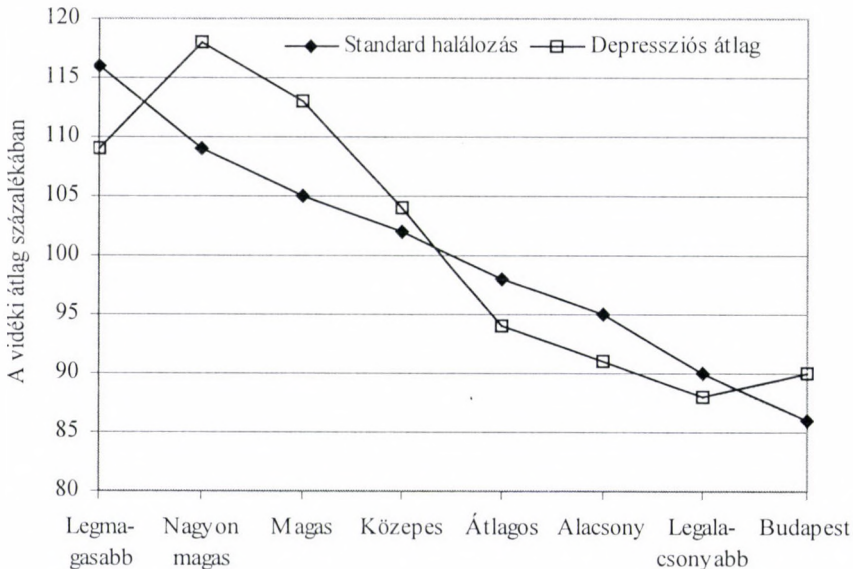
De általánosságban megállapítható, hogy a depresszió magasabb a kedvezőtlen halandóságú területeken, mint ott, ahol relatíve kevesebben halnak meg. A legalacsonyabb halandóságú kistérségekben a lelkileg egészségesek aránya 16%-kal magasabb a vidéki átlagnál és 30–50%-kal a magas halandóságú kistérségekéénél. Fordítva: a súlyos depressziósok aránya a kedvező halandóságú kistérségekben egyötödével alacsonyabb a vidéki átlagnál és csak kétharmada-háromötöde annak a magas halandóságú területeken.

Ennek következtében a depresszió átlaga a legkedvezőbb halandóságú területeken 8%-kal marad a vidéki átlag és mintegy egyötödével a nagyon magas és magas halandóságú kistérségeké alatt. A depresszió lineáris alakulását jól jelzi, hogy a legmagasabb depressziós átlagot a nagyon magas és a magas halandóságú kistérségekben találjuk (ahol ez a vidéki átlagot 17%-kal haladja meg), ugyanakkor a legmagasabb halandóságú kistérségekben a depresszió „többlete” ezekenél jóval kisebb (a vidéki átlagnál csak 8%-kal magasabb és

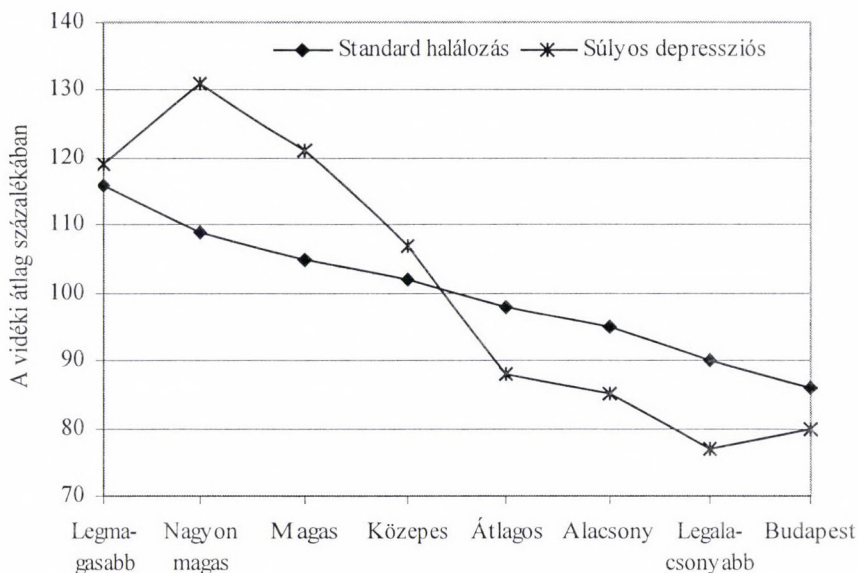
így 8%-kal alatta marad e két magasabb depressziós értéket mutató kategóriáénál).

9. A depresszió előfordulása a kistérségek halandósági szintje szerint
(a Hungarostudy-2002 reprezentatív adatai alapján)
Presence of depression according to mortality of subregions

Halandósági szint	Standard halandósági hányados	Egészséges	Enyhe depressziós	Depressziós	Súlyos depressziós	Depressziós átlag
	a vidéki átlag %-ában					
1. Legmagasabb	116	90	109	108	119	108
2. Nagyon magas	109	77	120	117	131	117
3. Magas	105	83	113	122	121	117
4. Közepes	102	93	106	108	108	106
5. Átlagos	98	108	95	90	88	93
6. Alacsony	95	113	88	86	85	95
7. Legalacsonyabb	90	116	86	82	78	92
Vidék összesen	100	100	100	100	100	100
Budapest	86	113	91	82	80	83

IV. Halandóság és depressziós átlag kistérségek szerint
Mortality and average depression index in subregions

V. Halandóság és depressziós szint kistérségek szerint
Mortality and high depression in subregions

Budapest átlagos depressziós indexe jóval alacsonyabb a vidéki átlagnál (17%-kal). Ezt az okozza, hogy magasabb (13%-kal) az egészségesek, és jóval alacsonyabb a depressziósok és a súlyos depressziósok előfordulása (együtődéssel).

Halandóság és fejlettség

A kistérségek halandósági szintje és az általános fejlettségi szint között erős kölcsönhatás áll fenn. A *komplex fejlettségi mutató* szintje a magas halandóságú kistérségekben a legalacsonyabb és az alacsony halandóságú kistérségekben a legmagasabb. Ez az összefüggés azt jelenti, hogy minél kevésbé fejlett egy térség, annál magasabb a halandóság színvonala.

A komplex fejlettségi szint a vidéki átlagnál kedvezőtlenebb a legmagasabb és a magas halandóságú kistérségekben (1., 2. kategória), de közel egyharmadával magasabb a legalacsonyabb halandóságú kistérségekben (7. kategória), és több mint egynegyedével kedvezőbb az alacsony halandóságú kistérségekben (6. kategória). Az összefüggések a mutatók között az alábbiak:

*10. Komplex fejlettségi mutató és kedvezményezett kistérségek
halandósági szint szerint*
Complex development index and favoured subregions by mortality level

Halandósági szint	Standard halandósági hányados	Komplex fejlettségi mutató	Kistérségek száma		
			összesen	kedvezményezett	
				szám	%
a vidéki átlag %-ában					
1. Legmagasabb	116	96	20	20	100
2. Nagyon magas	109	93	25	21	84
3. Magas	105	103	21	17	81
4. Közepes	102	103	20	12	60
5. Átlagos	98	114	20	14	70
6. Alacsony	95	127	22	7	32
7. Legalacsonyabb	90	131	21	3	14
Vidék összesen	100	100	149	94	63
Budapest	86	160	1	0	0
Összesen	98	110	50	94	63

Természetesen az általános korreláció a halandóság magas szintje és az alacsony fejlettség, ill. az alacsony halandóság és a magas fejlettség között kivételeket is tartalmaz, amit további elemzések talán megmagyarázhatóvá tesznek (különösen a népesség összetételének vizsgálatával).

A legmagasabb halandóságú területek közé (1. kategória) tartozik a nagykátai és a siklósi (115, ill. 113%-os halandósági hányadosával), ugyanakkor a komplex fejlettségi mutatójuk a vidéki átlag 111–113%-át teszik ki. Hasonlóképp a magas halandóság (116, ill. 113%) mellett viszonylag magas a fejlettségi mutató (106–107%-os) jellemző a szobi, a kisvárdai és a letenyei kistérségben. A következő kategóriában (2., magas halandóság) még nagyobbak az ellentmondások: a tatabányai kistérségben a komplex mutató 135%-os, de a halandósági hányados szintje 110%-os. A monori, a dabasi és a várpalotai kistérségben a fejlettség több mint 20%-kal haladja meg a vidéki átlagot, mégis a halandóság szintje 8–11%-kal magasabb a vidéki átlagnál.

Ezekkel ellentétes ellentmondások mutatkoznak a legalacsonyabb halandóságú területeken. Így a balmazújvárosi kistérség fejlettsége csak 89%-a az átlagosnak, de a halandósági hányadosa 91%-os. Még alacsonyabb a fejlettsége a pétervásári, a sarkadi és a polgári kistérségnek (83–87%), de halandósági hányadosuk viszonylag kedvező (93–96%).

Az általános tendenciát az alábbi kistérségek mutatják a legjobban (azzal az érdekességgel, hogy a 2., magas kategóriában alacsonyabb fejlettségi mutatókat találunk, mint az 1., legmagasabb kategóriában):

Kistérség	Komplex fejlettség	Halandósági hányados
	a vidéki átlag %-ában	

1. Legmagasabb halandóságú kistérségek

Ózd	78	113
Baktalórántháza	82	117
Szigetvár	85	114
Tamási	87	113
Mátészalka	88	120
Tab	88	113

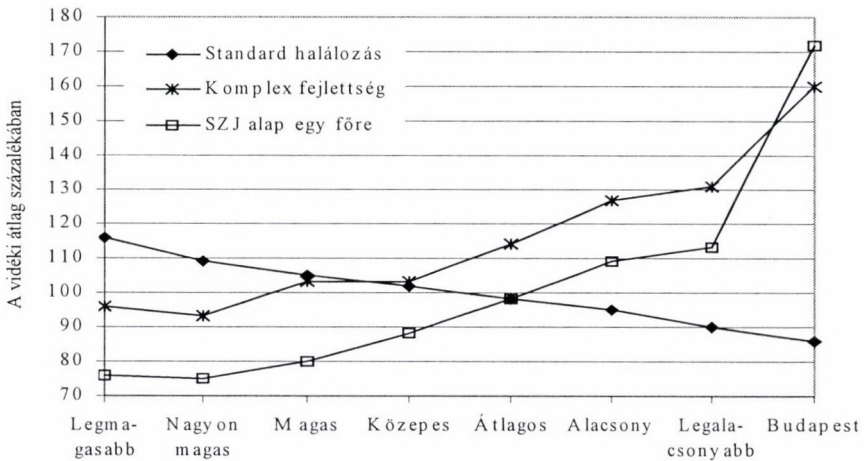
2. Magas halandóságú kistérségek

Encs	58	109
Sellye	63	111
Vásárosnamény	70	109
Szerencs	70	108
Tiszafüred	74	108
Sátoraljaújhely	75	112

7. Legalacsonyabb halandóságú kistérségek

Szentendre	152	88
Győr	151	90
Pilisvörösvár	150	92
Balatonfüred	149	80
Balatonalmádi	149	82
Szeged	149	91
Veszprém	146	90

Budapest is jól beleillik ebbe az utolsó sorba, ui. a főváros 160%-os fejlettségi mutatója 86%-os halandósági hányadossal párosul.

VI. Halandóság, fejlettség, jövedelem kistérségek szerint
Mortality, development and income in subregions

A fejlettségi mutatóhoz hasonló összefüggések fedezhetők fel, ha a *kedvezményezettség* (vagyis az *elmaradottság*) kritériumát hasonlítjuk össze a halandósági szinttel. Ez is teljes korrelációt mutat. A legmagasabb halandóságú kistérségek mindegyike „kedvezményezett”, vagyis elmaradottnak minősül. A következő két kategóriába (2., nagyon magas és 3., magas) tartozó kistérségek több mint négyötöde tartozik az elmaradottak közé. Ugyanakkor a 21 legalacsonyabb halandóságú terület közül csak 3 a kedvezményezett (ami 14%-uknak felel meg. Az általános egybeesésből kimarad a monori, a tatabányai, a dabasi és a várapotai kistérség, ahol a halandósági hányados nagyon magas (108–111%), ugyanakkor nem tartoznak a kedvezményezettek közé. Fordított az ellentmondás a szarvasi, a balmazújvárosi és a hajdúböszörményi kistérség esetében, ezek ugyanis kedvezményezettek, de a halandósági szintjük a legalacsonyabbak, közé tartozik (91%-os).

Halandóság és jövedelem

Érdekes a komplex fejlettségi mutató egyes elemeit külön-külön is elemezni. Ezek közül elsőként a *jövedelem* hatását tekintjük át. Itt a személyi jövedelemadó-alapot képező jövedelem egy állandó lakosra jutó nagyságát vesszük alapul, 2000. évi bevallások alapján. Ennek nagyságát is a vidéki átlaghoz viszonyítjuk. Az így képzett jövedelemkülönbségek erősen összefüggenek – negatíve – a standardizált halandósági hányadossal. Minél kisebb az egy állandó lakosra jutó jövedelem az adott kistérségben, annál magasabb a halandóság szintje. A legmagasabb és a nagyon magas halandóságú kistérségekben (1. és 2. kategória) a személyi jövedelemadó szintje csak háromnegyede a vidéki átlagnak. Ugyanakkor a legalacsonyabb halandóságú kistérségekben e színvonal 13%-kal meghaladja az átlagot. A maximum és minimum között a különbség 51%-os (ami meghaladja a komplex mutató egészénél tapasztalható 41%-os különbséget). Ez azt is jelenti, hogy a jövedelem-színvonal különbsége jobban befolyásolhatja a halandóság szintjét, mint a komplex fejlődési színvonal egésze. Igaz ez Budapest-vidék vonatkozásban is. A budapesti egy főre jutó jövedelem 72%-kal haladja meg a vidékét, ugyanakkor a komplex mutató egészénél 60%-os a budapesti többlet.

A halandóság, komplex fejlettség és jövedelemszint közötti összefüggések a kistérségek halandósági szintje szerint a következőképpen alakulnak:

11. Jövedelem a kistérségek halandósági szintje szerint
Income in subregions by mortality level

Halandósági szint	Halandósági hányados	Egy főre jutó jövedelem	Komplex fejlettség
	a vidéki átlag %-ában		
1. Legmagasabb	116	76	96
2. Nagyon magas	109	75	93
3. Magas	105	80	103
4. Közepes	102	88	103
5. Átlagos	98	98	114
6. Alacsony	95	109	127
7. Legalacsonyabb	90	113	131
Vidék összesen	100	100	100
Budapest	86	172	160
Összesen	98	113	110

Természetesen egyes kistérségek nem mutatják ezt az általános tendenciát. Így például a legmagasabb halandóságú kistérségben: a kishériben, ahol a halandósági hányados a legmagasabb (125%), az egy főre jutó jövedelem viszont magas: 110%-a a vidéki átlagnak. Ugyanez vonatkozik a magas (2.) kategóriában található tatabányai és tiszaujvárosi kistérségekre, ahol 108–110%-os halandósági hányados mellett a jövedelmi mutató 116%-os. Fordított az ellentmondás a legalacsonyabb halandóságúak közé sorolt balmazújvárosi kistérségben, ahol a halandósági szint 91%-os, de a jövedelmi átlag csak 64%-os. Hasonló a helyzet a szarvasi és a hajdúböszörményi kistérség esetében, ahol az egy főre jutó jövedelem csak 75–77%-a a vidéki átlagénak, de a halandóság erősen alatta marad annak (91%-os halandósági hányadossal).

Negatív módon jelzik a jövedelemnek a halandóságra gyakorolt hatását az adott kistérségek *szegénységi* helyzetét közvetve meghatározó mutatók. Ezek közül kettőt tudunk bemutatni:

- A munkanélküliek jövedelempótló támogatásában részesülők arányát, és
- a gyógyszer-ellátásban részesülők arányát.

Mindkettőnél igen egyértelmű, hogy a magas halandóság nagyobb szegénységgel párosul, az alacsonyabb halandóságú területeken pedig sokkal ritkább a szegénység. Így a vidéki kistérségek esetében a legmagasabb halandóságú kistérségekben a munkanélküliek jövedelempótló támogatásában részesülők aránya a vidéki átlag másfélszerese, a magas halandóságúakéban pedig kétszerese. A gyógyszer-ellátásban pedig egyötödével-egynegyedével többen részesülnek ugyanitt. A legalacsonyabb halandóságú kistérségekben az előbbi mutató

csak a vidéki átlag felét teszi ki, az utóbbi értéke pedig négyötödét. Így a két szélső érték között közel négyszeres, ill. másfélszeres a különbség.

A jövedelem mellett – ami a pillanatnyi életszínvonalat jól jellemzi – az adott terület lakosságának életviszonyait jól jellemzik még a *vagyoni* viszonyokat meghatározó mutatók. Átfogó helyzetet nehéz e vonatkozásban bemutatni, de egyes tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság közvetve utal a vagyoni helyzetre. E vonatkozásban három ilyen mutatót tudunk kistérségenként – és kistérségi csoportonként – bemutatni:

- Személygépkocsik száma ezer lakosra;
- Vezetékes távbeszélővonal ezer lakosra;
- Kábeltelevízióval rendelkezők száma ezer lakosra;

De ezekhez a mutatókhoz sorolhatunk még a lakáshelyzetet jellemző néhány mutatót is, ami szintén a gazdagságot fejezi ki:

- Épített lakások száma ezer lakosra;
- Épített 4 és több szobás lakások aránya;
- Vezetékes szennyvízhálózatba bekapcsolt lakások aránya;
- Összkomfortos lakások a lakott lakások %-ában;
- Komfort nélküli lakások a lakott lakások %-ában;

Mind a nyolc mutató egyértelműen aláhúzza, hogy amennyire az alacsony jövedelem és a magas szegénység növeli a halandósági valószínűséget, úgy a vagyon ill. gazdagság csökkenti azt. E mutatók mindegyike alacsonyabb ui. a magas halandóságú kistérségekben és a halandóság csökkenésével párhuzamosan növekszik.

E mutatók csaknem mindegyikénél a legmagasabb halandóságú területek ellátottsági szintje mintegy háromnegyede a legalacsonyabbakénak. Kiugró a különbség – a közegészségügyi helyzetet is közvetlenül befolyásoló – közcsatorna-ellátottság tekintetében: ez a legmagasabb halandóságú területeken csak négyötöde a vidéki átlagnak és egynegyede a legkedvezőbb halandóságú kistérségének. Az összkomfortos lakások aránya a kedvező halandóságú kistérségekben kétharmadával magasabb, mint a legkedvezőtlenekben. Ezzel ellentétben a legmagasabb halandóságú kistérségekben a komfort nélküli lakások viszonylagos előfordulása majdnem háromszorosa a legkedvezőbb halandóságú helyzetben lévőkének. A kábeltelevízióval való ellátottság terén is több, mint kétszeres a különbség a két szélső érték között.

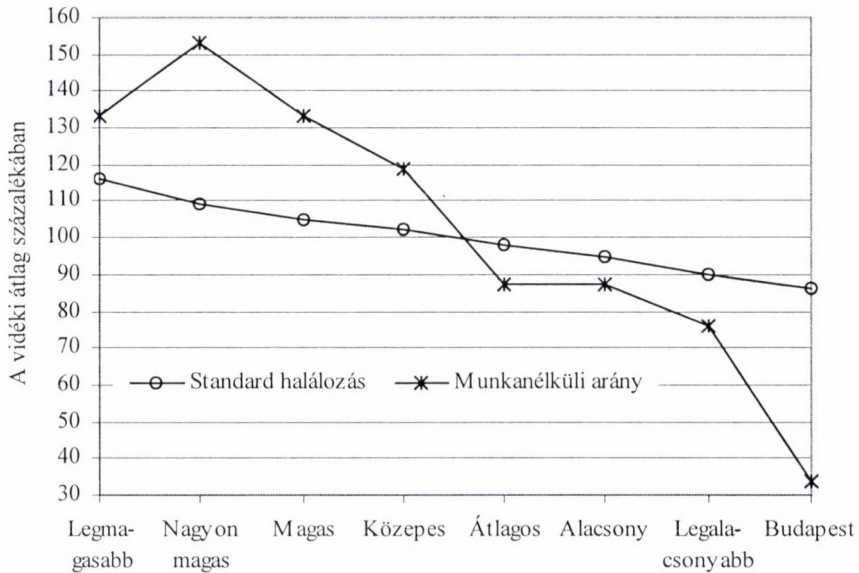
12. *Vagyoni helyzet a kistérségek halandósági szintje szerint*
Financial situation by mortality level in subregions

Halandósági szint	Standard halandósági hányados	Személygépkocsi	Távbeszélő	Kábel tv	Épített lakások száma	Szennyvíz-csatorna %-ában	Összkomfortos lakás	Komfort nélküli lakás
		ezer lakosra					a lakott lakások %-ában	
a vidéki átlag százalékában								
1. Legmagasabb	116	86	85	57	86	42	74	145
2. Nagyon magas	109	83	86	69	86	65	84	138
3. Magas	105	84	89	53	95	60	80	130
4. Közepes	102	90	92	76	100	77	104	102
5. Átlagos	98	98	98	86	95	91	102	94
6. Alacsony	95	129	109	100	114	107	112	74
7. Legalacsonyabb	90	110	111	118	114	119	122	49
Vidék								
összesen	100	100	100	100	100	100	100	100
Budapest	86	139	152	121	90	212	126	36

Halandóság és munkanélküliség

Ha nem is lehet közvetlen összefüggést találni a munkanélküliségnek a halandóságra gyakorolt hatását illetően, de közvetett módon a munkanélküliségi arány egy általános gazdasági fejlettségi mutatóként is használható és így ennek szintje meghatározó lehet a halandóság kialakulásánál. Ezért érdemes a legutóbbi évek (2000–2001) nyilvántartott munkanélküliségi arányát összehasonlítani a halandósági hányadosával, és abból következtetéseket levonni.

Ha a fő megállapítást akarjuk megtenni, azt kell mondanunk, hogy nagy csoportokban egyértelmű, hogy ahol relatíve többen vannak munka nélkül, ott a halandósági szint is magas. A három magas (1., 2., 3.) kategóriába tartozó kistérségek átlagában egyértelműen a legtöbben vannak munka nélkül. Különösen a (2.) magas kategóriába tartozó kistérségekben, ahol a munkanélküli ráta több mint másfélszerese a vidéki átlagnak, de a legmagasabb és a magas (1. és 3.) kategóriában is egyharmados a többlet. A legalacsonyabb (7.) kategóriában pedig csak háromnegyedét éri el az átlagnak ez a mutató. A felső és alsó szint között kétszeres a különbség. Budapest mutatója e téren még kedvezőbb képet mutat: a fővárosi munkanélküliségi arány egyharmada a vidékinek.

VII. Halandóság és munkanélküliség kistérségei szerint
Mortality and unemployment in subregions

A halandósági szint, komplex fejlettség és munkanélküliség összefüggései a következőképpen alakultak a kistérségekben:

13. Munkanélküliség, fejlettség a kistérségek halandósági szintje szerint
Unemployment, development by mortality level in subregions

Halandósági szint	Halandósági hányados	Munkanélküli arány	Komplex fejlettség
	a vidéki átlag %-ában		
1. Legmagasabb	116	133	96
2. Nagyon magas	109	153	93
3. Magas	105	133	103
4. Közepes	102	119	103
5. Átlagos	98	87	114
6. Alacsony	95	87	127
7. Legalacsonyabb	90	76	131
Vidék összesen	100	100	100
Budapest	86	34	160
Összesen	98	89	110

Ellentmondások a munkanélküliség és a halandóság között is mutatkoznak egyes kistérségekben, de ez kevésbé meglepő, mert egyes területeken mások a munkalehetőségek, mint a társadalmi fejlettség szintje indokolná. Így a legmagasabb (I.) halandósági szint mellett találunk olyan kistérséget, ahol a munkanélküliség aránya csak a vidéki arány kétharmadát éri el (Szob, Nagykátára), holott a halandósági hányados igen magas (116–115%). De ugyanígy a legkedvezőbb halandósági helyzetben lévő kistérségek között is találunk magas munkanélküliségi rátát. A balmazújvárosi térségben az átlagosnál háromnegyedével magasabb a munkanélküliség, a hajdúböszörményiben pedig 40%-kal haladja meg a vidéki átlagot, de a halandósági hányadosuk csak 91%-os.

Halandóság és foglalkozási összetétel

A társadalmi különbségek, okozta halandósági differenciák a foglalkoztatottak ágazati összetétele alapján is megmutatkoznak. A kistérségeket a foglalkoztatottak ágazati összetétele szempontjából három csoportba oszthatjuk:

- Mezőgazdasági ágazatba tartozók;
- Ipari és építőipari ágazatba tartozók;
- Szolgáltatási ágazatokba (kereskedelem, vendéglátás, szállítás, hírközlés, pénzügy, közigazgatás, oktatás, egészségügy, személyi szolgáltatás) tartozók.

Ha e három csoport arányait vizsgáljuk a legfőbb megállapítás az, hogy azokban a vidéki kistérségekben, ahol magas a mezőgazdaságban dolgozók aránya, ott általában a halandóság magas vagy közepes. Ezzel szemben a kedvező halandóságú területeken viszonylag alacsony a mezőgazdaságban dolgozók aránya. Különösen jellemző ez az összefüggés a két legmagasabb halandóságú kistérségi csoportra, ahol a mezőgazdaságban dolgozók aránya 40–35%-kal magasabb a vidéki átlagnál. Ezzel szemben az alacsony halandóságú kistérségekben egynegyedével kisebb, de a legalacsonyabb csoportnál az átlaggal megegyező.

Az iparban tevékenykedők részaránya alig mutat egyértelmű összefüggést a halandósági szinttel. Ezzel szemben a szolgáltatási ágazatok részaránya már szoros korrelációt jelent. A magas és az átlagos halandóságú kistérségekben viszonylag alacsony a „3. szektor”-hoz tartozók részaránya. Ugyanakkor az alacsony halandóságú kistérségekben ez a mutató igen magas, a különbség a szélső értékek között 30%-os.

Még egyértelműbbek az összefüggések a halandósági szint és a foglalkozás jellege szerint. A magasabb halandóságú kistérségekben a fizikai foglalkozásúak vannak nagyobb arányban, az alacsonyabb halandóságúakban pedig a szellemi foglalkozásúak. A legmagasabb halandóságú kistérségekben a szellemi dolgozók aránya a vidéki átlagnál egyötödével kevesebb, a fizikaiaké pedig 12%-kal több. Ezzel ellentétben a legalacsonyabb halandóságú kistérségekben a

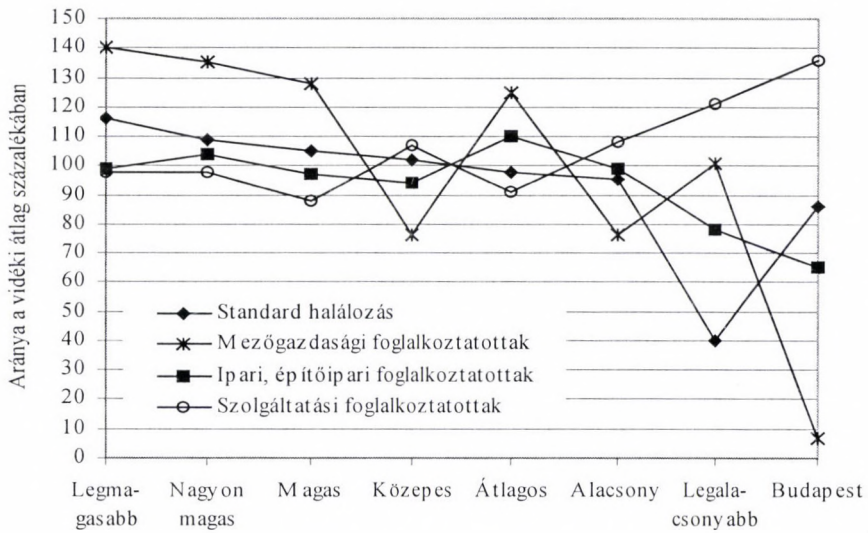
szellemi dolgozók részaránya 37%-kal meghaladja a vidéki átlagot, a fizikaiaké pedig 22%-kal marad alatta. Vagyis igen nagy a két szélső érték közötti különbség: a szellemi dolgozóknál több mint 70%-os a legkedvezőbb halandóságú kistérségek javára, a fizikaiaknál a legmagasabb halandóságú kistérségekben mutatkozik 44%-os többlet, a legkedvezőbb halandóságú kistérségekkel szemben.

Az ágazati hovatartozás, illetve a foglalkozás minősége és a halandóság összefüggései a kistérségekben a következők:

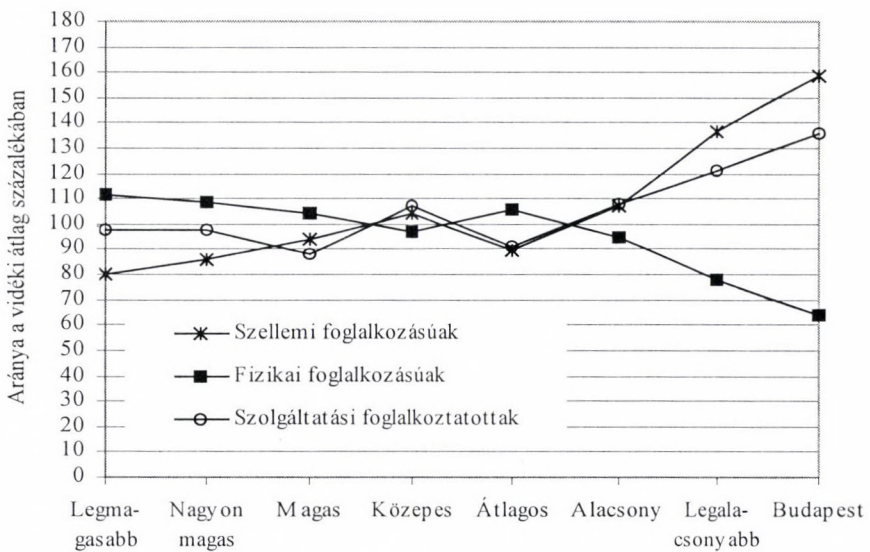
14. Az aktív keresők ágazat és a foglalkozás minősége szerinti megoszlása a kistérségek halandósági szintje szerint

Employed by branch of economy and by quality of employment by mortality level in subregions

Halandósági szint	Standard halandósági hányados	Mezőgazdasági	Ipari építőipari	Szolgáltatási	Szellemi	Fizikai
		ágazati			foglalkozású	
foglalkoztatottak aránya a vidéki átlag %-ában						
1. Legmagasabb	116	140	99	98	80	112
2. Nagyon magas	109	135	104	98	86	109
3. Magas	105	128	97	88	94	104
4. Közepes	102	76	94	107	104	97
5. Átlagos	98	125	110	91	90	106
6. Alacsony	95	76	99	108	107	95
7. Legalacsonyabb	40	101	78	121	137	78
Vidék összesen	100	100	100	100	100	100
Budapest	86	7	65	136	159	64
Összesen	98	81	92	107	112	93

VIII. A halandóság és az aktív keresők ágazat aránya kistérségek szerint
Mortality and the economic branches of employed population

IX. A halandóság és a foglalkozás minőségének aránya kistérségek szerint
Mortality and the type of occupation of employed population

Halandóság és iskolai végzettség

Az adott területi egység népességének legmagasabb iskolai végzettségi színvonala és a halandósági szint között is szoros összefüggés figyelhető meg. Az összehasonlításnál a népesség iskolai végzettségét az alábbi négy mutatóval állapítjuk meg:

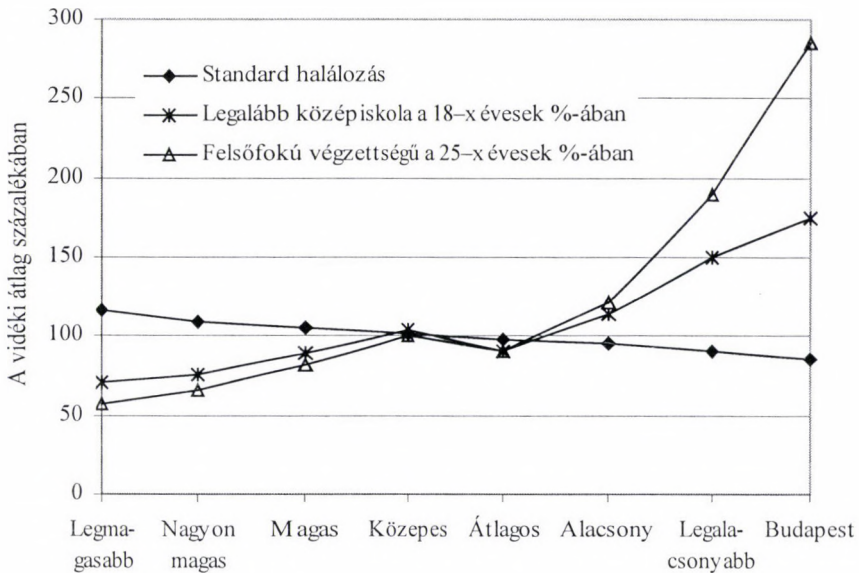
- Legalább az általános iskola 8. osztályát végezte a 15 éves és idősebb népesség százalékában;
- Legalább befejezett középiskolai végzettségű a 18 éves és idősebb népesség százalékában;
- Befejezett felsőfokú végzettségű a 25 éves és idősebb népesség százalékában;
- Átlagosan elvégzett osztályok száma.

A vidéki kistérségek esetében még mutatkoznak különbségek az általános iskola 8. osztályát elvégzettek halandósági szintje tekintetében. Ez azonban igen kis arányú: a magasabb halandóságú kistérségekben a vidéki átlagnál 4%-kal kevesebben végezték el az általános iskola 8. osztályát, a legalacsonyabb halandóságúaknál pedig az átlagnál 8%-kal többen. A két véglet között a különbség egynolcadnyi. De a jelentős differenciálódás a közép- és felsőfokú végzettek esetében mutatkozik. A legalább középiskolát végzettek aránya a legmagasabb halandóságú kistérségekben az átlagosnak csak 71%-a, ennek több mint kétszerese a legkedvezőbb halandóságú kistérségekben (ahol ez az átlagos 150%-a). Még erősebb az összefüggés a felsőfokú végzettségük arányát tekintve. Ez a legmagasabb halandóságú kistérségekben csak az átlagos 57%-a, míg a legalacsonyabb halandóságúakéban már közel kétszerese a vidéki átlagnak (190%). A két szélső érték között 3,3-szoros a különbség.

15. Legmagasabb iskolai végzettség a vidéki kistérségek halandósági szintje szerint

Highest educational level by the mortality level of subregions

Halandósági szint	Standard halandósági hányados	Legalább 8 osztály	Legalább középiskola a 18-x	Felsőfokú végzettségű a 25-x
		a 15-x	évesek %-ában	
1. Legmagasabb	116	96	71	57
2. Nagyon magas	109	96	76	66
3. Magas	105	98	89	82
4. Közepes	102	100	104	100
5. Átlagos	98	99	91	90
6. Alacsony	95	103	114	122
7. Legalacsonyabb	90	105	150	190
Vidék összesen	100	100	100	100
Budapest	86	108	175	285
Összesen	98	101	114	125

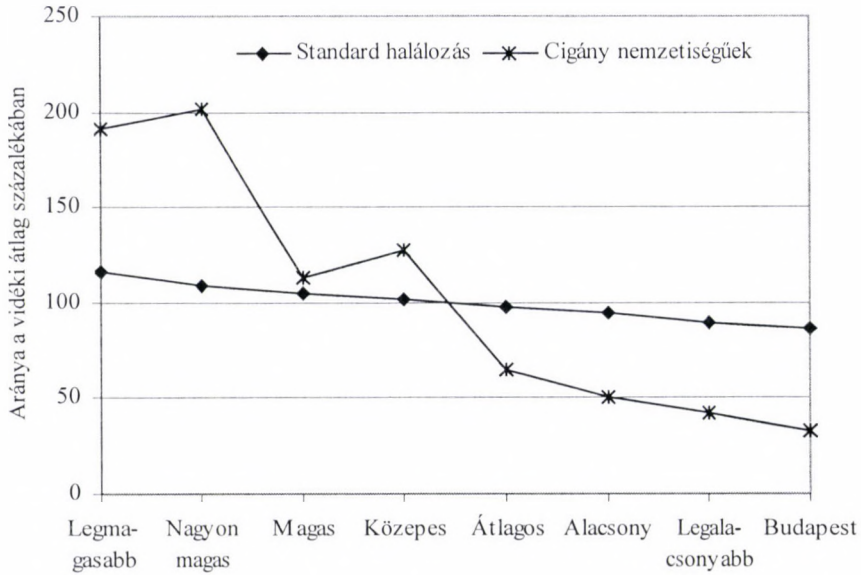
*X. Halandóság és iskolai végzettség kistérségek szerint
Mortality and level of education in subregions*

Halandóság és etnikum

Az etnikai hovatartozás és a halandóság összefüggése szintén társadalmi differenciákat takar. Magyarországi vonatkozásban a cigány (roma) nemzetiséghez tartozók területi aránya az, ami hozzájárulhat a halandósági különbségek megmagyarázásához. Bár a legutóbbi – 2001. évi – népszámlálás során is a cigány nemzetiséget vallók aránya alatta maradt a cigányság valószínű számának, mégis a jelentős területi különbségek, illetve ezeknek a halandósági szinttel való nagymértékű összefüggése érdemessé teszik a vizsgálatot.

Azokban a vidéki kistérségekben, ahol a halandóság a legmagasabb vagy nagyon magas (1. és 2. kategória) a cigány nemzetiségűek aránya a vidéki átlag kétszerese. A magas és közepes kategóriákban (3. és 4. halandósági szint) az átlagosnál valamivel magasabb a cigányság előfordulása.

Az átlagos szinttől kezdve fokozatosan csökken a cigányság súlya és a legkedvezőbb halandóságú kistérségekben már csak a vidéki átlag kétötödét teszi ki. Így a maximális halandóságú területeken relatíve közel ötször annyi cigány nemzetiségű él, mint a legkedvezőbb halandóságú kistérségekben. Budapesten a cigányság – bevallott – aránya csak a vidéki átlag egyharmada.

*XI. Halandóság és a cigány nemzetiségűek aránya kistérségek szerint
Mortality and gipsy nationals in subregions*

Hasonlóak az összefüggések, ha nemcsak a cigány (roma) nemzetiséget vallók arányát vesszük figyelembe, hanem hozzájuk számítjuk a cigányul beszélőket, a cigány kulturális hagyományt követőket is (még ha magyar nemzetiségűeknek vallották is magukat). Így ha a „cigánysághoz tartozókat” vesszük alapul, akkor a legmagasabb halandóságú kistérségekben arányuk a vidéki átlag 225%-át éri el ugyanakkor, amikor a legalacsonyabb halandóságú kistérségekben csak 50% a súlyuk. A különbség e két halandósági szint között 4,5-szeres.

A halandóság és a cigány nemzetiségűek aránya közötti összefüggések a vidéki kistérségekben az alábbiak:

16. *Cigány nemzetiségűek aránya a kistérségek halandósági szintje szerint*
Share of gypsies by mortality level of subregions

Halandósági szint	Halandósági hányados	Cigány (roma) nemzetiségűek	Cigánysághoz tartozók
	aránya a vidéki átlag %-ában		
1. Legmagasabb	116	191	225
2. Nagyon magas	109	202	125
3. Magas	105	113	150
4. Közepes	102	128	100
5. Átlagos	98	65	75
6. Alacsony	95	53	75
7. Legalacsonyabb	90	42	50
Vidék összesen	100	100	100
Budapest	86	33	25
Összesen	98	90	100

Halandóság és kormegoszlás

A területi kormegoszlási különbségeket már eleve kiküszöböltük, amikor alapul a standard halandósági hányadost fogadtuk el. De a területi kormegoszlás különbségeit a halandósági szint meghatározásánál független változóként is felhasználhatjuk.

Az egyes kistérségek kor szerinti összetételét három nagy korosztályban vizsgáljuk:

- *Gyermekkorúak*: 0–14 évesek;
- *Munkaképes korúak*: 15–59 évesek;
- *Öregkorúak*: 60 évesek és idősebbek.

A vidéki kistérségek esetében a halandósági szintenként vizsgálva e három korcsoport súlyának eltéréseit nem találunk jelentős különbségeket. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a magasabb halandóságú kistérségekben a gyermekkorúak és a munkaképes korúak található nagyobb arányban, az alacsonyabb halandóságú kistérségekben ezek inkább kisebb súllyal szerepelnek. De az eltérések inkább csak a gyermekkorúak esetében jelentősek: a 0–14 éveseknél a vidéki átlagtól történő eltérés maximuma a halandóság két legmagasabb (1., 2.) kategóriájában 109, ugyanakkor a minimum a két legalacsonyabb (6., 7.) kategóriában 95–93%. Így a két szélső érték között csak 17%-os különbség mutatkozik. A munkaképes korúak aránya minden kategóriában az átlag körül helyezkedik el. Az időskorúak aránya tekintetében pedig lényegében nem találunk különbséget a halandósági szint szerint. A szóródás a 7 kategóriában 96 és 104 között található:

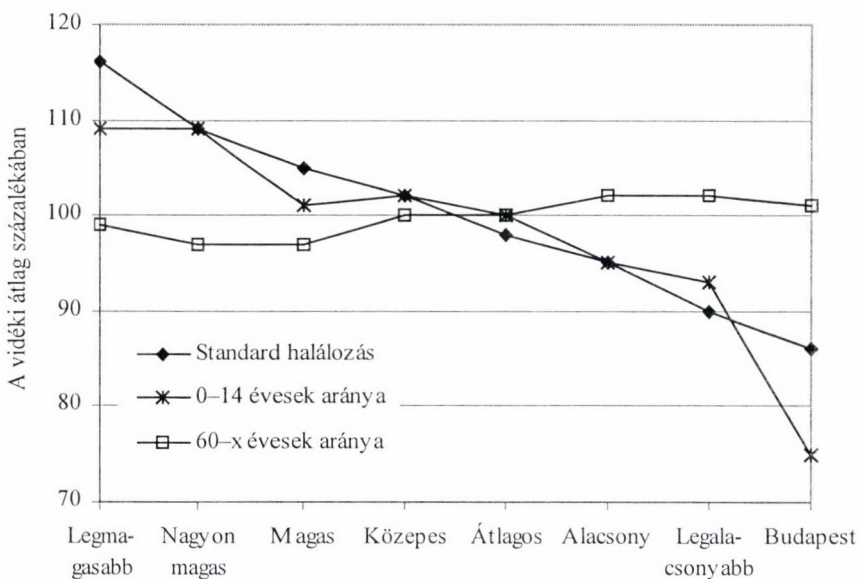
A halandósági szint és a kormegoszlás összefüggései kistérségenként a következőképpen alakulnak:

*17. A népesség kormegoszlása a kistérségek halandósági szintje szerint
Age distribution of the population by the mortality level of subregions*

Halandósági szint	Halandósági hányados	0-14	15-59	60-x	0-14	15-59	60-x
		évesek aránya a vidéki átlag %-ában			évesek aránya az össznépesség %-ában		
1. Legmagasabb	116	109	99	99	18	62	20
2. Nagyon magas	109	109	97	100	19	61	20
3. Magas	105	101	97	104	17	62	21
4. Közepes	102	102	100	98	17	63	20
5. Átlagos	98	100	100	100	17	63	20
6. Alacsony	95	95	102	101	16	64	20
7. Legalacsonyabb	90	93	102	98	16	64	20
Vidék összesen	100	100	100	100	17	63	20
Budapest	86	75	101	117	13	64	23
Összesen	98	95	100	103	16	63	21

Budapesten jóval alacsonyabb (egynegyedével kevesebb) a gyermekkorúak aránya, mint vidéken, az öregkorúaké pedig magasabb (7%-kal).

A kormegoszlásban mutatkozó különbségeket – a halandósági szint különbsége mellett – erősen befolyásolják a születési arányok különbségei is. De a termékenységi színvonal ezen eltérései független változóként is felfoghatóak. Szoros ugyanis az összefüggés a születési arányszám és a standard halandósági szint között. Általánosságban a kedvezőtlen halandóság az átlagosnál valamivel magasabb élvszületési aránnyal párosul. A legmagasabb és a magas halandósági szintű kistérségekben az élvszületések legutóbbi években mért aránya 10%-kal meghaladta a vidéki átlagot ugyanakkor, amikor az átlagos, az alacsony és a legalacsonyabb kategóriákban annál 10%-kal mutatkozott alacsonyabbnak. Ez a szélső értékek között közel egynegyednyi különbséget okozott.

*XII. Halandóság és kormegoszlás kistérségek szerint
Mortality and age structure in subregions*

A magasabb halandóságú területek „fiatalabb” kormegoszlását befolyásolják az eltérő termékenységi viszonyok is. A 2001-es népszámlálás alkalmával mért befejezett termékenységi szint (a száz 45–49 éves nőre jutó született gyermekek száma) magasabb a kedvezőtlen halandóságú kistérségekben, mint a kedvezőkben. A mutató a legmagasabb és a nagyon magas halandóságú kistérségekben 5–6%-kal meghaladja a vidéki átlagot ugyanakkor, amikor a legalacsonyabb halandóságú kistérségekben 11%-kal marad el attól.

A különbség a maximális és a minimális érték között 19%-os. Hasonló a helyzet a budapesti kerületekben is. Itt a termékenységi szint a magas halandóságú kerületekben 7%-kal van a fővárosi átlag felett (de a legmagasabbakban csak 1%-kal). A legkedvezőbb halandósági helyzetű kerületekben élő nők gyermekszáma 6%-kal marad el a fővárosi átlag és 12%-kal van a maximális szint alatt.

Összefoglalás

Ha a kistérségek halandóságára gyakorolt különböző társadalmi-gazdasági jelenségek egyenkénti hatását kívánjuk egy mutató segítségével jellemezni, akkor erre a legalkalmasabb, ha a standard halandósági hányados nagysága és az adott jelenséget jellemző mutató kistérségi alakulása közötti korrelációs együtthatót számítjuk ki (*Pearson* módszerével). Eszerint a kistérségek halandósági mutatóit – csökkenő sorrendben – az alábbi mutatók határozzák meg (a negatív korrelációs együttható azt jelzi, hogy az adott mutató alacsony értéke magas halandóságot eredményez, a pozitív érték pedig azt, hogy a mutató magas értéke magas standard halandóságot eredményez). A felsorolásban csak a 95%-os szignifikanciával rendelkező összefüggések szerepelnek.

18. Korrelációs együtthatók a halandósági szint és egyes társadalmi-gazdasági mutatók között

Correlation indices by mortality and other socio-economic indices

Mutató	Pearson korrelációs együttható a standard halandósági hányadossal	
	+	-
1. Komplex fejlettség		-0,610
2. Elvégzett átlagos osztályszám		-0,575
3. Egy főre jutó jövedelem		-0,566
4. Adózók aránya a népességben		-0,564
5. Vezetékes távbeszélő ezer lakosra		-0,560
6. Szennyvízesatornával ellátott lakások		-0,521
7. Személygépkocsi ezer lakosra		-0,482
8. Munkanélküli arány	0,469	
9. Élveszületési arány	0,437	
10. Közgyógyyszer-ellátásban részesülők aránya	0,433	
11. Tartós munkanélküliség aránya	0,420	
12. Cigány nemzetiségűek aránya	0,377	
13. Középiskolai tanulók ezer lakosra		-0,376
14. Mezőgazdaságban dolgozók aránya	0,347	
15. Szolgáltatásban dolgozók aránya	0,303	
16. Depresszió mértéke		-0,328
17. Települések átlagos népessége		-0,312
18. Épített lakások ezer lakosra		-0,298
19. Kábel tv. előfizetők ezer lakosra		-0,284

Megállapítható, hogy a legmagasabb 19 – szignifikáns – korrelációs értéket jelentő társadalmi-gazdasági mutató közül 12 olyat találtunk, ahol az összefüggés negatív, vagyis ennek nagysága ellentétes módon alakul a standard halandósági hányadoséval. A 7 legmagasabb érték is e negatív értékű mutatóknál található. Nem véletlen, hogy közülük is a legmagasabb a komplex fejlettségi

mutatóé (ami $-0,610$), hiszen ez magában foglalja a többi jelentős fejlettséget jelző mutatót is. Ezek közül az iskolai végzettség szintje és az egy főre jutó jövedelem mutat még igen jelentős negatív értékeket.

Tárgyszavak:

Halandóság

Társadalmi differenciálódás

Területi elemzés

MORTALITY DIFFERENCES OF SUBREGIONS IN HUNGARY

Summary

It is known that there are great differences in the level of mortality between the counties and the groups of towns and communes, respectively. At present also a more detailed distribution is possible by subregions. Since there is a certain homogeneity between the 150 statistical subregions of the country compared to the rather heterogeneous larger areas, this level seems to be suitable for the indication of the relation between the mortality indicators and the socio-economic-infrastructure development of the given area.

The mortality level of the average of 1996–2000 is measured with standardized death rate. Through standardization – the basis of which is the age distribution published by the World Health Organization in 1998 – the differences resulting from the various age-structure of the subregions are eliminated.

The development of subregions is measured with a *complex indicator*, the value of which was stated taking into consideration 19 indicators in case of all the subregions. Of the indicators four characterize the economic, seven the infrastructural, six the social and two the occupation situations.

The subregions are divided in seven groups on basis of the value of their *standardized mortality quotient* compared to the county average. If we examine the distribution of small areas by mortality level on the basis of joint standardized mortality quotient of the two sexes, then 13 per cent of them belong to the highest category. This level is characteristic rather of the males: according to their indicator 16 per cent of the subregions belong to this category, while among the females only 9 per cent. Due to the differences in the mortality conditions of the two sexes the small areas having a joint high indicator. (i.e. the total of the two sexes) develop in a various way. As to the *joint mortality con-*

ditions of the two sexes the highest mortality ratio (125 per cent) can be found on the small area of Kisbér, which is higher by 56 per cent than the mortality in Balatonfüred the indicator of which is the lowest (80 per cent). The joint value is high in the small regions of Mátészalka, Barcs and Óriszentpéter (120 per cent). We find the lowest indicators on the subregions of Balatonalmádi (82 per cent), as well as of Csorna, Sopron and Szentendre (86–88 per cent).

There is a great interrelation between the general level of development of the small areas and the mortality of persons living there. The value of the *complex indicator of development* is the lowest on the small areas with a high mortality and it is the highest on the small areas with a low mortality. So, the less developed is an area the higher is its mortality level. The complex development is the highest and the most unfavourable on the areas with high mortality, while on the small areas with the lowest mortality by more than one quarter compared to the average.

Correlations similar to the indicator of development can be found if we compare the criterion of *beneficiary condition* (i.e. *under-development*) with the mortality level. This, too, shows a complete correlation. Each subregions with the highest mortality is considered as beneficiary, i.e. as underdeveloped. More than four fifths of the subregions belonging to the following two categories are considered as underdeveloped. At the same time of the 21 areas with the lowest mortality there are only 3 beneficiary areas.

It is also worth to analyse certain elements of the complex indicator of development separately. First, we examine the effect of the *income*. Here we take into consideration the per capita value of the income, which is the basis of the personal income tax, on basis of the declarations of 2000. The correlation between the income level obtained in this way and the standardized mortality ratio is very negative. The lower is the per capita income on the given subregion, the higher is its mortality level. In the subregions with the highest and very high mortality the per capita taxable personal income is only three quarters of the county average, while in the subregions with the lowest mortality it is higher by 13 per cent. The difference between the maximum and minimum amounts to 51 per cent which is higher than the difference of 41 per cent which can be stated at the total of the complex indicator.

Beside the income also the differences between the *property situation and the infrastructural provision* show a clear correlation with the level of mortality. There is a negative relation between the ratio of those having a personal car and a wire phone and between mortality. In the subregions with the highest mortality the per capita number of cars or phones is only about three quarters compared to those where the mortality ratio is the lowest. The difference is greater in case of the ratio of dwellings with sewerage. In the subregions with highest mortality only one third of the dwellings has sewerage compared

to the dwellings in subregions with most favourable life expectancy. The correlation is similar also in case of the ratios of newly built dwellings.

The indicator characterizing well the *poverty* – the ratio of those getting a public therapeutic provision – is much higher in the subregions with high mortality than in the areas with low mortality: the difference is 44 per cent in case of the provincial subregions and 78 per cent in case of the districts of Budapest. Also the correlation between the *ethnic status* and mortality shows social differences. In Hungary the ratio of those belonging to the Gipsy (Roma) nationality within the population can influence the regional differences of mortality. Though also at the last population census (of the year 2001) the number of those who declared to be a Gipsy was lower than the probable number of the Gipsies, the great regional differences and the striking similarity to the regional model of mortality motivate the survey. In the provincial subregions where mortality is the highest or very high, the ratio of those belonging to the Gipsy nationality is the double of the provincial average. Going from the average mortality level towards the favourable one the weight of the Gipsies decreases gradually and in the small areas with lowest mortality it amounts only to two fifths of the provincial average. On the areas with the highest mortality the ratio of the Gipsies within the population is about five times as high as on the subregions with lowest mortality.

A NÉPESSÉGREPRODUKCIÓ TERÜLETI ASPEKTUSAIRÓL¹

HABLICSEK LÁSZLÓ

A demográfiai szakirodalomban sokszor találkozunk a népességreprodukció, népesség-utánpótlás fogalmával. Az angol terminológia élesen megkülönbözteti a termékenységhez, gyermekvállaláshoz kötődő *reprodukción* (reproduction) a népesség létszámának *megújításától* (replacement). Magyarországon a két fogalom egybemosódott, népességreprodukció alatt a népesség létszámmegőrzését is értjük, kimondatlanul feltételezve, hogy abban meghatározó szerepet játszanak a születések.

Magyarország esetében a népességreprodukcióhoz, népesség-utánpótláshoz általában kedvezőtlen minősítések, pesszimista hangvétel társulnak [1]. Ez nem véletlen, hiszen idestova két évtizede csökken a népesség száma. 1981-ben 10 millió 713 ezer főt mutatott a statisztika, 2001-ben 10 millió 200 ezer főt.

Ebben a tanulmányban a népességreprodukció fogalmát a népesség létszámával, a létszám pótlásával összefüggésben alkalmazzuk. Azt mondjuk, hogy a népesség akkor reprodukálja önmagát, ha a létszám nem csökken. Nem mondjuk meg, mely tényező eredményezi a létszámmegőrzést, megközelítésünkben egyenrangú szerepet kap a termékenység, halandóság és a vándormozgalom is. Ugyanakkor, áttekintve néhány reprodukciós mutatószámot, kitüntetett figyelmet fordítunk a gyermekvállalásra – egyszerűen azért, mert a mutatószámok jelentős része „termékenység-centrikus”.

A reprodukcióról keresztmetszeti szemléletben lesz szó. Ez azt jelenti, hogy időszakok jellemzői alapján próbálunk következtetni a népesség-utánpótlás mértékére, eltekintünk a kohorszok „játékától”. Viszont figyelembe veszünk bizonyos jövőbeni lehetőségeket is, vagyis a ma mérhető „enyhítjük” a potenciális elmozdulási lehetőségek bekalkulálásával. Ezeket még meg kell valósítani, elemzésünk egyik célja éppen az, hogy *felhívja a figyelmet a teendőkre*.

Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy a reprodukció egy meghatározott fogalomkörét végigjárjuk, értelmezzük a legfontosabb mutatószámokat, bemutassuk ezek alapján a magyarországi *területi* népesség-reprodukció alakulását. Négy területi szinten vizsgálódunk: Budapest kerületei, a 150 statisztikai kistérség (NUTS-4 szint), a megyék (NUTS-3 szint) és a nagyregiók

¹ Ennek a tanulmánynak az elkészülését az NKFP 0084/5/2002. A magyarországi bevándorlás és az NKFP 175/5/2001. Kistérségi népesség-előreszámítás c. kutatási projektek támogatása tette lehetővé.

(NUTS-2 szint). Elsősorban arra leszünk kíváncsiak, miként értelmezhető az *elégséges területi* reprodukció.

Mit ért(het)ünk területi népességreprodukción?

A népességreprodukció klasszikus fogalomköre az ún. stabil népességi modellből alakult ki. *Alfred Lotka* 1939-ben megjelent művében [2] tárgyalta a stabil népesség modelljét, amely zárt, tehát a külső vándorlások által nem érintett népességé, és amelyben a termékenység és a halandóság is hosszú ideje változatlan.

A stabil népességben a népesség száma évről évre ugyanolyan ütemben változik. Korösszetétele viszont állandó, se nem öregszik, se nem fiatalodik. A születések száma és a halálozások száma is a népesség növekedési ütemének megfelelően, évről évre ugyanolyan arányban nő vagy csökken. Nem változik viszont se a születési, se a halálozási arányszám, de még a meghaltak kormegoszlása sem, s az újszülötteknek is mindig ugyanakkora hányada származik adott életkorú anyáktól.

A valóságban ilyen népesség persze nem létezik. Mégis, két nyomós érv is van arra, miért érdemes a stabil népességgel foglalkozni. Először, a demográfiában oly előszeretettel használt kohorsz-megközelítésben van igen nagy jelentősége a stabil népességi modellnek. Hiszen egy születési kohorsz az adott születésszáma és halandósága figyelembevételével egy olyan stabil népesség része, amelynek halandósága és termékenysége a kohorsz halandóságával és termékenységével egyezik meg. Ez a születési kohorsz *által generált stabil népesség*, amely bizonyos lehetőségeket nyújt az egymást követő születési évjáratok, illetve az egymást követő (szülő-gyermek) nemzedékek tulajdonságainak vizsgálatában. Másodsorban, minden naptári évben, időszakban értelmezhető a jelenlévő népesség termékenysége és halandósága is, s ezzel generálható egy *keresztmetszeti stabil népesség*. Ennek tulajdonságai, illetve az évről évre, időszakról időszakra generált stabil népességek közötti eltérések szintén lényegesek a népességfejlődés jellemzőit kutatók számára.

Mit kezdhetünk a stabil modellel, az abból kinövő reprodukciós mutatószámokkal a külső vándorlások által befolyásolt, *nyitott* népesség esetén? Két utat is választhatunk. Egyfelől bekalkulálhatjuk a reprodukcióba a vándormozgalmat. Ezt tehetjük például úgy, hogy (hosszabb ideje) változatlan korszpecifikus elvándorlási és odavándorlási arányszámokat tételezünk fel. Egy ilyen népességben a stabil népességbeli továbbélési arányok helyettesíthetők növekedési arányokkal, és a reprodukciós formulák változatlanul érvényben

maradnak.² Hátránya ennek a módszernek, hogy nagyon változó viszonyok között elég nehezen értékelhető eredményeket ad.

A másik lehetőség, hogy alkalmazzuk a zárt népességre vonatkozó formulákat. Mondjuk, egy adott területi egységben született B számú leánygyermekre becsüljük a nettó reprodukciós együtthatót, vagyis azt, hogy mennyi lesz az ő leánygyermekük átlagos száma. Ebben a megközelítésben eltekintünk attól, hogy a szóban forgó gyermekek egy része nem az illető területi egységben születik meg. Eltekintünk attól is, hogy máshol született gyermekek bevándorolhatnak életük során az adott területi egységbe. A vándorlást (be- és elköltözést) most tehát elhagyjuk, illetve úgy tekintjük, mint pótlólagos lehetőséget vagy szükségletet a népességszám fenntartására. Ebben a megközelítésben egyébként a belföldi és a nemzetközi vándorlás egybe is mosódik, már nem olyan lényeges, hogy a mozgás átlépi-e a határokat vagy sem. Ez egyébként összecseng a költözések modern felfogásával is.³

Tanulmányunkban ilyen szemléletben vizsgáljuk a területi reprodukciót. Minden reprodukciós mutató esetében először áttekintjük azok képzési módját, vizsgáljuk jellegüket, jelentőségüket. Bemutatjuk a mutatószám területi alakulását. Elemezzük, hogy az adott reprodukciós mutató szemszögéből mik a népességmegőrzés teljesülésének demográfiai („számszaki”) feltételei, azok milyen jövőbeni népességet eredményeznének.

Ezt követően összehasonlító értékelést adunk a különböző reprodukciós mutatókról, az azok által jelzett népesség-megőrzési lehetőségekről és szükségletekről. A tanulmány végén tesszük meg javaslatainkat az elégséges népességreprodukció feltételeinek biztosítására.

A népességszám időszak alatti változása: természetes szaporodás, vándorlási egyenleg, tényleges szaporodás

A népességreprodukció legkézenfekvőbb mutatószáma a népességszám megfigyelt változása, a *tényleges szaporodás*. Ha a népesség száma egy időszak elején kisebb az időszak végénél, akkor a létszám emelkedett, a tényleges szaporodás pozitív, ellenkező esetben csökkent, a tényleges szaporodás negatív, úgy is mondhatjuk: *tényleges fogyás* állt elő. Két részre bonthatjuk a *tényleges*

² Kifejlett formában a nyitott népességek változási modelljeit két nagy rendszer írja le. A Coale–Preston formularendszer a naptári időszak, az Arthur–Vaupel rendszer a kohorsz-szemléletű népességváltozási modellt adja. Vesd össze pl. Valkovics Emil: A népességstruktúra és a népmozgalom kapcsolatára vonatkozó új becslési rendszerek gyakorlati alkalmazása hazánk népességfejlődésének elemzésére. *Demográfia*, 35. évf. 1992/2. sz. 229–268. o.

³ Lásd például Illés Sándor: Vándorlás: országon belül és országok között. In: Spéder Zsolt (szerk.): Család és népesség – itthon és Európában. KSH MKI – Századvég Kiadó, 2003. 472–494. oldal.

szaporodást: a természetes szaporodásra, vagyis a születések és a halálozások különbségére, illetve a *vándorlási egyenlegre*, tehát az odavándorlások és az elvándorlások különbségére. A vándorlási egyenleg ebben az esetben képzett mutató, hiszen a nála „keményebb” adatok: népességszámok, születések, halálozások egyenlege

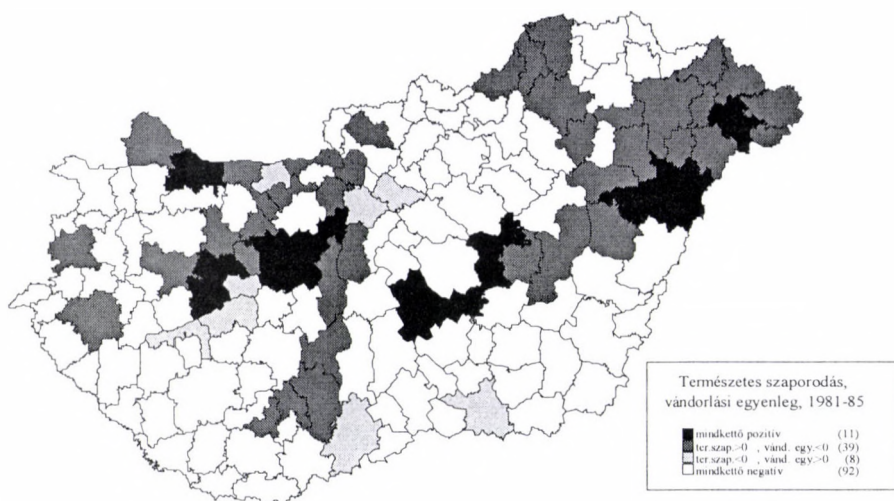
Egy adott időszakot tekintve képezhetünk négy területi típust: 1. olyan területi egységeket, ahol a természetes szaporodás és a vándorlási egyenleg is negatív; 2. ahol a természetes szaporodás negatív, a vándorlási egyenleg pozitív; 3. ahol a természetes szaporodás pozitív, a vándorlási egyenleg negatív; és végül 4. ahol a természetes szaporodás és a vándorlási egyenleg is pozitív. Mondhatjuk, hogy az 1. csoportba a demográfiai szempontból *lepusztuló* területek; a 2. csoportba a *befogadó* területek; a 3. csoportba a *kibocsátó* területek; végül a 4. csoportba a demográfiai szempontból *fejlődő* területek tartoznak.

A magyarországi népesség sokáig növekvő volt, s ez jellemezte generálisan a területi népességváltozásokat is. A kép az urbanizáció felgyorsulásával változott meg: a kevésbé városiasodott (fejlett, modernizált) területekről nagyarányú belföldi vándorlás következtében jelentős népesség költözött el. A vándorlás speciális fiatal korösszetétele miatt ez leginkább a reprodukív korban lévő népességet érintette. A kibocsátó területeken olyan hiány keletkezett itt, hogy emiatt a magasabb egy nőre jutó gyermekszám ellenére is egyre kevesebb gyermek született, kialakult a természetes fogyás. Ugyanakkor az ország más részein, ahol a gyermekszám hosszabb ideje alacsony volt már, a beözönlő népesség fiatal életkora és nagy létszáma miatt született annyi gyermek, ami ellensúlyozta a halálozásokat.

A későbbiek során, ahogy megszűnt vagy jelentősen mérséklődött ez a belföldi áramlás, szinte mindenhol kialakult a természetes fogyás, majd, legalábbis a statisztikai adatok szerint, megkezdődött a népességihiány pótlása.

Ennek mind a négy forrását hangsúlyozni kell. Először is az elvándorlási volumenek lecsökkentek. A hagyományos küldő helyeken már nincs meg a korábbi „népesség-felesleg”, sőt egyre nagyobb a hiány. A fogadó helyeken bekövetkezett egyfajta telítődés, megindult a kiköltözés. Magyarország a rendszerváltozást követően kibocsátóból befogadóvá vált a nemzetközi vándorlásban. Végül a bevándoroltak területi mozgását sem lehet figyelmen kívül hagyni az összképben.

Nehezíti az értékelést az, hogy a vándorlás statisztikai bizonytalanabbak más népmozgalmi statisztikáknál. Ez egyaránt igaz a belföldi és a nemzetközi vándorlásra. A nemzetközi vándorlásnál pedig olyan dilemma előtt is állunk, hogy a folyamatos statisztikát, vagy a népszámlálásoknál mutatkozó vándorlási egyenleget vegyük figyelembe. Ez utóbbi ad teljesebb képet, ha a népszámlálást és a népesség-továbbszámításokat pontosnak tekintjük.

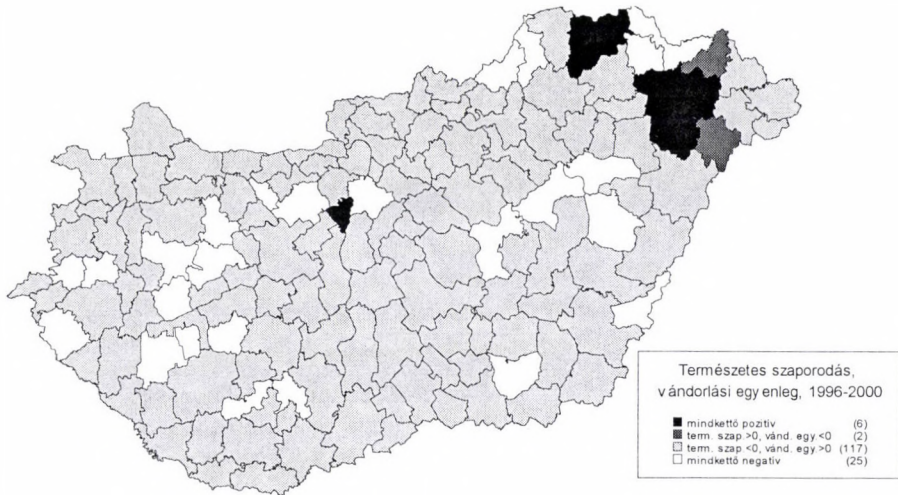

I. A népességváltozás területi típusai, 1981–1985
Regional types of population change, 1981–1985

A magyarországi népességszám 1981 óta csökken országos méretben. Az I. ábra szerint azonban a területi népességszökkenés már ezt megelőzően megkezdődhetett. A későbbi, 1990. évi népszámlálási eredményeket is figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy 1981–1985 között már valóságos területi népességi krízis volt megfigyelhető: a kistérségek igen nagy hányada, 150 kistérségből 92 tartozott a lepusztuló területek közé, legalábbis abban az értelemben, hogy mind a természetes szaporodás, mind a vándorlási egyenleg negatív volt.⁴

15 évvel később, az 1996–2000 időszakban alapvetően más a kép (II. ábra). A kistérségek, figyelembe véve a 2001. évi népszámlálás eredményeit is, zöm-mel a *befogadó* kategóriába kerültek. 117 ilyen kistérség van, amelyeknél a természetes fogyással pozitív vándorlási egyenleg párosul, „csak” 25 kistérség tartozik a „lepusztuló” kategóriába. Ugyanakkor mindössze 8 kistérségnél figyelhetünk meg természetes szaporodást, vagyis születési többletet. Kidomborodik tehát országos méretekben egy olyan népességfejlődési időszak, amikor a vándorlás (a költözések) népességpótló szerepe válik jellemzővé. Tanulmányunk éppen ebből a szemszögből vizsgálja népességreprodukción, tehát a fentiek kiindulásunk helyességét is alátámasztják.

⁴ A tanulmányban mind az 1980-as, mind az 1990-es évekre a népszámlálások között továbbvezetett és *viszakkorrigált* népességszámokat használunk. Vándorlási egyenlegen a korrigált népességszámok természetes szaporodással csökkentett különbözetét értjük.

II. A népességváltozás területi típusai, 1996–2000
Regional types of population change, 1996–2000

Termékenység, nettó reprodukciós együttható

A demográfia egyik szintetikus, a népesség korösszetételétől független jelzőszáma a teljes termékenységi arányszám, jele TFR . Azt mutatja meg, mennyi lenne a nők végső gyermekszáma (amennyi gyermeket életük során világra hoznának), ha az adott év, időszak jellemzői szerint szülnének. A TFR két okból lehet alacsony: vagy a gyermekvállalás szintje lett alacsony a népességben vagy jelentős mértékű elhalasztás érvényesül a gyermekvállalásban. Az előbbire példa az a hosszú folyamat, aminek következtében a korábbi magas gyermekszám alacsony szintre csökkent. Utóbbira példa az 1990-es évek, amikor – többek között az iskolázás időtartamának kitolódása miatt – több évvel is elhalasztódott az első és ezzel az összes többi gyermek megszületése.

A TFR mellett képezhető egy „szükséglet-orientált” $TFR0$ gyermekszám is, ha arra keresünk választ, mekkora termékenység mellett lenne a természetes szaporodás zérus. Ez esetben a gyermekszámnak a halálozások számával kellene azonosnak lennie, tehát

$$(1) \quad TFR0 = TFR \cdot \frac{D}{B},$$

ahol D a halálozások, B a születések száma. A $TFR0$ és a TFR eltérése, a kettő közötti szakadék mélysége fontos a gyermekvállalás ösztönzésének megítélésére, tervezése szempontjából.

A népeségreprodukciónak egyik különleges mutatószáma a nettó reprodukciós együttható (*NRR*), amely azt fejezi ki, mekkora a termékenység szintje a halandóság hatásával is számolva.

Az *NRR* értelmezéséhez először is tekintsük csak a női népeiséget, annak utánpótlási folyamatát. Így a születésekből bennünket most csak a leánygyermek érdekelnék, s csak a meghalt nőket vesszük számba. Nem-folytonos megközelítésben:

$$(2) \quad NRR = \sum_{x=\alpha}^{\beta} \bar{L}_x m_x,$$

ahol α és a β , a szülőképes kor alsó és felső határa közé eső életkorokra, ahol \bar{L}_x a halandósági tábla ún. stationer átlagnépeisége, ha a tábla gyöke $l_0=l(0)=1$, m_x a leányszülési arányszám. Az *NRR* képletében lévő $\bar{L}_x m_x$ szorzat azt fejezi ki, hogy a leányszültek mekkora hányada jut el x éves korba és születik leánygyermek ebben az életkorban.

Az *NRR* kifejezhető a népeiség r belső növekedési ütemével és a T ún. generációtávolsággal

$$(3) \quad NRR = (1 + r)^T$$

nem-folytonos megközelítésben, ahol T az anyák nettó átlagos kora gyermekeik megszületésekor.⁵

Kitüntetett szerepe van az *NRR*=1 értéknek, hiszen ez a (3) képlet alapján csakis akkor fordulhat elő, ha a növekedési ütem $r=0$. Ha viszont a növekedési ütem zérus, akkor a népeiség létszáma változatlan, születésszáma és halálozásszáma is változatlanok és megegyeznek, korösszetétele állandó, egyszóval a népeiség *stationer*. A modern népeiségekben azonban általában *NRR*<1, tehát a belső szaporodási ráta negatív.

Tekintsük át ezek után a teljes termékenységi arányszám, a zéró természetes szaporodáshoz szükséges teljes termékenységi arányszám és a nettó reprodukciós együttható területi különbségeit.

A területi termékenység alakulása

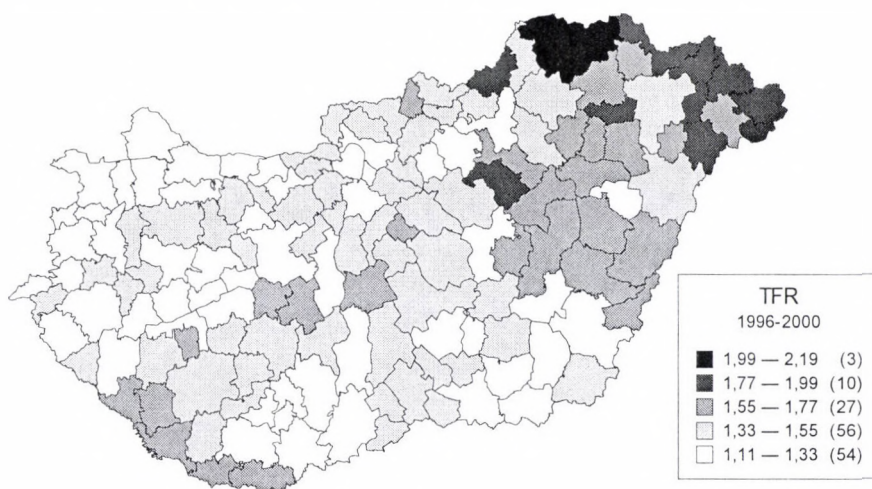
Magyarországon az utóbbi 20 évben igen jelentős változások mentek végbe a termékenységben. Az 1980-as években úgy tűnt, hogy a gyermekszám, elmaradva ugyan a hosszú távú reprodukciót biztosító 2 gyermekes szinttől, viszonylag magas, 1,9 körüli értéken megállapodik. Aztán a rendszerváltozást

⁵ Itt nem a szokásos átlagos szülési korról van szó, hanem a halandóság figyelembevételével vett nettó átlagos szülési korról, ami újabban nagyjából a szokásos átlagos szülési kor 98,5%-a.

követően *soha nem látott alacsony szintet ért el mind a születésszám, mind a termékenység.*

1996–2000 között a teljes termékenységi arányszám országos szintje 1,34 volt. Mintha 100 nő csak 134 gyermeket szülne élete során a hosszabb távú utánpótláshoz elvileg szükséges 210 helyett, amihez a jövőben a nők 76 százalékának kellene eggyel több gyermeket vállalnia. Ahhoz is 1,92 gyermekszám-átlag kellene, hogy a születések száma elérje a halálozások számát (*TFR0*). A nettó reprodukciós együttható 0,65 volt, ilyen érték mellett Magyarország népességszámára alig több mint 43 év alatt a megféleződés várna!

Régiók szerint a kép differenciált. Közép-Magyarország, Nyugat- és Közép-Dunántúl az érem egyik oldala az átlagosnál alacsonyabb (1,20, 1,23, 1,30), Észak-Magyarország és Észak-Alföld a másik oldala az átlagost jóval meghaladó gyermekszámmal (1,53, 1,56). Ugyanakkor a fiatalabb korösszetétel és/vagy a magasabb élettartam miatt a zéró természetes szaporodást biztosító gyermekszám mégis a Közép-Dunántúlon a legalacsonyabb (1,72). Ellenkező okok miatt pedig Észak-Magyarországon a második legmagasabb (2,05).

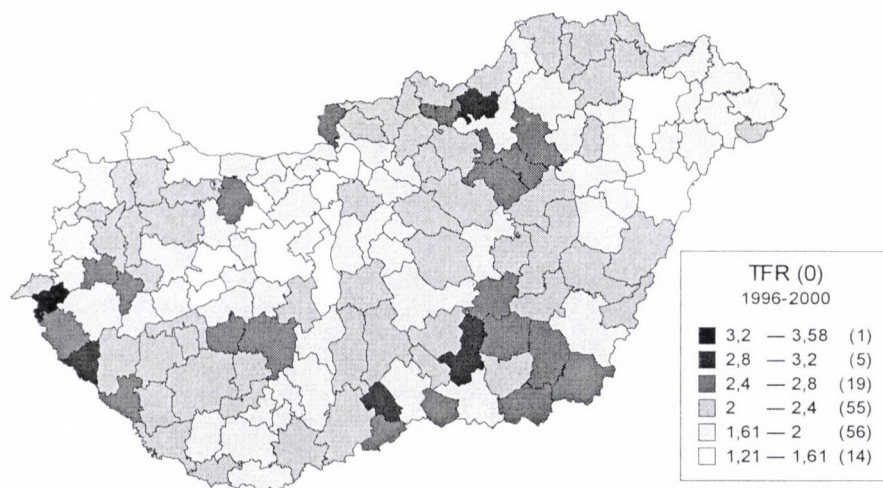

III. Teljes termékenységi arány, 1996–2000
Total fertility rate, 1996–2000

A gyermekszám kistérségi szintjeit mutatja be a III. ábra. Megállapítható, hogy elenyésző azon kistérségek száma, ahol a termékenység az egyszerű reprodukció közelében van (3 esetben). Több mint 100 kistérségben a termékenység szintje alatta marad az 1,55-nek, 54 esetben az 1,33-nak. A negatív rekordot a veszprémi kistérség érte el, 1,11-es *TFR*-rel. Ennél is alacsonyabb azonban a

gyermekszám egyes budapesti kerületekben: a XIII. kerületben 1,0, az V.-ben pedig 0,97.

Amíg a nagyrégiók szintjén és országosan a pótlólagos termékenységi szükségletek nem tűnnek elérhetetlenül nagy mértékűnek, a kistérségi szintjén bőven találkozunk lehetetlen feladványokkal.

*IV. Zéró természetes szaporodáshoz szükséges teljes termékenységi arány,
1996–2000*

Total fertility rate needed for zero natural increase, 1996–2000

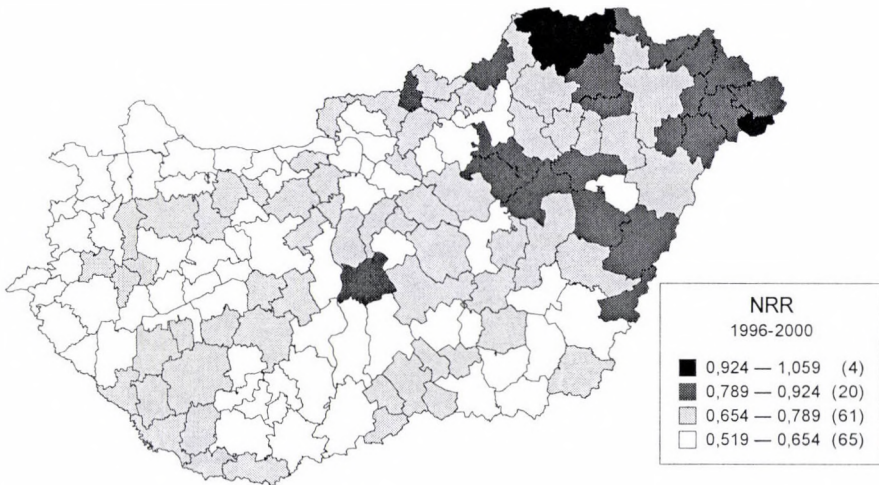
Ilyennek kell tekinteni ma azt, ha 2,0 feletti *TFR0* szükségeltetne a halálozásokkal egyenlő születésekhez, ez a kistérségek mintegy felére jellemző. 56 olyan kistérség van, ahol egy konszolidált gyermekszám népességmegőrző funkciót láthat el, míg 14 esetben a mai gyermekszám is elegendő a létszám-fenntartáshoz.

A nyírbátori és a kiskvárdai kistérségben a jelenlegi gyermekszám *magasabb*, mint amennyi a létszámmegőrzéshez kell. A veszprémi kistérségben pedig annyira fiatal a népesség, hogy az 1,11-es legalacsonyabb gyermekszám mellé 1,22-es *legalacsonyabb TFR0* tartozik. Ugyanakkor 25 olyan kistérség is van, ahol a zéró szaporodáshoz a nők 100–200 százalékának kellene többletgyermeket vállalni, az őriszentpéteri kistérség esetében 213 százalékának.

A nettó reprodukciós együttható területi szintjei

A nettó reprodukciós együttható *Coale* ismert formulája nyomán⁶ a modern halandósági viszonyok között jobbra csak a termékenység szintjétől, a *TFR*-tól függ. Ezért várható, hogy területi mértékei és trendjei a termékenységgel azonosak.

Országosan az 1996–2000-es időszakban az *NRR* értéke 0,65 volt, régiók szerint sem túlságosan differenciált, értéke 0,59 és 0,74 között alakult. Ismét a kistérségi szintre kell lemennünk, nagyobb különbségek megfigyeléséhez.

V. *Nettó reprodukciós együttható, 1996–2000*
Net reproduction rate, 1996–2000

Az V. ábra szerint csak néhány olyan kistérség van, ahol az *NRR* értéke 1-hez igen közeli, ami, mint említettük, hosszabb távon a létszámmegőrzés irányába mutat. További 20 kistérségben az *NRR* értéke még nem túlságosan alacsony. A kisrégiók zömében azonban a nettó reprodukciós együttható olyan alacsony, ami kérdésessé teszi e népségek hosszú távú fenntarthatóságát. 65 olyan kistérség van, zömében a Dunántúlon, ahol az *NRR* alacsony értékei olyan kijelentéseket engednek meg, hogy a népségek néhány évtized alatt elveszthetik jelenlegi létszámuk felét.

Ezek a számítások és ezeken alapuló kijelentések „baljós árnyakat” vetítenek a magyarországi jövőbeni népességfejlődésre. Némileg árnyalja azonban

⁶ *Coale* [7] bizonyítja, hogy $NRR \approx p(\bar{m}) \cdot GRR$, vagyis a továbbélés az átlagos születési korig, szorozva a leánygyermek átlagos számával.

ezt a kedvezőtlen képet az, ha a korösszetételeket vizsgáljuk. Ismeretes, hogy a tényleges korösszetétel mellett képezhető az R_0 szerinti stabil korösszetétel és a stationer korösszetétel is. Csak felvázoljuk a képzés módját az alábbiak szerint:

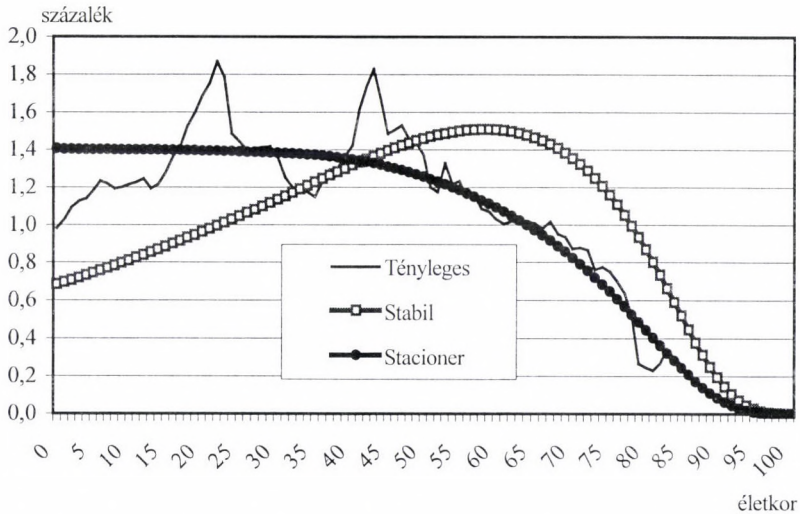
$$(4) \quad \text{tényleges népesség:} \quad c_x = \frac{P_x}{P} = \frac{P_x^f + P_x^n}{P^f + P^n}$$

$$(5) \quad \text{stabil népesség:} \quad c_x^r = \frac{P_x}{P} = \frac{B(1+r)^{-\bar{x}} L_x}{\sum_{y=0}^{\omega} B(1+r)^{-\bar{y}} L_y} = \frac{(1+r)^{-\bar{x}} (SRB \cdot L_x^f + L_x^n)}{\sum_{y=0}^{\omega} (1+r)^{-\bar{y}} (SRB \cdot L_y^f + L_y^n)}$$

$$\text{stationer népesség:} \quad c_x^0 = \frac{P_x}{P} = \frac{BL_x}{\sum_{y=0}^{\omega} BL_y} = \frac{L_x}{e_0^0} = \frac{SRB \cdot L_x^f + L_x^n}{SRB \cdot e_0^{0,f} + e_0^{0,n}}.$$

A képletekben az eddig ismert jelölések mellett \bar{x} és \bar{y} a pontos életkor átlagos nagyságát jelöli, közelítőleg: $\bar{x} \approx x + 0,5$ és hasonló \bar{y} -ra. Az 1998. évre, Magyarország egészére végzett számítások végeredményét adja a következő ábra.

A VI. ábra meglepő képet rajzol. Kiderül, hogy a nettó reprodukciós együtt-ható által „fémjelzett” stabil népesség nagyon messze áll a tényleges népe-ségtől. Az NRR egy (elég) távoli jövő vízióját közvetíti felénk, amikor – felté-telezve, hogy a nettó reprodukció a jelenlegi szinten stabilizálódik – a népesség korösszetétele alapvetően más lesz, mint a mai. Ennek a népességnek a „derék-hadát” ugyanis az 50–75 évesek képezik, átlagos kora 46,5 év, a 65 évesek és idősebbek aránya 25%, a 20 éven aluliaké 16%, szemben az 1998. évi népe-séggel, ahol ugyanezek a mutatók: 38,3 év, 14,4% és 24,7%. Területi megkö-zelítésben még ennél is nagyobb, furcsább különbségek vannak a tényleges mai és a hipotetikus stabil népesség között.

VI. A tényleges, a nettó reprodukció szerint képzett stabil és a stacioner népesség kormegoszlása Magyarországon, 1998.01.01.
Age distribution of the actual, the NRR based stable and the stationary population in Hungary, 01.01.1998.

Forrás: [4].

A VI. ábra szerint a mai viszonyokhoz még a stacioner népesség kormegoszlása is közelebb áll. Ez ránézésre is szembetűnő, de ez adódik a közelség mérőszámai szerint is. A tényleges és a stabil kormegoszlás közötti korreláció ugyanis 0,71, szemben a tényleges és a stacioner kormegoszlás közötti 0,95-tel. Az eltérésnégyzetek összege a tényleges és a stabil népesség viszonylatában ötször akkora, mint a tényleges és a stacioner népesség között.

Egyetlen olyan momentum van a mai korösszetételben, ami azzal fenyeget, hogy az erősen csökkenő stabil népességi kormegoszlás mégiscsak kialakulhat a távolabbi jövőben, és ez a legfiatalabbak száma. Az 1990-es évtized negatív születési fordulata miatt a fiatal évjáratok aránya a tényleges népességben messze a stacioner arányok alá került. Mivel 2000-től sem várható azonnal magas termékenység, szinte bizonyos, hogy a következő időszak még inkább „deficit” lesz a stacioner népességi modell szempontjából.

Az újszülöttek várható életmennyisége

A nettó termékenység magyarországi helyzetét akár egy „krízisszituációnak” is tekinthetnénk. Fogalmazhatunk azonban úgy is, hogy a nettó reprodukciós együttható már nem „illeszkedik” jól a 21. századi népességfejlődéshez. Hiszen lényegében csak a gyermekszámmal operál, miközben egyre nagyobb szerepet kap a halandóság és a vándormozgalom a népesség létszámának alakításában.

Felmerül tehát a kérdés, szükség van-e a népesség utánpótlásához az *NRR* 1-hez közeli, vagy azt meghaladó értékeire? Nincs-e gyengébb feltétele a népességreprodukciónak, nincs-e olyan reprodukciós modell, amely jobban megfelel a 21. századi demográfiai fejleményeknek?

Két ilyen eltérő modellt is bemutatunk. Az egyik, amit az újszülöttek *életmennyiségének* nevezünk, a másik pedig a népesség *életpotenciálja*.

A nettó reprodukciós együttható, mint megállapítottuk, a leány- és az anyanemzedék születésszámát veti össze. Lehetséges azonban, hogy egy gyermeknemzedék születéskor kisebb létszámú, mint a szülőnemzedéke, viszont a halandósága kedvezőbb, élettartama hosszabb, és akkor nem feltétlenül lesz *a gyermekek által leélt évek száma* kevesebb a szülők által leélt évek számánál. Sőt, könnyen előfordulhat, hogy éppen fordítva alakul a viszony: kisebb születésszámuk ellenére a gyermekek esetleg sokkal *többet* élnek, mint a szülők.

Egy naptári időszakban a *B* számú újszülött várható életmennyisége az

$$(6) \quad S = B \cdot e_0^0$$

mennyiség, vagyis az újszülöttek száma szorozva a születéskor várható élettartammal. Könnyen belátható, hogy ez „jó” reprodukciós mutató, mert a stacioner népességben és csak abban egyezik meg a népesség számával, ugyanabban a naptári időszakban. Az újszülöttek várható életmennyiségét *Henry* vizsgálta részletesebben [6].

Az mondhatjuk tehát, hogy az újszülöttek várható életmennyisége jelzőszám arra, mekkora létszámú stacioner népesség alakulhat ki ezen életmennyiség állandósulása esetén. Nevezzük ezt *potenciális* népességszámmak. Ebből két úton is továbbhaladhatunk az elemzésben. Egyfelől a mai viszonyokhoz képest a potenciális létszám és a tényleges létszám eltérését népességpótlási szükségletnek tekinthetjük és ezzel a vándorlás irányában fogalmazhatunk meg elvárásokat. Másfelől, vizsgálhatjuk a várható életmennyiség összetevőit, megállapíthatjuk a népességszám fenntartásához *szükséges élettartamokat* és *születésszámokat*, azaz az adott viszonyok között olyan értékeket, amellyel az életmennyiség éppen a lakónépesség számával egyezik meg.

Magyarországon 1996–2000 átlagában 99 ezer éveszületés történt, a születéskor várható élettartam mindkét nemre számítva 71,4 év volt. Így ennek alapján az újszülöttek által leélt évek száma 7,07 millió év, ami *sokkal kevesebb, mint az aktuális népességszám. Ahhoz, hogy az 1996–2000. évi élet-*

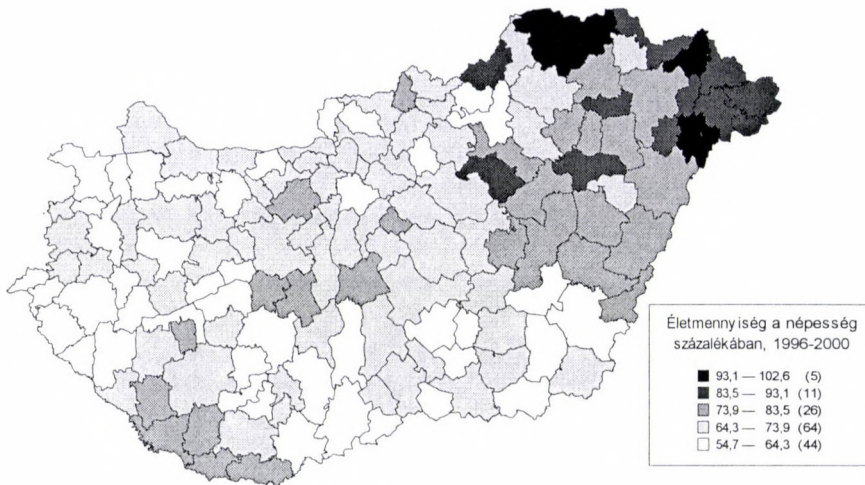
tartam mellett a népességszám és a várható életmennyiség megegyezzen, a 10,2 milliós népességben $10,2 / 71,4 = 142$ ezer fő elveszületésre lenne szükség, szemben a mai 99 ezerrel. Ehhez az 1,34 helyett, 1,95-os átlagos gyermekszámot kellene mérni országos szinten. Más oldalról, az aktuális elveszületési adat mellett $10,2$ millió / 99 ezer = 103 év a létszám-megőrző élettartam.

Ezek a számok egyfajta iránytűként szerepelnek, s nagyságaik igencsak elgondolkodtatóak. Lehetséges-e, hogy a népesség *átlagos gyermekvállalási hajlandósága és élettartama* ilyen szinteket érjen el? Vajon mennyit javulhat a jövőben az élettartam? Egyes tanulmányok szerint reális esély van a 100 év elérésére ebben az évszázadban [5]. Ha ez így lenne, akkor az életmennyiség, mint reprodukciós mutató egészen más színben tünethet fel a jövő népesség-fejlődését, mint más mutatók, jelesen a nettó reprodukciós egyűthetőség.

Az életmennyiség területi különbségei

Először az vizsgáljuk meg, mekkora részét képviseli ma az újszülöttek várható életmennyisége a népességeknek. Országosan, mint láttuk, alig 70 százalékot, vagyis a mai viszonyokból kiindulva, változatlan feltételek mellett mindössze 7 milliós Magyarország lehetőségét veti fel. Régiók szerint a százalékok 63 (Nyugat-Dunántúl) és 80 (Észak-Alföld) között változnak. Megyék szerint Zalaiban található a legalacsonyabb érték (60%), nem sokkal magasabb Vasban és Budapesten (63%). A sor másik végén Szabolcs-Szatmár-Bereg áll, kiugró 87 százalékkal, majd Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdú-Bihar következik (79%). Kistérségenként természetesen a szóródás még nagyobb (VII. ábra).

Csak öt olyan kistérség van, ahol az életmennyiség megközelíti vagy eléri a jelenlegi népességszámot, tehát ahol a népesség-utánpótlás biztosított. A kistérségek zömében az életmennyiség a jelenlegi létszám 75 százalékánál kisebb, 44 kistérségben a 65 százalékot sem éri el. Ha a hiányzó életmennyiséget népesség-pótlási szükségletnek fogjuk fel, akkor azt mondhatjuk, hogy Magyarországon a következő hosszabb időszakban országosan mintegy 30, a kistérségek jelentős részében 35–45 százalékos létszámtöbblet elérése szükséges ahhoz képest, ami a jelenlegi viszonyokból következik.

VII. Újszülöttek várható életmennyisége a népesség százalékában,
1996–2000-es adatok szerint
*Population momentum factor according to data of 1996–2000,
in percentage*

Az életmennyiség-modell a népességpótlásra

Miből állhat ez a létszámtöbblet? Három forrást említhetünk. Egyfelől többlétszülésekből. Láttuk, hogy hacsak a többlétszületések biztosítanak a népességszámnak megfelelő életmennyiséget, akkor mintegy 40 százalékkal nagyobb születésszámra volna szükség. Nyilvánvaló, hogy a születésszámokban ennél sokkal csekélyebb elmozdulásokra lehet csak számítani. Országosan a népesség-előreszámítások alaphipotézise 1,6-es gyermekszámot feltételez hosszabb távon, a mai 1,3 helyett. Ez azt jelenti, hogy változatlan feltételek mellett 115 ezer fős születésszámmal lehetne kalkulálni az életmennyiségekben.⁷

Az élettartam növekedése is hozzájárulhat az életmennyiség növekedéséhez. Szintén az előreszámítások közepes hipotézise szerint arra számíthatunk, hogy belátható időn belül mintegy 10 évvel emelkedik az élet átlagos hossza. Ezzel ismét emelkedik az újszülöttek életmennyisége, hiszen tovább élnek.

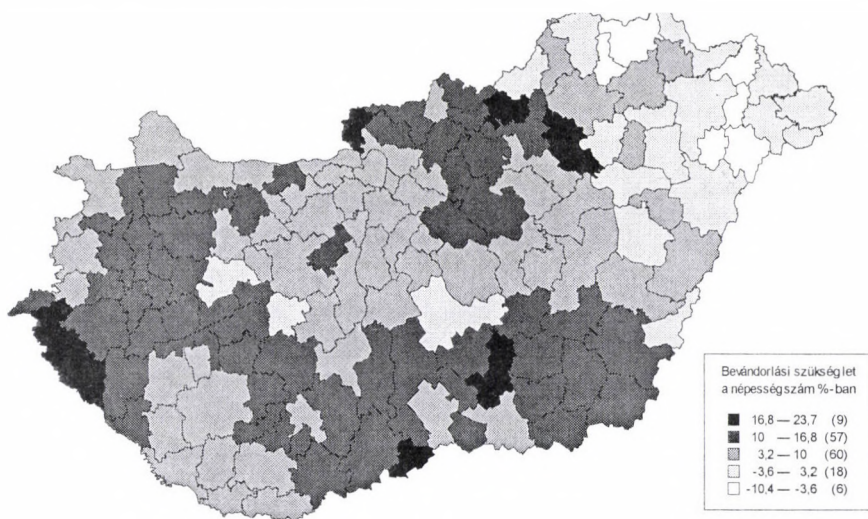
Képezzünk most egy olyan területi modellt, amelyben:

1. Az élettartamok egységesen 10 évvel megnövekednek.

⁷ Legfeljebb, hiszen minél távolabb megyünk a jövőben, annál biztosabban még a mainál is alacsonyabb születésszámok várhatók, hiszen egyre kisebb lesz a szülőképes korúak száma.

2. A gyermekszám országos szintje 1,6-ra emelkedik, a területi szintek pedig ezen átlag köré csoportosulnak úgy, hogy a ma mérhető differenciák 50 százalékkal mérséklődnek.
3. Ezt követően hasonlítsuk össze az így adódó hipotetikus életmennyiségeket a népesség számával. Azt mondhatjuk, hogy ha az életmennyiség még mindig kevesebb a népességszámmal, akkor a különbségnek megfelelő, most már a vándorlásból eredő népességtöbblet szükségeltetik a létszámmegőrzéshez.

Országosan ez a modell mintegy 7 százalékos bevándorlási többletet ad. Tekintsünk el a bevándorlók természetes szaporodásától (ez egyébként is csekély mértékűnek mutatkozik a számítások alapján), s akkor 700 ezer bevándorlóról beszélhetünk. Ennek természetesen időtávja van, ami egy érdekes módszertani eredmény szerint a népesség átlagos korával egyezik meg.⁸ Egyszerűség kedvéért tehát a következő 40 évről beszélhetünk, s akkor modellünk évente 15–20 ezer fős bevándorlási többletet feltételez.

VIII. Vándorlásból eredő népesség-pótlási szükséglet az életmennyiség-modell alapján
Net migration needed for maintaining population according to the population momentum model

⁸ A vonatkozó eredményt [4] közli: $S \approx e^{r_{sp}} \cdot P$, az életmennyiség stabil népességben megegyezik a népesség átlagos életkorával későbbi időpontban mérhető népességszámmal.

Régiók szintjén a szélső értékeket az Észak-Alföld (0%) és a Nyugat-Dunántúl, a Dél-Alföld (10%) mutatja. A kistérségek vándorlási szükségletét a VIII. ábra illusztrálja.

A modell szerint a kistérségek csaknem felében a mai népesség 10 százalékát is meghaladó mennyiségű bevándorlási többletre lenne szükség a létszám-megőrzéshez, ha a modellünkben felvett hipotézisek megvalósulnak. Ugyanakkor vannak olyan kistérségek, ahol a feltételezett demográfiai változások több mint elégségesek a reprodukcióhoz. Ezek a következők: Nyírbátori, Encsi, Kisvárdai, Baktalórántházi, Szikszói, Nagykállói, Tiszavasvári, Nyíregyházi, Vásárosnaményi, Debreceni, Mátészalkai, Hajdúböszörményi, Balmazújvárosi, Tiszaújvárosi, Csengeri, Edelenyi, Fehérgyarmati, Ózdi kistérség, tehát zömében az északkelet-magyarországi térség.

Mindebből következik, hogy az újszülöttek által várhatóan leélt évek számának állandósága *realisabb, kezelhetőbb* feltétele a népességreprodukciónak, mint a nettó termékenység egységnyi szintje. Azzal, hogy a halandóságot és a vándorlást is bevonhatjuk a létszám-utánpótlás folyamatába, „időt” nyerünk az utánpótlási szintű termékenység bizonyára igen lassú kialakításához.

Kétségtelennek tűnik, hogy a „végén” mégiscsak szükség lesz az $NRR=1$ -el jelzett születésszám-reprodukció elérésére, amennyiben a népesség számát egy adott szinten stabilizálni kívánjuk. Ez a „végső” időpont azonban több évtizedre, akár egy évszázadra is kitolódhat a halandóság tartós és jelentős javulása, továbbá megfelelő szintű bevándorlás mellett.⁹

A népesség életpotenciálja: a jelenlévő népesség által már leélt és még leélendő évek száma

Még egy reprodukciós modellt mutatunk be. Abból indulunk ki, hogy a mindenkorai népesség több mint száz születési évjáratból áll. Vannak közöttünk olyanok, akik igen régen születtek: ők már leélték életük nagy részét. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ők már sok évet leéltek, s azt is megállapíthatjuk, hogy viszonylag kevés életévet fognak leélni a jövőben. Vannak olyanok is, akiknél ez fordítva van. A közelmúltban látták meg a napvilágot, ergo még kevés életévet éltek le, viszont várhatóan sokáig élnek, tehát leélendő éveik száma tetemes lehet a jövőben. Azt kérdezhetjük, hogyan viszonyul egymáshoz egy adott időben jelenlévő népesség által még leélendő és már leélt évek száma.

Hogyan számítható a kétféle életmennyiség? A már leélt évek összegezése könnyű feladat, hiszen aki ma x éves, az eddig éppen x évet élt. Tehát a népesség által már leélt évek száma nem-folytonos megközelítésben:

⁹ Időnként hallani véleményeket, hogy a bevándorlás mindent megold. Elegendő a magyarországi belföldi vándormozgalom alakulását, következményeit ellenpéldának felhozni.

$$(7) \quad S_t^B = \sum_{x=0}^{\omega} (x + 0,5) P_{x,t},$$

ahol $P_{x,t}$ az x évesek száma a t időpontban.

Technikailag nem bonyolultabb a még leélendő évek számának becslése sem. Hiszen az átlagos x éves korú személy várhatóan éppen annyi évet él még le, mint amennyi a még várható élettartama az x éves korúaknak. Tehát:

$$(8) \quad S_t^B = \sum_{x=0}^{\omega} \bar{e}_x^0 P_{x,t},$$

ahol \bar{e}_x^0 az x éves korban még várható átlagos élettartam, azért „felülvonásos”, mert az az időpontbeli népesség élettartama, közelítőleg $e_x^0 \approx \bar{e}_x^0 + 0,5$. Az S^F és S^B mutatókban S a továbbélést (survival), F az előre becslést (forward) és B a hátrabecslést (backward) hivatott jelezni.

A jelenlévő népesség által már leélt és még leélendő évek száma vonatkozatható a népesség egy *átlagos* tagjára is. Ebben az esetben *egy főre eső leélt és leélendő évekről* beszélünk. Nyilvánvaló, hogy az egy főre eső már leélt évek száma megegyezik a népesség átlagos korával:

$$(9) \quad \frac{S^B}{P} = a_p.$$

Az egy főre jutó még leélendő évek száma az előzőhöz hasonlóan egy átlag, de ott nem az életkor, hanem a várható további élettartam népességgel súlyozott átlagát képezzük. Ezáltal a *népesség átlagos élettartamát*¹⁰ kapjuk:

$$(10) \quad \frac{S^F}{P} = e_p$$

A stabil népességben a kétféle életmennyiség-ráta között egy igen szép összefüggés áll fenn, nevezetesen:

$$(11) \quad e_p = rC + a_p,$$

ahol r a növekedés üteme, $C > 0$ pedig pozitív, a növekedési ütemtől független konstans (kovariancia).¹¹

Mit mutat számunkra a (11) összefüggés? Azt, hogy a már leélt évek száma (egy főre: a népesség átlagos kora) attól függően kisebb, egyenlő vagy nagyobb a még leélendő évek számánál (egy főre: a népesség átlagos élettartamánál), hogy a népesség növekedési üteme pozitív, zérus, vagy negatív.

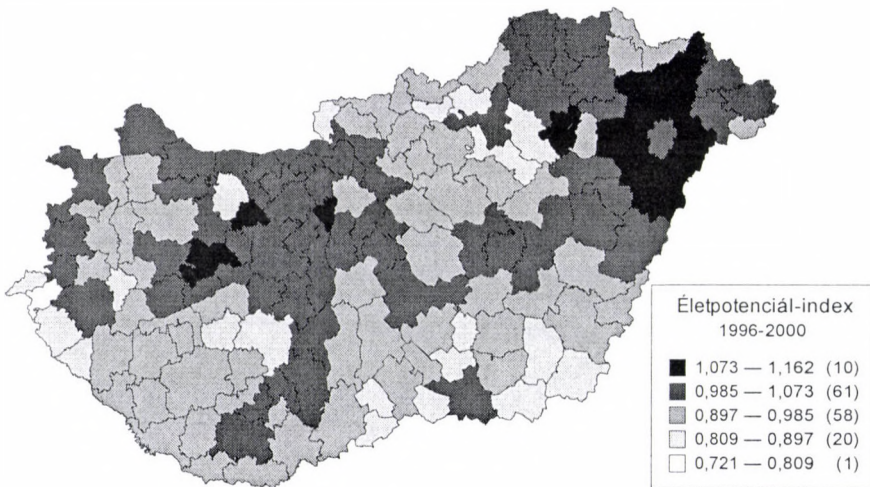
¹⁰ Nem tévesztendő össze a születéskor vagy más életkorokban várható élettartammal. A népesség átlagos élettartama a népesség egy tagja által átlagosan remélt évek száma, mondhatni az „átlagpolgár” várható élettartama.

¹¹ A formula bizonyítását lásd [4].

Az *életpotenciál-index* a népesség által még leélendő és már leélt évek, illetőleg a népesség átlagos élettartama és átlagos kora hányadosaként értelmezhető:

$$(12) \quad I_p = \frac{S^F}{S^B} = \frac{\bar{e}_p^0}{\bar{a}_p}$$

Az életpotenciál-index igen érzékeny mutatója a népesség növekedési lehetőségeinek. Országosan 1996–2000 között ez az index 0,98, tehát közel van az 1-hez. Ez éppen azt jelenti, hogy az I_p index jól méri a növekedési lehetőséget, hiszen egyrészt a népesség csökkenő, amit az index 1-nél kisebb értéke jelez, másrészt a mai népességváltozások távolról sem olyan drasztikusak, mint amit a nettó reprodukció vagy az életmennyiség jeleznek, s ezt jól mutatja I_p 1-hez közeli értéke. Régiók szerint az index Közép-Magyarországon a legalacsonyabb, s két esetben, Észak-Alföldön és Közép-Dunántúlon meghaladja az 1,0-t.

IX. Életpotenciál-index, 1996–2000
Life potential index, 1996–2000

Kistérségi szinten az életpotenciál a fenti ábra szerint alakul. A kistérségek mintegy felében az index szerint nincsen különösebb gond a népességmegőrzéssel (0,98 feletti értékek). 58 esetben beszélhetünk reprodukciós problémáról, 21 esetben súlyos utánpótlási gondokról (I_p index 0,9 alatt). Ez utóbbi kistérségek: Óriszentpéteri, Pétervásári, Letenyei, Kisteleki, Csongrádi, Já-

noshalmi, Mezőkovácsházi, Szobi, Móraalmi, Bácsalmási, Szentgotthárdi, Tabi, Zalaszentgróti, Mezőkövesdi, Makói, Tamási, Lenti, Füzesabonyi, Orosz-
házi, Kisbéri, Bátorterenyi kistérség.

A kistérségek fejlettsége

A demográfiai különbségekre általában azt mondjuk, hogy azok a népesség-
gek fejlődése, az elért modernizációs fok függvényei. Kiemelkedőnek tartjuk a
népesség által lakott terület gazdasági, infrastrukturális fejlettségét, a lakosság
jóléti szintjét. Mindez nem magyarázza teljesen a demográfiai különbségeket,
egy jó rész „megmarad” a kulturális tényezőknek, értékeknek, normáknak.

Statisztikai alapon képezhetünk olyan indexeket, amelyek az előbb vázolt
„fejlettséget” tükrözik, valamilyen skálát adva a területi egységekre. A skála
alapján csoportokba rendezhetjük a területi egységeket, esetünkben a kistérsé-
geket, és vizsgálhatjuk csoportviselkedésüket.

A Központi Statisztikai Hivatalban több kistérségi fejlettségi besorolást is
alkalmaznak.¹² Első megközelítésben válasszuk a kistérségek fejlettségi típu-
sainak meghatározásához a gazdasági-társadalmi helyzetüket és fejlődésüket jól
jellemző kilenc alapmutatót:

1. *Külföldi érdekeltségű vállalkozások külföldi jegyzett tőkéje egy lakosra, 1998*
2. *Személyi jövedelemadó-alapot képező jövedelem egy lakosra, 1998*
3. *Személyi jövedelemadó-alapot képező jövedelem egy lakosra, 1998/1988*
4. *Működő gazdasági szervezetek ezer lakosra jutó száma, 1998*
5. *Működő gazdasági szervezetek száma, 1998/1995*
6. *Munkanélküliek aránya, 1998*
7. *Vándorlási különbözet ezer lakosra jutó száma, 1990–1998*
8. *Távbeszélő főállomások ezer lakosra jutó száma, 1998*
9. *Személygépkocsik száma ezer lakosra, 1998*

Az alkalmazott jelzőszámok alapján **öt összevont fejlettségi térségtípust
alakíthatunk ki:**

- „dinamikusan fejlődő” térségeknek nevezik azokat, ahol a jelzőszámok
zöme több mint 10%-kal meghaladja a vidéki átlagot,
- a „fejlődő” térségek azok, ahol a mutatók zöme a vidéki átlag felett van,
de annak mértéke nem haladja meg a 10%-ot,
- a „felzárkózó” térségek azok, ahol a mutatók zöme közelíti a vidéki át-
lagot, s a növekedés jeleit is mutatják,

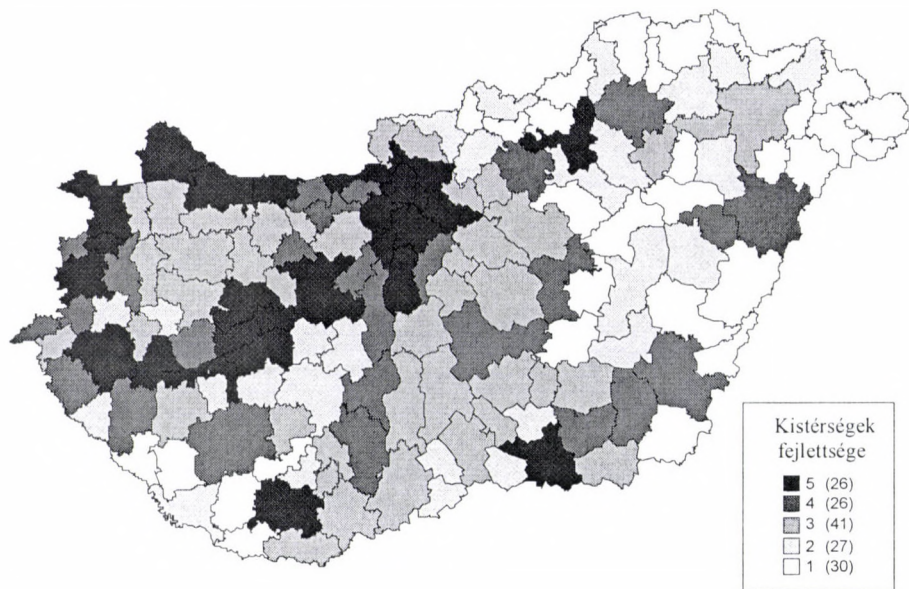
¹² Ugyancsak a már említett NKFP 5/175/2001. sz. projekt egyik témájának keretében, a
téma vezetője *Fahuvégi Albert*.

- a „stagnáló” térségek azok, ahol a vidéki átlagtól való elmaradás a jelzőszámok zöménél eléri, illetve közelíti a 10%-ot,
- a „lemaradó” térségek esetében a jelzőszámok zöménél a vidéki átlagtól való elmaradás legalább 15%.

A vidéki átlaghoz való viszonyítást nem szükséges részletesen indokolni. A főváros kiugróan nagy súlya annyira megemeli az országos átlagot, hogy annak alkalmazása nem adna értékelhető eredményt.

A kedvező „dinamikusan fejlődő” és „fejlődő” térségekben él az ország népességének több mint 61, a vidéki népességnek közel 53%-a. A kitörési esélyeket is felmutató „felzárkózó” térségekben a vidék népességének több mint 22%-a él, míg a „stagnáló” és a „lemaradó” térségek a vidéki népességből 12–12%-ot képviselnek.

A kistérségek fejlettségét 5-től (dinamikusan fejlődő) 1-ig (leszakadó) pontozva, területi elhelyezkedésük a X. ábrán látható.

X. A kistérségek fejlettségi szint szerint, 1990-es évek vége
Sub-regions by level of development, end of 1990 years

A kistérség-típusok területi eloszlása is jól szemlélteti azokat a markáns térszerkezeti jellemzőket, amelyeket már a régiós és megyés helyzet ismertetésekor jeleztünk. Amíg a „dinamikusan fejlődő” 26 térségből 24 található Kö-

zép-Magyarországon és a dunántúli régiókban, Észak-Magyarországon és a két alföldi régióban csak 2 ilyen térség van, s a 26 „fejlődő” térségnek is alig több mint egyharmada (9) van az utóbbi régiókban.

Reprodukción és kistérségi fejlettség

A következőkben párhuzamokat vonunk a kistérségi fejlettség és a reprodukciós mutatószámok között. Kézenfekvő az a hipotézis, hogy a fejlettség szintje negatív összefüggést mutat a gyermekszámmal és pozitív az élettartammal. Tehát minél fejlettebb egy kistérség, annál alacsonyabb a gyermekszám és magasabb az élettartam. Ugyanakkor, egyáltalán nem biztos, hogy a fejlettséggel automatikusan idősebb népesség is jár együtt, hiszen a fejlett térség vonzereje következtében jelentős lehet az odavándorlás, ami kompenzálhatja az alacsonyabb gyermekszám és a magasabb élettartam hatását. Hasonló, a hatást erősítő és gyengítő tényezőkkel számolhatunk az összetettebb mutatók esetében is.

Korrelációt képeztünk fejlettségi besorolás (skála) és a reprodukciós mutatók között. Az eredményeket az alábbi táblázat összesíti:

1. Korreláció a kistérségi fejlettség és a reprodukciós mutatószámok között, 1996–2000

Correlation between level of development and the reproduction indices of sub-regions, 1996–2000

Reprodukciós mutatószám	Korreláció a fejlettségi kóddal
Tényleges szaporodás aránya	0,30
Teljes termékenységi arányszám	-0,73
Átlagos szülési kor	0,81
Zéró természetes szaporodáshoz szükséges TFR	-0,47
Nettó reprodukciós együttható	-0,73
Születéskor várható élettartam	0,58
Életmennyiség a népességszám százalékában	-0,54
Életmennyiség-modell alapján számított bevándorlási többlet	0,19
A népesség átlagos kora	-0,07
A népesség átlagos élettartama	0,40
Életpotenciál-index	0,25

A tényleges szaporodás népességhez viszonyított aránya a fejlettségi kóddal pozitív kapcsolatban van, a korreláció 0,30. Ez megengedi azt a párhuzamot, hogy jelenleg ott nagyobb a népesség gyarapodása, illetve kisebb a fogyás, ahol a kistérség fejlettebb. Ugyanakkor a korrelációt erősen gyengíti az a körülmény,

hogy az 1990-es évek során lecsökkent a belföldi vándorlás volumene, s ezáltal számos, magasabb gyermekszámú kistérségben a magasabb természetes szaporodás (kisebb természetes fogyás) jobban érvényesül a népesség változásában.

Egyértelmű, hogy a gyermekszám és a fejlettség között szoros negatív kapcsolat van. A korrelációs koefficiens értéke $-0,73$, tehát a fejlettebb országgrészekben a *TFR* kisebb. Ugyanakkor az átlagos szülési kor még ennél is erősebb ($0,81$) egyenes kapcsolatban van a fejlettséggel, minél fejlettebb a kistérség, annál később vállalnak a nők gyermeket. Ez arra mutat rá, hogy valójában a gyermekszámban megfigyelhető különbségek jelentős részben visszavezethetők az átlagos szülési korban megfigyelhető eltérésekre. Az átlagos szülési kor emelkedése azt jelenti, hogy a párok elhalasztják a gyermekvállalást, s ez a mostani időszakban *termékenységi hiányt* idéz elő. A gyermekvállalás elhalasztása azonban, mint az előbb láttuk, a fejlettséggel erősen összefügg, a dinamikusan fejlődő kistérségekben a folyamat jóval előrébb tart, mint a kevésbé fejlettebbekben, a leszakadó kistérségekben pedig jórészt meg sem kezdődött. Éppen ezért ez a folyamat feltételezi, hogy a ma fejletlenebb kistérségek *felzárkóznak* a fejlettebbekhez, vagy legalábbis közelítenek azok *mai fejlettségi szintjéhez*. Ugyanakkor a ma fejlettebb kistérségekben, ahogy ez a *mintaváltási folyamat* véget ér, tehát az átlagos szülési kor emelkedése befejeződik, joggal számíthatunk a gyermekszám néminemű emelkedésére. Mindez előrevetíti a területi termékenységi különbségek jelentős csökkenését a következő időszakban, s ezzel a fejlettség és a termékenység közötti kapcsolat szorosságának csökkenését.

A nettó reprodukciós együttható és a fejlettségi besorolás közötti $-0,73$ -os korreláció a gyermekszámával természetesen csaknem azonos. Jelenleg tehát az a helyzet, hogy az ebben megmutatkozó népességszaporodási potenciál a fejletlenebb kistérségekben magasabb, a fejlettebbekben alacsonyabb. A különbségek – mint láttuk – igen lényegesek, de előző megjegyzésünk szerint *ideiglenesek* és – lényegét tekintve – nem annyira drámaiak.

Ami az életkilátásokat és a fejlettséget illeti, itt valódi, szoros, egyenes kapcsolatot tételezünk. A korreláció értéke $0,58$, ami azt mutatja, hogy a fejlettebb kistérségekben lehet számítani a magasabb élettartamra. Az, hogy az összefüggés nem univerzális, érthető, nem is lehet arra számítani, hogy csak a *mai* fejlettség határozza meg az élet hosszát.

Az életmennyiségek a születések és az élettartamok szorzatai, ahol a termékenységgel való negatív és az életkilátásokkal való pozitív kapcsolat várhatóan gyengítené a fejlettséggel való összefüggést. Nem így van, a kapcsolat $-0,54$ értékű, szorosnak nevezhető, negatív. Minél fejlettebb egy kistérség, annál kisebb a születési kohorszok életmennyisége, legalábbis a népesség számához viszonyítva. A kapcsolat lényege ebben a megjegyzésben van, nevezetesen, hogy nem az életmennyiség alacsony a népesség számához viszonyítva, hanem a népesség száma – nem utolsósorban a korábbi bevándorlás következtében –

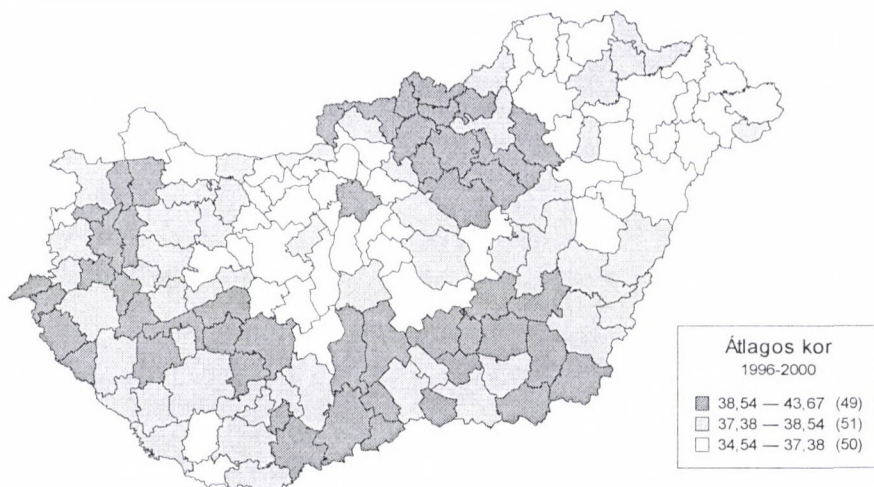
magas az életmennyiséghez képest. Ugyanakkor a termékenységi mintaváltás igen előrehaladott állapota miatt a születésszám *alacsony*. E kettő együtt túlkompenzálja a magasabb életkilátásokat.

Felállítottunk egy életmennyiség-modellt, ahol feltételeztünk bizonyos jövőbeni változásokat. Az élettartamokhoz egységesen 10 évet adtunk hozzá, a termékenységi különbségeket pedig egy magasabb országos átlag köré csökkentettük. Ezzel adódtak olyan létszámszázalékok, amelyeket *bevándorlási szükséglet*ként aposztrofáltunk. A bevándorlási szükséglet gyenge pozitív kapcsolatot mutat a fejlettséggel, tehát csak nagyon homályosan igaz az, hogy a fejlettebb részekben nagyobb a szükséges bevándorlás mértéke. Ez érthető is, hiszen a szükséglet-számítás egyik eleme éppen a termékenységi differenciák lecsökkentése volt. Ezáltal megnőtt az élettartam-különbségek súlya, és ez visszafogja a korrelációt.

Hasonló a helyzet az életpotenciál-indexszel. A pozitív kapcsolat itt is megvan, ám a gyenge. Nem állíthatjuk tehát bizonyosan, hogy a fejlettséggel nő az életpotenciál is. Ugyanakkor, kihagyva a legkevésbé fejlett kistérségeket, a korreláció lényegesen emelkedik. Kettős hatás érvényesül: a fejlettség mellett a legkevésbé fejlett kistérségekben a „túl fiatal” népesség eredményez magasabb reprodukciót. Mindez vélhetően, jelentős részben a roma nemzetiség sajátosságos népességfejlődéséből adódik. Ezért a finomabb vizsgálatokban ennek figyelembevétele valószínűleg nem nélkülözhető.

Végül a népesség átlagos kora (mondhatjuk így is: előregedtségének mértéke) szinte egyáltalán nem mutat kapcsolatot a fejlettséggel. Ez természetesen az évtizedes vándorlási tendenciák következménye, aminek hatására a fejlettebb térségek középső korcsoportjai még mindig meglehetősen „tömöttek”, s ez csökkentőleg hat az átlagos korra. Másrészt a kibocsátó területeken ugyanez a népesség hiányzik, ami növeli az átlagos kort. Ez a fajta demográfiai „kiszípolozás” olyan mértékű volt az utóbbi évtizedekben, hogy éppenséggel a magasabb gyermekszámú *stagnáló és felzárkózó* kistérségek a legöregebbek, nem a legfejlettebbek.

A XI. ábra mutatja ezt a területi képet, ahol valóban látszik, hogy a dinamikusan fejlődő központi, Budapest-Győr és Budapest-Balaton tengelyen lévő kistérségek, *dacára alacsony termékenységüknek és halandóságuknak*, a legfiatalabbak közé tartoznak (Budapest kivételével), míg a stagnáló és felzárkózó kistérségek, ahol a népesség átlagos kora a legmagasabb, mintegy távoli „félkaréjként” veszik körbe a fejlett régiókat.

XI. A népesség átlagos kora kistérségenként, 1996–2000
Average age of the population in sub-regions, 1996–2000

Összefoglalás

Tanulmányunkban a területi reprodukció néhány mérőszámával foglalkoztunk. Megállapítottuk, hogy a korábban alkalmazott nettó reprodukciós együttható aligha alkalmas a területi népességben meglévő növekedési potenciál jellemzésére. Elemzésünk szerint nem is felel meg ma már a népességfejlődés jellegének ez a mutatószám. Itt hívtuk fel a figyelmet az 1990-es évek egyik jelentős demográfiai fejleményére, a termékenységi mintaváltásra. A szülő nők átlagos korának emelkedése igen jelentős és tegyük hozzá, egyelőre *látszólagos* termékenység-csökkenéssel járt együtt, ezért sem lehet ma a népességreprodukciónak a gyermekszámra alapozni.

Helyette két eltérő modellt is javasoltunk. Az újszülöttek várható életmennyisége a születések száma mellett figyelembe veszi az élettartamokat is. Igen érzékletesen jelzi a népességhiányt a meglévő népességhez viszonyítva. Továbbá, bizonyos jövőbeni változásokat is modellezve, lehetővé teszi egyfajta bevándorlási szükséglet számítását is. Elemzésünk szerint főleg az ún. „alvó” kistérségekben (stagnáló-felzárkózó fejlettségi típusokban) lesz szükség nagyobb mértékű bevándorlásra, kompenzálандó azt a hiányt, amit a több évtizedes elvándorlási hullám okozott.

Az életpotenciál index egyértelműen a fejlett kistérségekben magas, ami jelzi ezen kistérségek potenciális népességmegtartó képességét. Különleges a leszakadó kistérségek helyzete, ahol az alacsony fejlettségi szint magas életpotenciállal párosul. Megint a stagnáló és a felzárkózóban lévő kistérségek azok, ahol a legnagyobb utánpótlási problémákat jelzi ez a mutató is.

Konklúzióként négy általános javaslatot fogalmazunk meg:

1. A kistérségek felzárkóztató fejlesztésével a területi demográfiai különbségek mérséklését is támogatni szükséges.
2. A bevándorlások támogatásával is javítani indokolt a stagnáló és felzárkózó kistérségek helyzetén.
3. A gazdaságilag leszakadó, ugyanakkor demográfiaileg prosperáló kistérségek helyzetének változtatásához alapos vizsgálatokra van szükség.
4. Nagy figyelmet indokolt fordítani a termékenységi mintaváltás területi folyamatára, megfelelő családpolitikával szükséges elősegíteni a fejlett kistérségekben a potenciálisan meglévő gyermekszám-emelkedés kialakulását.

Végül, tisztában vagyunk elemzésünk metodikai nehézségeivel. Valójában a különböző mutatószámok mindig arra szolgálnak, hogy összesűrítsék, egybe-egyrák a bonyolult valóságot. Esetünkben a reprodukciós mutatók azt kívánják helyettesíteni, hogy *ténylegesen*, a népességet különböző hipotézisekkel előreszámítva, reprodukciós forgatókönyveket kidolgozva mondjuk meg, mire lehet számítani a területi népességfejlődésben. Elemzésünk felhívja a figyelmet arra, hogy ez az út nem kerülhető meg; ahhoz, hogy a területi népességreprodukciót a tanulmányban bemutatottnál pontosabban, valószerűbben vizsgálhassuk, *szükség van az előreszámításokra, a létszámmegőrző forgatókönyvek kidolgozására, a makroszimulációs kísérletekre* [8].

Éppen ez a szóban forgó NKFP projekt „Vándorlás és népesség-reprodukció” című altémájának kutatási feladata, melyhez ez a tanulmány bevezető gondolatokkal kívánt hozzájárulni.

IRODALOM

- [1] Körkérdés a népesedésről. Demográfia, XLII. évf. 1999/3–4. sz. 194–338. o.
- [2] Lotka, A. J.: Théorie Analytique des Associations Biologiques: Deuxième Partie. Paris, Hermann et Cie, 1939.
- [3] Hablicsek László: A magyarországi demográfiai átmenet vizsgálata. KSH NKI Kutatási Jelentései, 42. sz. Budapest, 1992.
- [4] Hablicsek László: Népeségreprodukció a 20–21. században. KSH NKI Kutatási Jelentései 78. sz. Budapest, 2001.

- [5] Lee, R.–Tukjarpurkar, S.: Death and tax: longer life, consumption, and social security. *Demography*, 1997/1. 67–81. o.
- [6] Henry, L.: Réflexions sur les taux de reproduction. *Population*, 1965/1. 53–69. p.
- [7] Coale, A. J.: The growth and structure of human populations. A mathematical investigation. Oxford University Press, 1972.
- [8] Hablicsek László – Tóth Pál Péter: A nemzetközi vándorlás szerepe a magyarországi népesség számának megőrzésében 1999–2050 között. *Demográfia*, 43. évf. 2000/1. sz. 11–46. o.

Tárgyszavak:

Népességreprodukció

Területi elemzés

REGIONAL ASPECTS OF POPULATION REPLACEMENT

Summary

This paper deals with some indicators of regional population replacement. The well-known net reproduction rate is hardly suitable for studying the growth potential of regional populations in modern circumstances. First, the pattern change of fertility, e.g. the increase of average age of childbearing, causes a very significant, but *virtual* fertility decrease. On the other hand, mortality and migration influence the population size more and more.

The author suggests two alternative indicators. The population momentum factor takes into consideration beside fertility also the life expectancy at birth. The PM factor is very sensitive indicating the potential population deficit. Furthermore, using plausible assumptions, it is capable for estimating some needs for immigration. According to the calculations the medium and the less but not least developed subregions should have the highest positive inflow compensating the deficit caused by mass outmigration of the last decades.

Life potential index compares the average (central) life expectancy to the average age of the population. It is high in the most developed subregions (except Budapest) indicating the ability of these areas for maintaining their population. There is a special situation in least developed subregions with high potential population growth. The biggest problems in population replacement can be found in subregions with medium level of socio-economic development.

The general conclusions of the study are as follows:

1. Development of subregions should support also the decrease of regional demographic differences.
2. Subregions with medium and medium-low level of development should be preferred also in field of immigration.
3. Least developed subregions with demographic prosperity need careful examination.
4. Special attention should be paid for regional pattern change of fertility; with effective family policy the potential fertility increase in most developed subregions should be promoted.

For a more detailed study of regional population development the author suggests the method of population projections, preparing replacement scenarios and macro-simulation.

AZ IDŐSÖDŐ NÉPESSÉG ÉS A BEFEKTETÉSI KÖRNYEZET EURÓPÁBAN

KOVÁCS ERZSÉBET

Bevezetés

A népesség demográfiai összetételének változása az utóbbi években a demográfusok mellett felkeltette az aktuáriusok, pénzügyi elemzők és más, a nyugdíjrendszerekkel foglalkozó szakemberek érdeklődését is. A hosszabbodó átlagéletkor miatt jelentősen megnőtt a 65 év feletti aránya a fejlett országokban, és a korosodó népesség miatt a nyugdíjalapokra túl nagy teher nehezedik. Sok elemző jutott arra a következtetésre, hogy egy-egy országon belül a probléma nem kezelhető, a fejlett országokban képződő nyugdíjbefizetéseket a feltörekvő országokban kell befektetni. A nyugdíjalapok hosszú távon rendelkezésre álló pénzt fektetnek be, a feltörekvő országok pedig a gyorsabb ütemű gazdasági növekedés miatt magasabb hozamokkal kecsegtetnek, így mindkét ország-csoport jól jár.

A cikkben arra keresünk választ, hogy fedezhető-e a fejlett gazdaságokban a hosszabb élettartam miatt növekvő nyugdíjigény azzal, ha a jobb fejlődési kilátású, de magasabb ország-kockázatú gazdaságokba fektetnek be, azaz a demográfiai összetétel valamint a befektetési kockázat alapján értékelve az országokat valóban két markánsan elkülönülő csoportot kapunk-e.

Az ezredfordulós adatok és a sokváltozós statisztikai eljárások (faktorelemzés, klaszterelemzés és sokdimenziós skálázás) eredményei azt mutatják, hogy nincs két világ, a korosodó népesség növekvő aránya¹ nemcsak a fejlett országokra jellemző sajátosság. Az európai országokat vizsgálva nem mutatható ki statisztikai összefüggés az idősebb népesség aránya valamint a politikai, gazdasági és pénzügyi mutatók alapján számolt ország-kockázat között. Azt sem támasztják alá az adatok, hogy a nagyobb jelenlegi kockázat nagyobb jövőbeni gazdasági prosperitással jár együtt.

¹ A világon ma minden tizedik ember 60 éven felüli, 2050-re minden ötödik 60 feletti lesz, és 70%-uk várhatóan a fejlődő világban fog élni.

A nyugdíjrendszerek problémái

Évtizedek óta megfigyelhető a fejlett országokban a túl alacsony termékenység és a születéskor várható élettartam emelkedése. E jelenségek együttes hatását az „idősödő népesség” problémájaként elemzik a társadalomtudósok. Az elnevezés – és a hozzá kapcsolódó negatív felhang – vitatott, mert más szakértők a XX. század legnagyobb vívmányának tekintik az élettartam meghosszabbodását, és azt emelik ki, hogy a fizikai és szellemi egészségben töltött évek száma jelentősen nőtt, ezért fiatalodó társadalomban élünk. Abban azonban egyetértés van, hogy a hosszabb élet a társadalom számára kihívást jelent, mert a nyugdíjban levő népesség száma és aránya növekedik². További költségeket jelent az egészségügyi ellátás iránti igény emelkedése is. A problémák együttes kezelésére fogalmazták meg 1985-ben a „4 pillér” stratégiát³. Az állami nyugdíjat tekintették az első pillérnek, a magán nyugdíjpénztárakból származik a második pillér, és az egyének önkéntes nyugdíjcélú megtakarításaiból képződik a harmadik pillér. Új elemként határozták meg a negyedik pillért, azt a kiegészítő jövedelmet, amit a nyugdíjkort elérő, de továbbra is dolgozó emberek bére képez. Azóta az OECD tagországok mindegyikében lezajlott valamilyéle nyugdíjreform, melynek eredményeképpen többpilléres nyugdíjrendszerre tértek át.

A rugalmas és lépcsőzetes nyugdíjba vonulás elsősorban a pénzügyi alapokkal nem rendelkező felosztó-kirovó nyugdíjrendszerekre nehezedő terhet csökkentheti. Ez a teher 2005–2010 között lesz a legsúlyosabb, amikor a második világháború után született „baby-boom” generáció kezd nyugdíjba vonulni. Mivel az állami nyugdíjrendszer⁴ nem tud kitörni a nemzetgazdaságból, a fejlett országok gazdasági elemzői a pénztári alapok külföldi befektetéseinek révén elért magas hozamokkal látják finanszírozhatónak a nyugdíjrendszert.

A magasabb hozamok elérése mellett a kockázat csökkentése is fontos cél, amely a befektetések nemzetközi diverzifikációjával érhető el. Ha a nyugdíjalapok olyan piacokon fektetnek be, amelyek alakulása nem mozog együtt a befektető hazai piaci hozamaival, akkor a magasabb hozam – alacsonyabb kockázat kettős célja együtt is elérhető. A pénzügyi szakemberek által vázolt úton mégis kevés nyugdíjalap jár, az OECD országok nyugdíjalapjai keveset fektetnek be külföldi piacokon. Ez azért is érdekes, mert a nyugdíjalapok által fel-

² Az Európai Unióban jelenleg 3,5 keresőre jut egy nyugdíjas, és a becslések szerint húsz éven belül 2,5 dolgozónak kell fedeznie egy-egy nyugdíjat.

³ 1985 októberében a Genova Association által szervezett konferencián fogalmazódott meg „The 4 Pillars Strategy” elnevezéssel a jóléti állam átalakításának szükségessége. A szövetség műhelytanulmányok megjelentetésével, konferenciák szervezésével aktuáriusok, társadalombiztosítási, befektetési és munkaügyi szakemberek véleménycseréjét segíti elő.

⁴ Nem kívánunk itt kitérni a nyugdíjreformok sajátosságaira, és arra sem, hogy milyen erők a politikai szempontok, hiszen a szavazók között a nyugdíjasok egyre nagyobb arányt képviselnek.

halmozott pénz lejáratú struktúrája viszonylag stabil, és a fejlődő, valamint átmeneti gazdasággal rendelkező országok számára hosszú távú forrást jelenthet. A háttérben azok a kormányzati előírások húzódnak meg, amelyek szerint a nyugdíjpénztárak befektetéseinek valuta arányait bizonyos mértékben⁵ össze kell hangolni a kötelezettségek várható valuta-összetételével.

A nyugdíjalapok külföldi befektetéseit az is korlátozza, hogy az alapok nemcsak a hozam maximalizálásában, hanem eszközeik vásárlóerejének megőrzésében is érdekelték. A valutaárfolyamok ingadozása hosszú távon jelentős vásárlóerő-kilengést okozhat a tipikus nyugdíjas fogyasztói kosarában, ezért a nyugdíjalapok befektetéseire a konzervatív eszköz allokáció volt a jellemző. 1992-ig az OECD nyugdíjalapok eszközeik 0,2%-át fektették be az ún. feltörekvő⁶ piacokon. 1993 az áttérés éve volt, mert az év végére a brit alapok befektetéseik 2%-át, az amerikai nyugdíjalapok pedig 0,7%-át vitték a feltörekvő piacokra.

A külföldi befektetések arányának további emelését számos szerző tanulmánya bátorítja.

- Egyik érvük a modern portfólió elmélet, mely szerint a kockázat csökkenthető⁷ a várható hozam adott szintje mellett, vagy adott kockázat vállalásával növelhető a hozam a befektetések nemzetközi diverzifikációja révén. Mivel az OECD országok tőkepiacain a havi hozamok szorosan és pozitívan mozognak együtt, ezért a kedvező hatások korlátozottan érvényesülnek. A fejlődő országok hozamai negatívan vagy gyengén korrelálnak a fejlett országok piaci hozamaival. Ezért – valamint a gyorsabb gazdasági növekedés miatt – a fejlődő piacon megvalósuló befektetéssel a kockázat csökkentése mellett a hozamok növelésére is van esély.
- Másik érvük az, hogy történelmi kapcsolat van az országok demográfiai szerkezete és a reálhozamok alakulása között. *Brooks* (1998) és *Poterba* (2001) megállapították, hogy a 40–65 évesek népességén belüli aránya szoros kapcsolatban van a hozamokkal. Más közgazdászok is azt hangsúlyozzák, hogy a korstruktúrában bekövetkező változások kiemelt hatást gyakorolnak a gazdasági növekedésre, mert ahol növekvő az aktív

⁵ A legszigorúbb előírások Németországban és a skandináv országokban jellemzőek, közepeesen korlátozzák a nyugdíjalapok külföldi befektetési szabadságát Japánban, Kanadában és Svájcban. Belgium, Írország és az Egyesült Királyság nyugdíjalapjai a legdiverzifikáltabbak, de még ezen országokban is jóval elmarad a nemzetközi befektetések aránya a portfólió elmélet alapján javasolható mértéktől. Természetesen nemcsak a nemzetközi befektetésekre vannak előírások, de témánk szempontjából a „pénz” otthontartására törekvés az érdekes.

⁶ Az „emerging market” kategóriába tartozik térségünk is, pedig Csehország 1995 óta, Lengyelország és Magyarország 1996 óta tagja az OECD-nek.

⁷ Ez a hatás a nem szisztematikus volatilitás kiküszöbölésével érhető el.

korú népesség aránya, ott nő a termelékenység, a megtakarítási ráta és a befektetések hozama.

A recept tehát egyszerűnek tűnik. Az idősödő társadalmak nyugdíjalapjainak problémája csökkenthető, ha a külföldi befektetéseiket a fiatalabb népességű, kicsit kockázatos, de gazdaságilag prosperáló országokban helyezik el.

Említettük már azt, hogy a nyugdíjalapok részben a szabályozás, részben a fizetőképesség fenntartása érdekében konzervatív befektetők, azaz előnyben részesítik a hazai eszközökbe történő befektetést, nem merészkednek külföldre. A gazdasági integráció erősödésével csökkennek a nemzeti korlátok. Az euró bevezetése is fontos változást hozott, megszűnt az euró-övezetben az árfolyamkockázat, amely a nemzetközi diverzifikáció ellen hatott. Mivel az Európai Unió többlépcsős bővítése eldöntött tény, ezért az európai országok teljes körére gyűjtött adatokból sokváltozós statisztikai módszerekkel keressük a választ a következő kérdésekre. Kimutatható-e eltérő demográfiai összetétel és dinamikusabb gazdasági fejlődés, valamint alacsonyabb országgkockázat a kontinens egyes tagországaiban? Várható-e ezek eredményeképpen Európán belül a befektetések áramlásának felerősödése?

Adatok és módszerek

A tanulmányhoz felhasznált adatok két forrásból származnak, az Euromonitor 1999-es, az OECD és a Világbank 2001-es kötetiben található meg. A „hiányzó adat” megjelölést több értelemben is használjuk. A hivatalos kiadványokból hiányzó adatokat más évek mutatóival nem pótoltuk, mert az időbeli eltérések más különbségeket fedhetnek el vagy nagyíthatnak fel. Az OECD kiadványokból hiányzó nem tag kelet-európai országok adatai pedig azonos tartalommal nem álltak rendelkezésre. Így az egyes elemzési lépésekben változó számú, 19–31 ország adatával dolgoztunk. A 15 EU tagállam mellett Svájc, továbbá 15 közép- és kelet-európai ország 12 mutatószámát elemeztük.

A népesség összetételét bemutató jellemzők az OECD in Figures 2001-es kiadásában szerepelnek. A születéskor és 60 éves korban várható élettartam mellett az időskori függőségi rátákat valamint a korcsoportos bontású népességösszetételt vizsgáltuk klaszterelemzéssel és regressziószámítással.

A gazdasági fejlődés dinamikáját az Euromonitor World Economic Prospects (1999) középtávú előrejelzése alapján vizsgáltuk. A 3–5 éves tartamra közzétett háromfokozatú értékelést keresztátlába rendeztük, és így összevetettük a korstruktúra klaszterekkel.

Az országgkockázatnak a Yearbook of World Development Indicators (2001) által publikált mindhárom indexét figyelembe vettük, és sokdimenziós skálázással készített kockázattérképen ábrázoltuk az országokat. A három mutatót főkomponens elemzéssel egy kockázatfaktorba sűrítettük, és a faktor alapján

vizsgáltuk a feltörekvő és a nagyon fejlett, valamint az eltérő prosperitású országok csoportját.

A sokváltozós statisztikai eszköztár eljárásait egymás után alkalmazva részben egymást kiegészítő, részben egymást megerősítő eredményeket kaptunk. A főbb megállapításokat és a levonható következtetéseket a kérdéskörök szerint bontva mutatjuk be. A statisztikai módszerek ismertetésére nem térünk ki, csak a legfontosabb számítási eredményeket közöljük.

Korstruktúra Európában

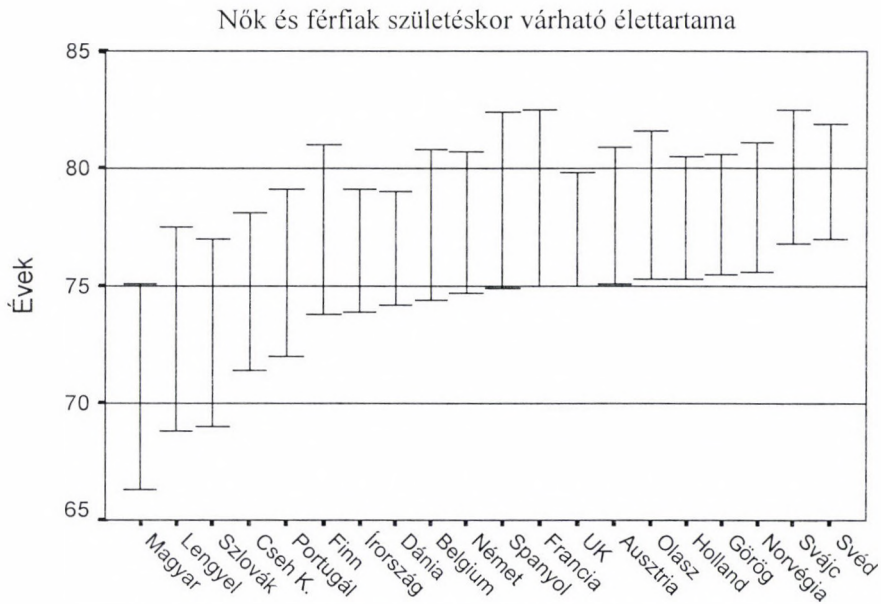
A népességreprodukció és az idősödés mérésére több mutatószám⁸ is alkalmas. A születéskor és a 60 éves korban várható élettartam mellett az időskori függőségi ráta szerepel vizsgálatunkban. A demográfiai kutatások középpontjában álló kérdéskörök közül témánk szempontjából a korösszetétel alakulása a legfontosabb, mert ez hatással van a megtakarítások és a nyugdíjak alakulására⁹. A 15–64 évesek magasabb aránya mellett magasabb a megtakarítási ráta, és ezáltal nő a befektetések összege is. Számos közgazdász úgy látja, hogy a korösszetétel változása nagyobb hatással lesz a világ gazdasági növekedésére, mint önmagában a népesség számának emelkedése.

E mutatók alapvető statisztikai jellemzőit kiszámolva megállapíthatjuk, hogy az OECD 19 európai tagországában a férfiak születéskor várható átlagéletkora 73,2 év.¹⁰ A 60 éves kort elérők további 18,6 évnyi élettartamra számíthatnak. A nő és a férfiak születéskor várható élettartamát, és a nők javára megmutatkozó különbséget az I. ábra mutatja. Az országokat a férfiak növekvő élettartama szerint rendeztük.

⁸ Elegendő talán *Alho J. M.* és *Hablicsek László* írásaira utalni.

⁹ A korösszetétel természetesen számos más területre is kihat, elegendő a fogyasztási szerkezetre és az egészségügyi ellátás iránti igény alakulására utalnunk.

¹⁰ Külön tanulmányt érdemelne az, hogy a nők miért élnek minden országban átlagosan 6,5 évvel tovább.

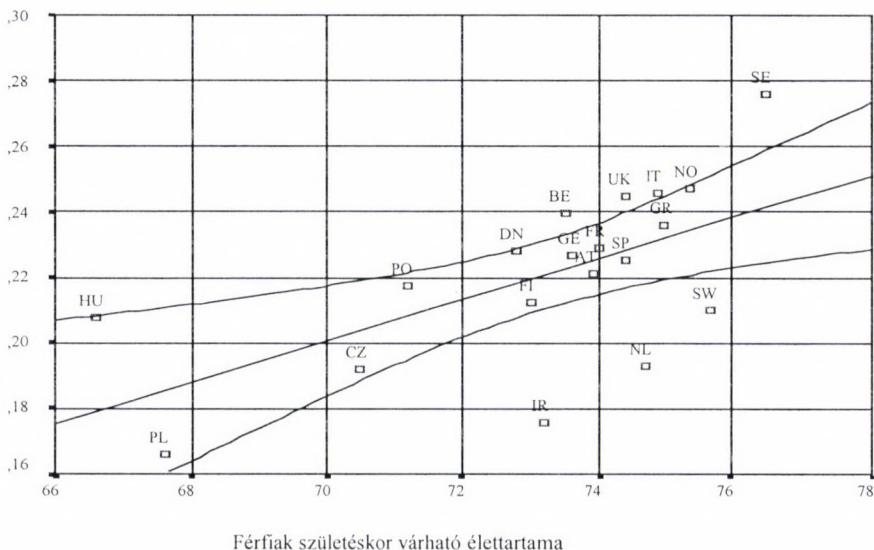

I. Nemek szerinti várható élettartam-különbségek Európában
Expected differences of life span by sex in Europe

A 2001-es adatok alapján a 60 év feletti népesség aránya 21,67%, és e mutató további emelkedésére¹¹ számítanak a kutatók. A férfi várható élettartamának emelkedése lineáris regressziós becsléssel 38%-ban magyarázza meg¹² az időskori függőségi ráta emelkedését (II. ábra). Az áttekinthetőség érdekében a II. (és a III.) ábrán az országok angol nevéből képzett kétbetűs kódok szerepelnek. Svédország (SE) időskori rátáját a modell jelentősen alulbecsli. Az angol, belga és olasz érték szintén alulbecsült, de ezen országok pontjai közel vannak a 95%-os konfidencia sáv felső határához. A becslült érték magasabb, mint a holland, az ír és a svájci tényadat. Ezen országokban a magasabb várható élettartamhoz nem tartozik egyértelműen magas időskori függőségi ráta. A fejlett európai országok tehát nem követnek egységes, egyenes vonalú „öregedési” pályát.

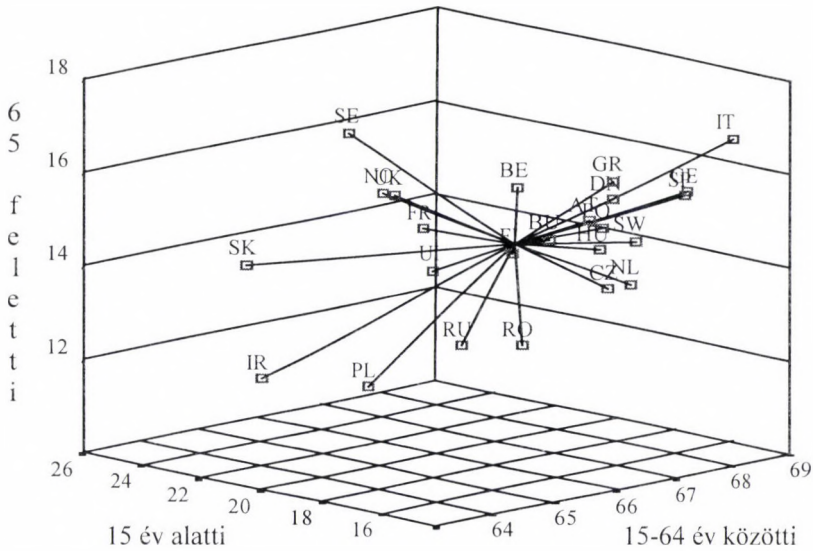
¹¹ Magyarországon 21% a 60 év felettek aránya. A 24 vizsgált ország közül csak hatban nem éri el a 20%-t az időskori függőségi ráta. Ezek: Cseh Köztársaság, Hollandia, Írország, Lengyelország, Oroszország és Románia.

¹² A lineáris regressziós modellben a determináltság 48%-ra emelkedik akkor, ha a magyar adatokat kihagyjuk, mert hazánkban az európai átlagnál jóval alacsonyabb a férfiak várható élettartama. Statisztikai értelemben javítaná a modell illeszkedését a fertilitási ráta magyarázó változóként való bevonása, de az egyenes illesztésével nem ok-okozati kapcsolatot kívántunk feltárni, hanem az európai tendencia grafikus megjelenítése volt a célunk.

II. A várható élettartam és a függőségi ráta lineáris regressziós modellje
Linear regression model of life expectancy and the dependency rate

A III. ábra 24 ország korösszetételét mutatja három dimenzióban. Olaszország és Svédország vannak legfelül a magas 65 év feletti részarány miatt. Ugyanakkor a két ország között nagy az eltérés a fiatalok arányát tekintve. A vonalak az átlagponttal kötik össze az egyes országokat. A vizsgált országokban átlagosan 18,8% 15 év alatti, 66,7% 15–64 éves, és 14,5% 65 év feletti ember él. Az átlaghoz legközelebb Finnország foglal helyet, de Bulgária és Magyarország sincs túl távol a centrumtól.

III. Az országok népesség megoszlása az egyes korcsoportokban
Population distribution of the countries by age groups

A III. ábrán látható, hogy egyes országok egymáshoz hasonlóbbak, a térben csoportosulnak, de a csoportok határai nem állapíthatók meg. Az egyes típusok tagjainak meghatározására klaszterelemzést végeztünk. Az egyes életkorcsoportok arányainak együttes vizsgálata alapján a 24 ország adatait 3 csoportba soroltattuk nemhierarchikus (k-középpontú) klaszterezéssel. A csoportokat az 1. táblában szereplő középpontjaikkal jellemezzük.

A 65 év feletti magas százaléka a jellemző a 3. klaszterbe sorolt öt magasan fejlett országra. A másik két csoportban együtt találjuk a gazdasági fejlettség különböző szintjén levő országokat. A 15 év alattiak magas aránya jellemzi azt a 6 országot, amely az első klaszterbe került. Az aktív korúak legmagasabb százalékát a második klaszter 13 országa érte el. Az eljárás hazánkat is ide sorolta be. Mivel ebben a klaszterben a legalacsonyabb a 15 év alattiak aránya, néhány éven belül az országok átkerülhetnek abba a csoportba, ahol a 65 év feletti aránya kiemelkedően magas.

1. Országok és középcentrumok az életkor-klaszterekben
Countries and centres in age-clusters

Jellemzők (főátlag)	1.klaszter (6 ország)	2.klaszter(13 ország)	3.klaszter (5 ország)
0–14 évesek aránya (18,82)	21,7	17,5	18,9
15–64 évesek aránya (66,75)	65,9	67,8	65,0
65 év felettiek aránya (14,45)	12,4	14,8	16,1
Klasztertagok	Írország Lengyelország Oroszország Románia Szlovákia, Ukrajna	Ausztria, Bulgária, Cseh Közt., Dánia, Finnország, Görögország, Hollandia, Magyarország, Németország, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Svájc	Belgium, Franciaország, Norvégia, Nagy-Britannia, Svédország

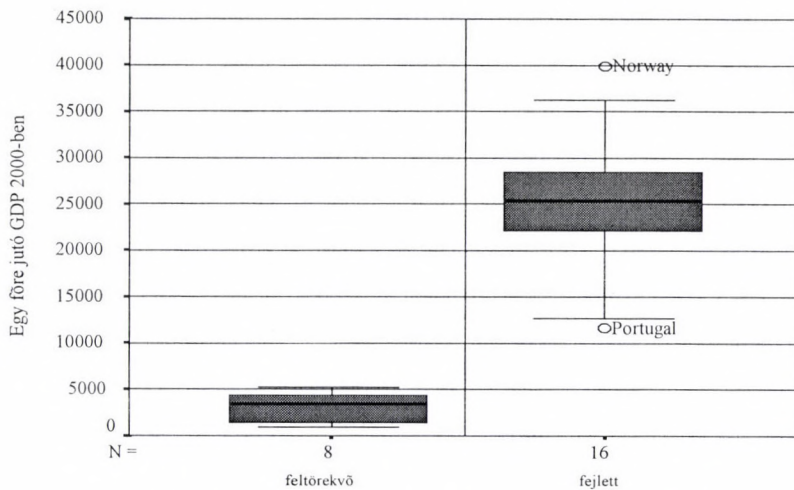
A demográfiai mutatók többsége szorosan korrelál a GDP-vel. A jövedelem szint emelkedésével együtt emelkedik a várható élettartam¹³ és az idős korúak aránya. Ha a gazdaságilag fejlett és a feltörekvő, átmeneti gazdaságokat összevetjük, akkor a dobozdiagramokról¹⁴ megállapíthatjuk, hogy a jövedelemkülönbségek (IV. ábra) sokkal jelentősebbek¹⁵, mint az idős korúak arányában mért eltérések (V. ábra).

¹³ A vizsgált 19 európai országban az egy főre jutó GDP és a férfiak várható élettartama közötti korreláció szoros lineáris kapcsolatot mutat, értéke: 0,741 ($p=0,000$).

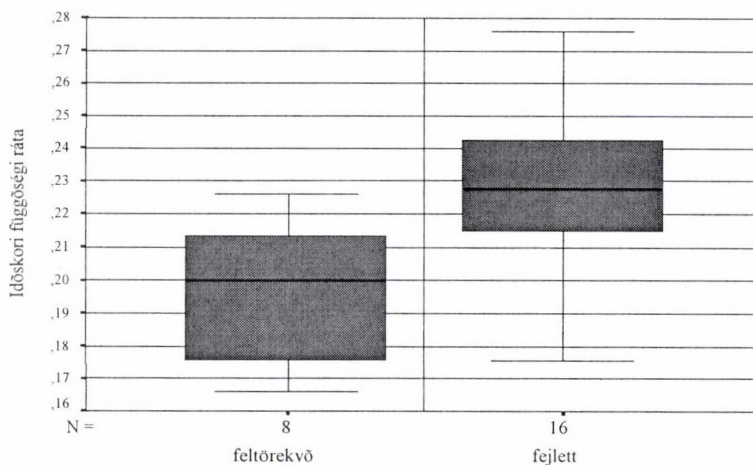
¹⁴ A boxplot középvonalai a mediánok. A dobozok az adott csoport országainak 50%-át tartalmazzák. Csak a különösen magas (Norvégia) vagy alacsony (Portugália) értéket elérő országok neve szerepel az ábrán.

¹⁵ Statisztikai értelemben mindkét változóra szignifikáns eltérést mutat a két független mintára elvégzett t-próba.

A GDP/fő-re eltérő szórásnégyzetek ($F=5,170$ $p=0,033$) mellett $t=11,179$ ($p=0,000$). A függőségi rátára azonos szórásnégyzetek ($F=0,139$ $p=0,713$) mellett $t=3,138$ ($p=0,006$).

IV. A két országcsoport jövedelem dobozdiagramjai
Box-plots by incomes in the two groups of countries

V. A két országcsoport időskori függőségi rátái dobozdiagramon
Old age dependency ratios of the two groups of countries

A befektetési környezet jellemzése

A demográfiai összehasonlítások után az országhoz tartozó kockázat értékelésére és a gazdasági kilátások összehasonlítására térünk át. A nemzetközi befektetési

döntések megalapozásának legfontosabb mutatói az országgockázat mérőszámok. A minősítő cégek számos különböző kockázati tényezőt értékelnek, súlyoznak majd egy 0 és 100 közötti indexet közölnek. A magasabb érték jelenti minden esetben a kisebb kockázatot.

Az országgockázat szerinti csoportosításhoz három indexet vettünk figyelembe, melyeket röviden bemutatunk.

- ICRG¹⁶: általános index, amely a politikai, pénzügyi és gazdasági kockázatok 24 komponensére gyűjtött információt egyesít, és havonta frissítik. A 13 politikai jellemző 50% súlyt kap, és 25–25% arányban vesz figyelembe az 5 pénzügyi és a 6 gazdasági mutatót. Az index 50 pont alatti értéke nagyon nagy kockázatot, 80 feletti értéke alacsony kockázatot jelez.
- IIC¹⁷: nemzetközi bankok által készített kockázati index, hathavonta értékeli az országokat.
- ECC¹⁸: gazdasági és politikai elemzők által készített befektetési kockázati index.

A 31 országra a kockázati mutatók főbb statisztikai jellemzőit a 2. tábla tartalmazza. A mutatók statisztikai jellemzői részben különböznek, a kompozit mutatónak magasabb az átlaga és lényegesen kisebb a szórása, mint a két másik indexnek. A kockázatoság megítélésében azonban összhangban vannak, a maximumot és a minimumot elérő országok körét tekintve nincs döntő különbség a három index között. 2. tábla: Az országgockázat indexek Európában – 2000.

2. Kockázati mértékek és statisztikai jellemzőik *Risk rates and their statistical characteristics*

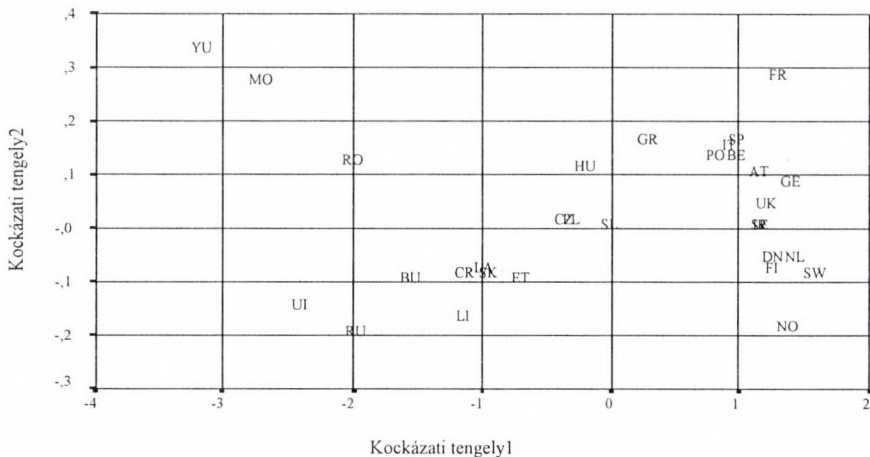
Jellemzők	ICRG		IIC		ECC	
Átlag	75,1		65,9		69,7	
Szórás	10,8		26,6		24,1	
Legmagasabb 1.	Norvégia	90,5	Svájc	95,6	Svájc	96,9
Legmagasabb 2.	Svájc	89,5	Németország	94,6	Norvégia	94,2
Legmagasabb 3.	Hollandia	88,0	Hollandia	94,5	Hollandia	92,9
Legalacsonyabb 1.	Jugoszlávia	45,5	Jugoszlávia	12,7	Jugoszlávia	14,8
Legalacsonyabb 2.	Moldova	49,5	Moldova	15,8	Moldova	29,2
Legalacsonyabb 3.	Románia	58,5	Ukrajna	17,7	Ukrajna	33,1

¹⁶ ICRG= Institutional Country Risk Guide

¹⁷ IIC= Institutional Investor Credit

¹⁸ ECC= Euromoney Country Credit worthiness rating

E három mérőszám alapján sokdimenziós skálázással tártuk fel a 31 ország egymáshoz viszonyított helyzetét. Két dimenzióban jól illeszkedő¹⁹ vetületet kaptunk, ahol az egymáshoz hasonló kockázati indexekkel rendelkező országok egymáshoz közel helyezkednek el. A skála-térképen képzett tengelyek vannak, amelyeken nem a hagyományos koordináta-rendszerben megszokott módon jelennek meg az eltérő koordináták. Az első dimenzió mentén jelentősebbek az eltérések (itt -4 és $+2$ közötti koordinátákat kaptunk), mint a függőleges tengelyen (ahol $-0,3$ és $+0,4$ a terjedelem). Ez azzal magyarázható, hogy a három kockázati index szorosan – és pozitívan – korrelál egymással, és együttes hatásuk a vízszintes tengelyen ábrázolható. Balról jobbra haladva egyre csökken az országgkockázat. A függőleges tengelyen csak az ICRG kompozit index egyedi hatása érvényesül, ami negatív korrelációt fejez ki, ezért a térképen felfelé a kockázatos, lefelé a biztonságos országok találhatóak. A VI. ábrán a jobb alsó sík negyedben láthatók a minden index szerint legkisebb kockázatú országok, és a bal felső negyedben jelenik meg a három legalacsonyabb indexű ország. Egyes országok kockázati indexei között olyan kicsi a különbség, hogy a skálátérképen a vetületi pontok szinte egymásra esnek, ezért az azonosító betűkódok²⁰ is fedik egymást.

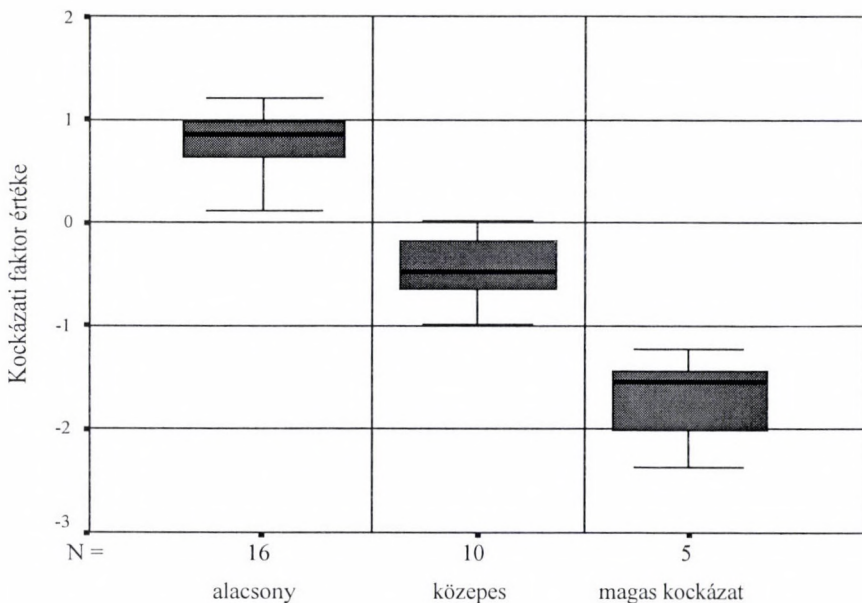
VI. Az országok kétdimenziós kockázati térképe
Two dimensional risk map of countries

¹⁹ Az illeszkedési hiba mértéke $S=0,007$, ami jóval 5% alatt van, ezért két dimenzióban kiválóan megjeleníthető az országok különbözősége, melyet euklideszi távolsággal mértünk.

²⁰ A sűrűsödnek az országok a következő helyeken: $(-1, -0,1)$ közeli koordinátájú Horvátország, Szlovákia és Lettország. Az origó közelében Csehország és Lengyelország fedik egymást. A $(+1,+0,1)$ pont felett a spanyol, portugál, olasz és belga azonosítók vannak nagyon közel egymáshoz. A $(+1,2, 0,0)$ Írország és Svédország közös koordinátái.

Az első tengely dominanciája és az országok térbeli csoportosulása további statisztikai elemzéseket tesz indokolttá. Mivel a három országekockázati index közötti páronkénti korrelációs együtthatók értéke meghaladja a 0,93-t, feltételeztük, hogy egyetlen közös kockázati faktorba tömöríthető az általuk hordozott információ. A főkomponens-elemzés eredményeként kapott faktor az információ 96,9%-át tömöríti, és az így számított faktor koordináta alapján az országok kombinált kockázati rangsora megállapítható. A magas jövedelmű országok (a 15 EU tagállam és Svájc) kockázati faktora szignifikánsan magasabb, mint az alacsonyabb GDP/fő értéket elérő feltörekvő piacokon mért kombinált kockázat. A két jövedelmi csoporton belül a változékonyság is eltérő, a feltörekvő országok kockázati faktora $-2,37$ (Jugoszlávia) és $0,02$ (Szlovénia) közötti tartományon változik, míg a fejlett országok értéktartomány a jóval szűkebb, $0,12$ (Görögország) és $1,20$ (Svájc) közötti. Érdekes megemlíteni, hogy a kockázati rangsorban hazánk Lengyelországgal együtt – Csehországot megelőzve – rögtön Szlovénia után következik.

Mivel a feltörekvő országok csoportja nagyon heterogén, az országok csoportosításakor három klasztert állítottunk elő. Azt feltételeztük, hogy nem a jövedelmi szint alapján történő kettévágás lesz a meghatározó, mert a skálatérképen nem volt szembevetendő szakadás a 31 ország között. A magas – közepes – alacsony kockázati csoportokat sikerült feltárni, de a 16 fejlett ország egy klaszterben maradt, és a feltörekvő országokat osztja ketté a nemhierarchikus klaszterezés 10 és 5 tagra. Fontos kiemelni, hogy e két klaszter között kockázati szempontból legalább akkora a különbség, mint az alacsony és a közepes kockázatú országok csoportjai között. (VII. ábra)

*VII. Kockázati eltérések alapján képzett ország-csoportok
Country groups formed by risk differences*

A közepes ország-kockázatu csoportba még éppen befér Bulgária (kockázati faktor értéke $-0,99$), a magas kockázatu „ötök” klaszterét Oroszország nyitja ($-1,22$), majd Románia, Ukrajna és Moldova után Jugoszlávia zárja.

A kockázati besorolást összevetettük az Euromonitor által készített országértékeléssel,²¹ amely a rövid távú kilátások szakértői megítélésén alapul. A szakértők 3–5 éves tartamra előretekintve véleményezték az országokat három tényező együttes figyelembevételével:

- politikai stabilitás és kockázat
- gazdasági növekedés és növekedési kilátások
- piaci potenciál.

„A” minősítést kaptak azok az országok, amelyektől jelentős fejlődést, vagy a jó kilátások további fennmaradását várják. Ide sorolták a vizsgált országok 25%-át, a mi mintánkból ide került öt ország, köztük hazánk is. A mérsékelt növekedés jellemzi az országok felét, amit a „B” besorolás jelez. A „C” jelű országoktól gyenge teljesítmény, csökkenő gazdasági növekedés várható rö-

²¹ Az Euromonitor 52 országra adott értékelést. Vizsgált országaink közül csak 24 szerepel a kiadványban.

vidtávon. A 3. tábla összeveti az országok kockázati klaszterezését és a prosperitás szerinti besorolást²².

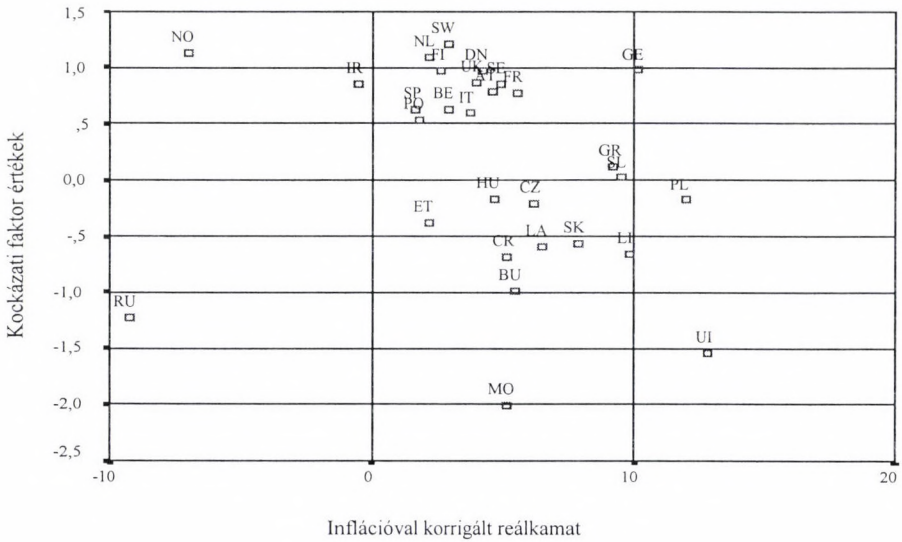
3. *Kockázat és prosperitás szerinti ország-értékelés*
Assessment of country risk and prosperity

Kockázati klaszterek: Kilátások	Alacsony kockázat (16 ország)	Közepes kockázat (10 ország)	Magas kockázat (5 ország)
A: fejlődés, jó kilátás (5 ország)	–	Bulgária, Csehország, Lengyel, Magyar, Szlovákia	–
B: mérsékelt ütem (13 ország)	Ausztria, Dánia, Finn, Francia, Görög, Ír, Nagy-Britannia, Német, Norvégia, Olasz, Portugália, Spanyol.	–	Románia
C: gyenge teljesítmény (6 ország)	Belgium, Hollandia, Svájc, Svédország	–	Oroszország, Ukrajna
Nincs értékelve (7 ország)	–	Észt, Horvát, Lett, Litvánia, Szlovákia	Jugoszlávia, Moldova

A gazdasági kilátások és a kockázati tényezők keresztábrája alapján felvázolható a biztonságos nemzetközi befektetések iránya: a 3. táblában a sorokban felfelé, az oszlopokban jobbról balra érdemes haladni. Alacsony kockázatú, dinamikus fejlődő országot azonban nem találtunk, ezért csak kompromisszumos döntés hozható. Ha az alacsony kockázat az elsődleges szempont, akkor az Európai Unióban és Svájcban lehet befektetni. Akik a gyorsabb ütemű gazdasági növekedést preferálják, és magasabb kockázatot vállalnak, azok Közép-Európa országait választhatják. A befektetési hozamról nincsen adat, ezért nem állapítható meg az, hogy a magasabb kockázatot a hatékony portfólió elemélet szabályai szerint érdemes-e vállalni.

Hozamadat hiányában az inflációval korrigált reálkamatlábát és a kockázati faktort mutatjuk be a VIII. ábrán. Közöttük szignifikáns negatív korrelációt ($r = -0,51$ és $p = 0,006$) mérünk, ha a különösen alacsony orosz reálkamat adatot kihagyjuk a számításokból. A reálkamatláb átlagos értéke Európában 2000-ben 4,59% volt, ezt a fejlett országok közül csak Ausztria, Franciaország, Svédország és Németország haladta meg. Norvégia különösen kedvező kockázati besorolását negatív reálhozam mellett érte el. Az ábrán a kockázati átlagot jelölő zéró vonal lényegében elválasztja Európa nyugati és keleti felét. Görögország Szlovéniával együtt kicsivel az átlagkockázat szintvonalá felett található.

²² A két tulajdonság közötti függetlenség hipotézisét elvethetjük, a (3x3)-as keresztábrára számolt Pearson-féle khi-négyszet próba értéke 26,654, a szabadsági fok 4 és a szignifikancia szint 0,000.

VIII. A kockázati faktor és a reálkamatláb 2000-ben
Risk factor and real rate of interest in 2000

Térségünk országai közül Lengyelország esik a legkedvezőbb megítélés alá. Kockázati besorolása jóval kedvezőbb, mint Ukrajnáé, és reálkamata közel azonos az ukránnal. A Moldovában mért kockázatot sem érdemes vállalni, hiszen ilyen reálkamatot kínál például Bulgária, Horvátország, sőt Magyarország is, jóval kisebb kockázat mellett.

Korosodás és befektetés

Az országkockázat és a gazdasági kilátások összevetése utat mutathat a nemzetközi befektetések számára. De vajon ezen irányok követésével csökkenthető-e a nyugdíjalapokra nehezedő teher? A kérdés megválaszolásához összevetjük azokat a részeredményeket, amelyeket a korstruktúra és a befektetési környezet elemzése²³ során értünk el.

Az idős népességnek magasabb az aránya az alacsonyabb kockázatúnak minősített országokban, ezért a kor szerinti klaszterezés és az ország-kockázaton

²³ A loglineáris modell illesztése lehetőséget ad arra, hogy a korosodás, a kockázat és a prosperitás kölcsönös kapcsolatrendszerét együttesen vizsgáljuk, de a változók kombinációja révén $3 \times 3 \times 3 = 27$ cellát kapunk, ami a hiányzó adatok miatt meghaladja a megfigyelések számát. Ezért csak két-két változó együttes hatását elemezzük.

alapuló osztályozás között a 4. táblában szoros asszociációt²⁴ mérünk. A kapcsolat hátterében a gazdasági fejlettség, az ebből adódó magasabb jövedelem és a jólét áll, amely egyszerre emeli a várható élettartamot és csökkenti az ország-kockázatot.

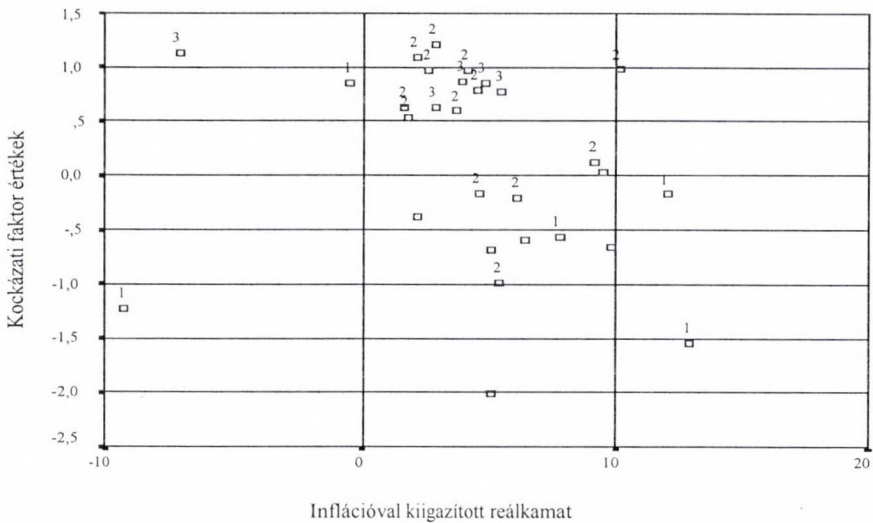
4. Korstruktúra és kockázati klaszterek keresztábrája
Cross tabulation of age structure and risk clusters

Count		Kockázati szintek			Összesen
		alacsony	közepes	magas	
Életkor			5	2	7
klaszterek	fiatal	1	2	3	6
	közép	10	3		13
	idős	5			5
Összesen		16	10	5	31

A kockázat és a korosodás kapcsolatát a reálhozam figyelembevételével is áttekinthetjük. Ennek érdekében a 8. ábrát újra bemutatjuk úgy, hogy most az országok betűkódjai helyett a korstruktúra klaszterek azonosítói²⁵ szerepelnek az ábrán: 1 = magas a fiatalok aránya, 2 = magas a 15–64 évesek aránya, 3 = magas az idősek aránya. (IX. ábra)

²⁴ A függetlenség hipotézisét elvetjük (khi-négyzet= 22,041 és $p=0,001$) és a szimmetrikus gamma mutató értéke -0.849 . Az előjel arra utal, hogy nem a tábla főátlójában található az országok többsége.

²⁵ Hiányzó adat esetén nem szerepel klaszter kód.

*IX. Korstruktúra csoportok a kockázati faktor és a reálkamatláb terében
Age clusters within the risk factor and real rate of interest*

Szembetűnő, hogy az alacsony kockázatú (magas faktorértékű) országok reálkamata milyen széles tartományon mozog, de nem követi a korazonosítók változását. Franciaország és Svédország az idősödő társadalmak képviselői, kockázati besorolásuk egyformán kedvező, reálkamataik mégis magasabbak²⁶, mint amit a kevésbé korosodó többi fejlett ország elért 2000-ben. A fiatalok magas aránya fokozza Lengyelország kedvező megítélését.

Ha a korstruktúrát a rövid távú kilátásokkal vetjük egybe, akkor statisztikailag független²⁷ besorolást kapunk, miközben számos szerző hangsúlyozza, hogy a demográfiai tényezők döntő hatással lesznek a következő évtizedek gazdasági fejlődésére. Az adatokból úgy tűnik, hogy a 3–5 éves távlatra szóló szakértői becslésekben ez a dominancia még nem érezteti hatását, az 5. tábla első sorában és első oszlopában az országok egyenletesen oszlanak meg a két változó szerint.

²⁶ Ezt ismerték fel és használták ki mindazok, akik Svédországban fektettek be a vizsgált időszakban. A svéd nettó külföldi közvetlen befektetések értéke 1999-ben és 2000-ben is jóval magasabb volt, mint más országokban.

²⁷ A függetlenség hipotézisét nem vetjük el (khi-négyzet= 3,263 és p=0,515).

5. Korstruktúra és prosperitás keresztábrája
Cross tabulation of age structure and prosperity

Count		Rövidtávú kilátások			Összesen
		gyenge	mérsékelt	dinamikus	
Életkor	fiatal	2	2	2	6
klaszterek	közép	2	8	3	13
	idős	2	3		5
Összesen		6	13	5	24

Összefoglalás

Az európai országok korösszetételét, kockázati besorolását és a rövid távú kilátásokat elemeztük az ezredfordulós adatok alapján azért, hogy a nyugdíj-alapok befektetéseinek környezetét jellemezzük.

A demográfiai tendenciák közül kiemelhető az a sajátosság, hogy az európai országok döntő többsége „középről” öregedik, azaz úgy fognak a korosodó társadalmak csoportjába kerülni, hogy az alacsony születési ráta mellett a jelenleg magas arányú 15–64 éves korosztály tagjai fokozatosan 64 év felettiek lesznek.

Az országok kockázati térképét vizsgálva megállapítottuk, hogy a különböző tényezők súlyozásával előállított, illetve a szakértői becslésekből számított kockázati indexek egyetlen faktorba tömöríthetők, és az országok három kockázati csoportba sorolhatók. A kockázati besorolás és a rövid távú kilátásokra adott szakértői becslések között sztochasztikus kapcsolatot találtunk, az európai országok jelenje és jövője a szakértők megítélése szerint nem független. Részben összecseng a korstruktúra és a kockázati csoportosítás is. Statisztikai módszerekkel kimutatható, hogy az idősödő társadalmak alacsonyabb kockázatúak, hiszen mindkét tényező mögött közös okként a magasabb gazdasági fejlettség húzódik meg.

A prosperitás megítélésében nem tükröződik vissza a korösszetétel hatása, a statisztikai eredmények azt mutatják, hogy a rövid távú kilátások értékelése során a szakértők közvetett módon sem számoltak a demográfiai folyamatokkal. A 3–5 éves fejlődésben még nem érhető tetten az a hatás, amit a demográfiai helyzet változása hosszabb távon gyakorol a gazdasági fejlődésre.

Végül a befektetések áramlását döntően befolyásoló hozamok hiányában az inflációval korrigált reálkamatlábát és a kockázatot vetettük össze. Érvényesülni látszik az a tendencia, hogy a magasabb kockázatot magasabb reálkamat kíséri, de azt nem állíthatjuk, hogy ez a fiatalabb népességű országok sajátja.

Társágunkban egyedül Lengyelország említhető, mint fiatal népességű, mérsékelt kockázatú, magas hozamú ország. A nyugdíjalapok befektetési stratégiájára csak korlátozottan érvényesek a megállapításaink, mert a nyugdíjalapok a nagyobb biztonság érdekében elsősorban állampapírt, kötvényt és ingatlant vásárolnak, és ezek hozama eltérhet a reálkamatlábtól.

A várható élettartam további hosszabbodására számíthatunk, és az idős népesség arányának növekedése folytatódik a fejlett országokban. De az idősödés folyamata elkezdődött hazánkban, és társágunk más országaiban is. A korstruktúra különbözősége kisebb, mint a gazdasági fejlettségbeli elmaradásunk, ezért hazánk kétszeresen is érintett: alacsonyabb jövedelemből kisebb megtakarítás mellett kell a nyugdíjalapoknak nemzetközi befektetések révén magasabb hozamot elérniük.

Tanulmányunkban egyetlen év adatait vizsgáltuk. Célunk korlátozott volt, a vizsgált tényezők sztochasztikus kapcsolatrendszerét vizsgáltuk, az alkalmazható módszerek körét mutattuk be. Hosszabb idősorok és több országra kiterjedő elemzés adhat alapot stabil következtetések levonására, befektetési pályák felvázolására.

IRODALOM

- Abel, A. B.*: Will Requests Attenuate the Predicted Meltdown in Stock Prices when Baby Boomers Retire? *The Review of Economics and Statistics* Vol. LXXXIII No.4, 2001, pp 589–595.
- Alho, J.M.*: Scenarios, uncertainty and conditional forecasts of the world population, *Journal of the Royal Statistical Society, Ser. A*, 1997/1 pp 71–85.
- Baxter, M.*: Social Security as a financial asset: gender-specific risks and returns, *Journal of Pension Economics & Finance* Volume 1, Issue 1, March 2002, pp 35–52.
- Campbell, J. Y.*: A Comment on James M. Poterba's "Demographic Structure and Asset Returns" *The Review of Economics and Statistics* Vol. LXXXIII No.4, 2001, pp 585–588.
- Can the United Kingdom afford its ageing population? (Abstract of the discussion) *British Actuarial Journal* Volume 8, Part III, 2002, pp 413–441.
- Cragg, R.*: *The Demographic Investor Strategies for Surviving the Pensions' Crisis*, Financial Times Pitman Publishing, London, 1998.
- Creedy, J.*: *Pensions and Population Ageing, An Economic Analysis*, Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham, UK, 1998.
- Davis, E. P.*: Prudent person rules or quantitative restrictions? The regulation of long-term institutional investors' portfolios. *Journal of Pension Economics & Finance* Volume 1 Issue 2, 2002, pp 157–191.
- Hablicsek László*: Öregedés és népességsökkenés. Demográfiai foratókönyvek, 1997–2050, *Demográfia* 1998. XLI. évf. 4. 390–413.
- Hablicsek László*: A népességreprodukció alakulása a 20–21. században, KSH NKI Kutatási jelentések 68. kötet, 2001/3, 80 oldal.

- James, E.:* How can China solve its old-age security problem? The interaction between pension, state enterprise and financial market reform. *Journal of Pension Economics & Finance* Volume 1, Issue 1, March 2002, pp 53–75.
- Kovács Erzsébet–Kollár Zoltán:* Transition to advanced market: Transition towards advanced economies? *Annals of Operations Research* 97, 2000, pp 313–333.
- Leppälä, M.:* Pension reform in Finland – proposals and timescale, *Insurance in Finland*, 1/2002, pp 18–19.
- Main Economic Indicators (2000) OECD, Paris.
- Our Place in Europe. Hungarian Statistical Office, Budapest, 2000.
- Palacios, R.–Rocha, R.:* The Hungarian Pension System in Transition. The World Bank SP Discussion Paper No. 9805 , 1998.
- Poterba, J. M.:* Demographic Structure and Asset Returns. *The Review of Economics and Statistics* Vol. LXXXIII No.4, 2001, pp 565–584.
- Reisen, H.:* Pensions, savings and capital flows. Edward Elgar, Cheltenham, UK, 1999.
- The future of pensions and retirement, 10 key questions , Publication of Genova Association & Genova International Network on Ageing, Genova, 2002, pp 40.
- World Development Indicators, World Bank, 2001.
- World Economic Prospects, A Planner's Guide to International Market Conditions, Euro-monitor Plc, London, 1999.

MELLÉKLET

Az ábrákon szereplő országkódok és az országok neve

AT	Ausztria
BE	Belgium
BU	Bulgária
CR	Horvátország
CZ	Cseh Köztársaság
DN	Dánia
ET	Észtország
FI	Finnország
FR	Franciaország
GE	Németország
GR	Görögország
HU	Magyarország
IR	Írország
IT	Olaszország
LA	Lettország
LI	Litvánia
MO	Moldova
NL	Hollandia
NO	Norvégia
PL	Lengyelország
PO	Portugália
RO	Románia
RU	Oroszország
SK	Szlovákia

SL	Szlovénia
SP	Spanyolország
SE	Svédország
SW	Svájc
UI	Ukrajna
UK	Egyesült Királyság
YU	Jugoszlávia

Tárgyszavak:

Népességstruktúra
Gazdaságdemográfia

AGEING POPULATION AND INVESTMENT CLIMATE IN EUROPE

Summary

This paper analyses some of the connection between demographic variables and investment risk. Multivariate statistical methods (factor and cluster analysis, crosstabulation, multidimensional scaling) are used to summarize information from the dataset.

As part of the challenge to finance pension systems, the need for high returns on pension assets has got relatively high interest. As high return can be achieved by international asset diversification and under higher risk, three country risk ranks are combined to measure investment climate in 31 European countries. Countries with similar age structures and risk ranks are classified separately. Results are compared to provide impression of how demographic structures and investment flows are connected. Inflation adjusted real interest rate is presented together with risk factor.

Short-run prospects of individual countries are evaluated as improving, moderate or poor. In spite of the generally accepted conclusion, that demography is the dominant factor for business in the next two decades, ageing and prospect classifications are independent in 2000. There are two possibilities for fast ageing countries where to invest: accept low risk and invest in the EU, and Switzerland or take higher risk, and invest for example in Poland, Hungary, or Czech Republic.

Empirical findings reported here suggest several directions for future work. One is expanding the current analysis into other countries. This extension makes possible to identify the basic economic characteristics of low risk countries. A second issue is the time horizon. Life expectancy will continue to increase. The age-structure of countries will be more and more similar, and population ageing will play a key problem as the pension system matures over time.

KÖZLEMÉNYEK

A TÁRSADALMI TŐKE ÉS A KÖZÉPKORÚ HALÁLOZÁS ÖSSZEFÜGGÉSEI

SKRABSKI ÁRPÁD

BEVEZETÉS

A XX. század nyolcvanas éveinek végére, a rendszerváltást megelőzően, Magyarországon a középkorú (45–65 éves) férfiak halálozási arányai magasabb szintre emelkedtek, mint a harmincas években voltak. A legutóbbi statisztikai adatok szerint (KSH Demográfiai évkönyv 2001) 2001-ben 59 éves korig a középkorú férfiak halálozási arányai még mindig magasabbak, mint 1930-ban (1. ábra). A halálozási arányokban jelentős a különbség a nemek között és a megyék, illetve a kistérségek között. A nők halálozási arányai lényegesen alacsonyabbak a férfiakénál, de a területi különbségek itt is nagyok. A közép-kelet-európai régió többi országában hasonló tragikus halálozási arányok tapasztalhatók, ezt a jelenséget a „közép-kelet-európai egészségparadoxonként” (*Cornia, Paniccia* 2000, *Wilkinson* 1996, *Bobak, Marmot* 1996, 2000, *Marmot* 1999) tartják számon. A nyolcvanas években az egészségügy hatékonysága jobb volt a harmincas évekenél, a jövedelmi és vagyoni különbségek alacsonyabbak voltak, az életszínvonal magasabb volt, mint 1930-ban, ezért a „közép-kelet-európai egészségparadoxon” ezekkel a tényezőkkel nem magyarázható (*Skrabski, Kopp* 2003). A jelenlegi tanulmány célja olyan kockázati tényezők feltárása, amelyek legalább részbeni magyarázatul szolgálnak az igen magas és területi különbségeket mutató középkorú férfi és női halálózásra.

Andorka Rudolf már az 1980-as évek közepétől a társadalmi tőke csökkenésével, az úgynevezett anómiás lelkiállapot terjedésével magyarázta a magyar egészségi és demográfiai mutatók rosszabbodását (*Andorka* 1994). Az emberi magatartás torzulásai a modern társadalomban szociológiai értelemben a *Durkheim* által leírt anómiás, gyökértelen lelkiállapot általánossá válásából erednek.

A társadalmi tőke – a definíció szerint – az egyénnek a társadalommal és közösségekkel kialakított kapcsolataiból származó erőforrásait jelenti (*Lengyel, Szántó* 1998). *Robert Putnam* a következőképpen határozza meg a társadalmi tőke négy legfontosabb összetevőjét:

- szoros társadalmi háló,
- a civil szervezetekben való részvétel,
- helyi, közösségi azonosságtudat, szolidaritás, a lemaradók segítése,
- bizalom, kölcsönösség és társas támogatás.

Putnam 1993-ban megjelent, *Making democracy work* című könyve igazi áttörést hozott. A szerző azt elemezte benne, miért van az olasz tartományok között óriási különbség abban, hogy egy bizonyos pénzmennyiségből milyen életminőséget tudnak teremteni a tartomány lakói számára. Az észak olasz tartományokban sokkal jobb a helyzet ebből a szempontból, mint Dél-Olaszországban. Az északi részeken ugyanis kimutat-

hatóan nagyobb a társadalmi tőke, erősebb a bizalom, jellemzőbb a kölcsönösség, s a civil szervezetek aktívabban vesznek részt a társadalom életében. E tényezők nemcsak a lelki egészségnek és a kiegyensúlyozottságnak, hanem a demokrácia működtetésének is az alapjai, s hiányuk kimutatható anyagi, gazdasági és egészségi veszélyeztetettséggel jár.

Ichiro Kawachi (1997) vizsgálatai szerint azokban az amerikai államokban, ahol az emberek kevésbé bíznak egymásban, kevésbé aktívak a civil szervezetekben, tehát ahol kevesebb a társadalmi tőke, ott a halálózási arány jóval nagyobb, s gyakoribb a bűnesetek és az abortuszok száma is.

A Hungarostudy 1995 adatfelvétellel kapcsolatban már vizsgáltuk a férfi és női halálózási arányok és a társadalmi tőke változóinak keresztmetszeti összefüggéseit (*Skrabski, Kopp* 1999, 2000, 2002, 2003). A Hungarostudy 1995 adatfelvétel a 16 évesnél idősebb magyar lakosságot nem, kor és a megyék szerint reprezentálta. 1995-ben 12 640 személlyel készült otthoni interjú. Mindegyik társadalmi tőkeváltozó szignifikáns összefüggést mutatott a középkorú halálózással, de a bizalmatlanság állt vele a legszorosabb kapcsolatban. A nemek halálózási arányai más-más társadalmi tőkeváltozókkal mutattak szorosabb összefüggést, így a bizalmatlanság, vagyis az a vélemény, hogy „az emberek általában aljasak, önzőek és csak ki akarják használni a másikat” sokkal szorosabban korrelált a középkorú férfi halálózással, mint a női halálózással. Másrészt a kölcsönösség, az a gondolat, hogy „ha valakinek jót teszek, remélhetem, hogy viszonzni fogja” a női halálózási arányokkal mutatott szorosabb negatív kapcsolatot. Az együttműködés a nők között a férfiak számára is védőfaktorot jelent, amelyet a nők között tapasztalható kölcsönösség és a férfiak halálózási arányai között fennálló negatív összefüggés bizonyít (*Skrabski* 2003).

A Hungarostudy 2002 adatfelvétel célja az elmúlt 7 évben bekövetkezett változások elemzése. Ez az új adatfelvétel a magyar lakosságot nem, kor, a 20 megye és a 150 kistérség szerint reprezentálja.

A magyar közigazgatási rendszer két szintje a megye és a település. Sem a megye, sem a települések nem képeznek funkcionális egységet, a megye túl nagy, a települések, különösen a kis települések viszont csak funkcionálisan összekapcsolódva, nagyobb településekkel együtt látják el funkciójukat. Miután a közlekedés, az oktatás, az egészségügyi ellátás, vagy a bevásárlás szempontjából a települések vonzáskörzete különböző, ezért hosszú, évtizedes mérlegelés tárgya volt a jelenleg érvényes 150 kistérség meghatározása. A társadalmi tőke egyes komponenseinek, illetve a közösségi hatékonyságnak vizsgálatánál a kistérségek kialakítása, a kistérségi statisztikai adatok azért jelentősek, mert a kistérségek amellet, hogy funkcionális egységet képeznek, közösségként is megjelennek, mivel egy kistérségben lakók legalább részben ismerik egymást.

E tanulmányban – korábbi eredményeink alapján – megyei szint helyett kistérségi szinten vizsgáljuk a társadalmi tőke változóinak és a középkorú nők és férfiak halálózási arányainak összefüggéseit.

A korábban elemzett társadalmi tőkeváltozókat további rokon értelmű, a társadalmi tőkéhez közel álló változókkal egészítettük ki, ilyenek a vallásgyakorlás, a szomszédság, mint közösség hatékonysága közös problémák megoldásában és az együttműködési készség. Az együttműködési készséget ennek ellentettjével a versengő, rivalizáló attitűddel mérjük.

A XX. század 50–70-es éveiben senkinek sem volt jelentős magánvagyon. A jövedelmet is úgy határozták meg, hogy ebből még a magas beosztásúak sem tudtak

jelentős vagyona szert tenni. Érdemeiket az állam elsősorban nem jövedelemmel, hanem más kedvezményekkel, privilégiumokkal honorálta. Azt tapasztalhattuk, hogy e körülmények ellenére is kialakult bizonyos versengő attitűd, de ez nem volt általánosan jellemző. A fizetésemelést, mint a főnöktől kapott iskolai osztályzatot fogták fel néhányan, és egész kis eltérések is önértékelési problémákat okoztak. A versengés nem a jobb eredmények eléréseért folyt, hanem a jobb megítélésért, esetleges ebből származó előnyökért, amit sokszor egyszerűbb volt elérni mások akadályozásával, mint eredményes munkával.

Ebben az időszakban a közösségi tulajdon eltulajdonítását szigorúan büntették. A privatizáció során ez a szigorúság fellazult és esetenként a versengés abban nyilvánult meg, milyen sikerrel tudott valaki a privatizációs folyamatban részt venni. Sokan tették magukévá a meritokrata ideológiát, hogy a nyertes érdemli meg a gazdasági erőforrások feletti rendelkezést, viszont a verseny tétje nem a szellemi teljesítmény, hanem a vagyonszerzés volt bármi áron. Ezt jól tükrözi a társadalomban az anómia fokozódása (*Andorka 1994, Spéder 1999*). A verseny klasszikus fogalma nem zárja ki az együttműködést, sőt a sportszerűség egyszerre jelent együttműködést és megküzdést. Ezért az általunk bevezetett versengés fogalma nem azonos a versenyszellemmel, hanem az együttműködés ellentettje, a rivalizálás, ami azt jelenti, hogy „ha egy jó ismerősöm sikeréről hallok, úgy érzem, mintha kudarcot vallottam volna”.

A fenti megfontolás alapján feltételeztük, hogy egy hirtelen átalakuló társadalomban a társadalmi tőke változói és az ezt kiegészítő közösségi hatékonyság, vallásgyakorlás, versengő attitűd különböző módon állhat kapcsolatban a nemenkénti középkorú halálozással. Egyre inkább felismert tény, hogy a társadalmi tőke változói, mint a bizalom összefüggésbe hozhatók az egészségi állapottal (*Kawachi, Berkman 2000, Lynch 2001*). Kistérségi szinten vizsgáljuk a társadalmi tőke mutatóinak, a közösségi hatékonyságnak, a vallásgyakorlásnak és a versengő attitűdnek összefüggéseit a középkorú halálozással, különös tekintettel a férfiakra.

A társadalmi kohézió csökkent, az anómia növekedett adott régiókban, aminek jelentős szerepe lehet az egészségi állapot romlásában (*Kawachi, Berkman 2000, Kawachi 1997, Kawachi, Kennedy 1997*). Az anómia következtében a közösségi értékek kevésbé képesek kontrollálni az egyéni viselkedést, ami együttműködés nélküli versengéshez, kontroll nélküli rivalizáláshoz vezethet. Mindezek figyelembevételével a társadalmi tőke koncepciója, a közösségi hatékonyság, a vallásgyakorlás és a versengő attitűd magyarázatul szolgálhat a középkorú férfiak halálozásának különbségeire az egyes kistérségek között.

KUTATÁSI MÓDSZER

A Hungarostudy 2002 országos adatfelvétel 18 év felett reprezentálja a lakosságot nem, kor, 20 megye és 150 kistérség szerint. 2002-ben 12 643 személy kikérdezése történt meg otthoni interjú formájában.

Mintakiválasztás

A minta kiválasztásánál többszörösen rétegzett mintavételt alkalmaztunk. A minta a magyar 18 év feletti lakosság 0,25%-át képviseli. A címekeket véletlen kiválasztás útján a Belügyminisztérium Központi Adatfeldolgozó, Nyilvántartó és Választási Hivatala népesség-nyilvántartási adatbázisából nyertük. Minden 10 000 lélekszámú település szerepelt a mintában, a kisebb településekből a lakosság számának függvényében véletlen mintát kaptunk, amely kistérségenként, nem és kor szerint reprezentálja a lakosságot. A visszautasítási arány 17,7% volt, ezen belül a nagyvárosok visszautasítási aránya lényegesen magasabb. A visszautasítók helyett a pótlistából hasonló jellemzőkkel rendelkező személyeket választottunk. Ez nem eredményezett szignifikáns eltérést a minta összetételében. Az otthoni interjúkat kerületi védőnők végezték. Egy adatfelvétel megközelítőleg egy órán át tartott.

A vizsgálatban szereplő változók

A KSH demográfiai adattárából kistérségenként felhasználtuk a 45–64 éves férfiak és nők halálzási adatait 1996–2000 időszakra, a KSH Területi Statisztikai Évkönyvből felhasználtuk az egy főre jutó személyi jövedelemadó-alapot és a Népszámlálás 2001 adatbázisából a 25 év feletti népesség egy főre jutó átlagos osztály-számát, ami a tanulmányban iskolaév elnevezéssel szerepel.

A társadalmi tőke a személy kapcsolati rendszerét jelenti, ami egyszerre jelent támogatást és kötelezettséget. A társadalmi tőkét Putnam (1993) alapján Kawach és Kennedy (1997) három dimenzió mentén határozta meg, amelyek a környezetbe vetett bizalom és megbízhatóság, a másoktól kapott és másoknak nyújtott segítség, továbbá a civil szervezettől kapott segítség és a civil szervezetben vállalt kötelezettség. A társadalmi tőke három dimenzióját a Hungarostudy 2002 adatfelvételben szereplő három változó kistérségekre számított standardizált átlagával mértük (Skrebski 2003). A bizalmat az arra a kérdésre adott válasz segítségével mértük, hogy a megkérdezett egyetértett-e az állítással, hogy „az emberek általában aljasak, önzöek és ki akarják használni a másikat”. (Válasz: a 0 „nem ért egyet”-től a 3 „teljesen egyet ért”-ig.) Ez a kérdés nagyon hasonló ahhoz a Kawachi és társai (1997) által használt indikátorhoz, amelyet a bizalom hiányának mérésére használtak az US General Social Survey során.

A kölcsönösség mérésére az a vélemény szolgált, hogy „ha valakinek jót teszek, remélhetem, hogy viszonzni fogja”. (Válasz: a 0 „nem ért egyet”-től a 3 „teljesen egyet ért”-ig.)

A civil szervezetekben való tagságot direkt kérdéssel mértük, ahol a két lehetséges válasz „igen” vagy „nem” volt. Civil szervezeten nonprofit, önkéntes szervezeteket, egyesületeket, önszervező csoportokat, klubokat értünk. Politikai pártok, szakszervezetek, egyházak nem számítanak civil szervezetnek.

A versengő attitűdöt, a vallásgyakorlást és a közösségi hatékonyságot a Hungarostudy 2002 adatfelvételben szereplő kérdések kistérségekre számított standardizált átlagával mértük. A versengő attitűdöt azzal mértük, hogy a megkérdezett mennyire ért egyet az alábbi állítással: „ha egy jó ismerősöm sikeréről hallok, úgy érzem, mintha magam kudarcot vallottam volna”. (Válasz: a 0 „nem ért egyet”-től a 3 „teljesen egyet ért”-ig.)

A vallásgyakorlás mérésére két kérdést használtunk. „Gyakorol-e valamilyen vallást, és ha igen, milyen módon?” (Válasz: 0. nem hívő, 1. nem gyakorolja a vallását, 2. a maga módján, 3. ritkán egyházában, 4. rendszeresen egyházában). Továbbá: „Mennyire fontos önnek mindennapi életvitelében a vallás?” (Válasz: 0. egyáltalán nem fontos, 1. kissé fontos, 3. nagyon fontos, 4. minden cselekedetemet befolyásolja.) A jelenlegi vizsgálatunkban az első változó szerepel.

A közösségi hatékonyság mérésére 10 változót szerepeltettünk a Chicago közösségi hatékonyság kérdőívéből, amelyek arra vonatkoznak, hogy a szomszédság mennyire tartja magát képesnek hatékony közös cselekvés véghezvitelére (Lindström 2002, Sampson 1997, Zaccaro 1995). Ez szituációs kérdőív. Kérdések vonatkoznak egyrészt a lakók közös értékeinek megvalósítására, másrészt arra az informális közösségi kontrollra, amely a kockázatot jelentő esetek kezeléséhez szükséges. A közösségi hatékonyságot a válaszok összegével mérjük.

A vizsgálat során a szociális és társadalmi helyzetre vonatkozó háttérváltozók a fent említett, egy főre jutó SZJA adóalap, és az egy főre jutó tanulóévek voltak. Ezt a Hungarostudy 2002 adatfelvételtől származó önkárosító magatartási háttéradatokkal egészítettük ki, amelyek az egy főre jutó napi cigarettaszám és egy alkalommal elfogyasztott tömény alkohol mennyiségének egy főre jutó standardizált átlaga a 150 kistérségben.

EREDMÉNYEK

Faktoranalízist végeztünk a társadalmi tőkeváltozókkal, közösségi hatékonysággal, vallásgyakorlással és a versengő attitűdváltozóval. Az 1. táblázat mutatja a Varimax rotációs módszerrel, Kaiser normalizációval végzett faktoranalízis eredményeit, ahol a 0.3 értéknél kisebb értékek nincsenek feltüntetve. A társadalmi tőke három komponense három önálló faktort képez. A társadalmi tőke három változója eszerint függetlennek tekinthető egymástól.

A II. ábrán AMOS programmal végzett útelemzés látható, amelyben a középkorú férfi halálózásra ható tényezőket mutattuk be (CFI=0.99, CMIN/DF=3.02). Az ábra szerint a középkorú férfi halálózás legjelentősebb védőfaktora az egy főre jutó tanulóévek száma, ezt követi az egy főre jutó személyi jövedelemadó-alap, majd a kollektív hatékonyság a kistérségben. Miközben az egy főre jutó SZJA alap védőfaktor a középkorú férfi halálózás szempontjából, ez a változó szignifikáns negatív kapcsolatban áll a kollektív hatékonysággal, ami szintén jelentős védőfaktor. Ebből arra következtethetünk, hogy a kollektív hatékonyság inkább a hátrányos helyzetűek stratégiája, ez magyarázza az egy főre jutó SZJA alap és a kollektív hatékonyság közötti negatív korrelációt. Hasonlóképpen a vallásgyakorlás a férfiak esetében gyakoribbá válik a krónikus betegségben szenvedők között, ez magyarázza a vallásgyakorlás és a középkorú férfi halálózási arány közötti pozitív korrelációt.

Több változós (lépésenkénti) regresszió-analízis segítségével elemeztük a középkorú (45–64 éves) férfiak és nők halálózási arányaival kapcsolatot mutató társadalmi tőke, közösségi hatékonyság, vallásgyakorlás, versengő attitűdváltozókat (2. és 3. tábla). A vizsgálatot négy háttérváltozóval kontrolláltuk, ezek között az egy főre jutó személyi jövedelemadó-alap és a tanulóévek száma a szociális és gazdasági státuszra, amíg az egy főre jutó napi cigarettaszám és az egy alkalommal elfogyasztott tömény alkohol-

mennyiség az egészséget károsító magatartásra utal. Megállapíthatjuk, hogy a társadalmi tőkeváltozók, a közösségi hatékonyság, a vallásgyakorlás és a versengő attitűd egyaránt kapcsolatot mutatnak a halálozási adatokkal. A középkorú férfiak esetén ezek a változók a halálozási arányok különbségeit 68,0%-ban magyarázták. A férfiaknál a tanulóévek száma egymagában magyarázza a halálozási arányok 61,8%-át. A bizalom hiánya, a kölcsönösség, a civil szervezetekben való részvétel, a közösségi hatékonyság, a vallásgyakorlás és a versengő attitűd, továbbá a háttérváltozók, így a SZJA adóalap, a tanulóévek száma, az egy főre jutó átlagos cigarettaszám és az egy alkalommal elfogyasztott alkohol mennyisége egyaránt szignifikáns kapcsolatot mutat a férfi halálozással. A vallásgyakorlás pozitív kapcsolatban van a férfi halálozással, ami arra utalhat, hogy a férfiak sok esetben akkor kezdenek érdeklődni a vallás iránt, amikor egészségi állapotuk rosszabbodik.

A középkorú nők kistérségek közötti halálozási különbségeit ezek a változók csak 29,3%-ban magyarázzák. Az SZJA adóalapot, mint háttérváltozót követően a közösségi hatékonyság, az egy főre jutó napi cigarettaszám és a vallásgyakorlás a legfontosabb magyarázó változói a kistérségek közötti középkorú női halálozás különbségeinek. A társadalmi tőke változói, a bizalom hiánya, a kölcsönösség, a civil szervezetekben való részvétel szintén szignifikáns kapcsolatot mutatnak a női halálozással. Érdekes eredmény, hogy miközben a versengő attitűd ugyanúgy jellemzi a nőket, mint a férfiakat, tehát ebben nem találunk szignifikáns nemi különbséget (Sig. = 0,07), a versengő attitűd nem áll szignifikáns kapcsolatban a középkorú nők halálozásával.

A két háttérváltozó, a kistérségben egy főre jutó tanulóévek száma és az egy főre jutó személyi jövedelemadó-alap között igen szoros a kapcsolat (Pearson korreláció = 0,843 Sig. P= 0,000).

KÖVETKEZTETÉSEK

A faktoranalízis (1. táblázat) hasonló eredményeket mutat, mint *Hyypä* és *Maki* (2001, in press) elemzése Finnországban. Vizsgálatunkban a három társadalmi tőkeváltozó három különböző faktort képezett, ahol a kölcsönösség egy faktorba került a közösségi hatékonysággal, ennek felel meg a finn tanulmányban a „szomszédsági együttműködés”. A bizalom hiánya egy faktorba került a versengő attitűddel, ez a finn tanulmányban a „kölcsonös bizalomnak” felel meg. A civil szervezetekben való részvétel negatív kapcsolatot mutat a versengő attitűddel, és a vallásgyakorlás önálló faktort képez. Így a közösségi hatékonyság új értelmet ad, másik oldalát mutatja be a kölcsönösségnek, a bizalom hiánya pedig tágabb értelmet kap a versengő attitűddel kiegészítve.

A faktoranalízis és az AMOS eljárással végzett útelemzés szerint két különböző minta tűnik elő a középkorú halálozás hátterében. Egyrészt az iskolázottság és jövedelem által meghatározott fejlettebb térségekben a bizalom, az együttműködés és a részvétel a civil szervezetekben jelennek meg, mint hatékony védőfaktorok. Másrészt a közösségi hatékonyság és kölcsönösség a kevésbé iskolázott, kisebb jövedelmű térségekben jelent egészségi védőhálót. A közösségi hatékonyság és kölcsönösség részben pótolni képes a kistérség alulképztségéből és alacsonyabb kereseti lehetőségeiből származó egészségi hátrányt.

A Hungarostudy 1995 adatfelvétel a 20 megye nemi különbségeit mutatta a középkorú halandóság és a rizikótényezők, illetve a védőfaktorok összefüggéseivel. Az új elemzés a Hungarostudy 2002 adatfelvételre, 150 kistérség összehasonlító vizsgálatára épül. A kistérségeket összehasonlító vizsgálat során azt találtuk, hogy a férfiak esetében az iskolázottság, az egy főre jutó SZJA alap, a társadalmi tőke változói, a közösségi hatékonyság és a versengő attitűd a férfi halálzási különbségek arányainak 68,0%-át magyarázzák, míg ez az arány a nőknél 29,3%. A középkorú férfiaknál a szociális-gazdasági tényezők a középkorú férfi halandóság különbségeinek 64%-át magyarázzák, a társadalmi tőke változók, a közösségi hatékonyság, a vallásgyakorlás, a versengő attitűd összesen további 4%-ot. A középkorú nőknél a háttérváltozók 20,7%-ot magyaráznak a halálzási különbségekből, ezzel szemben a társadalmi tőkeváltozók, a közösségi hatékonyság és a vallásgyakorlás 8,5%-ot magyaráznak.

Megállapíthatjuk, hogy a társadalmi tőke és a szociális-gazdasági magyarázó változók tekintetében különböznek a két nem halálzásával kapcsolatos rizikó- és védőfaktorok. A férfiaknál a versengő attitűd kockázati tényező, a bizalmatlanság is nagyobb kockázatot jelent és a vallásgyakorlás nem volt védőfaktor. A nők esetében a közösségi hatékonyság a kölcsönösséggel együtt, valamint a vallásgyakorlás és a civil szervezetekben való részvétel jelentős védőfaktorok.

Mindkét nem részt vesz a társadalmi termelőmunkában, az ezzel együtt járó versenyben, versengésben. Mindkét nem, de különösképpen a nők, egyszerre kell helyt álljanak a munkahelyen és a családban. Ennek ellenére a középkorú férfiak halálzási arányai lényegesen nagyobbak. A két nem közötti különbségek a két nem eltérő szocializációjával magyarázhatóak. A két nem közötti szerepmegosztás azt jelenti (*Hofstede* 1998), hogy a férfiaknak anyagilag sikereseknek kell lenniük, gondoskodniuk kell a család létezésének anyagi, gazdasági feltételeiről, amíg a nők inkább a család érzelmi oldaláért, társadalmi kapcsolataikért felelősek. A férfiak önértékelését elsősorban a kereset és a társadalmi rang dönti el, amíg a nők önértékelése a család belső harmóniájával, a családtagok sikerével, a szomszédság együttműködésével van kapcsolatban. Ezek a megállapítások a jelen tanulmányban csak feltételezések, mivel a Hungarostudy 2002 adatfelvétel nem tartalmaz olyan adatokat, amelyek lehetővé tennék annak vizsgálatát, hogyan vélekedik a két nem a nemek közötti felelősség-megosztásról.

Az elmúlt évtizedekben bekövetkezett változások során a bizalmatlanság és a versengő attitűd fokozódásával, az anómia növekedésével a társadalomban eltűntek azok a támpontok, amelyek eligazítanak, illetve azok a készségek, amelyek lehetővé teszik a feladatokkal, nehézségekkel való sikeres megbirkózást, így sok férfi veszteséként éli meg a változásokat. Ez súlyos önértékelési problémákhoz, önkárosító magatartásformákhoz vezet. A közösségi hatékonyság, a kölcsönösség, amely változók szorosabban korrelálnak a női halandósággal, a történelmi változások során kevésbé sérültek.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány elkészítését az Egyesült Nemzetek Fejlesztési Programja a UNDP HUN/00/002, az OTKA T-29067 (1999) és az OTKA T-32974 (2000) továbbá az NKFP 1/002/2001 programok keretében támogatta.

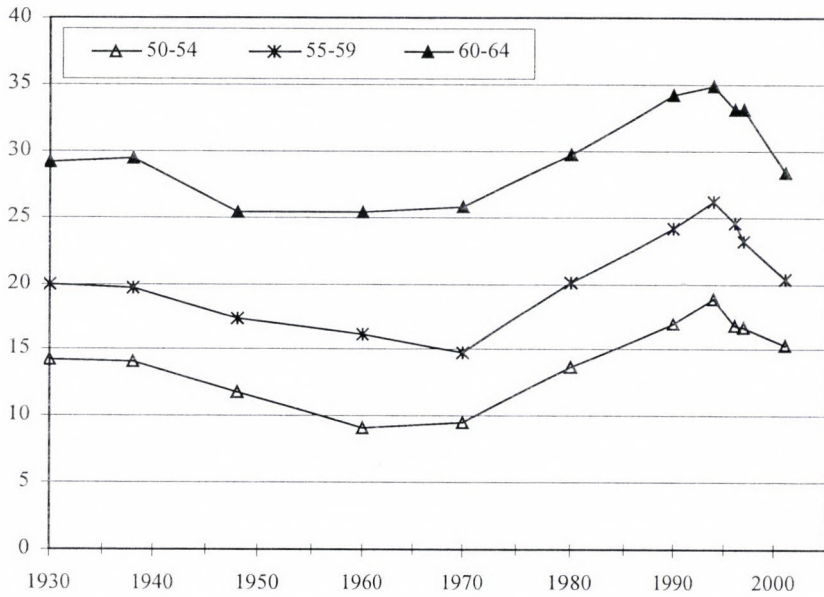
A szerző köszönetet mond a „Hungarostudy 2002” munkacsoport tagjainak, *Kopp Máriának, Réthelyi Jánosnak, Klinger Andrásnak, Szűcs Lászlónak, Rózsa Sándornak,*

Raduch Csillának, Székely Andrásnak, Csoboth Csillának, Gyukits Györgynek, Stauder Adriennek, Lőke Jánosnak, Ódor Andreának, Hajdú Katalinnak, a KSH és az Országos Védőnői Szolgálat munkatársainak.

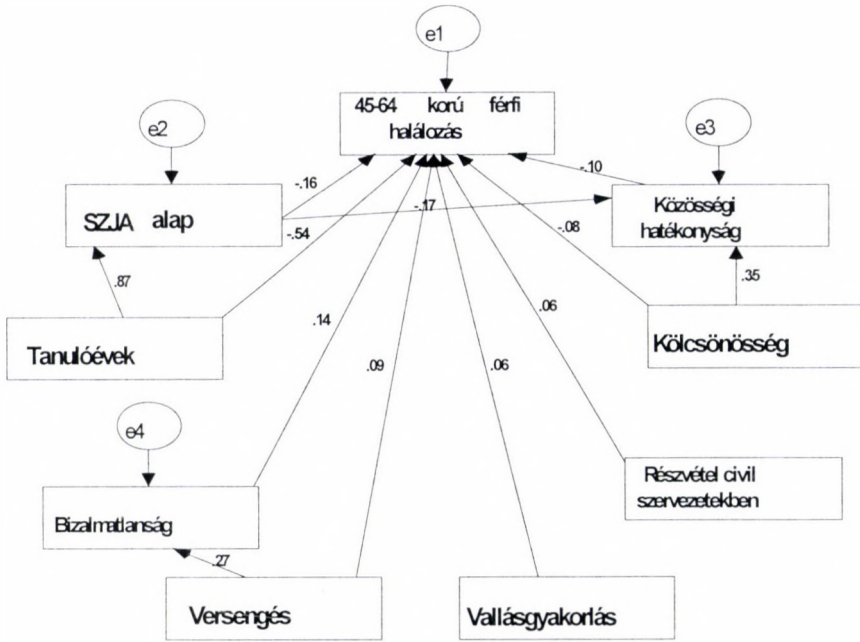
HIVATKOZÁSOK

- Andorka, R.: Social changes and social problems in Hungary since 1930s: economic, social and political causes of demise of state socialism, *Comparative Social Research* 1994; 14: 49–96.
- Bobak, M, Marmot, M. East-West mortality divide: Proposed research agenda. *British Medical Journal* 1996; 312:421–425.
- Bobak, M, Pikhart, H, Rose, R et al.: Socioeconomic factors, material inequalities and perceived control in self-rated health: cross sectional data from seven post-communist countries. *Social Sciences and Medicine* 2000; 51: 1343–1350.
- Cornia, GA, Panicia, R. (Eds): *The Mortality Crisis in Transitional Economies*, Oxford 2000.
- Hofstede, Geert: *Masculinity and Femininity*. SAGE, 1998.
- Hyypä, MT, Maki J.: Social participation and health in a community rich in stock of social capital, *Health Education Research*, (in press)
- Hyypä, MT, Maki J.: Why do Swedish-speaking Finns have longer active life? An area of social capital research, *Health Promotion International*, 16,1, 55–64. 2001.
- Kawachi, I, Berkman, LF.: Social cohesion, social capital, and health. In: *Berkman LF and Kawachi I* (eds). *Social Epidemiology*. New York, Oxford University 2000.
- Kawachi, I, Kennedy, BP, Lochner, K et al.: Social Capital, Income Inequality, and Mortality. *American Journal of Public Health* 1997; September, Vol. 87, No., 9.
- Kawachi, I, Kennedy, BP.: Health and social cohesion: why care about income inequality? *British Medical Journal* 1997; Volume 314, April.
- Kennedy, BP, Kawachi, I, Brainerd, E.: The role of social capital in the Russian mortality crisis. *World Development* 1998; 26: 2029–2043.
- Klinger András: A kistérségek halandósági különbségei (jelen szám)
- Kopp, MS, Skrabski, Á, Szedlmák, S.: Psychological Risk Factors, Inequality and Self-rated Morbidity in a Changing Society, *Soc Sci Med* 2000; 51: 1350–1361.
- KSH Demográfiai évkönyv. 2001.
- Lengyel György, Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó 1998.
- Lindström M, Merlo J, Östergren PO.: Individual and neighbourhood determinants of social participation and social capital: a multilevel analysis of the city of Malmö, Sweden, *Soc Sci Med*, 54,1 779–1791, 2002.
- Lynch, J, Davey Smith, G, Hillemeier, M et al.: Income inequality, the psychosocial environment, and health: comparisons of wealthy nations. *Lancet* 2001; 358: 194–200.
- Marmot, M, Wilkinson, R.: *Social Determinants of Health*, Oxford Univ Press 1999.
- Putnam, RD.: *Making Democracy Work*, Princeton NJ., Princeton University Press 1993.

- Sampson RJ, Raudenbush, SW, Earls F.:* Neighbourhoods and violent crime: a multilevel study of collective efficacy, *Science*, 227, 918–924, 1997.
- Skrabski Á, Kopp M.:* Társadalmi beállítottság, társadalmi tőke, *Századvég*, 1999. 12, 128–146
- Skrabski Á, Kopp MS.:* Mortality rate in relation to social capital in Hungary, *Psychosomatic Medicine*, 2000. 62,1, 119.
- Skrabski Á, Kopp MS, Szűcs L:* Social capital, income inequality and depression in a changing society, *International Journal of Behavioural Medicine*, (2002): 9, Suppl 1, 253.
- Skrabski Á, Kopp MS, Kawachi I.:* Social capital in a changing society: cross sectional associations with middle aged female and male mortality, *J. Epidemiology and Community Health*, 57, 114–119. 2003.
- Spéder, Zs.:* Hungary in Flux. Society, politics and transformation, Hamburg, Kramer 1999.
- Wilkinson, RG.:* Health, civic society in Eastern Europe before 1989, in *Environmental and non-environmental determinants of the East-West life expectancy gap*. Hertzman, C (Ed) Amsterdam, Kluwer 1996.
- Zaccaro SJ, Blair V, Peterson C, Zazanis M.:* Collective efficacy. In: *Maddux JE, (ed.) Self-efficacy, adaptation and adjustment: theory, research and application*, New York, Plenum Press 1995.

I. 1000 megfelelő korú férfire jutó halálozás (Demográfiai Évkönyv, 2001)
Mortality rates in the corresponding age groups per thousand persons (Demographic Yearbook, 2001)

II. Útelemzés AMOS program segítségével, standardizált kistérségi adatok alapján.

Függő változó a 45–64 éves férfi halálozási ráta

Path analysis with AMOS programme on the basis of standardized data of 150 subregions in Hungary. Dependent variable: middle-aged (45–64 years old) male mortality rate

1. Faktoranalízis a társadalmi tőke változók, közösségi hatékonyság, versengő attitűd, vallásgyakorlás és kor alapján, a Hungarostudy 2002 alapján, 150 kistérségre (n=12 529)

Rotated factor analysis for the social capital variables, collective efficacy, competitive attitude, religious involvement and age, on the basis of Hungarostudy 2002 for 150 subregions (n=12.529)

	Komponens			
	1	2	3	4
Közösségi hatékonyság ^c	,826			
Kölcsönösség ^b	,805			
Átlagéletkor	-,537			
Bizalmatlanság ^a		,857		
Versengő attitűd ^d		,732	-,323	
Civil szervezeti tagság			,931	
Vallásgyakorlás				,966

^a Egyetértés az állítással, hogy „Az emberek általában aljasak, önzőek és csak ki akarják használni a másikat” (0–3).

^b Egyetértés az állítással, hogy „Ha valakinek jót teszek, remélhetem, hogy viszonozni fogja” (0–3).

^c A Chicago Community Survey Questionnaire tíz változójának előjel-helyes összege.

^d Egyetértés az állítással, hogy „Ha egy jó ismerősöm sikeréről hallok, úgy érzem, mintha magam kudarcot vallottam volna” (0–3).

2. Többváltozós lépésenkénti lineáris regresszió a középkorú (45–64 éves) férfiak halálozási különbségeire 150 kistérségben

(a kistérségekben megkérdezett férfiak számával súlyozva) (n=5664)

Multiple stepwise regression analysis for middle-aged (45–64 years old) male mortality differences in the 150 subregions of Hungary (weighted by the number of interviewed men in subregions) (n=5664)

	β	SE	t	P	Adjusted R^2
Modell					
(Konstans)	188,5	2,499	75,4	0,000	
Iskolaévek egy főre jutó átlaga	-,58	,02	-32,4	0,000	,618
Közösségi hatékonyság ^c	-,29	,01	-22,1	0,000	,641
SZJA alap egy főre jutó átlaga	-,16	,006	-25,1	0,000	,660
Bizalmatlanság ^a	6,72E-02	,004	15,3	0,000	,671
Napi cigarettaszám	4,08E-02	,003	11,8	0,000	,674
Vallásgyakorlás	3,80E-02	,003	11,0	0,000	,677
Versengő attitűd ^d	1,91E-02	,002	7,8	0,000	,679
Civil szervezeti tagság	-9,0E-03	,002	-4,6	0,000	,679
Kölcsönösség ^b	-2,32E-02	,008	-3,0	0,002	,680
Egy alkalommal elfogyasztott tömény alkohol	6,35E-03	,002	2,9	0,003	,680

^a Egyetértés az állítással, hogy „Az emberek általában aljasak, önzőek és csak ki akarják használni a másikat” (0–3).

^b Egyetértés az állítással, hogy „Ha valakinek jól teszek, remélhetem, hogy viszonzni fogja” (0–3).

^c A Chicago Community Survey Questionnaire tíz változójának előjel-helyes összege.

^d Egyetértés az állítással, hogy „Ha egy jó ismerősöm sikeréről hallok, úgy érzem, mintha magam kudarcot vallottam volna” (0–3).

3. Többváltozós lépésenkénti lineáris regresszió a középkorú (45–64 éves) női halálozás különbségeire 150 kistérségben

(a kistérségekben megkérdezett nők számával súlyozva) (n=6873)

Multiple stepwise regression analysis for middle-aged (45–64 years old) female mortality differences in the 150 subregions of Hungary (weighted by the number of interviewed women in subregions) (n= 6873)

	β	SE	t	P	Adjusted R^2
Modell					
(Konstans)	180,6	2,75	65,8	,000	
SZJA alap egy főre jutó átlaga	-9,1E-02	,01	-12,5	,000	,153
Közösségi hatékonyság ^c	-,39	,01	-26,5	,000	,215
Napi cigarettaszám	6,5E-02	,004	16,7	,000	,249
Vallásgyakorlás	-7,4E-02	,004	-19,1	,000	,263
Iskolaévek egy főre jutó átlaga	-,29	,02	-14,5	,000	,277
Egy alkalommal elfogyasztott tömény alkohol	-2,3E-02	,002	-9,7	,000	,283
Bizalmatlanság ^a	5,3E-02	,005	10,9	,000	,288
Átlagos civil szervezeti tagság	-1,6E-02	,002	-7,3	,000	,291
Kölcsönösség ^b	-4,2E-02	,01	-4,8	,000	,293

Az elemzésből kizárt változó:
versengő attitűd^d

^a Egyetértés az állítással, hogy „Az emberek általában aljasak, önzöek és csak ki akarják használni a másikat” (0–3).

^b Egyetértés az állítással, hogy „Ha valakinek jót teszek, remélhetem, hogy viszonozni fogja” (0–3).

^c A Chicago Community Survey Questionnaire tíz változójának előjel-helyes összege.

^d Egyetértés az állítással, hogy „Ha egy jó ismerősöm sikeréről hallok, úgy érzem, mintha magam kudarcot vallottam volna” (0–3).

Tárgyszavak:

Halandóság

Társadalmi asszimiláció

SOCIAL CAPITAL AND MIDDLE-AGED MORTALITY*Summary*

Gender-specific mortality rates were calculated for the middle-aged population (45–64 years) in the 150 subregions of Hungary on the basis of Subregional data base of the Central Statistical Office (CSO).

The four factors of the social capital variables were: collective efficacy and reciprocity; social distrust and competitiveness, membership in civic associations and religious involvement. All of the social capital, collective efficacy, competitiveness variables and religious involvement were significantly associated with middle-aged mortality, but collective efficacy showed the strongest association both in the case of men and women. Among men the socio-economic status, smoking and spirit consumption, as confounding variables, furthermore collective efficacy, social distrust, competitive attitude, reciprocity and membership in civic organisations explained 68.0% of mortality differences. Years of education alone explained 61.8% of the mortality differences among men. Among women the above factors explained only 29.3% of variance. Among the socio-economic variables income tax per capita explained alone 15.3% of female mortality differences. Religious involvement was found to be protective among women and competitiveness a significant risk factor among men. Collective efficacy was negatively connected with income tax in the subregions.

There are gender differences in explanatory power of socio-economic status in relation to middle-aged mortality differences, these factors are more important to male than to female mortality differences. Collective efficacy and the known social capital variables are significant predictors of mortality differences, both among men and women. The smaller importance of socio-economic situation and of competitiveness and the protective effect of religious involvement among women might partly explain the gender differences in middle-aged mortality rates in Central-Eastern European countries.

AZ ÚN. RETROSPEKTÍV GYERMEKSZÁM – REJTŐZKÖDŐ VÉLEMÉNYEK

S. MOLNÁR EDIT

A kérdőíves családtervezési vizsgálatok során *fiktív gyermekszámokat* is alkalmaznak (a „*tervezett*”, a meglévőhöz „*még kívánt*” gyermekszámokat), hiszen e vizsgálatok arra keresik a választ, hogy a fiatal párok hány gyermekkel tervezik életüket, hogyan teljesülnek ezek a tervek, milyen okok vezetnek az eredeti családtervektől való eltérésekhez, illetve hány gyermekkel fejezik be termékeny életszakaszukat az ún. „nem tervezők”. Más tartalmú fiktív gyermekszám az emberek elképzelése arról, hogy általánosságban mit tartanak jónak, megfelelőnek, ideálisnak a családok számára; az „*ideális gyermekszám*” átlaga a közgondolkodásban élő normatívát fejez ki, egy sajátos társadalmi pressziót, amelyhez a fiatal párok többé-kevésbé hozzá igazítják saját családterveiket.

Egy további – ritkábban használt – fiktív gyermekszám-fogalom az ún. *retrospektív gyermekszám*. Az erre vonatkozó kérdés így hangzik: „Ha újra kezdené az életét, akkor összesen hány gyermeket szeretne?” Amint a megfogalmazásból is kitűnik, ez azoknak szól, akiknek termékeny életszakasza gyakorlatilag lezárult. Nem ritka, hogy a kutatók idegenkednek e fogalom használatától, mivel irreális, meseszerű helyzetről gondolkodtatja el a válaszadókat, s ezért interpretálása sem problémamentes. Kétségtelenül elég lényeges különbség, hogy míg a propagatív korban lévő családtervei, kívánásai, ideáljai a megvalósítás esélyét villantják föl, a retrospektív vélemények egy – már végérvényesen megváltoztathatatlan – termékenységi magatartás tapasztalatáról, netán annak kritikájáról árulkodnak. Mégis érdekesség, hogy a fiktív gyermekszámok átlagai – beleértve ez utóbbit is – többnyire meghaladják a termékenységi mutatókat, és egy-máshoz is nagyon hasonlítanak: a tervezett, az ideálisnak hitt és a retrospektív módon óhajtott gyermekszám-átlagok szinte teljesen egybeesnek. Mint ha arról lenne szó, hogy az emberek visszamenőlegesen némiképp megbánnák, szívesen korrigálnák, hogy családépítési gyakorlatuk során nem az eredeti terveket, ideálokat követték. A „megbánás” mindkét irányban megmutatkozik. A megvalósított *tényleges gyermekszám* és a *retrospektív gyermekszám* egybevetése azt mutatja, hogy a három- vagy több gyermekesek inkább *lefelé* korrigálnának (a négy és több gyermekesek akár két-három gyermekkel is kevesebbre vállalkoznának), a *fölfelé* történő korrekció pedig főképp a gyermektelenül maradottaktól, legfeljebb az egygyermekesektől származik. Legalábbis ezt erősítik meg azok a 60–75 év közötti férfiktól és nőktől származó adatok, amelyeket a Népeségtudományi Kutatóintézet 2001/2002 fordulóján készített országos felvétele során gyűjtöttünk 3318 idősebb válaszadó körében.

Könnyen lehet, az olvasó azt gondolja: ha van is némi érdekessége annak, hogy 60–75 év közötti emberek miként vélekednek ifjú koruk gyermekvállalásairól, visszamenőlegesen ez már elég jelentéktelen dolog. Azonban ez a korosztály – mint a közgondolkodás részese – propagatív életszakaszának befejezése után is folyamatosan hozzájárul a fiatalabb generációk magatartásának alakításához. Fiatalok családterveinek élő, létező motívuma, hogy

gyermekkori családjuk mennyire volt harmonikus, szüleik számára okozott-e feszültségeket annak idején a gyermek(ek) felnevelése, a szülői családban élve – vagy később, önálló családot alapítva – találkoztak/találkoznak-e személyes életükben is akár környezetük, akár saját szüleik (a nagyszülők) gyermekszámra utaló, önkritikus, „retrospektív” megjegyzéseivel, tanácsaival.

Az adatok összegyűjtése során igyekeztünk kivédeni azt az információ-veszteséget, amely a fiktív gyermekszámok kérdőív-kérdéseinél rendre jelentkezik: mindig vannak olyanok, akik ezekre nem képesek pontos, kvantitatív választ adni. Az emberek egy része – akár saját családterveiről, akár általánosságban az ideális családlétszámról van szó – ezekről a dolgokról nem „metrikusan” gondolkozik, hanem *hezitatív* válaszokat ad (pl. annyi gyermeket /,szeretne”, „tart ideálisnak”/ „amennyi sikerül”, „amennyit az Isten ad”, amennyit kényelmesen fel tudnak nevelni”, „amennyinek mindent meg tudnak adni” stb.). E hezitatív szövegeket a kérdezőbiztos jó esetben „egyéb” vagy „nem tudja” válasznak minősíti (így azokat nem vonhatjuk be a fiktív gyermekszám-átlagok kiszámításába), rossz esetben kikényszeríti a kvantitatív választ, és a kérdező – hogy mielőbb szabaduljon a kényelmetlen szituációtól – tetszőlegesen mond egy határozott, konkrét számot, jöllehet az gondolkodásától idegen. Hasonló a helyzet a retrospektív gyermekszámra vonatkozó kérdésnél is. Esetünkben például a kérdezettek nagy többsége, 76%-a ugyan pontos számmal fogalmazta meg, hány gyermeket óhajtana „retrospektív módon”, közel egynegyedük (24%) azonban nem volt képes erre. Amennyiben „nem számszerű”, hezitatív válaszaikból mégis kiderült, hogy retrospektív módon a meglévővel megegyező számú („*ugyanannyi*”), vagy annál *több*, netán *kevesebb* gyermeket kívánnának, a kérdezőbiztosnak ezt külön jelölnie kellett. E jelölések révén a minta további 19%-ától – struktúrájában az előző csoportéhoz hasonló, így azzal összeadható – érdemi válaszokat nyerhettünk, az ún. „egyéb” és „nem tudja” feleletek hányada pedig minimálisra (4–5%-ra) zsugorodott. (Megjegyzendő, hogy ehhez jól felkészített kérdező-biztosok kelleneek. A hezitáló válaszokat ugyanis semmiképpen nem kísérhetik megjegyzésekkel, azt azonban ki kell tudniuk szűrni, hogy a válaszadó véleménye milyen irányú, s ezt a kérdőíven automatikusan, külön rákérdezés nélkül kell jelölniük.)

A válaszok jellegét nagyon jelentősen meghatározza, hogy hány gyermekesek a kérdezettek:

- A „legtudatosabb” válaszadók az egy és kétgyermekesek közül kerülnek ki, öközöttük a legmagasabb azok hányada, akik számszerűen is pontosan tudják, hány gyermeket „vállalnának újra”. Ez érthető is. A kétgyermekes családmódel annyira általános (legtöbben ennyit terveznek, legtöbbet ezt tartják ideálisnak), hogy a konkrét számon szinte „nincs mit gondolkozni” – visszamenőlegesen sem.
- Minél több gyermeke van valakinek, annál nagyobb annak az esélye, hogy retrospektív véleményét ne számszerűen fogalmazza meg, hanem hezitáljon, a kívánt változtatásnak csak az irányát jelölje meg.
- Az „egyéb” vagy „nem tudja” választípusba kerültek kicsiny hányadának többségét azok teszik ki, akik végérvényesen gyermek nélkül maradtak. Mögötte nehéz élethelyzeteket sejtethünk (egészségi problémát, meddőséget, nőtelen/hajadon családi állapotot stb.), márpedig ezek a retrospektív gyermekszámra irányuló kérdést valóban szinte értelmetlennek tehetik számukra.

1. A retrospektív gyermekszámra irányuló kérdés válaszadóinak megoszlása válaszaik jellege és tényleges gyermekszámuk szerint (%)
 Share of persons answering the question relating to the retrospective number of children by type of their answer and by the actual number of their children (%)

Tényleges gyermekszám	N	A válaszok jellege			
		Kvantitatív válasz (2521)	Hezitatív válasz (645)	„Egyéb” és „nem tudja” (152)	Összesen (3318)
0	(409)	71,1	6,1	22,7	100,0
1	(924)	82,0	15,2	2,8	100,0
2	(1364)	77,2	21,4	1,4	100,0
3	(414)	70,5	27,5	1,9	100,0
4+	(207)	61,4	35,3	3,3	100,0
Összesen	(3318)	76,0	19,4	4,6	100,0
Tényleges gyermekszám átlaga		1,72	2,18	0,74	1,79

Ami a kvantitatív választ adókat illeti, megállapítható, hogy „retrospektív gyermekszámuk” átlaga elég jelentősen meghaladja a tényleges gyermekszám-átlagukat. Míg e teljes almintában (ez az összes megkérdezett 76%-a) a tényleges gyermekszám átlaga 1,72, „újra kezdve az életet” ez az érték 2,29 lenne. Az átlag természetesen a meglévő gyermekek függvényében szóródik: a „legtudatosabb” kétgyermekesek alig kívánnának ennél többet (2,09), a négy és ennél több gyermekesek körében azonban nem ritkaság a két, három, vagy akár négy gyermekkel kevesebb kívánása sem, és az átlag a 3 alatt marad. A kvantitatív választ adók közel azonos arányban választanák újra ténylegesen meglévő gyermekszámukat, illetve annál eggyel, legfeljebb kettővel többet. A meglévőnél kevesebb gyermeket csak minden tizedikük szeretne.

2. A retrospektív gyermekszám alakulása a kvantitatív választ adók körében, tényleges gyermekszámuk szerint (%)
 Retrospective number of children among persons having answered quantitatively by the actual number of their children (%)

A mostanéhoz képest a gyermekek száma:	Tényleges gyermekszám					
	0 (291)	1 (758)	2 (1053)	3 (292)	4+ (127)	Összesen (2521)
Több lenne						
- 4+-al	5,5	2,1	1,2	1,7	–	1,9
- 3-mal	23,0	1,1	1,6	0,7	–	3,7
- 2-vel	52,2	20,2	2,9	1,7	1,6	14,6
1-gyel	13,4	58,7	17,5	3,8	0,8	26,1
Ugyanannyi lenne	5,8	15,6	71,0	63,0	35,7	44,1
Kevesebb lenne						
- 1-gyel	–	2,4	2,7	17,1	8,0	4,1
- 2-vel	–	–	3,1	6,8	23,7	3,4
- 3-mal	–	–	–	5,1	14,3	1,3
- 4+-al	–	–	–	–	15,9	0,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
A retrospektív gyermekszám átlaga	2,14	2,09	2,26	2,74	2,76	2,29

Az átlagos retrospektív gyermekszáma csak a kvantitatív választ adók (2. táblázat) véleménye alapján adható meg, ennek értéke – mint láttuk – 2,29. Az összképet azonban árnyaltabbá teszi, ha a kérdésre hezitatív választ adók (3. táblázat) attitűdjét is figyelembe vesszük: ekkor a meglévővel újra csak azonos számú gyermeket kívánók száma megnövekszik, a meglévőnél többet kívánóké pedig lecsökken.

*4. A retrospektív gyermekszám-kérdésre kapott válaszok megoszlása
a vélemények jellege, iránya és a tényleges gyermekszám-átlagok szerint (%)
Answers to the question on retrospective number of children by according to type, di-
rection and actual averages of the opinions (%)*

Ha újra kezdené az életét, hány gyermeke lenne?	Kvantitatív válaszok		Hezitatív válaszok		Kvantitatív és hezitatív válaszok együtt	
	%	tényleges gyermekszám-átlag	%	tényleges gyermekszám-átlag	%	tényleges gyermekszám-átlag
A mostaninál több	46,3	1,01	11,0	1,43	37,7	1,02
Ugyanannyi, mint most	44,1	2,14	62,9	2,26	48,5	2,18
A mostaninál kevesebb	9,6	3,22	7,3	3,19	9,3	3,20
<i>Érdemi válasz együtt:</i>	<i>100,0</i>	<i>1,72</i>	<i>81,2</i>	<i>2,18</i>	<i>95,5</i>	<i>1,83</i>
„Egyéb válasz”	–	–	8,5	0,59	2,0	0,59
Nem tudja	–	–	10,3	0,87	2,5	0,87
Összesen	100,0	1,72	100,0	1,96	100,0	1,79
N		(2521)		(797)		(3318)

A különböző válaszadói magatartásokat együttesen véve figyelembe tehát némileg módosul az összkép. *A retrospektív gyermekszám-átlag a valóságban alacsonyabb lehet a minta 76%-ában mért 2,29-es átlagnál.* A pontos számot nem, csupán a változtatás irányát megjelölők csoportjában ugyanis a legfeljebb kétgyermekesek közt lényegesen nagyobb a változatlanul ugyanennyit kívánók hányada, és ezen nem módosít, hogy hasonló tényleges gyermekszám mellett a kvantitatív választ mondók közel egynegyede határozottan a meglévőnél több gyermeket kívánna. E helyzet fordítottja áll fenn a sokgyermekesek vonatkozásában. A retrospektív módon kívánt gyermekek pontos számát meghatározó négy és több gyermekesek 62%-a egyértelműen kisebb gyermekszám mellett szavazna. Am ezt nem kompenzálja a hezitáló sokgyermekesek véleménye. Létszámuk oly csekély, hogy véleményük (65% újra csak sokgyermekes lenne) nem változtat az összképen: a háromnál több gyermekkel rendelkezők körében az a modális vélemény, hogy ha életüket újra kezdenék, kevesebb gyermekre vállalkoznának.

Összességében a 60–75 év közötti korosztály attitűdjéi – élettapasztalataik birtokában, visszatekintve – sem térnek el a mai fiatal generációkéétól. Amint a családépítési

tervek, úgy a retrospektíven kívánatosnak vélt családlétszám is a *kétgyermekes családmódel*l köré koncentrálódik. Mint tudjuk, ez a gyakorlatban nem teljesül, és a tényleges gyermekszám-átlag a mai 60–75 éves generáció esetében az „utólag kívánatosnak vélt”-nek is alatta marad. Azonban az a kérdezési mód, amelynek révén a rejtőzködő, hezitatív véleményeket is regisztráljuk, azt sejteti, hogy a retrospektív elképzelések valójában mérsékeltebbek annál, mint amire a kizárólag kvantitatív formában kapott válaszok alapján következtetni lehetne. Elképzelhető, hogy a rejtőzködő vélemények számításba vétele a többi fiktív (a tervezett, a kívánt, az ideális) gyermekszám esetében is csökkenti a tervek, vélemények, ideálok és a tényleges termékenységi gyakorlat közötti távolságot, vagy legalábbis arról egy árnyaltabb összképhez juttatnak.

Tárgyszavak:

Családdemográfia

Termékenység

**THE SO-CALLED RETROSPECTIVE NUMBER OF CHILDREN – HIDDEN
OPINIONS**

FIGYELŐ

NÉMET-LENGYEL-MAGYAR DEMOGRÁFIAI SZEMINÁRIUM 2002. NOVEMBER 22–23.

2002-ben a Népeségtudományi Kutató Intézet volt a házigazdája a hagyományos német-lengyel-magyar demográfiai szemináriumnak. A szeminárium-sorozat 1987-ben kezdődött az NKI és a Szövetségi Népeségkutató Intézet (BIB) megállapodása alapján, akkor még csak a magyar és a nyugatnémet demográfusok részvételével. 1989-ben a résztvevők köre kibővült a keletnémet kollégákkal. 1992 óta vált háromoldalúvá az együttműködés a varsói Statisztikai és Közgazdasági Főiskola Demográfiai Intézete bekapcsolódásával. Ettől kezdve minden második évben, rotációs rendszerben szerveződnek a találkozók. A szeminárium-sorozat fő célja a legújabb demográfiai fejlemények és kutatási eredmények lehető legalaposabb megvitatása.

A 2002. évi budapesti találkozó programja:

November 22. péntek

09.00–10.00 Megnyitó (Elnök: *Klinger András*)

A demográfiai kutatások helyzete az érintett országokban.

Bevezetők és kerekasztal-beszélgetés

(*Janina Józwiak, Charlotte Höhn, Spéder Zsolt*)

10.30–13.00 I. Szekció: Népesedési trendek és demográfiai helyzet (Elnök: *Spéder Zsolt*)

Reiner Schultz: A világnépesség öregedése

Charlotte Höhn: Népesedési helyzet és trendek Németországban

Melegh Attila–Őri Péter: Népeségi diskurzusok és átmenet-elméletek

Irena Ela Kotowska: A fiatal nőgazdasági aktivitása és reprodukciós magatartása az 1990-es években

14.30–17.00 II. Szekció: Párkapcsolatok, család (Elnök: *Janina Józwiak*)

Spéder Zsolt: Párkapcsolatok és család – új bizonyosságok az „Életünk fordulópontjai” panelfelvétel első eredményeiből

Magdalena Muszyńska: Nemek és család Lengyelországban

Paweł Strzelecki: Az egyetemisták szexuális attitűdjei és életstílusa Lengyelországban

November 23. szombat

09.30–11.30 III. Szekció: Halandóság és életstílus (Elnök: *Charlotte Höhn*)

Karla Gärtner: Életstílus és hatása az egészségre és az életkilátásokra Németországban

Kovács Katalin: Egyenlőtlenségek az egészségi állapotban és az élettartamban

Marc Luy: Kelet- és nyugat-németországi halandóság az újra-
egyesítés előtt és után
Hablicsek László: Nemzetközi vándorlás és népességfejlődés
Magyarországon

H.L.

KETTŐS SZORÍTÁSBAN – A KÖZÉPGENERÁCIÓK ÉLETE ÉS EGÉSZSÉGE Tudományos tanácskozás, 2003. január 16.

A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézete – az NKFP 5/128/2001 projekt támogatásával – 2003. január 16-án tudományos tanácskozást rendezett *Kettős szorításban – a középgenerációk élete és egészsége* címen. A tanácskozást *Spéder Zsolt*, az Intézet igazgatója nyitotta meg.

A délelőtti program során – amely *A betegségről, az egészségért* címet viselte – *Jávor András* elnökölt, és az alábbi előadások hangzottak el:

- A népesség egészségére vonatkozó információk kritikai értékelése (*Gárdos Éva*, KSH Népesedés-, Egészségügyi és Szociális Statisztikai Főosztály);
- A háziiorvosi morbiditási adatgyűjtés program (*Széles György*, Debreceni Egyetem, Népegészségügyi Iskola);
- A Nemzeti Rákregiszterről (*Gaudi István*, MTA Számítástechnikai és Automatizálási Kutatóintézet);
- A középkorúak egészsége az OLEF2000 alapján (*Csizmadia Péter, Johan Béla* Országos Epidemiológiai Központ);
- Egészségpolitikai beavatkozások és hatások a középkorúak érdekében (*Jávor András* programigazgató, Egészséges Nemzetért Népegészségügyi Program).

A délutáni program *A kockázatokról és a halandóságról* szöveget, az elnök *Józan Péter*, a KSH elnöki főtanácsadója volt. A következő előadásokra került sor:

- A közúti balesetek alakulása, szerkezete és tanulságai (*Holló Péter*, Közlekedéstudományi Intézet);
- Környezetünk hatása egészségi állapotunkra (*Antal Ilona*, ÁNTSZ Baranya Megyei Intézete);
- A középkorúak halandósága nemek és főbb halálokok szerint (*Daróczi Etelka*, Népeségtudományi Kutatóintézet);
- Társadalmi rétegződés és mortalitás. Magyarországi adatok a nemzetközi szakirodalom tükrében (*Kovács Katalin*, Népeségtudományi Kutatóintézet);
- Nagy- és kistérségi különbségek a középkorúak halandóságában (*Hablicsek László*, Népeségtudományi Kutatóintézet)

A tanácskozást széles körű érdeklődés és élénk eszmecsere jellemezte. Az előadások a Népeségtudományi Kutatóintézet Kutatási Jelentések sorozatában jelennek meg.

D.E.

JELENTÉS

a francia-magyar-szlovák népesség-előreszámítási munkaértekezletről
Budapest, 2003. január 23–24.

A munkaértekezlet a 2002. július 29–31. között Pozsonyban megkezdett háromoldalú találkozó-sorozat folytatása, magyar kezdeményezésre jött létre. A résztvevők:

Franciaország:	<i>François Clanché</i> INSEE <i>Jean-Paul Sardon</i> ODE
Magyarország:	<i>Hablicsek László</i> NKI <i>Kamarás Ferenc</i> KSH <i>Branyiczkné Géczy Gabriella</i> KSH <i>Tárkányi Ákos</i> NKI <i>H. Richter Mária</i> KSH <i>Alács Péter</i> NKI (külső megbízással)
Szlovákia:	<i>Boris Vano</i> INFOSTAT Demográfiai Szekció <i>Michal Tirpak</i> Szlovák KSH (Népesedés) <i>Peter Kramar</i> Szlovák KSH (Népesedés)

A munkaértekezlet a KSH Kutató Házában (1149 Budapest, Angol u. 77.) folyt le.

A munkaértekezletet *Spéder Zsolt* az NKI igazgatója nyitotta meg, röviden ismertette az NKI kutatási tevékenységét. Ezután *Hablicsek László* tartott előadást a magyarországi népesség-előreszámítási tevékenységről, az idei feladatokról. *François Clanché* és *Boris Vano* ugyancsak ismertették a főbb eredményeket és problémákat az országos előrebecslések területén.

A munkaértekezlet további részei a termékenység trendjeivel, az előrebecslés módszereivel, a várható alakulással foglalkoztak. *François Clanché* mindhárom országra készített termékenységi hipotézist a kor szerinti arányszámok trendjének extrapolálásával. *Jean-Paul Sardon* ugyanezt az ODE által kidolgozott „svájci” modell szerint dolgozta ki és mutatta be. *Hablicsek László* a kohorsz és keresztmetszeti szemléletet egyesítette és olyan modelleket mutatott be, amelyekben a rendszerváltó országok termékenység-csökkenése a mintaváltás következménye és átmeneti jellegű. *Boris Vano* ismertette a hivatalos szlovák előreszámítások eredményeit, valamint a roma rész népesség előrebecslését.

A második napon *Kamarás Ferenc* a hazai termékenységi trendekről és a nők gyermekvállalási terveiről tartott előadást. *Branyiczkné Géczy Gabriella* a születési statisztikáról, *Tárkányi Ákos* a családpolitika és a gyermekszám összefüggéseiről értekezett. *H. Richter Mária* átadta a résztvevőknek a magyarországi népesség-előreszámítások induló népességének becslését végző *now-cast* modell angol nyelvű leírását. *Alács Péter* az evolúciós szemlélet alkalmazási lehetőségeiről és korlátairól tartott előadást.

Ezt követően került sor a projektvezetők megbeszélésére. Valamennyi résztvevő magas színvonalúnak tartotta az értekezletet, a külföldi kollegák igen elégedettek voltak a szervezéssel és az ellátással is. Megállapodtak abban, hogy 2003 júniusában Párizsban tartják a következő megbeszélést. Ez három napos lesz és a termékenység mellett a halandóság előrebecslésével fog foglalkozni.

H.L.

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

TIENDA, M.: *Demography and the social contract*. (Demográfia és a társadalmi szerződés.) *Demography*, 2002/4. 587–616. p.

Az Egyesült Államok megalakulása óta folyamatosan szembesül a befogadás és az egyenlőség egyidejű kihívásaival. Az újabb időkben ellentmondásosan viszonyulnak ezekhez az értékekhez a kisebbségek kezelése és a bevándorlók jogállása területén. A népesség sokszínűsége szükségessé teszi a demokratikus elvek és a demográfiai realitás összehangolását. Az adatok a csoportok közti határvonalak kifejezettebbé válását és a polgári hierarchia erősödését jelzik.

1950-ben az Egyesült Államok népességének 90 százaléka volt fehér amerikai, ami 2000-re 71 százalékra csökkent. A feketék és a spanyol-amerikaiak aránya most 12–12 százalék, az ázsiaiak pedig 4 százalék. 2000-ben a népesség 10 százaléka külföldi születésű volt. A bevándorlók helyzetére utal, hogy amíg 1999-ben a lakosság 12 százaléka volt szegény, a bevándorlók között ez az arány 17 százalék volt. A legtöbb szegény a Latin-Amerikából érkező bevándorlók közül kerül ki.

Az egyes etnikai csoportok iskolázottsági különbségeit fenntartani látszik, hogy a bevándorlók zöme vagy igen alacsony, vagy igen magas iskolai végzettséggel rendelkezik. A 25 éves és idősebb Amerikában születettek 87 százaléka középfokú végzettséggel (high school graduation) rendelkezik, míg a külföldi születésű amerikaiaknál ez az arány csak 67 százalék.

A szerző részletesen tárgyalja miként biztosította mindenkor az amerikai alkotmány az állampolgárság megadását és azzal összefüggő jogosultságok esetenként államunként változó körét: szavazati jog, választhatóság, szenátusi képviselet. Emellett kitér az EU bevándorlással, valamint a munkaerő szabad áramlásával kapcsolatos állampolgárság-megadási gyakorlatára, megkülönböztetve az állampolgári jogok és az állampolgári státusz kérdését. Jelenleg 5,5 millió EU állampolgár rendelkezik Európa-szerte korlátozott politikai jogokkal, a választójog és más előjogok azonban nem vonatkoznak a harmadik országbeliekre.

Az Egyesült Államok viszonylag szabad bevándorlási politikájának fenntartása esetén 2020-ra a népesség 36 százalékát teszik ki a kisebbségek, és ez az arány 2050-ben eléri a 47 százalékot. Amennyiben szigorúbbá válna a bevándorlási politika, az addig bevándoroltak nagyobb termékenysége önmagában is még 30–40 évig erősítené a népesség sokféleségét. A Függetlenségi Nyilatkozatban alapvető értéként megfogalmazott szabadság, demokrácia és egyenlőség melletti elkötelezettség a bevándorlók társadalmi befogadása mellett szól. De ha csak a társadalmi igazságosságot tartjuk szem előtt, az is az állampolgársággal nem rendelkezők gyakorló állampolgárokként való kezelését kívánja meg. Az 1990-es években hozott törvények ugyanakkor a személyi okmányok nélkül érkező bevándorlóknak az oktatási, egészségügyi és szociális ellátó rendszerek szolgáltatásainak igénybevételére való jogosultságát korlátozzák. Helyi kezdeményezések a bevándorlók társadalmi elfogadásának irányába mutatnak: iskolai bizottságokban való szavazati jog, helyi választásokon való részvétel. Ez viszont ese-

tenként az afro-amerikaiak ellenkezésével találkozott, mivel háttérbe szorulásuktól tartanak.

A felsőoktatásban való részvétel biztosításának hosszú távú a hatása. A felsőfokú végzettség növeli a jövedelmet és az érintettek általános jólétét. Ez a jövőben válik majd kritikussá, amikor a bevándorlók egyre nagyobb arányban járulnak hozzá az amerikai gazdaság teljesítményéhez.

Sz. K.

LESTHAGHE, R.–NEELS, K.: From the first to the second demographic transition: an interpretation of the spatial continuity of demographic innovation in France, Belgium and Switzerland. (Az első demográfiai átmenettől a másodikig: a demográfiai megújulás területi folytonosságának magyarázata Franciaországban, Belgiumban és Svájcban.) European Journal of Population, 2002/4. 325–351. p.

A két demográfiai átmenet tanulmányozása során a szerzők a házasságkötési jellegzetességek, a termékenységi változások és a társadalmi körülmények változását tették elsősorban vizsgálat tárgyává.

A demográfiai átmenetek közötti különbségek első jellemzője a házasságkötési jellegzetességek gyökeres változása. Az első átmenet időszakában a házasságra lépők aránya fokozatosan emelkedett egészen 1960-ig, időnkénti megtorpanással, mely főleg a krízisek időszakában, pl. háborúk alatt, a gazdasági világválság éveiben volt tapasztalható. Ezzel párhuzamosan az első házasságkötési életkor is folyamatosan csökkent. A második átmenet időszakában a házasságra lépők aránya csökkent, és a házasságkötési életkor emelkedett. Ez nem csak a házasság előtti együttélés terjedésével magyarázható, hanem a későbbi otthon-elhagyás lehetőségével és az egyedülállóként való élet elismertségével is. Korábban a házasság előtti együttélés és a házasságon kívüli gyermekvállalás szokásos gyakorlat volt, melynek az első átmenet időszakában tapasztalt visszahúzása mögött az állam és az egyház ellenkező irányú állásfoglalása volt. A második átmenet időszakában ellenkező irányú tendenciákat tapasztaltuk: az együttélés ismét terjedt és a házasságok kívüli termékenység látványosan emelkedett. Ezen túl az otthon-elhagyás és a házasságkötés közötti időszak hossza is növekedett, amit olyan tényezők is támogattak, mint a nők gazdasági függetlenségének igénye. Összefoglalóan a két átmenet idején a házasságkötési életkor, a házasságon kívüli együttélés és a nem-házasság termékenység terén ellentétes tendenciák érvényesültek.

A nupcialtás rendszerében a válás és az újraházasodás gyakorlata is másként alakult a két periódusban. Az első átmenetet a válások alacsony és az újraházasodások magas aránya jellemezte. A második átmenet a ritka válások gyakorlatának végét jelentette, az életfogytig tartó kapcsolat intézménye alapvetően megkérdőjeleződött. Az első átmenet idején az újraházasodók elsősorban az özvegyek közül kerültek ki, de ha valaki elvált, az újraházasodás egy új élet kezdetét jelentette számára. A második átmenetben mind az elváltak, mind az özvegyek körében jelentősen csökkent az újraházasodás gyakorlata, sokszor az újraházasodás helyett inkább az együttélést választották. Ez számos előnnyel járt a kapcsolatra lépőkre nézve: az előnyök nem csak jövedelemképzés és adózás terén jelentek meg, de nem változott meg a korábban kialakult öröklési rend stb. Mindezek összekapcsolhatók a szabad jövő iránti igénnyel is.

A termékenység terén az első átmenetet a csökkenés jellemezte. A születések házaságban történtek, s a csökkenés a magasabb életkorokban, a hosszabb házasságtartam melletti termékenység mérséklődéséből adódott. A gyermektelen házasságok aránya csekély volt. Ezt az időszakot a nem kellően hatékony fogamzásgátlás is jellemezte, amely a munkásosztály tagjai körében alapvetően a coitus interruptus alkalmazása, az iskolázottabb és vallásos csoportokban a naptár módszer követése volt. A fogamzásgátlás tökéletlensége miatt sok volt a nem kívánt terhesség, s az azokból született gyermekek járultak hozzá ahhoz, hogy a termékenység még sokáig a reprodukciós szint felett maradt. Az első átmenetet a csökkenő illegitim születésszám jellemezte, a második átmenet alatt ismét emelkedett a házasságon kívüli születések száma és a gyakorivá vált, hogy a gyermeket nem-házás kapcsolatban nevelik fel. Korábban a szándékos gyermektelenség szinte ismeretlen volt a házasságokban, most az együttélők körében arányuk növekvő.

Számos – a termékenységet közvetetten befolyásoló – társadalmi jelenség is alapvető fordulatot vett: az első átmenet időszakában az alapvető anyagi javak megszerzése a fő cél, mint amilyen a jövedelem, lakás, iskoláztatás, egészségi ellátás, társadalombiztosítás stb. A második átmenetben már „magasabb rendű” célok elérését kívánják, mint az egyéni autonómia, önmegvalósítás, demokrácia, elismerés. A korábbi szolidaritás helyett a tolerancia a fő érték. Sorolni lehetne a hasonlóan alapvető változásokat: nemi szerepek elkülönülése, majd kiegyenlítődése stb.

A két demográfiai átmenet területi érvényesülését vizsgálva a szerzők megállapítják, hogy az első és második demográfiai átmenet területi érvényessége szinte azonos: ahol az első átmenet korábban kezdődött, ott a második is kifejezettebben érvényesül. Kimutatható, hogy a második átmenet ott mutatható ki hangsúlyosabban, ahol a nők iskolázottabbak, nagyobb fokú az urbanizáció, a nők nagyobb arányban jelennek meg a munkaerőpiacon és magasabb a terciér szektorban foglalkoztatottak aránya. Mindezek a jellegzetességek országhatárokon átnyúlóan érvényesülnek.

M. Á.

VALLIN, J.: *The end of the demographic transition: relief or concern?* (A demográfiai átmenet vége: megkönnyebbülés vagy nyugtalanság?) *Population and Development Review*, 2002/1. 105–120. p.

Az utóbbi évszázadok történelmét átszövi a népesség túl gyors növekedésétől, vagy fogyásától való félelem. Kérdés, hogy e gondolatok miként keltek újra életre, amikor az ENSZ kibocsátotta legújabb becslését a következő ötven évre látható népességi perspektívákról.

Az elmúlt ötven esztendőát tekintve azt látjuk, hogy a világ népessége 1950 és 1987 között megkétszereződött, s száma a 2,5 milliárdról 5 milliárdra növekedett. Ilyen gyors növekedés az emberiség történetében példa nélküli. Hogy elképzeljük e növekedés kivételességét, játsszunk egy kicsit. Ha feltesszük, hogy Ádám és Éva százezer évvel ezelőtt (amikor a szakértők véleménye szerint a *Homo sapiens* megjelent) kezdte el benépesíteni a Földet, akkor 31 alkalommal kellett a népességnek megkettőződnie, hogy 1950-re elérje a 2,5 milliárdot. Ezt az jelenti, hogy átlagosan 3000 évente kellett a

népesség számának duplázódn! Ennyi idő elegendő világbirodalmak létrejöttéhez, tündökléséhez és bukásához!

A népesség számának jelentősebb változásáról a tizennyolcadik század közepétől vannak átfogó és biztos információink. A korábbi évezredekben a magas halandóság ellensúlyozására magas termékenységre volt szükség. Három gyermek közül kettő nem érte meg első születésnapját és a születéskor várható élettartam nem nagyon haladta meg a 25 évet. Ilyen körülmények között a nőknek 5–6 gyermeket kellett szülni, hogy a népesség reprodukciója biztosítva legyen. A törekeny egyensúlyt járványok, háborúk, éhínségek törték meg, amiket az egyensúlyi állapot lassú kialakulása követett.

A felfedezések vagy új technikák kialakulása hatással volt a népesség növekedésére is: a földművelés és állattenyésztés felfedezése újabb lehetőségeket adott a népesség növekedésének, megnyitva az utat az addig nem tapasztalt gyors népességfejlődés előtt. Az időszámítás előtti ötödik és negyedik évezred között az emberiség lélekszáma 15 millióról 150 millióra emelkedett. Ezt követően ismét a lassú, járványokkal tarkított növekedés volt a jellemző egészen a tizennyolcadik század közepéig. Ezt követően a nagy változások Európában kezdődtek el, s terjedtek át a világ más részeire is. A demográfiai átmenetben a születések és halálozások csökkenésének fáziseltolódása eredményezte a népesség igen gyors növekedését (a halálozások száma előbb csökkent le, mint a születéseké), s a népesség létszáma 2000-re a 6 milliárdot érte el. Az elmúlt 50 esztendőben a népesség száma 2,5 milliárdról 6 milliárdra emelkedett. A következő 50 esztendőre az ENSZ előrejelzése 3,5 milliárdos növekedést prognosztizál. Ez azt jelenti, hogy míg az előző ötven évben a népesség 140 százalékkal növekedett, addig a következő 50 esztendőben már csak 60 százalékkal fog nőni. A növekedés mérséklődése kedvező, de azt is látni kell, hogy a növekmény a legszegényebb országok népességeiben fog bekövetkezni. Lehet, hogy az átmeneti időszaknak vége, de következményei az egyenlőtlen fejlődés miatt sokáig velünk élnek.

Az átmeneti időszak egyik következménye a kialakult korstruktúra. Egyrészt a születések számának csökkenése miatt, másrészt az időskorúak mortalitásának csökkenése következtében a népesség látványosan öregszik. A 60 évesek vagy idősebbek aránya Franciaországban jelenleg 20 százalék, Kínában csak 10 százalék. Ha mindkét országban a 2,1-es értéken állandósulna a teljes termékenységi arányszám, 2050-re mindkét országban akkor is már a népesség 30 százaléka lenne 60 éves vagy idősebb. Ha a népességszám változásának peremfeltételei – a termékenység és halandóság egy kedvező szinten stabilizálódik, ami 2,1 átlagos gyermekszámot és 85 év átlagos várható élettartamot jelent – akkor kialakul egy változatlan korösszetétellel bíró stabil népesség, ahol a 20 éven aluliak aránya 24 százalék, a 20–59 évesek aránya 46 százalék és a 60 évesek és idősebbek adják a népesség 30 százalékát. Ez az állapot lenne az átmenet vége, ahol kialakulnak a stabil népességek. Ugyanakkor semmi garancia nincs arra, hogy ez az állapot huzamosabb ideig valóban fent is marad. Bármely feltétel változása ismét felbonthatja az egyensúlyt és ismét a népesség drámai fogyása, vagy növekedése állhat elő a népességstruktúra jelentős változásait is előidézve. Így a stabil népességi elméletek igen törekenynek látszanak. De akkor mit lehet biztosnak tekinteni a világnépesség jövőjét illetően?

Biztos, hogy a következő évtizedekben a világ legszegényebb országaiban nő tovább a népesség, s ők adják a még várható 3,5 milliárdos növekmény túlnyomó részét.

Biztos, hogy nagy figyelmet kell szentelni a különböző korosztályok speciális igényeinek, mert néhány évtized alatt a korstruktúra jelentősen megváltozik.

Végül biztos, hogy törekedni kell a legkedvezőbbnek tartott stabil népesség kialakulásához a feltételek biztosítására, a termékenység terén nem a már amúgy is csökkenő termékenységi irányzat felgyorsítására, hanem az egyes területeken már túl alacsony szintet elérő termékenység emelésére és a nemzetközi vándorlás előnyeinek kihasználására.

M. Á.

KYTIR, J. – De WILD, H. – ZUSER, P.: *Demographische Strukturen und Trends 2001.* (Demográfiai struktúra és trendek Ausztriában 2001-ben.) Statistische Nachrichten, 2002/10. 736–754. p.

Ausztria népességének lassú növekedése 2001-ben folytatódott mind a belföldiek, mind pedig a külföldiek száma emelkedett. A külföldi állampolgárok között csökkenő tendenciát mutatott a Törökországból érkezettek száma, a jugoszláv utódállamokból és egyéb országokból érkezetteké viszont nőtt. Jóllehet, 1999-ben megszigorították az állampolgárság elnyerésének kritériumait, a 2001-es esztendő mégis rekordot jelentett e téren: 31 731 fő kapta meg osztrák állampolgárságát. A rekord várható volt, hiszen az utóbbi években folyamatosan nőtt a külföldiek tartózkodási időtartama az országban, így a szükséges 6, illetve 10 évet többen tudták felmutatni. A friss állampolgárságúak harmada már Ausztriában született és mindössze 7,6%-uk 45 éven felüli.

A népesség nemek szerinti megoszlása a 60 éven felülieknél – a várható élettartam megnövekedése, illetve a II. világháború kései (egyre kisebb jelentőségű) következményeként – a nők javára tolódik el, 1000 nőre 2001-ben 695 férfi jutott (1985-ben 567!).

Folytatódott a 15 év alattiak számának süllyedése, az utóbbi évtizedben emelkedő számú munkaképes korúak aránya pedig 1999 óta ismét csökkenést mutat. Az idős korosztály arányának növekedése az elkövetkező években és évtizedekben a demográfia-ailag öregedő osztrák társadalom képét vetíti előre.

Az élveszületések száma 2001-ben a valaha Ausztriában mért legalacsonyabb volt, 2810-zel kevesebb az előző évinél, folytatva az 1993 óta tartó tendenciát. Enyhe csökkenést mutat az össztermékenységi ráta is: az egy nőre jutó gyermekszám 1,34-ről 1,31-re esett vissza. A termékenységi ráta életkor szerinti alakulása a nyolcvanas évekhez képest változott: a 30 éven felüli nők több gyermeket hoztak a világra, míg a 27 éven aluliak kevesebbet. A szülő nők átlagos életkora 2001-ben 28,4 év. Ugyancsak a korábbi évekhez hasonlóan emelkedett a gyermekük születésekor nem házas anyák száma, azonban ezeket a születéseket a trend szerint az anyák csaknem 50%-ánál később házasságkötés követi. Csökkenő azoknak a száma, akik terhességük alatt házasodnak össze gyermekük apjával (2000: 13,6%, 1984: 22,6%).

A házasságkötések különösen az 1994 óta eltelt időszakban csökkentek, majd 1998-tól stabilizálódtak 40 ezer alatt, azonban 2001-ben a világháború óta a legalacsonyabb számot regisztrálták: 34 123 házasságot kötöttek. A házasságok 75%-át osztrák állampolgárok kötötték, a további 25%-ot idegen állampolgárokkal (20,9%), illetve idegenek idegenekkel.

A házasságot kötő párok több mint 60%-a hosszabb-rövidebb ideje már közös háztartásban élt, és mintegy 7500 párnak legalább egy gyermeke volt az esküvő időpontjában.

A válások száma is rekordnagyságú volt, s a 2001-ben kötött házasságok majdnem fele előbb vagy utóbb várhatóan válással végződik. A válások többsége az első évben következik be, de a válási rizikó a 3–5. évben még igen magas. A válással végződő házasságok harmadában van gyermek.

A várható élettartam a kilencvenes évek tendenciájának megfelelő mértékben nőtt, férfiaknál 75,9, nőknél 81,7 év. Ez az időskor, a nyugdíjaskor meghosszabbodásával jár.

Igen csekély mértékben csökkent a csecsemőhalandóság, a halvaszületés és a szünetés utáni halálozások száma.

Ausztria népességnövekedése döntő részben a bevándorlások emelkedő számának következménye, azonban ez a tendencia a 90-es évek második felétől csökkenőben van. A be- és kivándorlók több mint 60%-a 35 éven aluli. A kivándorlások célja főként az EU-térség, nagyrészt Németország.

A bevándorlók több mint 36%-a a volt Jugoszláviából, Törökországból és más dél-európai országból érkezett, a legtöbben azonban Németországból jöttek. A közép-európai országok és más kontinensek polgárai változatlan arányban választották Ausztriát, Magyarországról például 3039 személy vándorolt be.

Sz. G. S.

HANIKA, A.: Volkszählung 2001: Bevölkerungsentwicklung 1991–2001 nach Geburten- und Wanderungsbilanz. (A 2001. évi népszámlálás: Az 1991–2001 közötti népességnövekedés a születési és a vándorlási mérleg alapján.) Statistische Nachrichten. 2002/12. 920–926. p.

Ausztria népessége az 1991-es és a 2001-es népszámlálás között 7,796 millióról 8,033 millióra nőtt, 237 ezerrel, vagyis 3%-kal emelkedett. Ebből a növekedésből 29,2% a születésszám, 70,8% pedig a vándorlási mérleg alakulásából adódott. A vizsgált időszakban 69 ezerrel többen születtek, mint ahányan meghaltak. A vándorlást figyelmen kívül hagyva ez csak 0,9%-os növekedést jelentene, a népességszám emelkedését tehát döntő részben a bevándorlások megnövekedett száma eredményezte.

A cikk szerzője tartományonként vizsgálja a változásokat: Steiermark kivételével az elmúlt tíz évben mindenhol növekedést regisztráltak. A születések száma Burgenlandban, Alsó-Ausztriában és Bécsben csökkent. A vándorlási egyenleg hét tartományban volt pozitív, csak Vorarlbergben és Steiermarkban csökkent enyhén. A bécsi lakosság megoszlására az elöregedő belső kerületek csökkenése és néhány, főleg fiatal családok által lakott új lakónegyednek különösen erős növekedése jellemző.

Állampolgárság szempontjából az eredmények azt mutatják, hogy mind az osztrák, mind pedig a külföldi népesség növekedett, az osztrák népességen belül azonban 170 ezren az elmúlt tíz év során kapták meg az állampolgárságot: 25%-uk a volt Jugoszláviából, 41%-uk Törökországból, 34% pedig más országból érkezett.

A külföldiek száma 1991 óta 37,3%-kal növekedett, jelenleg több mint 710 ezren élnek az országban, a születésszám és a bevándorlás növekedése következtében.

A népességszám növekedése összességében 102 ezerrel kisebb, mint amennyit a Statistik Austria éves előszámítása (BFO) 2001-re kalkulált.

Sz. G. S.

The older foreign-born population in the United States: 2000. (Az idősebb külföldön született népesség az Egyesült Államokban 2000-ben.) Special Studies – Current Population Reports, 2002. P23/211. 1–11. p.

A 2000 márciusában végrehajtott népszámszámlálás eredményei szerint az Egyesült Államokban ebben az időpontban 28,4 millió külföldön született személy élt, 11 százalékuk – szám szerint 3,1 millió – 65 éves vagy idősebb korú volt. A külföldön született népesség száma 1960 óta folyamatosan emelkedett, azonban az időskorúak száma lényegében nem változott, ezért arányuk az 1960-ban mért 33 százalékról 2000-re 11 százalékra csökkent. A dolgozat arra keresi a választ, hogy mi idézte elő e népességcsoport korösszetételének jelentős változását, s milyen változásokra lehet számítani a jövőben.

A 3,1 millió külföldön született időskorú 38,6 százaléka született Európában, 31,3 százaléka Latin Amerikában s 22,2 százalékuk Ázsiában. Ugyankor a teljes külföldön született népességben az európai születésűek csak 15,3 százalékos, a latin-amerikaiak 51 százalékos és az ázsiaiak 25,5 százalékos arányt képviselnek. Ennek oka, hogy korábban a bevándorlások fő forrása Európa volt. Az 1924. évi bevándorlási törvény kedvező bevándorlási kvótákat állapított meg az észak- és nyugat-európai országok számára, alacsonyabb kvótákat állapított meg Európa más országainak, s gyakorlatilag nem engedte be az ázsiai bevándorlókat.

A törvényi változások 1965 után már nem tették különbséget a származási ország alapján a bevándorlókban. Ennek az lett a következménye, hogy az ázsiai és latin-amerikai bevándorlók száma gyorsan emelkedett: 1960-ban a külföldön születettek 9,4 százaléka volt latin-amerikai, s 5,1 százalék az ázsiaiak aránya. 2000-ben a latin-amerikaiak aránya már 51, az ázsiaiak aránya már 25,5 százalék volt. Minthogy a nemzetközi vándorlók körében a felnőtt korúak (főleg a fiatal és középkorú felnőttek) vannak többségben, a vizsgált negyven év alatt a külföldön született népesség medián életkora 57,2 évről 38,1 évre csökkent.

Az időskorúak mintegy kétharmada több mint 30 éve vándorolt be az Egyesült Államokba, s 70 százalékuk kapta meg az állampolgárságot is. Területi elhelyezkedésüket illetően az állapítható meg, hogy a nyugati államokban lakik mintegy 35 százalékuk (az amerikai születésű időskorúaknak csak 18 százaléka lakik itt), s arányuk magas az észak-keleti államokban is. A déli és különösen a közép-nyugati államokban kisebb arányban élnek, mint amerikai születésű kortársaik.

A társadalmi-gazdasági helyzetet vizsgálva látható, hogy a külföldön született időskorúak alacsonyabb iskolai végzettségűek (44,5 százalékuk nem végezte el a középszintű iskolát sem, szemben az amerikai születésűek 29 százalékával). Családi kapcsolataikat vizsgálva az állapítható meg, hogy gyakrabban élnek család-háztartásban, mint amerikai születésű társaik, a férfiak 80 százaléka házas, a nők közel fele viszont özvegy. Ennek következtében is, a nők nagyobb arányban élnek egyedül, mint a férfiak.

A külföldi születésű időskorúak mintegy 14 százaléka a szegénységi küszöb alatt él, szemben a helyi születésűek 9,3 százalékával. Míg a külföldi születésűek körében nincs különbség a férfiak és a nők között a szegénység mértékét tekintve addig az amerikai születésűek csoportjában a nők kétszer olyan gyakran esnek ebbe a csoportba, mint a férfiak. Fenteikből is következően a külföldön született időskorúak sokkal gyakrabban

kapnak pénzbenei vagy nem pénzbenei támogatást, mint a helyi születésű társaik. A külföldön születettek közül is elsősorban az állampolgárságot nem kapott személyek, családok szorulnak támogatásra. Körükben kétszer olyan magas a támogatást élvezők aránya, mint a már állampolgárságot kapottak között. Hasonló különbségek találhatóak az amerikai születésűek, a külföldön születettek és állampolgárságot kapott, illetve nem kapott személyek csoportjai között az egészségbiztosítás léte és típusa terén is.

M. Á.

WINGEN, M.: *Ein erneutes Plädoyer für eine bevölkerungsbewusste Familienpolitik.* (Újabb érvek a demográfiailag tudatos családpolitika mellett.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/1. 69–85. p.

A vitára bocsátott tanulmány az alacsony németországi születési szinttel és annak sokrétű társadalmi, gazdasági következményeivel, valamint a politikának erre adandó lépéseivel foglalkozik.

Gondolatait két kiindulópontonra felépítve ismerteti a szerző: az egyik, miszerint Németországban általános népjóléti, demográfiai szempontból túl alacsony a születési szint, ám a politika válaszlehetőségei minderre nem kielégítőek. Másodsorban azonban minden embernek és párnak alapvető joga, hogy szabadon, felelősen és tájékozottan dönthessenek gyermekeik számáról, beleértve természetesen a gyermektelenség lehetőségét is. A döntés alkotmányos jog, és éppen ebből adódik az állam és a társadalom kötelessége, a gyermekvállalás lehetőségét megakadályozó sorompók felnyitása. Ez alapvető feladata a családpolitikának, melyet a népesség öregedésével egységben kell, hogy kezeljen. Egyáltalán nem arról van azonban szól, hogy a családpolitika a párok egyéni döntéseibe avatkozzon, hanem arról, hogy támogassa a párokat abban, hogy kívánt gyermekeik meg is szülessenek.

Az ország demográfiai problémái a drasztikus öregedés, a bevándorlók integrációs nehézségei, a gyermektelenség növekedése, a keletnémet területek alacsony népességnövekedése. A megoldások sikerének egyik fő feltétele a családpolitika rendszerként való szemlélete és olyan integráló intézkedéscsomagok, amelyek a társadalmi körülmények és az egyének tudatának változását együttesen kívánják. Ilyen intézkedések:

- a piaci jövedelem-eloszlás átfogó korrekciója: a méltányos adózás bevezetése (a gyermekgondozás minimális szükségleteinek adómentessé tétele), a családi terhelések kiegyenlítése a gyermekeikéhez viszonyítva és a társadalom „humánvagyonához” való családi hozzájárulás elismerése, amely nemcsak Németországban áll még kezdetleges szinten,
- a családtámogatás és a szociális nyugdíjbiztosítás összekapcsolásával legyen többgenerációs a teherviseelés,
- a társadalombiztosítás többi ágának a család- és gyermekvonatkozású területein a szociális kiegyenlítés teljesítményrendszerének biztosítása és továbbfejlesztése,
- a családok méltányos lakás- és lakókörnyezetének biztosítása, a gyermekintézmények, illetve az azt nem igénybe vevők gazdasági helyzetüktől függő támogatása,

- stratégia a szülői felelősségvállalás és a kereső tevékenység konfliktusmentes összekapcsolásának biztosítására (nemcsak óvodák segítségével, hanem vállalkozói családpolitikával is, amely a szülői gyermekgondozási időt is elismeri),
- oktatáspolitikai alapú, széles körben ható értékorientáció, amely az életfelfogást megalapozza és hangsúlyozza az egyéni és közösségi lét összetartozását
- a demográfiai hangsúlyokat is érvényesítő, családpolitikai szempontú oktatási kínálat megteremtése.

Az egymásra épülő, integrált családpolitikai intézkedéscsomagok hatásának empirikus felülvizsgálatára van szükség, mely ez idáig csak egyedi, elszigetelt akciók formájában történt. A gazdasági és a szociokulturális területek rendszerszerűen összekapcsolt, hosszú távon ható, tudat-meghatározó szerepét kell kialakítani.

A gazdasági-társadalmi intézkedések önmagukban nagyon szükségesek, ám nem elegendők. Még fontosabbak a megváltozott értékattitűdők, melyek a különböző családi élethelyzetekhez kapcsolódnak. Igen fontos szerepe van ebben a médiának, mely a magas politikai szinten megfogalmazott értékorientációt a maga nyelvére lefordítva, hatásosan tudná a kívánatos generatív magatartást tudatba épülő jelzésekkel közvetíteni.

Sz. G. S.

GÖLDSCHNEIDER, F. – TURCOTTE, P. – KOPP, A.: The changing determinants of women's first union formation in industrialized countries: United States, Canada, Italy and Sweden. (A nők első együttélési kapcsolatát befolyásoló tényezők változása az iparilag fejlett országokban: Egyesült Államok, Kanada, Olaszország és Svédország.) Genus, 2001/3–4. 107–131. p.

A huszadik század második felében a fejlett országokban a család intézménye jelentős változásokon ment keresztül. Ezen belül is kiemelkedő jelentőségű a nem házassági kapcsolatok terjedése. A házasságok körében a válások arányának jelentős emelkedése és a nem házassági kapcsolatok terjedése azt jelentheti, hogy a nők és férfiak életében a házasság központi szerepe megingott. A nők szerepe is jelentősen megváltozott mind a családon belül, mind a családon kívül.

Felmerül a kérdés, hogy milyen összefüggések vannak az új tendenciák között? Vajon a női foglalkoztatottság emelkedése biztosítja a nők számára a függetlenséget a családi szerepek elkerüléséhez, vagy nem lépnek házasságra, vagy önkéntesen elhagyják a családi köteleket? Számos kutatás igazolta ezeket a feltevéseket, míg más kutatók más mutattak ki.

A szerzők is fenti kérdésekre keresik a választ, s különösen azt vizsgálják, milyen változások következtek be 1960 és 1990 között a kiválasztott országokban. A vizsgálathoz az USA-ban a 10 000 szülőképes korú nőre kiterjedő Országos Családnövekedési Vizsgálat felvételét, Kanadában az 5000 szülőképes korú nőt tartalmazó Általános Társadalmi Felvételt, Olaszországban a 4800 nőre kiterjedő Olasz Termékenység- és Családvizsgálat felvételét, míg Svédországban a 3300 nőre kiterjedő Svéd Családvizsgálat felvételét használták fel. Mindegyik vizsgálat adatokat tartalmazott a nők házasság(együttélés)történetéről, gyermekeikről, a család származásáról és számos háttérváltozóról.

A vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy az első együttélési kapcsolat jellemzői mind a négy országban megváltoztak az utóbbi harminc esztendőben. E változások együtt jártak a nők iskolázottságának és felkészültségi szintjének emelkedésével. Kimutatható, hogy a fiatalabb korosztályok egész más körülmények között nőnek fel, mint az idősebbek, s ezért az együttélési kapcsolataik is másként alakulnak, jelentős különbségek figyelhetők meg az 1950 előtt és után született kohorszok esetében. A változások minden országot érintettek, így az együttélési szokások konvergenciája figyelhető meg, míg észlelhetők nemzeti sajátosságok is.

A kutatás kimutatta, hogy az első együttélést a házasságon kívül választó nők jellegzetességei minden országban azonosak voltak. Ezen együttélési forma úttörői a magasabb iskolai végzettségű nők voltak, azonban a későbbiekben a kevésbé iskolázottak már sokkal gyakrabban választották e formát. A magasabb iskolai végzettségűek körében a kezdeti házasságon kívüli együttélés nem csökkentette a későbbi házasság esélyeit, szemben az alacsonyabb iskolai végzettségűeknél tapasztalattal. Mindebből a szerzők azt a következtetést vonták le, hogy a házasság létrejötte igényli a nők jövedelemtermelő képességét is.

A vizsgált négy országban számos sajátosságot is leírtak. Az iskolai végzettség szerepe sokkal nagyobb az USA-ban és Olaszországban, mint Kanadában és Svédországban. A nem dolgozó, nem tanuló nők életútjának gyakrabban bekövetkező eseménye a házasság Svédországban, mint az USA-ban. Az Egyesült Államokban az etnikai és regionális különbségek fennmaradnak, a családdinamika befolyásoló tényezője a nyelv és a regionális elhelyezkedés Kanadában, míg Olaszországban a területi különbségek jellemzőek az együttélési szokásokban. Olaszországra jellemző, hogy a középfokú végzettségűek körében a legnagyobb visszaesés a házasságkötések terén. Svédországi tapasztalatok sajátossága, hogy bizonyos körülmények között a házasságon kívüli együttélések stabilitása hasonló, mint a házasságoké a másik három országban. A svédok együttélésében – ami ott a magas iskolai végzettségűek között a leggyakoribb – a jogok és kötelezettségek szinte olyanok, mint a házasságban, s egyes szerzők szerint az élettársi kapcsolatként kezdődő, de házasságként folytatódó párkapcsolatok felbomlása Svédországon ritkább, mint az USA-ban a házasságoké.

M. Á.

HAUG, S.: *Familienstand, Schulbildung und Erwerbstätigkeit junger Erwachsener. Eine Analyse der ethnischen und geschlechtsspezifischen Ungleichheiten – Erste Ergebnisse des Integrationsurvey des BIB.* (Bundesinstituts für Bevölkerungsforschung). (A fiatal felnőttek családi állapota, iskolai végzettsége és kereső tevékenysége. Az etnikai és nemi egyenlőtlenségek vizsgálata – A Szövetségi Népeségkutató Intézet integrációs felmérésének első eredményei.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/1. 115–144. p.

Az integrációs felmérés 2000-ben készült, a célpopuláció területi megoszlásának többlepcsős előzetes felmérése után, telefonregiszteres kiválasztás alapján, személyes megkérdezésekkel. Az eredményeket összefoglaló ismertetés bemutatja a 18–30 év közötti, német, olasz és török származású fiatalok társadalmi helyzetét. A kiválasztás feltétele volt a minimum öt éves németországi tartózkodás.

A megkérdezettek közül a német és olasz származásúak túlnyomóan nőtlenek, illetve hajadonok. A török származásúak egyharmada házas és legalább egy gyermeke van. A házasságban élők szinte kivétel nélkül gyermekesek is egyúttal, a török házaspárok egyharmada, a németek és az olaszok egyötöde nevel gyermeket. A gyermeküket egyedül nevelők aránya a törökök körében a legalacsonyabb.

Összességében a németek valamennyi bevándorlónál magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, utóbbiak közül az olaszok pedig lényegesen iskolázottabbak a törököknél. Azok, akik megszerezték a német állampolgárságot, magasabb végzettségűek a külföldieknél. Az állampolgárság megszerzése a letelepedett törökök körében teszi leginkább valószínűvé az érettségi letételét. Ebben a bevándorlási életkornak nincs olyan szerepe, mint gondolnánk: nem nagyobb a valószínűsége, hogy főiskolát végez a már Németországban született, vagy iskoláskora előtt érkező egyén, mint az, aki később jött. Ugyancsak előfordul, hogy még származási országában fejezte be tanulmányait. A nők valamivel gyakrabban rendelkeznek valamilyen középfokú képzéssel, a férfiak viszont nagyobb arányban végeznek főiskolát, de az érettségi is gyakoribb körükben.

A németek gyakrabban tevékenykednek az alkalmazotti szektorban, és gyakrabban töltenek be vezető állást, mint az idegen származásúak. Magasabb szakmai pozíciót töltenek be az olasz, illetve török származású, a német állampolgárságot megszerzett lakosok, mint a külföldi állampolgárok. A nők ugyan többször dolgoznak alkalmazottként, vezető állásokban azonban ritkán. Az olasz nők foglalkoztatottsági szempontból a németekhez közelítenek, a török nők e téren nagyon csekély arányban szerepelnek. A török férfiakat viszonylag gyakran foglalkoztatják szakképzetlen vagy szakképzett munkásként, de nem ritka közöttük az önálló vállalkozó sem, ipari, kézműves vagy szolgáltató területeken. Alkalmazásuk valószínűsége függ a szakmai képzettségüktől és az iskolai végzettségüktől is. A németek és olaszok közötti elhelyezkedési különbségek szinte kizárólag a képzettségbeli eltérésekre vezethetők vissza, a törökök azonban mindentől függetlenül jóval esélytelenebbek.

Sz. G. S.

VAN NIMWEGEN, N. – BLOMMSTEIJN, M. – MOORS, H. – BEETS, G.: *Late motherhood in the Netherlands: current trends, attitudes and policies.* (Késői gyermekvállalás Hollandiában: jelenlegi irányzatok, magatartások és politikák.) *Genus*, 2002/2. 9–32. p.

Hollandia különös helyet foglal el a késői gyermekvállalás terén: 2000-ben az első gyermek megszületésekor az anyák átlagos életkora 29,1 év volt. Szinte minden európai országban a termékenység mélyen a reprodukciós szint alá csökkent, ami együtt járt a késői anyaság terjedésével. Ennek ellenére sincs olyan ország, melyben az anyák átlagéletkora a gyermekvállaláskor elérné a hollandiai szintet, csak néhány ország közelíti meg azt. A teljes termékenységi arány Hollandiában 1,5–1,7 körül stabilizálódott, ami viszont magasabb, mint számos európai országban.

Számos tanulmány bizonyítja, hogy az alacsony termékenységet az egymást követő női korosztályok magas iskolázottsága, és a nők fokozott munkavállalási aspirációi okozzák. Ugyancsak említik a szülői aspirációk háttérbe szorulását az élet más tevékenységeivel szemben, úgymint a munkavállalás, vagy a családalapítás anyagi alapjainak megteremtésére vonatkozó igény. Mindezek a jelenségek sokoldalú elemzések kö-

zős eredménye, melyet sokan a második demográfiai átmenet elméletébe illesztettek be. A családtervezési módszerek tökéletessége és a szülők határozott elképzelése a családnagyságról és a születések időzítéséről lehetővé teszi, hogy ne kezeljük problémaként a késői gyermekvállalást. A kétgyermekes családmodell esetén – amennyiben a szülők egészségesek – nincs nagy jelentősége annak, hogy az anya 22 vagy 28 éves az első gyermek megszületésekor. Azonban ha az első gyermek megszületése már az anya 30 éves kora felett következik be, már a gyermekvállalás egészségi kockázataival kell szembenézni (fogamzási problémák, másodlagos sterilitás stb.).

A szerzők a dolgozatban bemutatják, hogy Európa számos országában jelentősen emelkedett, s még mindig emelkedik a gyermekvállalás kora. Felteszik a kérdést, hogy vajon a hollandok az előfutárai az európai változásoknak? Nem, mondják a választ, csak a hollandok egy kicsit jobban halasztják az első gyermek megszületését. Akkor mi ennek az oka? Hollandiában a nők magasán képzettek, s mint más országokban ez is hozzájárul a gyermekvállalás eltolásához. Azonban mégis kell lennie valaminek, ami a holland helyzetet magyarázza. Sokaknak eszébe jut a hatásos fogamzásgátlási gyakorlat: igen alacsony a tizenévesek születési aránya és a terhesség-megszakítás is igen ritka. E felelős magatartás lehetővé teszi, hogy az iskolai kötelezettségek teljesítését és a munkahelyi karrier kezdetét ne akadályozza a családalapítással járó felelősség és kötelezettség terhe. Azonban ez sem jó magyarázat, hiszen ez sem kivételes Európában. Számos kutatás igazolja, hogy Hollandiában igen nehéz a kereső munkavállalás és a családdal járó terhek összeegyeztetése. A hagyományos normák között található az is, hogy a gyermek gondozását a családon belül, a szülőknek kell végezni, ami szintén nehezíti a munkavállalás és gyermeknevelés összeegyeztetését, kiváltképp, ha az anyagi körülmények nem engedik meg e két tevékenység versenyztetését. Ugyancsak a késői gyermekvállalás felé mutat a hollandok hagyományos döntéshozatali magatartása, amely nagyra értékeli a sok alternatívát mérlegelő, óvatos és tervezett döntéseket. Így a munka vagy család döntési helyzetben a nemek közötti egyenlőséget is számba kell venni, ami még tovább bonyolítja a mechanizmust. Kimutatták, hogy a magasabb iskolázottságú holland nőknek mintegy két és fél évre van szükségük e döntés meghozatalára. A hollandok gyakran idézik a döntéshozatal úgynevezett „polder-model”-jét, melynek lényege szerint a döntéshozatalba minden érintett felet be kell vonni, és a döntést konszenzus alapján kell meghozni. A munkavállalás és gyermeknevelés konfliktusában is ezt a modellt kívánják alkalmazni, minden érintett fél érdekeit figyelembe kell venni. Makrogazdasági okokból a kormány a nőket szívesen látja a munkaerőpiacon, s a nők maguk is szívesen vállalnak munkát. A munkaáltatók szívesen dolgoznak rugalmas és lojális munkatársakkal, ezért mindent megtesznek azok megtartásáért. Jelen esetben a fiatal női munkaerő vonzásáért, megtartásáért a gyermekjóléti intézményeket fejlesztik a munkáltatók.

A gyermekvállalást segítő családon belüli új magatartás-kultúra kialakulása is látható, ahol a házaspár között mind a munkavállalás, mind a gyermeknevelés terén a nemek közötti egyenlőség érvényesül. Ennek az új magatartásnak szilárd társadalmi támogatása van, de a politika is elismeri racionalitását. Amennyiben az új gondolkodás mikroszinten is utat tör magának, s párosul a munkaerőpiac kedvező szabályainak kialakulásával, valamint a gyermekintézmények fejlesztésével, várhatóan a késői gyermekvállalás gyakorlata a jelenlegi szinten stabilizálódik.

DORNSEIFF, J.-M. – SACKMANN, R.: *Zwischen Modernisierung und Re-Traditionalisierung: Die Transformation von Familienbildungsmustern im Lebenslauf ostdeutscher Frauen am Beispiel der geburt des zweiten Kindes.* (A modernizáció és a tradíciókhoz való visszatérés között: a keletnémet nők családalakítási szokásainak átalakulása a második gyermek születésének példáján.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/1. 87–114. p.

A keletnémet terület születésszámának csökkenése a két német állam egyesítése után felveti a kérdést, hogy vajon az átalakulásnak van-e tartós hatása a népesedés alakulására. A tanulmány a második gyermek vállalásának motivációit vizsgálja. Kutatja az intézményi és családpolitikai környezet változásának jelentőségét és a hatására kialakuló szerkezetváltozásokat a családosok körében.

A keletnémet gazdaság összeomlását a munkaerőpiac mobilizálódása követte, mely az első két-három évben jelentősen befolyásolta az egyéni lehetőségeket és nem segítette elő a hosszú távú következményekkel járó létfontosságú döntéseket, mint amilyen a gyermekvállalás. A munkapiaci követelmény-növekedések egyben a fogyasztási lehetőségek kiszélesedésével jártak, melyek az egyének nagymértékű család- és gyermekorientáltságának komoly konkurenciát jelentettek. Az NDK-ban nagy igény volt egyrészt a női munkaerőre, másrészt a népesség reprodukciójára: a nők életmodellje meglehetősen behatárolt volt. Az intézményrendszer a minél korábban egy gyermeket vállalókat támogatta leginkább. Az egyesülés utáni munkaerő-piaci bizonytalanság az első gyermek vállalását időben jóval későbbre toltta el abban a korosztályban, amely a 90-es évek elején vált felnőtté. A női életpálya jelenlegi kétirányú tendenciája a volt NDK területén: az intézményes rendszer visszahúzó hatása a házasság és a háztartás felé, valamint a női öntudat és önmegvalósítás, mely a nemek közötti egyenlő szereposztást tűzi ki célul.

A tanulmányban bemutatott vizsgálatokat 1994-ben, 1997-ben és 2000-ben végezték lipcei és rostocki, csaknem 4000, a főiskolát 1985, 1990, illetve 1995-ben elvégzett nő szakmai és életpályáját feltérképező kérdőívekkel. Összehasonlító elemzés céljából a Német Ifjúsági Intézet (Deutschen Jugendinstitut – DJI) családfelmérési adatait is felhasználták:

Szembetűnő az eredmény, miszerint a gyermekgondozási szabadság csak csekély mértékben növeli a kedvet a második gyermek vállalásához, a döntés az új gyermek születéséről többnyire munkavégzési periódusban történik. A nyugatnémet számokkal összehasonlítva a második gyermek jóval később jön világra. A legkésőbb, 1995-ben végeztek között azonban már csökkenést mutattak ki a két szülés között eltelt időben. Lehetséges tehát, hogy a kereső és családi fázisokhoz hosszú távon alkalmazkodni tudás erősödésével növekedhet az újabb gyermek vállalásának esélye, hiszen egyébként a tartós gyermekgondozási szabadság ezt erősítheti.

A nagy társadalmi változások individuális szinten különböző tempóban hatnak. Így várható, hogy a családalakítási tendenciák is csak jókora késéssel követik majd a nyugati mintákat. A Munkaerőpiaci és Foglalkozáskutató Intézet legújabb kutatásai azt mutatják, hogy mind a keletnémet, mind a nyugatnémet nők körében egyre gyakoribb, hogy az egyik partner teljes munkaidőben, a másik pedig részmunkaidőben dolgozik. Az új szabályozás 2001-től a gyermekgondozási szabadság utáni gyors munkába állást

serkenti és a részmunkaidő jogi megerősítésével csökkenteni igyekszik a szabadság lejárta után otthon maradók számát. Hogy milyen tartós eredményekkel, azt majd az eljövendő kutatások fogják megmutatni.

Sz. G. S.

MUSICK, K.: *Planned and unplanned childbearing among unmarried women.* (Tervezett és nem tervezett gyermekszülés a nem házas nők körében.) *Journal of Marriage and Family*, 2002/4. 915–929. p.

A szerző az Egyesült Államok 1995. évi országos családmegfigyelésének adataira alapozza megállapításait. A megfigyelés 14 ezer fős 15–44 éves nőből álló véletlen mintára terjedt ki, akiket élettörténetükről is kikérdeztek. A feldolgozott adatok a megkérdezettek 1990 és 1995 közötti életútjára vonatkoznak. A mintában szereplő házasságon kívüli születések 45 százaléka volt előre tervezett, 39 százalék nem a megfelelő időre esett és 16 százalék volt a nem kívánt terhességből való születés. Az eltervezettség vélhetően túltreprezentált, mivel a születéseket később indokoltnak láthatják, megszeretik a gyereket vagy vonakodnak bevallani, hogy a terhesség szándékukon kívüli volt. A vizsgálat független változói: életkor, etnikum, iskolázottság, együttélés, egyszülős családban töltött gyermekkor, családi háttár, születésszabályozás gyakorlata, születési sorrend.

Az adatok megerősítik a korábbi is ismert negatív korrelációt az iskolázottság szintje és a házasságon kívüli születések gyakorisága között. Ennek okaként a magasabb végzettségű nők hatékonyabb fogamzásgátlási gyakorlatát említi a szerző. A házasságon kívüli születéseknek kerekén 30 százalékánál az anya tizenéves volt, ami viszonylag magas aránynak tekinthető. A házasságon kívüli születéseknek több mint felénél második és harmadik gyermekről volt szó. A házasságon kívüli születéseknek több mint a fele nem előre eltervezett volt, ami lényegesen magasabb a házasságon belüli születéseknél kimutatott ilyen értéknél. A nem tervezett születések aránya az egyedül élő nőknél magasabb, mint a párkapcsolatban élőkénél.

A házasságon kívüli születések a feketék és a spanyol-amerikaiak körében közel kétszer olyan gyakoriak, mint a fehérekénél. Lévéen, hogy a házasságon kívüli szülés inkább elfogadott a feketékénél és a spanyol-amerikaiaknál, náluk a tervezett házasságon kívüli szülések gyakorisága hasonlóképpen magasabb, mint a fehérekénél.

A párkapcsolatban élő nők termékenysége több mint kétszer akkora, mint az egyedül élő nőké. A párkapcsolatban élők és az egyedül élők között a tervezett születések gyakoriságában háromszoros, a nem tervezett születések gyakoriságában pedig kétszeres a különbség az előbbiekre javára. Magyarazatként a párkapcsolatban jellemző rendszeres nemi élet mellett arra mutat rá a szerző, hogy a párok inkább kívánnak gyereket, mint az egyedül élő nők.

Azoknál, akik egyszülős családban nőttek fel, nagyobb a hajlandóság a házasságon kívüli szülésre, és náluk a nem tervezett születések gyakorisága is megnő. Ennek oka főként a szülői felügyelet hiánya, és csak kisebb szerepet játszanak az értékek és motíváció területén jelentkező különbségek.

Ami az iskolázottság és ezen belül a felsőfokú végzettség hatását illeti, a szerző döntő tényezőnek látja a magasan kvalifikált nők házassági kilátásainak csökkenését. Ez főként a feketék és a spanyol-amerikaiak körében jelentkezik.

A házasságon kívüli párkapcsolatot illetően sokan vitatják, hogy az mennyire lenne megfelelő környezet a gyermekvállalásra. A spanyol-amerikaiaknál ez inkább elfogadott formája a családi életnek, míg a fehéreknél a párkapcsolatban bekövetkezett terhesség általában házassághoz vezet. A feketék körében meglepő módon gyakori a házasságon kívüli születéseken belül az egyedül élő nők gyermekvállalása.

Sz. K.

CICALI, D. – De SANTIS, G.: Estimating cohort fertility levels and differentials by socio-economic characteristics with the own-children method and pseudo-panels. (A társadalmi-gazdasági jellemzők, mint differenciált kohorsz-termékenység becslése a sajátgyermek-módszerrel és pszeudo-panelek segítségével.) Genus, 2002/2. 35–61. p.

A sajátgyermek-módszer a termékenység közvetett módon való becslésére szolgál. Ehhez keresztmetszeti adatokat használ, hogy gyerek/nő arányokat számítson mind a gyerek, mind az anya korára való tekintettel. Ezekből az arányokból idő- és korszecifikus termékenységi arányokat lehet meghatározni, aminél figyelembe veszik a halandóság, a vándorlás, valamint a számbavételi hiba hatását. Lehetőséget nyújt a differenciális termékenység elemzésére, tekintettel a földrajzi változókra, az etnikai csoportokra, a foglalkozási viszonyokra, az anya iskolai végzettségére és más szempontokra. Emellett a kohorsz termékenység meghatározását is lehetővé teszi a népesség egészére és kisebb csoportjaira. A szerzők részletesen taglalják a módszer előnyeit és korlátait. Megállapításaik a továbbiakban az 1981. évi olaszországi népszámlálás 2 százalékos mintájának és az évenkénti háztartásstatisztikai megfigyelésnek az 1987 és 1997 közötti adatain alapulnak.

A teljes termékenységi arány 1967 és 1996 között lényegében folyamatosan csökkent, és a kezdeti 2,6-es értékről 1,2-re esett vissza. Ugyanakkor a szülő nők átlagos életkora hullámzóan alakult: 1967 és 1981 között valamelyest csökkent, majd dinamikusan emelkedett, és az időszak végén elérte a 30 évet.

A kohorsz termékenység az 1945–1955-ben születetteket tekintve folyamatosan csökkent: a kezdeti 2,1-es értékről 1,8-re esett vissza. Ezeknél a kohorszoknál a szülő nők átlagos életkora mindvégig 27 év körül ingadozott. A kohorsz termékenység modulusza valamelyest emelkedett: 25 évről 26 évre tolódott el.

A kohorsz termékenységet az iskolai végzettség függvényében vizsgálva ennél árnyaltabb képet lehet adni a termékenység alakulásáról. Általánosan ismert, hogy a magasabb iskolai végzettségű nőknek kevesebb gyerekük van, ez a különbség az alapfokú végzettség megszerzése után tovább nem tanulók és a többiek között mutatkozik meg a legélesebben. Az előbbieknél átlagosan 2,25 gyerekük születik. A középfokú végzettségű nők átlagos gyerekszámát 1,7, míg a felsőfokú végzettségűké 1,5 körül alakul. A különböző kohorszok ilyen vonatkozásban nem mutatnak eltérést, azaz a kohorsz termékenység érdemben nem csökkent. Az, hogy az általános termékenységi arány eközben csökkenő tendenciát mutat, legalábbis részben, a magasabb iskolai végzettséget

szerző nők gyorsan emelkedő arányából adódik. Az 1945-ben született nők fele tanult tovább, míg a tíz évvel későbbi kohorsznál ez az arány elérte a 80 százalékot.

A szülő nők átlagos életkora az iskolai végzettséggel együtt nő: az alacsony végzettségűeké 26 év, a középfokú végzettségűeké 27 év, míg a felsőfokú végzettségűeké 30 év körül alakul. A különböző kohorszok ilyen értelemben sem mutatnak érdemi eltérést. A kohorsz termékenység gyermekszülési életkorának modulusza az előbbieknél megfelelően alakult: az alacsony végzettségűeknél 23 év, a középfokú végzettségűeknél 25 év, míg a felsőfokú végzettségűeknél 32 év volt.

A saját gyermek módszerrel végzett termékenység becslés viszonylag ritkán szerepel a modern demográfia eszköztárában. Kár, mert noha vannak korlátai (az egyéni életutak nem követhetők), jelentősek az előnyei: egyszerű, gyors és kevés költséggel jár.

Sz. K.

McBRIDE, B. A. – SCHOPPE, S. J. – RANE, T. R.: *Child characteristics, parenting stress, and parental involvement: Fathers versus mothers.* (A gyermek tulajdonságai, a neveléssel járó stressz és a szülők szerepvállalása: Apák és anyák összehasonlítása.) *Journal of Marriage and Family*, 2002/4. 998–1011. p.

A szerzők megállapításai 100 főként fehér, középosztálybeli amerikai család vizsgálatán alapulnak. A családokban a legidősebb gyerek 3–5 éves volt, és mindkét szülő együtt élt a gyerek(ek)kel. Az apák átlag életkora 33 év, az anyáké 31 év volt. A családok 37 százalékában egy, 58 százalékukban két és 5 százalékukban három gyerek volt. Az apák közül a legtöbben 16 évig jártak valamilyen oktatási intézménybe, míg az anyáknál ez az idő egy évvel kevesebb volt. Minden apa és az anyák 70 százaléka dolgozni járt. A családok kérdőívet töltöttek ki, naplót vezettek, majd kikérdezték őket.

Kevesé érzelmi kapcsolatot kialakító lánygyerekek esetén kevesebb szülői szereppel járó stresszhatás érte az apát. Fiúgyerekeknél az érzelmi kapcsolat erőssége nem mutatott kapcsolatot a stresszhatással. A gyerek nemének hatása az anyáknál fordítva jelentkezett. Kevesé érzelmi kapcsolatot kialakító fiúgyerekek esetén kevesebb stresszhatás érte az anyát. Leánygyerekeknél az érzelmi kapcsolat erőssége nem mutatott egyértelmű kapcsolatot a stresszhatással. Azok az anyák, akik kifejezetten élénken érzékelték a gyerekeiket, erősebb stresszhatásnak voltak kitéve. A fiúgyerekes apák és anyák egyaránt arról számoltak be, hogy a gyerek nehezebben nevelhető, ha érzelmileg erősen kötődött hozzájuk.

Az apák kevesebb stresszhatásról számoltak be a gyerekekkel való negatív hatású kapcsolat esetén, ha a gyerek nyíltabb volt. Azoknak az anyáknak, akik több stresszhatásról számoltak be a gyerekekkel való negatív hatású kapcsolat esetén, olyan gyerekek voltak, akiknek a részéről erősebb érzelmeket tapasztaltak.

Azok az apák, akiknek a felesége teljes munkaidőben dolgozott, általában többet voltak együtt a gyerekekkel, és több feladatot vállaltak magukra. A kevésbé nyílt lányok apja kevesebbet foglalkozott a gyerekekkel, mint amikor a lánygyerekek nyíltabbak voltak. A fiúgyerekeknél nem mutatkozott ilyen eltérés. A több időt munkában töltő nők érthetően kevesebbet voltak együtt a gyerekekkel. Az anyák a kevésbé élénk lányokkal kevesebb közös tevékenységben vettek részt. Ugyanez fiúgyerekek esetén nem volt kimutatható.

A fenti megállapítások korrelációs számításból adódtak, és nem lehet határozott oksági kapcsolatról beszélni velük kapcsolatban. Arra is tekintettel kell lenni, hogy a szülőgyerek kapcsolat minősége nagyobb hatással lehet a gyerek fejlődésére, mint az együtt töltött idő hossza. Az előbbi viszont nehezen megragadható. Az itt leírtak a bevezetőben jellemzett családokra vonatkoznak, és nem szükségszerűen állnak fenn más típusú család esetén (lásd szegények, kisebbségek, idősebb gyerekek, elváltak, egykeresős családok). Tekintettel az apák kívánatos szerepvállalására mindenképpen indokolt az ezzel kapcsolatos motivációk feltárása.

Sz. K.

DAVIDSEN, M. – KJOLLER, M.: *The Danish health and morbidity survey 2000 – Design and analysis.* (A 2000. évi dán egészségi és betegségi felmérés. Felvételi terv és elemzés.) *Statistics in Transition*, 2002/8. 927–942. p.

Dániában 1987-ben indult az országos egészségi és betegségi megfigyelés programja. Célja a népesség egészségi állapotának megismerése, beleértve az egészséges életmódot, az életvitelt, a szociális helyzetet, a munka- és életkörülményeket, valamint mindezek időbeli változásának felmérését. A program keretében 1987-ben és 1994-ben kikérdezéses keresztmetszeti megfigyelést végeztek a 16 éves és afelatti népesség körében. Az adatgyűjtést a téli, tavaszi és őszi időszakban végezték. 2000-ben mindezt kibővítették, hogy képet kapjanak a helyi egészségügyi ellátásról, ami Dániában a megyék felelősségébe tartozik. A szerzők az utóbbi megfigyelést ismertetik részletesen.

A felmérés a személyi nyilvántartást használta mintavételi keretként, ami minden dán állampolgárra kiterjed. A szerzők ismertetik a mintavételt (országos minta, longitudinális vizsgálatot lehetővé tevő minta, területi minta). A mintanagyságot a várható válaszadási arányt is figyelembe véve úgy határozták meg, hogy megyénként legalább 1000 kitöltött kérdőívet kapjanak. A mintavételi arány országosan 0,6 százalék, míg megyénként 0,4 és 2,4 százalék között változott. A súlyozásnál figyelembe vették a megyék nagyságát és azt, hogy részmintánként különböző kérdésekre kértek választ. Az adatok feldolgozása során 170 mutatószámot alakítottak ki, amihez demográfiai és iskolázottsági adatokat használtak fel. A megyei adatokat kartogramokon szemléltették. Az időbeli változás értékelésére logisztikus trendet számítottak a nem, kor és a megfigyelési idő (1987, 1994, 2000) figyelembevételével.

A tartós betegségben, sérülés tartós ütohatásától vagy mozgáskorlátozottságtól szenvedők aránya 1987 és 2000 között emelkedett. A férfiaknál ez minden korcsoportra érvényes, a nőknél azonban a 45 éves és idősebb korosztályra nem áll fenn. Utóbbiaknak 2000-re ilyen értelemben javult az egészségi állapota. Az életkorral nőtt a tartós betegség által érintettek aránya. A férfiak és nők között ilyen vonatkozásban nem volt lényeges különbség. A magasabb végzettségűek körében alacsonyabb volt a tartós betegségben szenvedők aránya, ami munkakörükkel függhet össze. Az önálló vállalkozók között magasabb volt a vizsgált arány, mint azoknál, akik több embert foglalkoztatottak. A segéd munkások közül valamivel többen szenvedtek tartós betegségben, mint a szakmunkások közül. A munkanélküliek között megint csak magasabb volt a kérdéses arány, mint a foglalkoztatottnál, illetve a vállalkozóknál. A nyugdíjasoknak több mint fele beszámolt valamilyen tartós betegségről.

A szerzők az alkalmazott mintavételt és az adatok statisztikai feldolgozását egy vizsgálat kiindulási pontjának tekintik. Adataik különböző epidemiológiai vizsgálódásra is felhasználhatók, és alapul szolgálhatnak a területi egészségügyi ellátás tervezéséhez.

Sz. K.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAFIE

a Cseh Statisztikai Hivatal folyóirata

2002. No. 3.

KRETSCHMEROVÁ, T.: Népesedési irányzatok a Cseh Köztársaságban, 2001-ben (a Központi Statisztikai Hivatal jelentése alapján).

ROUBICEK, V.: A születési és terhesség-megszakítási arányszám a Cseh Köztársaságban a törvényhatóságok népességszáma alapján.

RABUSIC, L.: A népesedéspolitika bevezetésének néhány feltételéről. (Vita Milan Kucerával és a pronatalista népesedéspolitikát támogatókkal.)

STEINBACHOVÁ, L.: Az 1771–1772. évi éhínség.

HOLCIK, J.: Vitassuk meg a népesedéspolitikát!

SRB, V.: Népességfejlődés és népesedéspolitika a Cseh Köztársaságban.

KUCERA, M.: A népesedéspolitika felelős megvitatása a Cseh Köztársaságban.

RUZKOVÁ, J.–SKRABAL, J.–PISTORA, L.: A Cseh Köztársaság lakásállománya.

2003. No. 4.

SUBRTOVÁ, A.: Viták a terhesség-megszakításról a Csehszlovák Köztársaságban a két világháború között.

FIALOVÁ, L.: Prága demográfiai viszonyai a középkorban és a modernkor kezdetén.

PAVLÍK, Z.: Prága demográfiai fejlődése a XIX. sz. közepétől a XX. sz. közepéig.

HAVRÁNEK, J.: Csehek és németek Prágában. Prága népessége nemzetiség szerint a XIX. és XX. században.

RYCHTARIKOVÁ, J.: Prága háború utáni népességfejlődésének főbb vonulatai.

BARTONOVÁ, D.: Prága népessége születési hely szerint.

KUCERA, M.: Prága lakótelepei.

OURDNICEK, M.–SYKORA, L.: Újabb változások Prága népessémgegoszlásában és társadalmi-területi struktúrájában.

MUSIL, J.: Prága társadalma a XX. század fordulóján.

SKRABAL, J.: Az anyanyelv a népszámlálásokban.

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata

2002. No. 4.

- TIENDA, M.*: Demográfia és társadalmi megegyezés.
- LOFSTROM, M.–BEAN, F.D.*: A bevándorlási politika változatainak következményei: munkaerő-piaci körülmények és a bevándorlók jóléti támogatásának csökkenése a reform után.
- VAN HOOK, J.–STAMPER BALISTRERI, K.*: Diverzifikáció és változások a bevándorlók adaptációjának intézményi hátterében: kaliforniai iskolák, 1985–2000.
- FAIRLIE, R.W.*: Magániskolák és a „Latino Flight” a fekete iskolások körében.
- KRYSAN, M.*: Fehérek, akik azt mondják, elmenekülnek: kik ők és miért akarnak távozni?
- SMITH, S.K.–NOGLE, J.–CODY, S.*: A háztartások átlagos nagyságára vonatkozó becslés regressziós közelítése.
- BEHRMAN, J.R.–KOHLENER, H.P.–WATKINS, S.C.*: Szociális háló és változások a fogamzásgátlás alkalmazásában az idő függvényében: eredmények a Kenya vidéki részén végrehajtott longitudinális vizsgálatból.
- POTTER, J.E.–SCHMERTMANN, C.P.–CAVENAGHI, S.M.*: Termékenység és fejlődés: Brazília tapasztalatok.
- BURGARD, S.*: Számít a bőrszín? A gyermekek magassága Braziliában és Dél-Afrikában.

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

2002. No. 4.

- RAMSTEDT, M.*: Az alkohollal összefüggésbe hozható halandóság tizenöt európai országban a háború utáni időszakban.
- LESTHAEGHE, R.–NEELS, K.*: Az első demográfiai átmenettől a másodikig: a demográfiai megújulás területi folytonosságának magyarázata Franciaországban, Belgiumban és Svájcban.
- LEGRAND, T.K.–BARBIERI, M.*: A gyermekek továbbélésének lehetséges hatásai a nők együttélés-kezdeti életkorára és a gyermekszülésekre Fekete-Afrikában.
- VAN DER GAAG, N.–VAN WISSEN, L.*: A regionális bevándorlás modellezése: az állomány-adatok felhasználása az áramlási folyamatok előrejelzésére.

GENUS

A Római Tudományegyetem Népeségtudományi Intézetének folyóirata

2002. No. 2.

- VAN NIMWEGEN, N.–BLOMMESTEIJN, M.–MOORS, H.–BEETS, G.*: Késői gyermekvállalás Hollandiában: a jelenlegi irányzatok, magatartások és politikák.

- CICALI, D.–De SANTIS, G.:* A kohorsz és a társadalmi-gazdasági csoportok differenciális termékenységeének becslése a saját-gyermek és a pszeudo-panel módszerekkel.
- DEPBUUR, C.–BAWAH, A.A.:* Stabilak a reprodukciós preferenciák? Adatok Észak-Ghána vidéki területeiről.
- GIORGI, P.–RACIOPPI, F.:* A vállalati munkaerő dinamikus scenáriói. Esettanulmány a mikro-szimuláció alkalmazásával.
- SETHU PILLAI PADMADAS, S.–NAIR, P.S.:* Vérokonsági párkapcsolatok és hatásuk a reprodukciós eseményekre. India példája.

2002. No. 3–4.

- CASELLI, G.:* A demográfia oktatása: néhány prioritás az IUSSP munkacsoportja szerint.
- BURCH, T.K.:* A demográfia oktatása: tíz alapelv és két alap.
- PALLONI, A.:* A demográfia oktatásának újragondolása: új kihívások és lehetőségek.
- BURCH, T.K.:* A demográfia alapjainak oktatása: a család és a termékenység modell-szerű megközelítése.
- GOLDMAN, N.:* Az egészség bevonása a demográfia gyakorlatába.
- SIMMONS, A.–PICHE, V.:* A migráció és a globalizmus oktatása.
- GOLINI, A.:* Az öregedés demográfiájának oktatása.
- PRESSER, H.B.–DAS, M.B.:* A nemek középpontba állítása a demográfiai gyakorlatokban: előnyök és nehézségek.
- CAREY, J.R.:* A biodemográfia bevonásának fontossága a demográfiai curriculumba.

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata 2002. No. 4.

- MELZER, S.A.:* Nem, munka és munkahelyi erőszak: a férfiak munkahelyi erőszakának túlesordulása és a kompenzációs erőszak.
- BROWNING, C.R.:* A kollektív hatékonyság kiterjedése: a társadalmi széttagoltság elméletének kiterjesztése a partnerek közötti erőszakra.
- ANDERSON, K.L.:* Elkövető vagy áldozat? A közeli partnerek közötti erőszak és a jólét közötti kapcsolat.
- HEYMAN, R.E.–SMITH SLEP, A.M.:* Vezethet-e a gyermekbántalmazás és a szülők közötti erőszak a későbbi családon belüli erőszakhoz?
- LEVIN, M.L.–XU, X.–BARTOWSKI, J.P.:* Az első szexuális élmény szezonálisitása.
- GILLMORE, M.R.–ARCHIBALD, M.E.–MORRISON, D.M.–WILSDON, A.–WELLS, E.A.–HOPPE, M.J.–NAHOM, D.–MUROWCHICK, E.:* A tizenévesek szexuális magatartása: az ésszerű magtartás elméletének alkalmazhatóságáról.
- WADE, L.D.–DE LAMATER, J.D.:* A kapcsolat felbomlása, mint átmenet az életciklus állomásai között: a szexuális viselkedés hatásai.
- MUSICK, K.:* Tervezett és nem tervezett gyermekszülés a nem házas nők körében.
- KLUWER, E.S.–HEESINK, J.A.M.–VAN DE VLIERT, E.:* Munkamegosztás a szülővé válás időszakában: a méltányosság perspektívája.

- MULSOW, M.–CALDERA, Y.M.–PURSLEY, M.–REIFMAN, A.–HUSTON, A.C.: Több-dimenziós faktorok befolyásolják az anyák stresszes állapotát az első három év alatt.
- KOROPECKYJ-COX, T.: A szülői státusz után: pszichológiai jólét a közép- és öregkorban.
- PORTERFIELD, S.L.: Az anyák munkaválasztása, amikor fogyatékos gyermek van a családban.
- COLEY, R.L.–MORRIS, J.E.: A szülők véleményének összehasonlítása az apai részvételtől az alacsony jövedelmű, kisebbségi családok körében.
- McBRIDE, B.A.–SCHOPPE, S.J.–RANE, T.R.: A gyermek tulajdonságai, a neveléssel járó stressz és a szülők szerepvállalása: apák és anyák összehasonlítása.
- FOREHAND, R.–JONES, D.J.–BRODY, G.H.–ARMISTEAD, L.: Az afro-amerikai gyermekek kezelése: az anya és a tanár depresszív szimptomáinak szerepe.
- RODGERS, K.B.–ROSE, H.A.: Rizikó és rugalmassági faktorok a családi változásokat átélő serdülők körében.
- KNAPP, S.J.: A családtudomány igazolása: a családtudományt támadó gyakorlat elemzése.
- EDWARDS, M.E.: A jó tanácsok megtételének intézményes akadályai: észrevételek „A családtudományok igazolása” c. dolgozathoz.
- SANCHEZ, L.A.: Mit akarnak a társadalmi konstruktivisták?
- LARSON, R.: A társadalomtudomány építése. (Kéretik az összes figyelmeztetés elolvasása használat előtt, közben és után.)
- HIRSCHMANN, C.–MINH, N.H.: Tradíció és változás a vietnami családi struktúrában a Vörös-folyó deltájában.
- KILLIAN, T.–GANONG, L.H.: Ideológia, kapcsolat és kötelezettség az időskorúak gondozásában.
- CROSNOE, R.–ELDER, G.G.Jr.: Életút átmenetek, generációs érdekek és a nagyszülő-unoka kapcsolatok.

2003. No. 1.

- AMATO, P.R.–JOHNSON, D.R.–BOOTH, A.–ROGERS, S.J.: Folyamatosság és változás a házasságok minőségében 1980 és 2000 között.
- KIECOLT, K.J.: Megelégedettség a munkával és a családi élettel: nincs bizonyíték a kulturálisan fordított kapcsolatra.
- HAO, L.: A bevándorló családok magán támogatása és intézményi segítése.
- JAGANNATHAN, R.–CAMASSO, M.J.: A család és a nem-házasság termékenység: a politika hatásának rassz szerinti körülményei.
- BARTFELD, J.: Az összeomlás után: szakadékok a gyermektámogatásban a támogatásban részesülők körében.
- STEWART, S.D.–MANNING, W.D.–SMOCK, P.J.: Együttélés a férfiak körében az USA-ban: a gyermekek kérdése prioritást jelent?
- McGINNIS, S.L.: Együttélés, randevúzás és a házasság érzékelt ára: a házasságra lépés modellje.
- UMANA-TAYLOR, A.J.–FINE, M.A.: A házasság iránti elkötelezettség előrejelzése a „hispan” és „anglo” párok között.
- EBLING, R.–LEVENSON, R.W.: Kik azok a házassági szakértők?

- HARING, M.–HEWITT, P.L.–FLETT, G.L.*: Tökéletesség, helyállás és minőség az intim kapcsolatokban.
- SABATELLI, R.M.–BARTLE-HARING, S.*: Az elszármazási családban szerzett tapasztalatok és a házaspárok közötti bánásmód.
- KING, V.*: Hagyaték a nagyszülők válásakor: következmények a nagyszülők és unokák kapcsolatára.
- LIN, I-F.–GOLDMAN, N.–WEINSTEIN, M.–LIN, Y-H.–GORRINDO, T.–SEEMAN, T.*: Nemi különbségek a felnőtt gyermekek nyújtotta szülői támogatásban Tajvanon.
- INGERSOLL-DAYTON, B.–NEAL, M.B.–HA, J.–HAMMER, L.B.*: A gyermeki egyenlőtlenség átalakulása a szülők gondozása idején.
- HOFFERTH, S.L.–ANDERSON, K.G.*: Egyformák az apukák? Biológia versus házasság, mint a szülői gondoskodás alapja.
- UMBERSON, D.–ANDERSON, K.L.–WILLIAMS, K.–CHEN, M.D.*: Kapcsolat-dinamika, érzelmi állapot és családi erőszak: a stressz és a férfiak perspektívái.
- GRZYWACZ, J.G.–BASS, B.L.*: Munka, család és mentális egészség: a család- munka kapcsolat különböző modelljeinek tesztelése.

POPULATION

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata
2002. No. 3.

- McDONALD, P.*: A termékenység fenntartására irányuló intézkedések: a lehetőségek skálája.
- GAUTHIER, A.*: Családpolitika az iparilag fejlett társadalmakban: van-e konvergencia.
- EKERT-JAFFÉ, O.–JOSHI, H.–LYNCH, K.–MOUGIN, R.–RENDALL, M.*: Termékenység, a születések időzítése és szociális környezete Franciaországban és Nagy-Britanniában: szociálpolitika és társadalmi-foglalkozási polarizáció.
- SIGLE-RUSHTON, W.–McLANAHAN, S.*: Jobb vagy rosszabb? A házasság, mint a szegénységből menekülés eszköze az Egyesült Államokban.

No. 4–5.

- MESLÉ, F.–VALLIN, J.*: Hogyan javítsuk a halandósági tábla pontosságát az idősebb életkorokban.
- MERLE, P.*: Az iskolázottsági egyenlőtlenségek kiegyenlítése vagy fokozása? A tanulmányok tartamának változása Franciaország példáján (1988–1998).
- VANDERMEERSCH, C.*: A 6 évesnél fiatalabb, gondozás alá helyezett gyermekek Szenegálban, 1992–1993.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata
2002. No. 4.

- SMIL, V.*: A húsfogyasztás: fejlődés, szokások és következmények.

- KOHLER, H.-P.–BILLARI, F.–ORTEGA, J.A.: A legalacsonyabb termékenység fenyegetése a 90-es években, Európában.
- BOTEV, N.: A családok etnikai összetétele Oroszországban 1989-ben: bepillantás a szovjet „nemzetiségi politikába”.
- LUKE, N.–WATKINS, S.C.: A fejlődő országok elitjének reakciói a nemzetközi népese-déspolitikára.
- CAMPBELL, C.D.–FENG, W.–LEE, J.Z.: Átmenet előtti termékenység Kínában.
- ZHAO, Z.: Termékenység-szabályozás Kína múltjában.
- ARNOLD, F.–KISHOR, S.–ROY, T.K.: Nemek szerint szelektív abortuszok Indiában.

POPULATION RESEARCH AND POLICY REVIEW

a KLUWER Akadémiai Kiadó és a Déli Demográfiai Egyesület folyóirata

2002. No. 4.

- SAJEDA, A.–LLOYD, C.B.: A nők élete és a gyors termékenységsökkenés: néhány tanulság Bangladesből és Egyiptomból.
- MORGAN, S.P.–PARNELL, A.M.: A terhességek kimenetelére gyakorolt hatások az Észak-Karolinai Abortusz Alapnál.
- THOMAS, K.J.A.: Fejlesztési projektek és a népesség önkéntes elköltözése: A Világ-bank kísérlete korábbi tévedések korrigálására.
- STECKLOV, G.: A rokonság gazdasági kötelességei Elefántcsontparton.

2002. No. 5.

- SHORT, S.E.–KIROS, G-E.: Férjek, feleségek, fiaik és leányaik: termékenységi preferenciák és a fogamzásgátlás iránti igény Etiópiában.
- SSENGONZI, R.–DE JONG, G.F.–STOKES, C.S.: A nők vándorlásának hatása a csecsemők- és gyermekek továbbélésére.
- HOFFERTH, S.L.–STANHOPE, S.–HARRIS, K.M.: A létező jólét a kilencvenes években: befolyásolja a szociálpolitika a kedvezményezettek magatartását?

POPULATION STUDIES

A Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségvizsgáló Bizottságának folyóirata

2002. No. 3.

- MURPHY, M.–KNUDSEN, L.B.: A termékenység generációk közötti átadása a korabeli Dániában: a testvérek számának, a születési sorrendnek és a nemnek a hatásai.
- VALLIN, J.–MESLE, F.–ADAMETS, S.–PYROZHKOV, S.: Egy új becslés Ukrajna népességfogyására az 1930-as és '40-es évek krízisei alatt.
- ZIMMER, Z.–MARTIN, L.G.–CHANG, M-C.: Változások a funkcionális fogyatékosok és a továbbélés terén a legidősebb tajvaniak körében, 1933, 1996 és 1999.
- VAN POPPEL, F.–SCHELLEKENS, J.–LIEFBROER, A.C.: Vallási különbségek a csecsemő- és gyermekhaladóságot terén Hollandiában, 1855–1912.

- DAVIS, B.–STECKLOV, G.–WINTERS, P.*: Mexikó vidéki területeiről kiinduló belföldi és nemzetközi vándorlás: a hálózati struktúra és az összetétel hatásainak külvonalasztása.
- ZULU, E.M.–DODOO, F.A.–CHIKA-EZEH, A.*: Szexuális kockázat nairobi lepusztult negyedeiben, Kenya, 1993–1998.
- BOOTH, H.–MAINDONALD, J.–SMITH, L.*: A Lee-Carter elmélet alkalmazása a változó-csökkenő halandóság viszonyai között.

POPULATION TRENDS

az Egyesült Királyság Nemzeti Statisztikai Hivatalának folyóirata

2002. No. 3.

- DUNCAN, C.–CHAPPELL, R.–SMITH, J.–CLARK, L.–AMBROSE, F.*: Az évenkénti évközepi népesség továbbszámításának új alapokra helyezése Angliában és Walesben.
- SHAW, C.*: Népesség-előreszámítási variánsok az Egyesült Királyságra és alkotórészeire.
- BHROLCHÁIN, M.–WILSON, T.–SIGLE-RUSHTON, W.*: Helyi házassági-piacok Nagy-Britanniában? Mennyire eltérőek?
- SMALLWOOD, S.*: A gyermekvállalás időzítése terén észlelt változások hogyan hatnak a termékenység becslésére Angliában és Walesben.
- HASKEY, J.*: Egyszülős családok és az azokban élő eltartott gyermekek Nagy-Britanniában.

ZEITSCHRIFT FÜR BEVÖLKERUNGSWISSENSCHAFT

a Német Szövetségi Népeségtudományi Intézet folyóirata

2002. No. 1.

- ROLOFF, J.–SCHWARZ, K.*: 2001. évi beszámoló Németország népesedési helyzetéről, beleértve a „B. A külföldi népesség társadalmi-gazdasági összetétele” c. részt.
- WINGEN, M.*: Újabb érvek a demográfiailag tudatos családpolitika mellett.
- DORNSEIFF, J.-M.–SACKMANN, R.*: A modernizáció és a tradíciókhoz való visszatérés között: a keletnémet nők családalakítási szokásainak átalakulása a második gyermek születésének példáján.
- HAUG, S.*: A fiatal felnőttek családi állapota, iskolai végzettsége és kereső tevékenysége. Az etnikai és nemi egyenlőtlenségek vizsgálata. A Szövetségi Népeségkutató Intézet integrációs felmérésének első eredményei.

2002. No. 2.

- DIEHL, C.*: A hosszabb idejű hazalátogatás hatása a tanulmányi eredményekre a török és olasz eredetű diákok körében.
- GÄRTNER, K.*: Differenciális halandóság – a várható élettartam felvétel eredményei.

SCHULZ, E.: A demográfiai változások hatása a népesség családi állapot szerinti összetételére. Az 1991–1999 közötti események és előrejelzés 2005-re.

TEIBENBACHER, P.–HAAS, J.: A demográfiai átmenet modellje – maga is átmeneti állapotban? Stájerország példája 1870 és 1914 között.

DEMOGRÁFIA

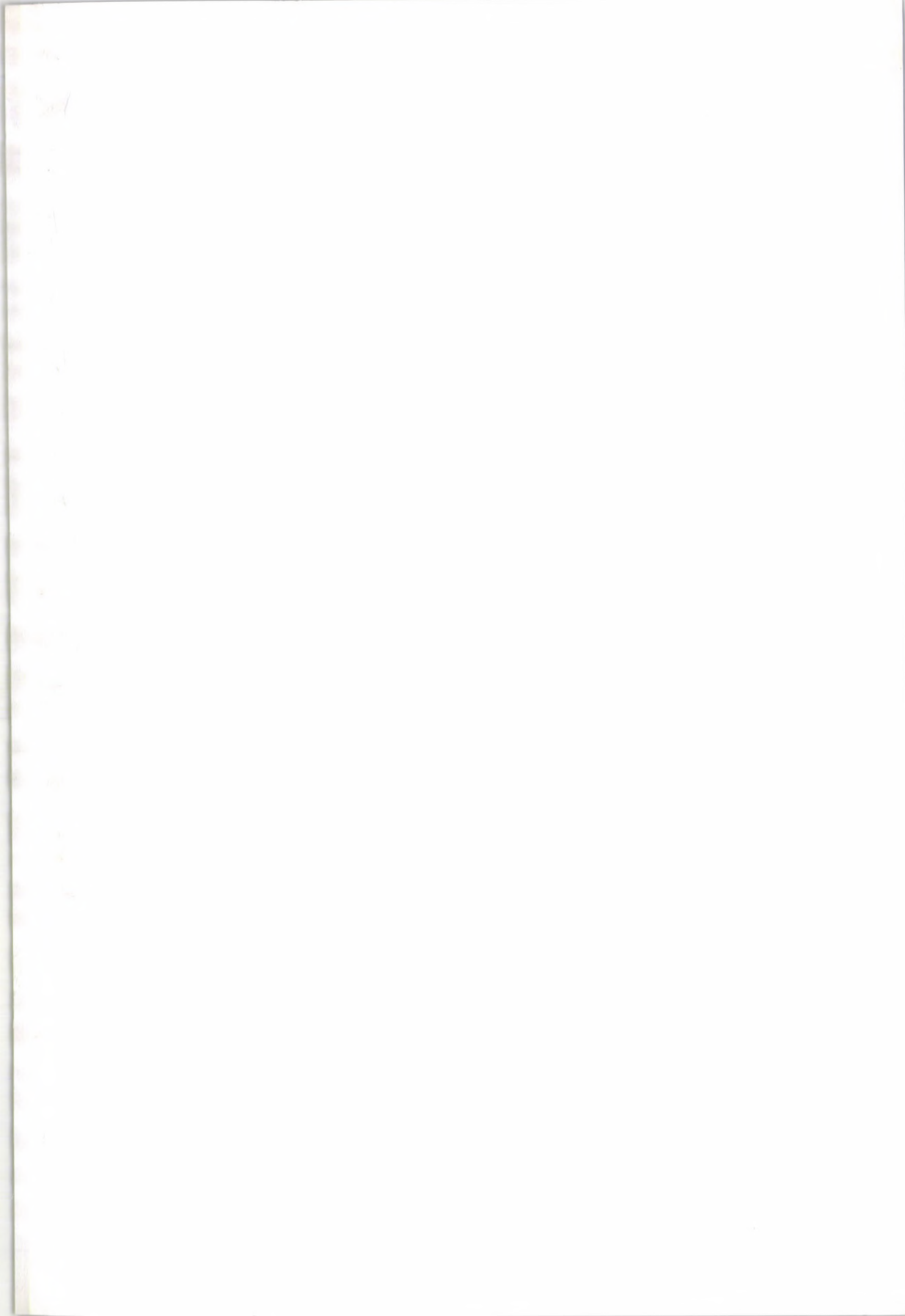
Megjelenik negyedévenként
Felelős szerkesztő: Kamarás Ferenc
Szerkesztőség: Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, XIV. Angol u 77.
Postai irányítószámunk: 1149
Telefon: 251-0288

Kiadóhivatal: 1149 Budapest, Angol u. 77.
Telefon: 383-3535 Fax: 383-3111
Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatója

Nyomdai megrendelés törzsszáma: - - - -

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál, a hírlapkézbetítőknél
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál
(HELIR, Budapest XIII., Lehel u. 10/a. – 1900)
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a
Postabank Rt.: 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizetési díj: félévre 520, – Ft, egész évre 1040, – Ft

Szedte: a Szerkesztőség

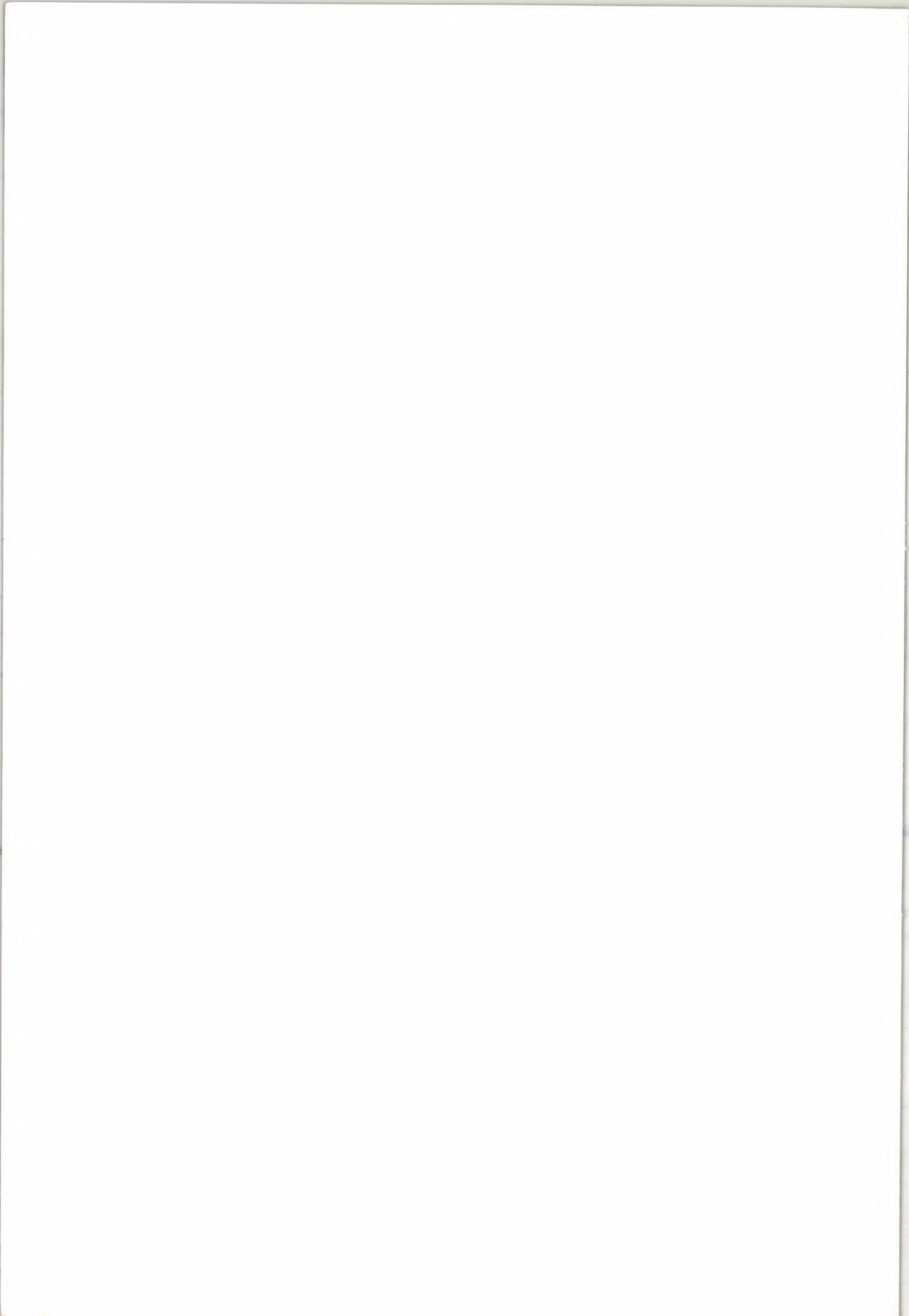

Ára: 260,- Ft

13

DEMOGRÁFIA

2003. XLVI. ÉVF. 2—3.

2003 OKT 14.

DEMOGRÁFIA

46. ÉVF. 2-3. SZÁM

BUDAPEST
2003

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, HABLICSEK LÁSZLÓ,
HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER, KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS
KOVACSICS JÓZSEF, MILTÉNYI KÁROLY, PONGRÁCZ TIBORNÉ
SCHULER DEZSŐ, VUKOVICH GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG:

KLINGER ANDRÁS főszerkesztő
KAMARÁS FERENC felelős szerkesztő
HABLICSEK LÁSZLÓ szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ANDRÁS KLINGER managing editor
FERENC KAMARÁS responsible editor
LÁSZLÓ HABLICSEK editor

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

OLVASÓSZERKESZTŐ:

TÁRKÁNYI ÁKOS

FELELŐS KIADÓ:

SPÉDER ZSOLT igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Dr. András Klinger*

Editorial Office: H-1149 Budapest, Angol u. 77.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Spéder Zsolt</i> : Gyermekvállalás szorító gazdasági körülmények, nyíló fogyasztási lehetőségek és bizonytalanság közepette	153
<i>Klinger András</i> : A budapesti kerületek halandósági különbségei	177
<i>Moksony Ferenc</i> : Születési régió és öngyilkosság: létezik-e az önpusztítás területi szubkultúrája?	203
<i>Hárs Ágnes</i> : A külföldi munkavállalók statisztikai számbavételének kérdéseiről	226

KÖZLEMÉNYEK

<i>Hablicsek László</i> : A népesség életpotenciálja	245
<i>Czékus Géza</i> : A házasságkötések demográfiai vonatkozásai Kishegyesen (Mali Idoš, Szerbia)	260

FIGYELŐ

Negyven éves a Népeségtudományi Kutató Intézet	276
Szakmai rendezvények az NKI 40 éves fennállásának alkalmából	278
A Népesedési Kormánybizottságról	282
Válaszúton: a népesedéspolitika helyzete a XXI. század elején	283
Könyvismertetés	286

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

<i>Caseli, G.</i> : Teaching demography: a number of priorities from the IUSSP Working Group. (A demográfia oktatása: néhány prioritás az IUSSP [Union for the Scientific Study of Population] munkacsoportja szerint.) <i>Genus</i> , 2002/3–4. 11–17. p. (Sz. K.)	289
<i>Teibenbacher, P.</i> – <i>Haas, J.</i> : Das Modell vom Demographischen Übergang – selbst im Übergang? Das Beispiel der Steiermark zwischen 1870 und 1914. (A demográfiai átmenet modellje – maga is átmeneti állapotban? Stájerország példája 1870 és 1914 között.) <i>European Journal of Population</i> , 2002/4. 325–351. p. (Sz. G. S.)	290
<i>Penev, G.</i> : Population by sex and age. (A népesség nem és kor szerint.) <i>Yugoslav Survey</i> , 2002/2–3. 3–16. p. (M. Á.)	291

- Goode, W. J.*: Family changes over the long term: A sociological commentary. (A család hosszú távú változásai: Szociológiai megjegyzések.) *Journal of Family History*, 2003/1. 15–30. p. (Sz. K.) 292
- Schulz, E.*: Auswirkungen des demographischen Wandels auf die Familienstandstruktur. Entwicklung 1991 bis 1999 und Vorausschätzungen bis 2005. (A demográfiai változások hatása a népesség családi állapot szerinti összetételére. Az 1991–1999 közötti fejlődés és becslések 2005-re.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/2. 213–245. p. (Sz. G. S.) 293
- Nazio, T. – Blossfeld, H-P.*: The diffusion of cohabitation among young women in West Germany, East Germany and Italy. (Az együttélés terjedése a fiatal nők körében Nyugat- és Kelet-Németországban, valamint Olaszországban.) *European Journal of Population*, 2003/1. 47–82. p. (M. Á.) 294
- Amato, P. R. – Johnson, D. R. – Booth, A. – Rogers, S. J.*: Continuity and Change in Marital Quality Between 1980 and 2000. (Folyamosság és változás a házasságok minőségében 1980 és 2000 között.) *Journal of Marriage and Family*, 2003/1. 1–22. p. (M. Á.) 296
- Burch, T. K.*: Teaching the fundamentals of demography: a model-based approach to family and fertility. (A demográfia alapjainak oktatása: a család és a termékenység modellszerű megközelítése.) *Genus*, 2002/3–4. 73–90. p. (Sz. K.) 297
- Murphy, M. – Knudsen, L. B.*: The intergenerational transmission of fertility in contemporary Denmark: the effects of number of siblings (full and half) birth order, and whether male or female. (A termékenység generációk közötti átadása a jelenkori Dániában: a testvérszám, a születési sorrend és a nemek hatásai.) *Population Studies*, 2002/3. 235–248. p. (M. Á.) 298
- Potter, J. E. – Schmertmann, C. P. – Cavenaghi, S. M.*: Fertility and development: Evidence from Brazil. (Termékenység és fejlődés: kutatási eredmények Braziliából.) *Demography*, 2002/4. 739–761. p. (Sz. K.) 299
- Gärtner, K.*: Differentielle Sterblichkeit – Ergebnisse des Lebenserwartungssurveys. (Differenciális halandóság – várható élettartam-felmérés eredményei.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/2. 185–211. p. (Sz. G. S.) 300
- Van Poppel, F. – Schellekens, J. – Liefbroer, A. C.*: Religious differentials in infant and child mortality in Holland, 1855–1912. (Vallási különbségek a csecsemő- és gyermekhalandóság terén Hollandiában, 1855–1912.) *Population Trends*, 2002/3. 277–289. p. (M. Á.) 301
- Goldman, N.*: Incorporating health into demographic training. (Az egészség bevonása a demográfiai képzésbe.) *Genus*, 2002/3–4. 91–107. p. (Sz. K.) 302
- Golini, A.*: Teaching demography of aging. (Az öregedés demográfiájának oktatása.) *Genus*, 2002/3–4. 135–163. p. (Sz. K.) 303

<i>Simmons, A. – Piché, V.: Teaching migration and globalisation. (A migráció és a globalizáció oktatása.) Genus, 2002/3–4. 109–133. p. (Sz. K.)</i>	304
--	-----

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demografie	306
Demography	306
European Journal of Population	307
Journal of Marriage and the Family	307
Population	308
Population and Development Review	309
Population Research and Policy Review	309
Population Studies	309
Population Trends	310

*Utánnymás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

<i>Zsolt Spéder</i> : Fertility behaviour in a period of economic pressures, growing opportunities and uncertainty	153
<i>András Klinger</i> : Mortality differences of the districts of Budapest	177
<i>Ferenc Moksony</i> : Place of birth and suicide in Hungary: is there a regional subculture of self-destruction?	203
<i>Ágnes Hárs</i> : Statistical review on problems of workers coming from abroad	226

ARTICLES

<i>László Hablicsek</i> : Life potential of the population	245
<i>Géza Czékus</i> : Demographic features of marriages in Kishegyes (Mali Idoš, Serbia)	260

CHRONICLE

Fourty years of the Demographic Research Institute	276
Professional program on the occasion of the 40 year Anniversary of the HCSO DRI	278
On the Government Commettee for Population Policy	282
On the crossroad: the situation of population policy at the begin of the 21 st century	283
Book review	286

REVIEW

ARTICLES

<i>Caseli, G.</i> : Teaching demography: a number of priorities from the IUSSP Working Group. <i>Genus</i> , 2002/3–4. 11–17. p. (<i>K. Sz.</i>)	289
<i>Teibenbacher, P. – Haas, J.</i> : Das Modell vom Demographischen Übergang – selbst im Übergang? Das Beispiel der Steiermark zwischen 1870 und 1914. (Model of the demographic transition – itself in transition? Example of Steiermark between 1870–1914.) <i>European Journal of Population</i> , 2002/4. 325–351. p. (<i>S. G. Sz.</i>)	290

<i>Penev, G.</i> : Population by sex and age. Yugoslav Survey, 2002/2–3. 3–16. p. (Á. M.)	291
<i>Goode, W. J.</i> : Family changes over the long term: A sociological commentary. Journal of Family History, 2003/1. 15–30. p. (K. Sz.)	292
<i>Schulz, E.</i> : Auswirkungen des demographischen Wandels auf die Familienstandstruktur. Entwicklung 1991 bis 1999 und Vorausschätzungen bis 2005. (Effect of demographic changes on the distribution of the population by family status. Estimations on the development for 2005.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/2. 213–245. p. (S. G. Sz.)	293
<i>Nazio, T. – Blossfeld, H-P.</i> : The diffusion of cohabitation among young women in West Germany, East Germany and Italy. European Journal of Population, 2003/1. 47–82. p. (Á. M.)	294
<i>Amato, P. R. – Johnson, D. R. – Booth, A. – Rogers, S. J.</i> : Continuity and Change in Marital Quality Between 1980 and 2000. Journal of Marriage and Family, 2003/1. 1–22. p. (Á. M.)	296
<i>Burch, T. K.</i> : Teaching the fundamentals of demography: a model-based approach to family and fertility. Genus, 2002/3–4. 73–90. p. (K. Sz.)	297
<i>Murphy, M. – Knudsen, L. B.</i> : The intergenerational transmission of fertility in contemporary Denmark: the effects of number of siblings (full and half) birth order, and whether male or female. Population Studies, 2002/3. 235–248. p. (Á. M.)	298
<i>Potter, J. E. – Schmertmann, C. P. – Cavenaghi, S. M.</i> : Fertility and development: Evidence from Brazil.) Demography, 2002/4. 739–761. p. (K. Sz.)	299
<i>Gärtner, K.</i> : Differentielle Sterblichkeit – Ergebnisse des Lebenserwartungssurveys. (Differential mortality – Results of the life expectation survey.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/2. 185–211. p. (S. G. Sz.)	300
<i>Van Poppel, F. – Schellekens, J. – Liefbroer, A. C.</i> : Religious differentials in infant and child mortality in Holland, 1855–1912. Population Trends, 2002/3. 277–289. p. (Á. M.)	301
<i>Goldman, N.</i> : Incorporating health into demographic training. Genus, 2002/3–4. 91–107. p. (K. Sz.)	302
<i>Golini, A.</i> : Teaching demography of aging. Genus, 2002/3–4. 135–163. p. (K. Sz.)	303
<i>Simmons, A. – Piché, V.</i> : Teaching migration and globalisation. Genus, 2002/3–4. 109–133. p. (K. Sz.)	304

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

Demografie	306
Demography	306
European Journal of Population	307
Journal of Marriage and the Family	307
Population	308
Population and Development Review	309
Population Research and Policy Review	309
Population Studies	309
Population Trends	310

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

GYERMEKVÁLLALÁS SZORÍTÓ GAZDASÁGI KÖRÜLMÉNYEK, NYÍLÓ FOGYASZTÁSI LEHETŐSÉGEK ÉS BIZONYTALANSÁG KÖZEPETTE¹

SPÉDER ZSOLT

Kiindulópontok

A házaspárok vagy élettársak mindig meghatározott társadalmi-gazdasági kontextusban döntenek arról, hogy vállaljanak-e gyermeket vagy sem, és ha igen, hányat és mikor. Az 1990-es években Magyarországon, de egész Kelet-Közép-Európában olyan mélyreható és gyors intézményes, szerkezeti, valamint értékbeli változások mentek végbe, amelyek új feltételrendszert teremtettek az egyéni és társadalmi cselekvésnek (Adamski et al., 2003). Ha a demográfiai magatartásnak van is némi időbeli tehetetlensége, a radikálisan új körülmények – ahogy a különböző cselekvéseméletek vallják – szinte szükségszerűen, módosítják a gyermekvállalás korábbi gyakorlatát (vö. *Leibeinstein* 1976, idézi *Andorka* 1987:63). A termékenység radikális visszaesése minden kelet-közép-európai országban bekövetkezett (*Rychtarikova*, 2001; *Kamarás*, 2003) és noha e csökkenés irányát tekintve egybe is esik az európai trendekkel (*Lesthaeghe, Moors*, 2000), érdemes részletesen megvizsgálni a Kelet-Közép-Európát jellemző sajátos körülményeket.

Az átalakuló kelet-közép-európai országok a nyugat-európai ipari társadalmakat tekintik követendő példának, azokat kívánják utolérni, behozni („catch up”), azok intézményeit veszik át, azok gazdaságához integrálódnak (*Zapf*, 2002 [1996]). Az intézményes megoldásokat, a társadalmi integráció mikéntjét tekintve megalapozottan beszélhetünk mintakövetésről, de jó okunk van azt is feltételezni, hogy a körülmények hasonulása nyomán az egyéni praxis szintén rokon mintát követ majd. Noha e hipotézis kiterjeszthető a gyermekvállalási magatartásra is, érdemes részletesen megvizsgálni, hogy az átalakulásban kibontakozó folyamatok hogyan hathattak a családformálódás alakulására. A tárgyalandó jelenségek ahhoz az időszakhoz köthetők, amikor a fordulat még nem zárult le, amikor a demográfiai viselkedés maga is változóban van. Ezért bár jelezzük a transzformáció révén megszülető viszonyok bizonyos vonatkozásait, itt nem áll módunkban arra a kérdésre válaszolni, hogy Magyarország és a kelet-közép-európai országok végül milyen mintát fognak követni.

¹ A kutatást az 5/128/2001. számú „A demográfiai folyamatok társadalmi-gazdasági beágyazottsága” című NKFP támogatta.

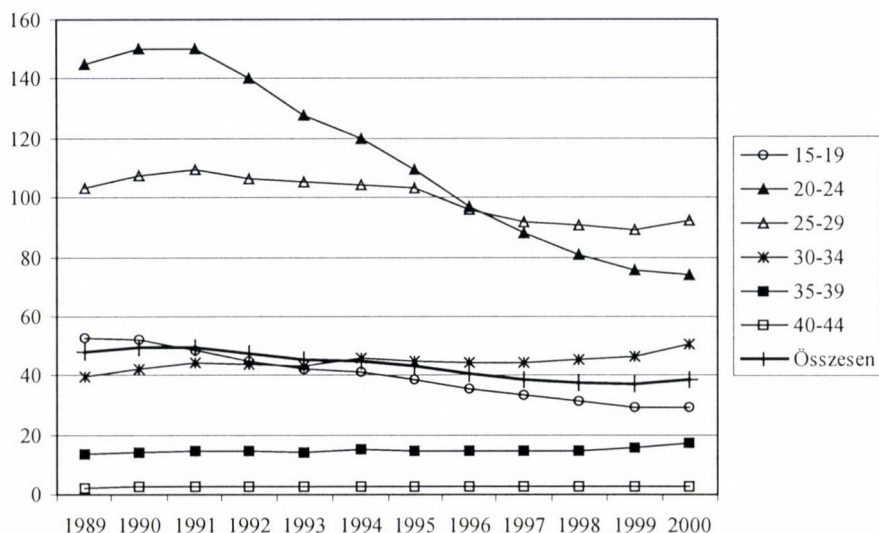
A teoretikusok szerint a szocializmusból a piacgazdaságba való kelet-közép-európai átmenet egyik leglényegesebb jellemzője az egyidejűség, azaz, hogy az átalakulási folyamatok a rendszer különböző szintjein és eltérő vonatkozásaiban párhuzamosan mentek végbe (*Offe*, 1991; *Zapf*, 1994). Ez a körülmény igen megnehezíti a hatásmechanizmusok feltárását. Kénytelenek vagyunk tehát részterületekre szorítkozni. Mi magunk a gazdasági rendszer átalakulására koncentrálunk; néhány olyan összefüggést kívánunk kiemelni, amelynek köze lehetett a születések számának radikális csökkenéséhez. Természetesen nem gondoljuk, hogy általában a strukturális viszonyok és köztük a gazdasági feltételrendszer direkt módon határoznák meg a demográfiai magatartást. Ugyanakkor feltételezzük, hogy ezeknek van támogató vagy gátló hatása. Részletesen a gazdasági teljesítmény csökkenésével (recesszió), az egyenlőtlenségek növekedésével, a munkapiac szerkezeti átalakulásával és lehetséges következményeivel foglalkozunk majd.

Jóllehet fontos és adekvát problémának tartjuk a családtámogatások rendszerének vagy a lakásrendszernek az átalakulását, nem is beszélve olyan folyamatról, mint az oktatás expanziója, ezeket itt nem tudjuk részletesen tárgyalni. Viszont – noha dolgozatunkban a *strukturális körülmények* elemzése hangsúlyosabb lesz – utalni kívánunk a gazdasági változashoz kötődő néhány *mentális* jelenségre is. Egyetértünk ugyanis azokkal, akik szerint a gyermekvállalási gyakorlat átformálódását a strukturális körülmények, illetve a norma és/vagy preferenciarendszer megváltozása egyaránt motiválta (*Lesthaeghe*, 1998, *Easterlin*, 1987; *Hobcraft – Kiernan*, 1995).²

A gyermekvállalás gyakorlatára ható gazdasági-szerkezeti átalakulás értelmezését a nem egyensúlyi piacok *Kornai*-féle elméletére alapozzuk (*Kornai*, 1980), és többször utalunk, természetesen az átalakulás körülményeire koncentrálna, *Easterlin* gondolatmenetére is (*Easterlin*, 1987). E két gondolkodási keret segítségével nagyon szemléletesen mutatható meg, hogy a rendszerváltozás utáni időszak gyökeresen új feltételeket teremtett a gyermekvállalási döntésekhez.

Az összefüggések taglalását megelőzően térjünk ki röviden a magyarországi termékenység alakulásának néhány jellemzőjére. A termékenység csökkenése 1992-ben indult el és 1999-ig tartott. Ahogy az ábránkból is látszik, a különböző kohorszok magatartása eltérő mértékben felelős a változásokért: a 20–24 évesek gyermekvállalási hajlandósága a felére esett vissza, és egyértelműen csökkent a 25–29 éveseké is. Ugyanakkor a 30 év fölöttieknél, különösen az évtized második felében, a gyermekvállalási kedv javulása volt tapasztalható. A teljes termékenységi arányszám az 1989-es 1,86-ról 2000-re 1,33-ra csökkent.

² Számunkra ez az értelmezési mód a társadalmi cselekvés durkheimi–mertoni tradíciójához köthető.

I. Ezer 15–44 éves nőre jutó élveszületések száma, 1989–2000
 Live births per 1000 women aged 15–44, 1989–2000

Csökkenő erőforrások és növekvő aspirációk

A transzformáció³ egyik leglényegesebb és legáltalánosabban megtapasztalt jelensége az anyagi helyzet romlása. A „transzformációs recesszió” (az átalakulás következtében visszaeső gazdasági teljesítmény és a rendelkezésre álló jövedelem apadása) minden kelet-közép-európai országot egyaránt sújtott. Magyarországon a gazdaság teljesítménye csak 2000-ben érte el az 1989-es szintet, az 1990-es évek közepén még annak csak alig több mint négyötödére rúgott (vö. I. táblázat). Mindezt tetézte, hogy egyidejűleg növekedtek az egyenlőtlenségek (lásd később) és igen magas volt az infláció. Valamennyi olyan koncepció szerint tehát, amelyben számottevő súlya van a tág értelemben vett anyagi körülményeknek (Easterlin, 1987; Hobcraft – Kiernan, 1985; Lesthaeghe 1998; Macura et al., 2000) a gyermekvállalás gyakoribb elhárítására kell számítanunk. Az átalakulás időszakában az érintetteknek e nélkül is igen nagy nehézséget jelentett anyagi-jóléti szintjük megőrzése, a születendő gyermek pedig

³ A szocialistából a kapitalista társadalomba való átalakulást tárgyaló irodalom használja a tranzíció kategóriáját, ami azonban a demográfiai elméletben is központi fogalom. Ebben a dolgozatban az 1990-es években végbemenő társadalmi változást „transzformációnak” nevezzük, míg az átmenetet (tranzíció) a demográfiai változások leírására tartjuk fenn.

jelentős részüknél a nehézségek fokozódásával járt (illetve járt volna). A „kriszishipotézist” megfogalmazó munkák e tényező mindent átható voltát hangsúlyozták (Macura et al., 2000).

1. A gazdasági teljesítmény és az egyenlőtlenségek alakulása Magyarországon, 1989–2000

Economic performance and the trend in inequalities in Hungary, 1989–2000

Év	GDP 1989=100	Egy főre jutó fogyasztás 1989=100	Decilis arány Felső/alsó
1987	–	–	4,6
1989	100	100	–
1990	96	96	–
1991	85	90	–
1992	82	90	6,0
1993	82	93	–
1994	84	93	–
1995	85	86	7,4
1996	86	83	7,5
1997	90	85	–
1998	95	89	–
1999	99	93	7,2
2000	104	98	7,6

A gyermekvállalás ellen ható erők számbavétele során – *Easterlin* gondolatmenetét követve – a romló életkörülmények mellett érdemes azt is figyelembe venni, hogy a szülőképes nemzedékeknek milyenek a jóléti aspirációi, milyenek az elképzeléseik a „jó életről”. Ebben az összefüggésben nem az a fontos, hogy az 1990-es években szülőképes korba kerülő nők már a „fogyasztói szocializmusban” szocializálódtak⁴, hanem az, hogy ekkora igen nagy tömegű kielégítetlen fogyasztói kereslet „halmozódott fel.” A hiánygazdaság árupiacát, ahogy azt *Kornai* pontosan leírja, a rossz minőségű termékek, a szűk kínálat és a kielégítetlen fogyasztói kereslet jellemezte (*Kornai*, 1980). Nem véletlen, hogy egy 1988-ban, azaz közvetlenül a fordulat előtt végzett felmérés szerint (*Andorka*, 1990: 1199) a magyarok döntő többsége elengedhetetlennek tartotta a gazdasági rendszer megreformálását (76%), míg a politikai rendszerrel kapcsolatban kevesebben (39%) gondolták ugyanezt. Egy másik vizsgálat szerint a rendszerváltással kapcsolatban a népesség 57%-ának várakozásaiban a gazdasági helyzet javulása 50%-ában fokozódó egyenlőség, 48%-ában pedig kisebb munkanélküliség szerepelt (*Róbert*, 1999). A transzformációt követően az

⁴ Azaz egyre magasabb fogyasztói aspirációkkal rendelkeztek.

addig felhalmozódott kielégítetlen kereslet túlkínálattal, árubőséggel találkozott. Noha a gazdasági recesszió logikája ennek általában ellentmond, a konszolidáció ismeretében mégsem meglepő, hogy a szűkülő erőforrások dacára nőtt a háztartások tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága (Bukodi, 2000).⁵ A fogyasztási szerkezet átalakulását vizsgálva a részletekre is fény derül. Eszerint az élelmiszerek rovására nőtt meg a tartós fogyasztási cikkekre fordított kiadások részaránya (Harcza – Vukovich, 1999). Kézenfekvő, hogy ezeket a jelenségeket tovább kell gondolni. Vajon nem tételezhetjük-e fel, hogy a közgazdasági megfontolásokat előnyben részesítő koncepcióknak megfelelően (lásd, pl. Crimmins et al., 1986) ezek a fogyasztási-felhalmozási kiadások versenyeztek a gyermekvállalásból eredő költségekkel? Továbbá: nem lehetséges-e, hogy az érintettek *először* a fogyasztási, felhalmozási céljaikat kívánták realizálni, hogy lehetővé tegyék a *majdani*, jövőbeli gyermekvállalást? Ha elfogadjuk Easterlin hipotézisét, hogy a fiatalok megfelelő anyagi kilátások, aspirációiknak megfelelő anyagi feltételek mellett vállalnak gyereket, akkor nem tévedhetünk nagyot, amikor kedvezőtlen objektív (recesszió) és szubjektív (aspirációk) körülményekkel, mint okokkal számolunk. Azt feltételezzük, hogy a gazdasági fordulat nyomán létrejött differenciált árupiaci túlkínálat vélhetőleg megemelte az aspirációkat, mégpedig éppen a szűkülő lehetőségek idején. Ebből logikusan következhet a *fogyasztási feszültségek* növekedése. Erre utalnak az egyéni boldogság és az anyagi elégedettség meghatározóit összehasonlító, egy korábbi kutatásunk eredményei (Spéder – Kapitány, 2002). E szerint az általános és az anyagi elégedettséget igen jelentősen és szignifikánsan befolyásolja az ún. státuszfeszültség, ami a tényleges és a méltányosnak tartott helyzet különbségéből adódik.

Sajnos nem rendelkezünk megfelelő adatokkal a preferenciarendszer változását illetően, így le kell mondanunk az olyan típusú elemzésről, amelyet például Crimmins és társai végeztek el (Crimmins, et al., 1991). Az általános értékvizsgálatokban használt Rokeach-teszt eredményeiben azonban mutatkozik olyan változás, amely a társadalmi sikerkritériumok módosulására utal. E kutatási tradíció szerint a modern ipari társadalmakra jellemző értékrendszer kialakulása, ha felemás módon is, de a szocializmus időszakában elkezdődött (Hankiss, 1983). Az 1990-es évek elején kisebb, de említésre méltó elmozdulás ment végbe (Füstös et al., 1994). Témánk szempontjából annak van nagy jelentősége, hogy az „anyagi biztonság”, a „kényelmes élet” célja a preferenciarendszerben fontosabb lett. A Rokeach-teszt által mért eltolódások – az objektív

⁵ Míg például 1987-ben a háztartások 27%-a rendelkezett automata mosógéppel, addig 1999-ben 54%-a; a videomagnókat tekintve 1%-ról 43%-ra, a színes TV-t tekintve 25%-ról 89%-ra változtak meg az arányok (Bukodi, 2000).

kritériumokhoz hasonlóan – a fogyasztás, az anyagi gyarapodás jelentőségének növekedését jelzik.⁶

2. Az értékpreferenciák változása: a Rokeach-teszt néhány kiválasztott elemének átlagos rangpontjaiban mutatkozó változás 1978 és 1993 között
Change in value preferences: change in the average ranking of selected elements of the Rokeach test between 1978 and 1993

Értékorientáció	1978	1982	1990	1993
Családi biztonság	5,2	5,3	3,9	4,6
Kellemes, élvezetes élet	8,2	8,7	6,8	6,5
Az elvégzett munka öröme	7,7	8,2	8,7	9,6
Társadalmi megbecsülés	8,8	9,2	11,1	10,5

Forrás: Füstös et al., 1994.

Mindent egybevetve arra következtetünk, hogy a gazdasági átalakulás a családok nagy többségében anyagi megrendüléssel járt, ugyanakkor az anyagi aspirációk megemelkedése fogyasztási feszültségeket gerjesztett, ami kedvezőtlen körülményeket teremtett a gyermekvállaláshoz. A gazdasági feltételek negatív hatására más kutatók is rámutatnak, így fontos szerepet játszik a „kri-zishipotézis” megfogalmazóinak gondolatmenetében (Macura et al., 2000).

A jóléti helyzetek differenciálódása

Az 1990-es évtized nemcsak a gazdasági recesszióknak és stagnálásnak, de az *anyagi és jóléti pozíciók differenciálódásának*, a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésének az időszaka is. Az utóbbi gyors kibontakozásának jele, hogy míg az 1980-as évek elején a társadalom legalsó és legfelső tizede közötti jövedelmi különbségek négyszeresek voltak, addig 10 évvel később közel nyolcszorosak⁷ (vö. *1. táblázat*). Hasonló ütemben terjedt a relatív szegénység, az abszolút szegénység pedig még ennél is sokkal gyorsabban. Volt-e, lehetett-e mindennek hatása a gyermekvállalási magatartásra? Sajnos e kérdés megvála-

⁶ Noha e dolgozatban nem tudunk választ adni, mindenképpen fel kell vetni a kérdést: vajon a jelzett folyamatok hogyan illeszthetők be a materialista és a poszt-materialista értékvilág viszonyának alakulásba? A 1990-es évek magyarországi folyamatai igen vegyesek, de inkább a materialista értékvilág erősödésére, fennmaradására utalnak. Nem tudjuk, azért-e, mert a szocializmusban az értékváltozás egy későbbi stációt előlegezett meg, és a fogyasztói társadalom realizálódásával a kölcsönös megfelelés helyreállt, vagy éppen annak a kifejeződése, hogy más európai országokhoz hasonlóan nálunk is a „vegyes” értékvilággal rendelkezők nyertek teret (vö: *Hradil*, 2002:36).

⁷ A jövedelemegyenlőtlenségek alakulásáról lásd *Tóth* (2002) tanulmányát.

szolásában is inkább a feltételezésekre kell hagyatkoznunk. Induljunk ki abból a korábbi tételünkből, hogy az egyenlőtlenség növekedése a családok financiaális pozíciójában bekövetkező változásokban is megmutatkozott: az átlagnál jobban szegényedők helyzete a makroadatokból következőnél is válságosabb volt, míg a másik póluson (talán) nem jelentkeztek a taglalt zavarok. Vagyis ha reálisak a feltételezéseink, akkor az anyagi erőforrások szűkülése differenciáltan érintette a népességet, ami a gyermekvállalási magatartást is differenciálhatta. *Ceteris paribus* a jómódúak körében több, a hátrányos helyzetűek csoportjából pedig kevesebb gyermeknek kellett volna születnie. Hogy az anyagi differenciálódásnak volt-e ilyen hatása, arra nincsen bizonyítékunk. Sőt, néhány ismert adat mintha ellentmondana ennek.

Ha a 18–49 év közötti egyes kohorszokat anyagi helyzetük szerint tagoljuk, azt látjuk, hogy az alsó jövedelmi kvintilisbe tartozók gyermekszáma sokkal magasabb, mint a felső kvintilisbe kerülteké (3. táblázat).⁸ Az adatokból azonban az is látható, hogy az életkor előrehaladtával a jóléti helyzet szerinti különbségek kevésbé befolyásolják az átlagos gyermekszámot, ám a hatás nem tűnik el. Sajnos adataink *ex post* jellegűek, így nem tudhatjuk, hogy az érintett családoknak milyenek voltak a gyermekvállalás előtti (*ex ante*) anyagi körülményeik. Nem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül, hogy bár a gyermek születése a fogyasztási szükségletek vele járó növekedése folytán csökkenti az anyagi jólétet, ugyanakkor adaptációra, például többletjövedelem megszerzésére sarallhat.

Módosul a képünk, ha az átlagos gyermekszámot a jövedelemszerző képességgel szoros kapcsolatban álló iskolai végzettség függvényében vizsgáljuk. Ennek a tényezőnek megvan az az előnyös tulajdonsága, hogy a mai viszonyok mellett – jól azonosítható életszakaszt követően – Magyarországon lényegesen nem változik, és semmiképpen nem tételezhető fel, hogy az esetleges változás éppen a gyermekvállalás hatására következik be,⁹ ennél fogva inkább *ex ante* típusú változó. A nőket tekintve úgy tűnik, hogy az iskolai végzettség növekedésével csökken a gyermekszám, ám a 40–49 éves korcsoportban a közép- és a felsőfokú végzettségűek között már nincsen különbség. Ami a férfiakat illeti, esetükben már a harmincévesek generációjában is a középfokú végzettséggel rendelkezők gyermekszáma a legalacsonyabb, a 40–49 évesek között viszont a legiskolázottabbnak van a legtöbb gyermekük.

⁸ Adatainkat az „Életünk fordulópontjai” című, 2001/2002-ben lefolytatott vizsgálatból vettük. 16 394 18–75 éves személyt kérdeztünk meg a demográfiai viselkedésük legfontosabb összetevőiről. (A kutatásról részletesebben lásd: *Spéder*, 2002). Itt azért foglalkozunk csak az ötven évesnél fiatalabbakkal, mert az átalakulás az ő gyermekvállalási gyakorlatukat érintette. A különböző ismérvek szerinti elemszám-különbségeket az okozza, hogy egyes kérdésekre (pl. jövedelem) nem mindenki válaszolt.

⁹ Bár arra is van példa, hogy a nők a gyermekgondozási szabadságot továbbképzésre használják.

Ennél is világosabban látszik az iskolai végzettség befolyása, ha a vizsgálatba bevonjuk az 1990-es töréspontot (5. táblázat). Az 50 évesnél fiatalabbak korcsoportjából kiválasztottunk olyan interjúalanyokat, akiknek 1990 előtt nem volt gyermekük és olyanokat, akiknek egy gyermekük volt. Ezt követően megvizsgáltuk, hogy miben különböznek a közülük gyermekeket vállalók és a nem vállalók. A képzettséget tekintve az látszik, hogy a legmagasabb iskolai végzettség a nők esetében nem hátráltatja a gyermekvállalást, sőt azoknak, akiknek már 1990 előtt volt egy gyermekük, az átalakulás időszakában az átlagost meghaladó valószínűséggel újabb született. A férfiaknál szintén látható a magasabb iskolai végzettség pozitív hatása. A gyermeket nem vállalók között mind a férfiak, mind a nők közül az érettségivel rendelkezők szerepelnek átlag feletti részarányban.

3. *Átlagos gyermekszám korcsoportok, nemek és a háztartási jövedelem alapján számolt kvintilisek szerint*
Average number of children by income quintiles in different age groups and gender

Jövedelmi ötödök	18–29		30–39		40–49	
	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi
Legalsó	0,94	0,70	2,21	1,80	2,41	1,84
2.	0,79	0,38	1,85	1,56	1,97	1,67
3.	0,44	0,23	1,80	1,44	1,84	1,80
4.	0,37	0,13	1,50	1,17	1,70	1,72
Legfelső	0,17	0,11	1,17	0,83	1,66	1,65
Átlag	0,54	0,29	1,77	1,36	1,94	1,74
N=	1681	1715	1274	1261	1542	1460

Forrás: „Életünk fordulópontjai” 2002, saját számítás.

4. *Átlagos gyermekszám korcsoportok, nemek és a képzett iskolai végzettsége szerint*
Average number of children by level of education in different age groups and gender

Iskolai végzettség	18–29		30–39		40–49	
	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi
8 osztály	0,95	0,52	2,33	1,58	2,27	1,68
Szakmunkás	0,75	0,28	1,83	1,35	1,94	1,71
Érettségi	0,27	0,13	1,61	1,16	1,75	1,71
Felső	0,30	0,23	1,34	1,25	1,71	1,90
Átlag	0,39	0,26	1,74	1,32	1,92	1,73
N=	1987	2068	1412	1430	1709	1626

Forrás: „Életünk fordulópontjai” 2002, saját számítás.

5. Az 1990-es átalakulás előtti és utáni gyermekszám szerint kialakított családdinamikai tipológiába tartozó 50 év alatti népesség megoszlása iskolai végzettség szerint

Distribution of types of childbearing dynamics by level of education and gender (>50)

	8 osztály	Szakmunkás-képző	Érettségi	Főiskola/egyetem	Esetszám
--	-----------	------------------	-----------	------------------	----------

Férfiak

1990 előtt nem volt gyermeke és 1990 után

nem született gyermeke	16,9	34,6	39,2	9,2	2415
1 gyermeke született	16,3	41,2	32,5	11,1	505
2–3 gyermeke született	18,9	41,4	23,0	17,1	492

1990 előtt egy gyermeke volt és 1990 után

nem született több gyermeke	18,7	50,5	23,1	7,8	386
született még gyermeke	11,3	48,1	23,9	16,7	318
Összesen	16,7	38,7	33,7	10,8	4116

Nők

1990 előtt nem volt gyermeke és 1990 után

nem született gyermeke	13,2	15,1	54,1	17,7	1704
1 gyermeke született	13,0	28,7	39,2	19,0	630
2–3 gyermeke született	21,7	27,5	32,5	18,3	578

1990 előtt egy gyermeke volt és 1990 után

nem született több gyermeke	22,3	23,2	40,6	13,9	409
született még gyermeke	18,0	25,6	35,5	20,9	363
Összesen	15,9	21,3	44,8	17,9	3684

Forrás: „Életünk fordulópontjai” 2002, saját számítás.

Mielőtt megfogalmaznánk záró hipotéziseinket a differenciálódásról, röviden érintsük ennek egy olyan mozzanatát, amely az 1990-es években kumulálódott, és egész Kelet-Közép-Európára jellemző (UNICEF, 2000.; Spéder, 2002.; Stanovnik et al., 2001).

A térség társadalmi-gazdasági rendszerváltozásának nagy vesztesei a gyermekek: relatív anyagi pozícióik az adott időszakban szinte folyamatosan romlottak, szegénységkockázatuk megduplázódott, és az átlagosnak is a kétszeresére emelkedett (6. táblázat). A trend mögött – nagyon leegyszerűsítve – a családi támogatások értékvesztése és a gyermekes családok munkajövedelmeinek csökkenése állt. Nemcsak a gyermekvállalási hajlandóság esett tehát vissza, hanem a megszülető gyermekek helyzete is romlott. Jóllehet a legrosszabb helyzetű társadalmi csoportok szülési kedve átlag feletti, ám a szegény gyermekek számának növekedése ugyanúgy származhat az éppen a szegénységhatár felett, illetve a középben elhelyezkedő felnőttek gyermekvállalásából is. Ha az alsó-közép társadalmi helyzetűek esetében a szülés elszegényedést hozhat magával, nem kell-e arra gondolnunk, hogy a tudatos gyermekvállalási döntések

meghozatala során e kockázatok csökkentésének igénye is szerepet, mégpedig gátló szerepet játszik?

6. A szegény személyek aránya az egyes korcsoportokban
1992 és 2000 között (%)

(az átlagos ekvivalens jövedelem 50 százaléka alatt)

The proportion of poor persons in the different age groups
between 1992 and 2000 (%)

(poverty line: below 50% of the average equivalent income)

Korcsoportok	Szegények részaránya				
	1992	1994	1996	1997	2000
0–2	15,1	22,8	29,7	33,7	20,7
3–6	13,7	11,7	24,7	26,0	19,2
7–14	12,0	16,4	21,6	22,3	19,5
15–19	13,0	15,9	19,1	18,2	18,9
20–29	11,3	9,5	13,2	15,2	11,1
30–39	7,7	13,4	13,6	12,1	12,2
40–49	7,3	9,3	15,5	12,1	12,5
50–59	7,4	11,3	7,3	8,6	8,8
60–69	10,5	7,4	4,3	2,7	6,1
70–	11,1	9,1	8,9	4,3	5,3
Összesen	10,1	11,6	14,9	12,3	11,9

Forrás: saját számítás, MHP 1–6. hullám (1992–1997), Szívós-Tóth (2000) i. m. 54. p.

A fenti kérdéseink megválaszolására, az *ex ante* és az *ex post* helyzet összehasonlítására reményeink szerint több lehetőségünk lesz a 2001-ben indult „Életünk fordulópontjai” vizsgálat második hullámát követően¹⁰. Annak a jelenségnek a magyarázatára, hogy éppen a jómódúak és a közepes helyzetűek gyermekszáma alacsonyabb, három feltételezést tudunk megfogalmazni.

1. A relatíve előnyös helyzetűek azért nem vállaltak gyereket, illetve több gyermeket, mert fogyasztási aspirációik¹¹ az átlagnál is jobban erősödtek és/vagy a számukra megnyíló lehetőségek (karrier, vagyoni akkumuláció) az átlagnál is nagyobb erőbefektetést, időfelhasználást kívántak.¹² Nem zárható ki például, hogy az előnyös helyzetben lévők úgy érezték, hogy vagyonosodásra, karrierre „csak most”, mindent kihasználva nyílik lehetőség, ezért minden mást (így a gyermekvállalást is) el kell halasztani.

¹⁰ Az MHP mintája e célra kicsi, és elemzéseink nem hoztak eredményt.

¹¹ Itt a fogyasztási-felhalmozási kiadásokon túl a szabadidős fogyasztásra is gondolni kell.

¹² Erre utalnak *Utasi* kutatásai az ügyvédekről (*Utasi*, 2000).

2. A hátrányos helyzetben élők gyermekvállalási magatartása esetleg kevésbé racionális¹³ és/vagy az ő számukra a mindegyiknek azonos összegű juttatást nyújtó családpolitikai ellátások éppen ösztönzőleg hatottak, illetve egyenesen a megélhetés stabil forrásaként funkcionáltak.¹⁴
3. A közepes jövedelemmel rendelkezők viselkedését jellemezheték leginkább az e témakör indításaként leírt általános összefüggések. Vajon nem ők voltak-e azok, akik (új) gyermek nélkül tarthatták meg a kétkeresős családmódot, és ennek révén alkalmazkodhattak a megváltozott feltételekhez? Ugyanakkor, ha mégis a gyermekvállalás mellett döntöttek, ők, illetve gyermekeik váltak nagy eséllyel szegényé. A férj keresőtevékenységét intenzifikáló aktív adaptáció azonban esetükben sem zárható ki. Ne felejtjük el, hogy a szegényeket és az alsó-középjövedelmi helyzetűeket elválasztó határ körül a népesség aránytalanul nagy hányada tömörül, és viszonylag kevés jövedelem kiesése is pozícióváltással járhat.

A differenciálódás lehetséges hatásait illetően tehát sokkal több a kérdés és feltételezés, mint a válasz, és a további kutatások elengedhetetlennek tűnnek. Az mindenesetre nehezen képzelhető el, hogy az egyenlőtlenségeknek és a különbségeknek az átalakulás során végbement erőteljes növekedése érintetlenül hagyta volna a korábbi évtizedek viszonylag stabil tendenciáját, tudniillik a családmódot homogenizálódását.

A munkapiac átalakulásának lehetséges hatásai

A demográfiai, közgazdasági és szociológiai szakirodalomban szinte közhely, hogy a gyermekvállalási kedv csökkenése oksági összefüggésben van a nők fokozódó munkavállalásával. Az oksági magyarázat általában a nők növekvő munkavállalási hajlandóságából következtet a korábbi gyermekvállalási gyakorlat feladására, a gyermekvállalási hajlandóság csökkenésére. Ám olyan koncepciókat is ismerünk, amelyek szerint a két jelenség mögött közös okként az értékrendszer átalakulása, vagy az anyagi körülmények szorítása áll. E közlések közvetlenül nem, csak némi módosítással alkalmazhatók a volt szocialista országokra. Ezekben a teljes foglalkoztatás a transzformációt megelőzően a nőkre is kiterjedt. A fordulat után azonban a női munkavállalás visszaszorult, ugyanakkor a szülések száma is esett. A két trendnek ez a viszonya nem felel meg az elképzeléseknek. Vajon a munkapiac összehúzódása és szerkezeti átalakulása milyen módon teremtett új feltételeket a gyermekvállalásról döntő

¹³ Erre utal a házasságon kívül szülő nők 1996-os vizsgálata (S. Molnár et al., 1998; Pongrácz, 2002).

¹⁴ Az utóbbi hipotézist Gyenei (2000) fogalmazta meg.

érintettek számára, vagy a munkapiac milyen hatásokat közvetített aktív, illetve passzív szereplői felé? Noha a kérdés átfogó taglalására nincsen módunk, néhány összefüggésre szeretnénk ráirányítani a figyelmet.¹⁵

A munkapiac egyszerre gazdaság- és társadalomintegráló tényező, központi szerepet tölt be a foglalkozási státusok és anyagi javak egyének és társadalmi csoportok közötti elosztásában és az életút szerinti tagolásában. Működésének szociológiai és közgazdasági leírása sokat segíthet a termékenység alakulásának megértésében. Mi itt csak egy megközelítést, a *nem egyensúlyi piacok* koncepcióját idézzük fel, amelyet alkalmasnak tartunk annak megvilágítására, hogy miért csökkent a termékenység Kelet-Közép-Európa országaiban.

A munkapiac, bár korlátozott formában, állami tulajdonon alapuló redisztributív gazdaságban is funkcionált, mint allokációs mechanizmus, mégis alapvetően különbözött a magántulajdonon alapuló piaczgazdaság ugyanezen intézményétől. *Kornai* értelmezése szerint (*Kornai*, 1972; 1980) a szocialista gazdaság munkapiaca „kínálathiányos”, „túlkeresleti”, „szívásos”, míg a piaczgazdaságé „kereslethiányos”, „túlkínálati”, „nyomásos” jellegű. E felfogás szerint tehát a kereslet és kínálat soha sincs teljes egyensúlyban. Míg azonban munkapiaci túlkereslet esetén a kínálati oldal, azaz a munkavállaló van erőfölényben („a munkaadók keresik a munkavállalók kegyeit”), addig a túlkínálat mellett a munkaadók vannak erőfölényben, ők válogatnak a munkára jelentkező munkavállalók között. Éppen ezért az előbbi esetben a munkavállalónak könnyű engedményeket elérnie vagy kicsikarnia, míg az utóbbi esetben a munkaadó diktál, ő határozza meg a munkavállalás feltételeit, elképzelése, szükségletei szerint válogathat a potenciális munkavállalók között (*Kornai*, 1980: 7. fejezet). A transzformációt követően tehát nem egyszerűen arról volt szó, hogy az átalakulás időszakában elkerülhetetlenül adódó piaci zavarok miatt a munkavállalóknak átmenetileg szűkülő munkakínálat mellett kellett a pozícióikat megvédeniük és megtartaniuk, hanem *minőségileg új munkapiacon kellett helytállniuk*.

A munkapiac leírt állapotváltozásának, transzformációjának messzemenő következménye lehet a gyermekvállalási magatartásra is. A korábbi erőfölényes helyzetből kiszolgáltatott pozícióba került munkavállalónak csökken az a lehetősége, hogy a közvetlen jövedelemszerzésen túlmutató érdekeit, így a családi, szülői szerepeiből következő igényeit a munkaadóval szemben érvényesítse. Feltételezhető tehát, hogy az 1990-es évek munkapiacán sokkal nehezebb a család és a munka szempontjainak összeegyeztetése, mint az 1980-as évek második gazdaságával összefonódott redisztributív hiánygazdaságában, pontosabban sokkal kisebb az esélye annak, hogy a család szempontjai érvényesüljenek. Azaz: a hiánygazdaságban a munkavállalók meghatározott korlátok között

¹⁵ A munkapiac egyes hatásainak az itteninél részletesebb kifejtését lásd *Spéder* (2002).

érvényesíteni tudták egyéni érdekeiket, a magántulajdonon alapuló piacgazdaságban azonban alkuhelyzetük sokkal gyengébb.¹⁶

A munkapiac hatásáról hiteles képet leginkább olyan vizsgálatokból nyerhetünk, amelyek a gyermeket vállaló, illetve nem vállaló nők munkapiaci helyzetét vetik össze (*Hoem–Hoem*, 1988, *Witte–Wagner*, 1994).¹⁷ Az előbbiekről a *népmozgalmi adatok* is adnak információt: tudjuk, hogy 1990 és 2000 között a gyermeket vállaló nők között 80-ról 60 százalékra csökkent a foglalkoztatottak, 10-ről 15 százalékra nőtt a háztartásbeli, és 7-ről 12%-ra az anyasági ellátáson lévő anyák hányada. 1993 óta pedig a munkanélküliek gyermekvállalása is releváns kérdéssé vált. Az összes gyermekszületést tekintve 1993-ban a munkanélküli anyák aránya 9,18 százalék, 2000-ben 6 százalék (*Spéder*, 2002:14.). A foglalkoztatási rendszer átalakulásának hatását azok a mutatók képezik le pontosabban, amelyek a népmozgalmi adatok és a munkaerő-felvétel egybevetése révén állíthatók elő. Így meghatározhatjuk, hogy egy kategóriába tartozó ezer propagatív korú nőre mennyi gyermekszületés jut. A különböző felvételek kategorizálási rendje sajnos nem azonos. Ezért a gyermeket vállaló anyákat három csoportba kellett összevonnunk, és ezekre nézve határozhattuk meg az ezer nőre jutó születési arányszámokat (*7. táblázat*).

Milyen alapvető tendenciákat olvashatunk ki a standardizált adatokból? Az első szembetűnő eredmény, hogy az ezer, azonos munkapiaci kategóriába sorolt szülőképes korban (15–39 év) lévő nőre jutó gyermekvállalás minden státust tekintve egyértelműen *visszaesett*. Másrészt a visszaesés *időzítése és mértéke* az aktivitási státusok szerint *eltérő volt*.

7. Ezer 15–39 éves, meghatározott gazdasági aktivitási státussal rendelkező nőre jutó élveszületés, 1993–2000

Live births per 1000 women in the 15–39 age group by economic status, 1993–2000

Év	Foglalkoztatott	Gyes/gyed	Inaktív	Összesen
1993	76,45	51,35	45,52	63,02
1994	78,37	50,82	43,93	62,21
1995	76,37	48,11	43,64	60,34
1996	73,08	38,74	44,74	56,88
1997	69,37	34,65	46,08	54,53
1998	68,57	36,90	44,26	53,77
1999	66,63	49,01	38,67	53,50
2000	69,34	47,54	40,10	55,39

¹⁶ Még nyugati kollégáikénál is gyengébb a pozíciójuk, mert ott általában szélesebb körű a szakszervezeti mozgalom.

¹⁷ Az „Életünk fordulópontjai” című vizsgálat második/több hulláma után ezek elemzésére is több lehetőségünk lesz.

A *foglalkoztatottak* gyermekvállalási hajlandósága lassan, ám folyamatosan csökkent. 1993-ban ezer ilyen státusú nőre 76,4, 2000-ben 69,3 gyermek jutott. A mélypont 1999-ben következett be 66,6 gyermekkel. Eszerint a gyermeket vállalók között nyilvánvalóan nem csak azért szorult vissza a foglalkoztatottak részaránya, mert csökkent az anyák munkapiaci jelenléte, de azért is, mert *a munkapiacra aktív nők gyermekvállalási hajlandósága szintén gyengült*. Érdeemes felhívni a figyelmet arra, hogy 1993 és 1994 között ez a jelenség még nem mutatkozott, a csökkenés csak 1994-ben indult el, majd 1995 után felerősödött és 1999-ig tartott. 2000-ben viszont már közel hárommal emelkedett az ezer foglalkoztatott nőre jutó újszülöttek száma.

Adatrendszerünk korlátaiból adódóan a foglalkoztatotti pozíciók kívül két társadalmi státust tudunk megkülönböztetni: a kisgyerek(eik)et különböző anyasági ellátásban részesülve otthon nevelőket, illetve az egyéb státusban lévőket. Az *anyasági ellátásban* részesülők gyermekvállalási hajlandóságának tendenciája erőteljesen eltér a foglalkoztatottakat jellemző trendtől (7. táblázat). Szülési kedvük 1995-ig gyakorlatilag nem csökkent, ugyanakkor érdemben nem is nőtt: 50 gyermek/ezer fő körül mozgott. Vagyis azok a nők, akik a kilencvenes évek elejéig megkezdték anyai karrierjüket, második, esetleg harmadik gyermekre is vállalkoztak. 1995-öt követően ez a mutató 10-et esett, a minimumot 1997-ben érte el 34,6-os arányszámmal. Az 1995–1997 közötti időszak 35–38 ezrelék körüli értékei mind az azt megelőző, mind pedig az azt követő arányszámoktól különböznek. 1999-ben aztán egy igen erőteljes növekedés következett (49-es arány), ami a következő évben hasonló szinten stabilizálódott. 2000-ben ezer anyasági segélyen lévő 15–39 éves nőre 47 születés jutott. A trendváltások nagyon pontosan köthetők családpolitikai intézkedésekhez. Az 1995-ben bevezetett Bokros-csomagnak része volt a családtámogatási rendszer erőteljes átalakítása (a gyed megszüntetése) is, ami nyilvánvalóan megrendítőleg hatott a szülési kedvre, visszafogta a többedik gyermek vállalására irányuló terveket. Az 1998-as kormányváltást követően az anyasági ellátásokban részesülő nők demográfiai magatartása az 1995 előtti gyakorlatra emlékeztetett. Mindezek alapján alapos okunk van feltételezni, hogy az *anyasági segélyen élők reagálnak legérzékenyebben a családpolitika változásaira*.

Az *egyéb státusban* gyermeket vállalók csoportja igen heterogén – sajnos össze kellett vonnunk a munkanélkülieket, az eltartottakat (pl. diákokat), a háztartásbelieket, az inaktív keresőket, ezért róluk szólva igen óvatosan kell fogalmaznunk. Az ezer inaktív nőre jutó élveszületések arányszámainak alakulása nem egyenletes, sőt igencsak hullámzónak látszik. Ám azt is rögtön megállapíthatjuk, hogy a legnagyobb eltérés alatta marad annak, amit a másik két gazdasági státusban mértünk. Ha számításba vesszük az ugyanerre az időszakra tehető magyarországi felsőoktatási expanziókat azt a következményét, hogy a húszas éveik elején járó nők nagyobb hányadát köti le az iskolarendszerű tanulás, akkor nem irreális azt feltételeznünk, hogy a háztartásbeliek és/vagy a mun-

kanéلكüliek között – a munkavállalói szerep helyett „önként” vagy „kényszerből” ezt választva – emelkedett az anyaságot vállaló nők részaránya.

Vajon a fenti statisztikai tények leképeződnek-e az értékvilág változásában (is), legyen szó akár a munkahely biztonságáról, akár a munkapiac és családi szerep összeegyeztetéséről? Sajnos a rendelkezésre álló adatok másodelemzése csak sejtések, illetve további kérdések megfogalmazásához ad elégséges támpontot. Az ISSP három modulja a „Család” nevet viselte, és többek között foglalkozott a nők munkavállalói, anyai és házastársi szerepei összeegyeztettségével¹⁸. A vizsgált időszak hosszára (1988–2002) és az átalakulásnak az élet szinte minden mozzanatát érintő hatására gondolva feltételeztük, hogy az érintettek gondolkodásában is (mélyreható) átalakulásnak kellett végbemennie. A 8. táblázatban bemutatott arányszámok azonban csak kisebb módosulásokat jeleznek. Ám ha figyelembe vesszük, hogy a vizsgálatban alkalmazott állítások sok szempontból rendszereket átívelő, állandó érvényű társadalmi szerepeket fogalmaznak meg, továbbá hogy az ezekben rejlő értékek és attitűdök az életút folyamán „megcsontosodhatnak”, akkor a 10 százalékos eltéréseket számottevőnek tarthatjuk.

Az eredmények arra utalnak, hogy a vizsgált időszakban további teret nyert a modern szerepfelfogás. Ám ez a folyamat nem volt töretlen, a rendszerváltozás kezdeti éveiben inkább az ellentétes tendencia, a hagyományos szerepfelfogás erősödött meg. Bár az egyes állítások más hangsúlyt kaphattak 1988-ban, a teljes foglalkoztatás, illetve 2002-ben, a munkapiac összeszűkülését követően, úgy tűnik, hogy mindkét nem képviselői körében nőtt azok részaránya, akik a nők kettős szerepét elfogadják. Ugyanakkor változatlan és igen jelentős azok hányada (a nők és férfiak fele), akik a háztartásvezetést („A háziasszonyi teendők ellátása...”) kizárólagosan női funkciónak tekintik. Mindezenközben a nők keresőmunkájának elengedhetetlen volta is egyértelműen kitűnik. A szerepek hagyományos elkülönítésével a nők kisebbsége ért egyet. Ebben és a szerepkonfliktusokat illetően is az 1990-es évek elején mutatkozott bizonyos ellenirányzat: mind a nők, mind pedig a férfiak körében terjedni látszott a hagyományos felfogás. Rövid időre elfogadottabbá vált, hogy a család és a gyermek megsínyli a nő munkavállalását. Ám emlékezzünk, 1994-ben alig egy évvel vagyunk a tömeges munkanélküliség időszaka után. Vajon nem lehet-e, hogy ez a társadalmi tapasztalat adaptív célzattal átalakította az attitűdöket (*Lesthaege–Moors*, 2002)? Vagy talán annak tudható be a korábbi trend megtörése, hogy azok, akik esetében a női munkavállalás a szocializmus kényszere volt, a fordulatot követően az általuk preferált modell felé fordultak? A kérdésekre egy részletesebb elemzés talán majd választ ad, annyit azonban mindenképpen rögzíthetünk, hogy a rendszerváltozás az értékeket és az attitűdöket

¹⁸ Köszönettel tartozom *Blaskó Zsuzsa* kollégámnak az ISSP adatok elemzésében nyújtott segítségéért.

átalakító folyamatokat gerjesztett, amelyek azonban eddigi ismereteink szerint átmeneti hatásúak.

Egy 1998-ban Magyarországon végzett empirikus felvétel adatai szerint a munka és a család összeegyeztetése igen sok problémával jár együtt, az érintettekben feszültséget okozott, aggodalmakat váltott ki (*S. Molnár, 1998; Pongrácz, 2002*). A vizsgálatból kitűnt, hogy az érintett népesség, csaknem függetlenül attól, hogy nők, vagy férfiak voltak a válaszadók, kétharmada feszültséget érez a munkavállalásból adódó feladatok és a gyermekneveléssel járó kötelezettségek összeegyeztetése során (*9. táblázat*). Sajnos a 80-as évekből nincsen összehasonlítható adatunk, de azt feltételezzük, hogy akkor sokkal kevesebben érezték feszültséget a két szerep összeegyeztetése során.

8. Az adott állításokkal egyetértők aránya az összes válaszadó között, nemek szerint, 1988, 1994, 2002

Percentage of respondents agreeing with the given statements, by gender, 1988, 1994, 2002

Állítások	Év	Nemek	
		nők	férfiak
Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen (<i>női szerep</i>)	1988	74	78
	1994	71	68
	2002	63	57
A háziasszonyi teendők ellátása éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a kereső munka (<i>háziasszonyi szerep</i>)	1988	–	–
	1994	56	54
	2002	52	53
A férj feladata a pénzkeresés, a feleségé a háztartás és a család ellátása ¹⁹ (<i>nemi szerepek</i>)	1988	39	50
	1994	53	59
	2002	37	42
Egy dolgozó anya ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet a gyerekeivel, mint egy olyan anya, aki nem dolgozik (<i>női szerepvállalás: gyerek</i>)	1988	61	40
	1994	53	54
	2002	68	69
A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik (<i>női szerepvállalás: család</i>)	1988	60	66
	1994	66	59
	2002	55	50

Forrás: ISSP 1988, 1994, 2002.

¹⁹ 1988-ban a későbbiekől kissé eltérő, az összehasonlítást megítélésünk szerint veszélyeztető fordítás szerepelt a kérdőívben: "A férj feladata a pénzkeresés, a feleségé a háztartás és a család".

*9. Aggodalmak Magyarországon munka és a gyermekvállalás
összeegyeztetésében, 18–40 éves népesség
Concerns in Hungary about harmonising work and motherhood,
population aged 18–40*

Aggódik-e, azért hogy	Igen	Nem	Nem érinti	Összesen (N=)
a gyerekes nők nehezebben találnak munkát, mint a gyerektelenek, vagy a férfiak?	44,2	22,1	33,7	1468
a gyerekgondozással töltött idő után sikerül-e visszatenni a munkahelyére?	40,5	20,3	38,9	965
rontja az állásának biztonságát a gyerek betegsége miatti hiányzás?	41,4	20,6	37,9	1492
a munkahelyek könnyebben szabadulnak meg a gyereket szülő nőtől?	36,0	23,6	40,4	1368

Forrás: „Család és munka” NKI, 1998.

Összefoglalóan megállapíthatjuk: a munkapiac szűkülése és szerkezeti átrendeződése új feltételeket teremtett a (női) foglalkoztatáshoz és a gyermekvállaláshoz. Ez megmutatkozott mind az objektív folyamatokban, mind pedig az attitűdökben. A foglalkoztatott nők gyermekvállalási hajlandósága egyértelműen csökkent, az anyasági segélyen élőké – a családtámogatási rendszer változásait követve – éles töréseket mutatott, az egyéb státusúak pedig hullámoztak. Ám az is vélhető, hogy az 1990-es évek közepéig a munkanélküliek és a háztartásbeliek szülési kedve emelkedett. A nemi szerepeket, a családra vonatkozó elképzeléseket illetően sokféle, néha egymásnak ellentmondó tendenciát érzékelünk.

Strukturális dinamika és az élethelyzetek instabilitása

A transzformáció nyomán kialakult gazdasági viszonyok nem hasonlíthatók az ipari társadalom 1960-as évekbeli aranykorához. Ami Kelet-Közép-Európában létrejött, az a globális piacoktól függő, alacsony növekedési képességű piaccgazdaság. Ha azonosítani szeretnénk ezt a gazdasági-társadalmi szerkezetet, akkor a neutrális „dinamikus” fogalmat (*Leisering-Walker*, 1998) vagy *Ulrich Beck* sokat vitatott kategóriáját, a „kockázati társadalom” megnevezést alkalmazhatjuk (*Beck*, 1986). Az Európában az utóbbi évtizedben előtérbe ke-

rült ún. követéses vizsgálatok²⁰ segítenek abban, hogy árnyaltabb képet nyerjünk a jövedelmi helyzetnek, illetve a munkapiacnak a demográfiai magatartásra gyakorolt hatásairól.

A követéses vizsgálatokat alkalmazó szerzők kivétel nélkül arra mutatnak rá, hogy a fejlett társadalmak a viszonylag lassú gazdaságszerkezeti változásai mögött igen *intenzív mikroszintű* (egyéni és háztartási) *dinamika* húzódik meg (vö: Duncan, 1984; Hauser–Wagner 1995; Godin et al., 1999; Bradbury et al., 2001). Miközben a keresztmetszeti elemzések tartós, stabil egyenlőtlenségekről adnak számot, alig változik a foglalkoztatottak részaránya, vagy a munkanélküliségi ráta, addig a panelejárással jól kimutatható, hogy évről évre mások és mások foglalják el a megfigyelt pozíciókat.

Nincsen ez másképpen az átalakuló országokban sem! Egyértelműen érzékelhető a dolgozatunkban tárgyalt két strukturális státus – a jövedelmi helyzet és a gazdasági aktivitás – dinamikája is. A magyarországi viszonyokat jól szemlélteti a jövedelmi pozíciók 1992 és 1996 közötti cserélődése. A 10. táblázat azt szemlélteti, hogy az 1992-ben meghatározott jövedelmi osztályba tartozók hol helyezkednek el négy év múlva, 1996-ban. Első ránézésre megállapíthatjuk, hogy az egyéneknek kevesebb mint a fele tartja meg eredeti kategóriáját (a helyzetüket nem változtatók a diagonálisban találhatók). Természetesen a cserélődés a szomszéd osztályok között a legintenzívebb, de nem ritka a jelentősebb elmozdulás sem.

Ha nem is ilyen erőteljes, de meglepően magas a *gazdasági státusok* közötti mozgás is (11. táblázat). A négy év alatt a foglalkoztatottakból sokan munkanélkülivé (4,1%) és inaktívvá (22,7%) váltak, a munkanélküliek jelentős része (47,9%) munkát talált, másik nagy hányaduk pedig (42,5%) inaktív státusba került, azaz „kiesett” a munkanélkülieket biztosító rendszerből. A legstabilabb népesség az inaktívaké. Nem csoda, hiszen döntő többségük nyugdíjas. Ám még közülük is sokan (15,7%) tértek vissza a munkaerőpiacra. A jelzettnél sokkal intenzívebb mozgás mutatkozik, ha az aktívak között megkülönböztetjük a foglalkoztatottakat és az önfoglalkoztatókat, ha elkülönítjük az inaktívak kategóriát, vagy ha a foglalkoztatottakat réteghelyzetük alapján *csoportosítjuk* (Kolosi–Sági, 1998). Itt nem térünk ki a részletekre, csak megemlítjük, hogy erőteljes átrendeződés más dimenzióban is történt. Ilyen a megtakarítói-, vagyoni- vagy lakáshelyzet, vagy az agrárgazdaság és a háztartásgazdaság is (Kolosi–Sági, 1998, Spéder, 2002).

²⁰ Ismereteink szerint Európában a német GSOEP az egyik legrégebb, máig is folyó követéses vizsgálat (1. hullám: 1984.). Az angol BHPS 1991-ben indult, az ECHP pedig 1992-ben. Közép-Kelet-Európában a magyar MHP (1992–1997) az egyetlen társadalmi-gazdasági panelvizsgálat (Tóth, 1995).

10. Az 1996-os jövedelmi pozíciók megoszlása az 1992-es státus szerint
(kilépési arányszámok)

*Distribution of the 1996 income positions according to status in 1992
(exit ratios)*

Jövedelmi helyzet 1992	Jövedelmi helyzet 1996						Total
	<50%	50–75%	75–100%	100–125%	125–150%	>150%	
<50%	45,5	28,8	14,8	5	2,1	3,7	9,4
50–75%	16,7	43,5	25,4	9,6	1,9	2,9	24,8
75–100%	9,8	27,7	39,3	12,7	3,2	7,2	25,6
100–125%	4,2	17,8	24,5	23,5	15,2	14,9	17,9
125–150%	6	11	18,2	19,8	20,7	24,4	8,6
>150%	6,6	6,1	11,4	15,6	16,7	43,5	14,1
N	565	1101	1088	609	357	593	4314
%	13,1	25,5	25,2	14,1	8,3	13,7	100

Forrás: HHP 1992–96. Szerzők számításai.

11. A gazdasági aktivitás 1996-os megoszlása az 1992-es pozíció szerint (%)
(kilépési arányszámok)

*Distribution of economic activity in 1996 by position in 1992 (%)
(exit ratios)*

Státus 1992-ben	Státus 1996-ben			Összesen N=
	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív	
Foglalkoztatott	73,1	4,1	22,7	1747
Munkanélküli	47,9	3,6	42,5	188
Inaktív	15,7	2,4	81,9	1904
Összesen:	43,4	3,5	53,0	3839

Forrás: HHP 1992–96. Szerzők számításai.

Ezeket a pozicionális változásokat gazdasági fejlemények (vállalatok születése, expanziója, hanyatlása és megszűnése), illetve demográfiai események generálták. Komparatív elemzések arra is fényt derítettek, hogy az átalakulás időszakában a dinamika, a pozíciók cserélődése intenzívebb volt az ipari társadalmakban szokásosnál (Macthig–Habich, 1997; Müller–Frick, 1997; Habich–Spéder, 2000), ami érthető is, hiszen a privatizáció, a vállalatok átszervezése, az intézményátépítés stb. státusok sokaságát szüntette meg és hozta létre. Amint korábban rögzítettük, az átalakulás növelte az egyenlőtlenségeket, ugyanakkor a mikroszinten végbemenő intenzív cserélődés arra utal, hogy az egyéni pozíciók képlékennyé váltak, hogy előnyös helyzeteket el lehet veszíteni, a hátrányos helyzetekből ki lehet törni. A jövedelmi osztályok, a gazdasági státusok szerinti

határok tehát nem átjárhatatlanok, a kategóriák közötti váltás folyamatos és igen dinamikus, ami más oldalról az élethelyzetek instabilitásaként értelmezhető.

Hatással lehetnek-e ezek a körülmények a gyermekvállalási gyakorlatra, és ha igen, miben áll ez? Ha igaz az, hogy a gyermekvállalásról szóló döntések hosszú távra szólnak, és megfontoltabban lehet határozni, ha a körülmények kiszámíthatóak, akkor mindenképpen azt kell feltételeznünk, hogy az instabil időszakok ebből a szempontból kedvezőtlenebbek.²¹ A mérlegelés során ugyanis nemcsak a körülmények romlása játszik szerepet, hanem maga a gyors változás lehetősége is. Itteni okfejtésünk egybe eseng *Ranjan* modellezésével, aki szerint a növekvő jövedelmi instabilitás a gyermekvállalás elhalasztására ösztönöz (*Ranjan*, 1999). Annyit teszünk még hozzá, hogy az instabilitás a gazdaság és a társadalom egészét jellemzi: a munkapiaci, vagyoni, megtakarítói, jóléti helyzeteket, és áthatja a gazdasági és társadalmi státuszok összességét. A gazdasági növekedés időszakában a bizonytalanság általános optimizmust is gerjeszthet, hiszen ekkor a fellendülés a legvalószínűbb fejlemény (*Róbert*, 1999). Ha viszont az instabilitás recesszióval párosult – és az átalakulás idején ez történt – az indokoltnál többen válhatnak pesszimistává. Eszerint a recessziós körülmények között mutatkozó átlag feletti mikroszintű dinamika, mint külső feltétel elönytelen a tartós kötelezettséggel járó döntésekhez, így a gyermekvállaláshoz is (vö.: *Ranjan*, 1999).

Összegzés

Tanulmányunkban a gazdasági átalakulásnak a termékenységre gyakorolt egyes lehetséges hatásaira kívántuk felhívni a figyelmet. Az elemzés középpontjába a transzformáció meghatározó kísérőjelenségeit, a gazdasági recessziót, az egyenlőtlenségek növekedését, a munkapiac átstrukturálódását és a szokásost meghaladó intenzitású dinamikát állítottunk. Arra a következtetésre jutottunk, hogy az átalakulás időszaka igen nehéz körülményeket teremtett a gyermekvállalási döntésekhez. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy ezeket számtalan egyéb tényező alakítja, s azt sem igazolhattuk, hogy az 1990-es években a gazdaságból származó ösztönzések, „szívó” és „toló hatások” voltak a legerőteljesebbek. Noha érvelésünkben súlyponti szerepet kapott a gazdasági logika, nem gondoljuk, hogy ez mindenképp felett való, és azt sem, hogy mondandónk kizárólag a „gazdasági narratívába” (*van de Kaa*, 1995) illik bele. Egyet kell értenünk *van de Kaa*-val abban, hogy átfogó magyarázatra csak a sokféle szempontot magában foglaló elmélet lehet képes.

²¹ Nincsen persze ismeretünk arról, hogy a szocializmusban milyen volt a jövedelmek vagy a munkapiac dinamikája, ám sok okunk van annak feltételezésére, hogy lényegesen alacsonyabb.

IRODALOM

- Adamski, W. – Machonin, P. – Zapf, W. – Delhey, J. (Eds.), (2003): Structural Change and Modernization in Post- Socialist Societies, Hamburg: Krämer-Verlag.
- Andorka, R. (1978): Determinants of Fertility in Advanced Societies. London: Meuthen.
- Andorka, R. (1990): „1988 utözöngéi – mit kell meghallani 1990-ben”. Közgazdasági Szemle, 10.
- Beck, U. (1986): *Risikogesellschaft*. Auf dem Weg in eine andere Moderne. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bradbury, B. – Jenkins, S. P. – Micklewright, J. (2001): The dynamics of child poverty in seven industrialised nations. In ders. ed. The Dynamics of Child Poverty in Industrialised Countries. Chambridge University Press. p. 92–134.
- Bukodi, E. (2000a): A háztartások tartós javai. KSH., p. 50.
- Bukodi, E. (2000b): Ki, kivel, miért (nem) házasodik? PhD dolgozat, kézirat.
- Crimmins, E. M. – Easterlin, E. A. – Saito, Y. (1991): Preference Changes Among American Youth: Family, Work and Goods Aspiration 1976–86. Population and Development Review 17. No 115–133.
- Goodin, R. E. – Headey, B. – Muffels, R. – Dirven, H.-J. (1999): Real Worlds of Welfare Capitalism. Cambridge University Press.
- Easterlin, E. A. (1987): Birth and Fortune. The impact of numbers on personal welfare. Second Edition. Chicago: The University of Chicago Press.
- Duncan, G. J. (1984): ‘Years of poverty, years of plenty’, Ann Arbor: Institute for Social Research, University of Michigan.
- Füstös, L. – Szakolczai, L. (1994): Kontinuitás és diszkontinuitás a kelet-közép európai átmenetben. Szociológiai Szemle, 1. sz. 57–90.
- Gyenei, M. (1998): A „stratégiai gyerek”. Népszabadság, 1998. november 14.
- Habich, R. – Spéder, Zs. (2000): Continous changes – differing variations. Income distribution and income dynamics in three societies. Review of Sociology, Special Issue. p.14–39.
- Hankiss, E. – Manchin, R. – Füstös, L. – Szakolczai, Á. (1983): Interactions between Socio-Economic Factors, Ways of Life, and Value Orientations. Working Papers Center for Value Sociology. Institute of Sociology, Budapest. p. 158.
- Harcza, I. – Vukovich, Gy. (2000): A magyar társadalom a jelzőszámok tükrében. In: Kolosi, Tóth, Vukovich, eds. Social Riport 2000.
- Hobcraft, J. – Kiernan, K. (1995): Becoming a parent in Europe. In: Eaps-Iussp: Evolution or revolution in European population. P.27–64.
- Hoem, B. – Hoem, J. M. (1988): The Swedish Family. Aspects of Contemporary Developments. Journal of Family Issues. Vol. 9. No. 4. pp. 397–424.
- Hradil, S. (2002): Vom Wandel des Wertwandels – Die Individualisierung und eine ihrer Gegenbewegungen. In: Glatzer, et al. (ed): Sozialer Wandel und gesellschaftliche Danerbeobachtung. Opladen: Leske + Budrich p. 31–48.
- Kamarás, F. (2003): A termékenység irányzatai és jellemzői Európában. In: Spéder (ed) Család és népesség – itthon és Európában. Budapest: Századvég, p. 19–64.
- Kolosi, T. – Sági, M. (1998): Hullámzó háztartások. In: Kolosi-Tóth-Vukovich (eds). Társadalmi riport 1998. Budapest: Tárki

- Kornai, J.* (1971): *Anti-equilibrium*. Amsterdam: North-Holland.
- Kornai, J.* (1980): *A hiány*. Budapest, KJK.
- Kornai, J.* (1993). *Transzformációs visszaesés: Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján*. *Közgazdasági Szemle*, 40: 7–8, 569–599.
- Leibenstein, H.* (1976): *Beyond the economic man. A new foundation of microeconomics*. Cambridge: Harvard U.P.
- Leisering, L. – Walker, R.* (1998): *The Dynamics of Modern Societies. Poverty, policy and welfare*. Bristol: Polity Press.
- Lesthaeghe, R.* (1995): *The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation*. Mason–Jensen (eds): *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Oxford, Clarendon Press, pp. 17–62.
- Lesthaeghe, R.* (1998): *On Theory Development and Applications to the Study of Family Formation. Population and Development Review*. Vol. 24. No 1. p. 1–14.
- Lesthaeghe, R. – Moors, G.* (2000): *Recent Trends in Fertility and Household Formation in the Industrialized World*. *Review of Population and Social Policy*. No. 9. p. 121–170.
- Machtwig, G. – Habich, R.* (1996): *Berufs- und Einkommensverläufe in Deutschland nach der Vereinigung*. In: R. Hauser et al. (eds), *Soziale Sicherheit für Alle? Opladen: Leske+Budrich*, 12–101.
- Macura, M. – Mochizuki, S. Y. – Garcia, J. L.* (2000): *Europe's fertility and partnership: selected developments during the last ten years*. Paper presented at the FFS Flagship Conference.
- Merton, R. K.* (1949) (1968) (1980): *Social Theory and Social Structure*. 3rd ed. Glencoe: Free Press. [Hungarian publication].
- S. Molnár, E., Pongrácz, T., Kamarás, F., Hablicsek, L.*, (1998): *Házasságon kívüli szülések*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Kutatási Jelentések, No. 61.
- S. Molnár, E.* (1998): *A munkahely biztonsága és a gyermekvállalás konfliktusai a 18–40 éves nők körében*. *Demográfia*, no. 2–3., pp. 206–232.
- Müller, K. – Frick, J.* (1996): *Die Äquivalenzeinkommensmobilität in den neuen und alten Bundesländern 1990–1994*. In: *R Hauser et al.* (eds.) *Soziale Sicherheit für Alle? Opladen: Leske + Budrich*, 103–154.
- Offe, C.* (1991): *Das Dilemma der Gleichzeitigkeit. Demokratisierung und Marktwirtschaft in Osteuropa*. *Merkur*, 4. 279–292. o.
- Offe, C.* (1994): *Der Tunnel am Ende des Lichts. Erkundungen der politischen Transformation im Neuen Osten*. Frankfurt am Main: Campus.
- Philipov D.* (2001): *Low Fertility in Central and Eastern Europe – Culture or Economy?* Paper presented at the IUSSP Seminar on International Perspectives on Low Fertility. NIPSSR Tokyo March 21–23.
- Pongrácz, M.* (2002a): *Birth out of Wedlock*. DRI Working Papers on Population, Family and Welfare. No. 2. Budapest.
- Pongrácz, M.* (2002b): *A család és a munka szerepe a nők életében*. In: *Pongráczné, Spéder, ed.*, *Népeség, értékek, vélemények*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Kutatási Jelentések 73. p. 123–138.
- Ranjan, P.* (1999): *Fertility Behaviour under Income Uncertainty*. *European Journal of Population*. Vol. 15. p. 25–43.
- Róbert, P.* (1999): *Gritting the Teeth – Embittered with the Change of System*. In: *Spéder, Zs.* (ed): *Hungary in Flux*. Hamburg: Krämer, pp. 87–116.

- Rychtarikova, J.* (2001): The second demographic transition and the transformation of fertility and partnership in Czech Republic and other eastern European countries. Paper presented in Bad Herrenalb, June.
- Spéder, Zs.* (1996): Wenn man mit dem Einkommen nicht auskommt – Unfreiwillige Änderungen des Konsumverhaltens ungarischer Haushalte während der Transformation. In: [Wolfgang Glatzer (Hg.)] *Lebensverhältnisse in Osteuropa* Frankfurt: Campus. p. 159–176.
- Spéder, Zs.* (1998): Poverty Dynamics in Hungary during the Transformation. *Journal of Economics of Transition*, 6: 1, 1–21.
- Spéder, Zs.* (1999): The Twin Faces of Poverty in Present-day Hungary. In: *Zs. Spéder* (Ed.) *Hungary in Flux. Society, Politics and Transformation*. pp. 57–84.
- Spéder, Zs.* (2002a): A szegénység változó arcai. Budapest: ARTT-Századvég, p. 263.
- Spéder, Zs.* (2002b): Fertility and structural change in Hungary. DRI Working Papers on Population, Family and Welfare. No. 4. Budapest, p. 27.
- Spéder, Zs. – Kapitány, B.* (2002): A magyar lakosság elégedettségének meghatározó tényezői nemzetközi összehasonlításban. In: *Kolosi, Tóth, Vukovich*, ed. *Társadalmi Riport 2002*. pp. 162–172.
- Tóth, I. Gy.* (1995): The Hungarian Household Panel: „Aims and Methods” *Innovation*, 8 (1). March. pp. 106–122.
- Tóth, I. Gy.* (2002): Jövedelemeloszlás a kilencvenes évek Magyarországon. PhD dolgozat, kézirat.
- UNICEF* (2001): A decade of transition. Regional monitoring report. No. 8.
- Utasi, Á.* (1999): *Ügyvédek*. Budapest: Új Mandátum.
- Zapf, W.* (1994): Die Transformation in der ehemaligen DDR und die soziologische Theorie der Modernisierung. *Berliner Journal für Soziologie*, Band 4. p. 295–305.
- Zapf, W.* (2002) [1996]: Modernizációelmélet és a társadalmi fejlődés eltérő útjai. In: *Zapf: Modernizáció, jólét, átmenet*. Budapest: ARTT-Századvég, pp. 104–124.
- van de Kaa, D. J.* (1996): Anchored Narratives: The Story and Findings of Half a Century of Research into the Determinants of Fertility. *Population Studies*. Vol. 50. No. 3. p. 389–432.
- Witte, J. C. – Wagner, G. G.* (1994): East German Fertility: Demographic Transition and Democratic Change.
- Witte, J. C. – Wagner, G. G.* (1995): Employment and Fertility in East Germany after Unification. *DIW Discussion Paper*, 125.

Tárgyszavak:

Termékenység

Társadalmi biztonság

FERTILITY BEHAVIOUR IN A PERIOD OF ECONOMIC PRESSURES, GROWING OPPORTUNITIES AND UNCERTAINTY

Summary

The study aims to draw attention to certain possible influences of the economic transformation on fertility. The analysis focuses on key phenomena accompanying the first period of the transformation, like economic recession, the growth of inequalities, restructuring of the labour market and the greater than usual intensity of dynamics. The conclusion reached is that the period of transformation created very difficult circumstances for decisions on having children. Naturally, we are aware that countless other factors shape such decisions and it was not possible to confirm whether the "suction" or "pull" effects from the economy in the 1990s were the strongest. Although the major emphasis was placed on economic logic in our argument, we do not think that it comes before all else, nor that what we have to say belongs solely in the "economic narrative". We have to agree with those who think that only a theory comprising many different considerations can give a comprehensive explanation.

A BUDAPESTI KERÜLETEK HALANDÓSÁGI KÜLÖNBSÉGEI

KLINGER ANDRÁS

A halandóság területi különbségeit már hosszú ideje kutatják Magyarországon. Az elemzések eddig vagy nagyobb területi egységek (megyék, újabban régiók) alapján történtek, vagy pedig településenként (egyedi községek és városok szerint). Felmerült annak az igénye, hogy a tágabb és szűkebb területi egységek mellett egy „közepes” területi egységre vonatkoztatott vizsgálat is készüljön. Erre legalkalmasabbnak a statisztikai kistérségek látszanak, amelyekre vonatkozó adatokat az előző tanulmányban ismertettük.¹ Most ugyanolyan módszerekkel a 23 budapesti kerület halandósági különbségeit elemezzük.

Módszer

A kerületekre vonatkozó halálozási adatok a Központi Statisztikai Hivatal Népesedésszisztematikai Adatbázisából származnak. Mivel egy év adatai – a kis számok miatt – statisztikailag nehezen elemezhetők, öt év: 1996–2000. adatait vettük a számítások alapjául. A kiválasztott öt év átlagában kiszámításra kerültek az ötéves korcsoportra vonatkozó nemenkénti halálozási arányszámok. Ezek segítségével – a kormegoszlási különbségek kiküszöbölése céljából – mindkét nemre külön és a népességre együttesen *standardizált halálozási arányszámok* kiszámítására került sor valamennyi kerületre² vonatkozóan. A standardizálás alapjául az Egészségügyi Világszervezet (WHO) világnépességre vonatkozó kormegoszlását tekintettük. Ez a népesség összetételét az alábbi módon határozza meg:

¹ A tanulmány – a vidéki kistérségek halandósági különbségeit bemutató – első része a *Demográfia* c. folyóirat 2003. XLVI. évf. 1. számában jelent meg, a 9–44. oldalon.

² A budapesti kerületek esetében az 1996–2000. átlagára vonatkozó halandósági arányokat a meghaltak, ill. a népesség lakóhelye (régibbi megnevezés szerint a bejelentett állandó lakása) alapján számítottuk ki.

1. *Standard népesség kormegoszlása (WHO szerint)*
Age distribution of WHO World Standard Population

Korcsoport	Standard népesség %-ban
0	1,8
1-4	7,0
5-9	8,7
10-14	8,6
15-19	8,5
20-24	8,2
25-29	7,9
30-34	7,6
35-39	7,2
40-44	6,6
45-49	6,0
50-54	5,4
55-59	4,6
60-64	3,7
65-69	3,0
70-74	2,2
75-79	1,5
80-84	0,9
85-x	0,6
Összesen	100,0

A standardizált halálozási arányszámokat a könnyebb összehasonlítás céljaira átalakítottuk *standardizált halandósági hányadossá*. Ez azt fejezi ki, hogy az adott kerület – férfi, női vagy együttes – standard halálozási arányszáma hány százaléka a budapesti átlagos standard halálozási arányszámnak. Budapest esetében a kerületi arányszámokat a fővárosi átlaghoz viszonyítottuk.

Budapesti kerületek halandósága

Budapest halandósága csak 86%-a a vidéki átlagnak. De a fővároson belül – kerületenként – nagyobbak a különbségek, mint a vidéki kistérségekben. Ha a 23 kerületet a fővárosi átlaghoz viszonyítjuk és a szint szerint öt kategóriát állapítunk meg, akkor négy olyan kerület van, amely a legmagasabb kategóriába tartozik (2), vagyis ide tartozik a fővárosi kerületek 22%-a. De csak 3 olyan kerület van, ahol igen kedvezőnek mutatkozik a halandóság. A legmagasabb kategóriájú kerületek 19%-kal haladják meg a fővárosi átlagot, a legkedvezőbb kategóriájúaké pedig 18%-kal marad alatta annak. Így a legmagasabbak halandósági szinte 45%-kal magasabb a legalacsonyabbakénál.

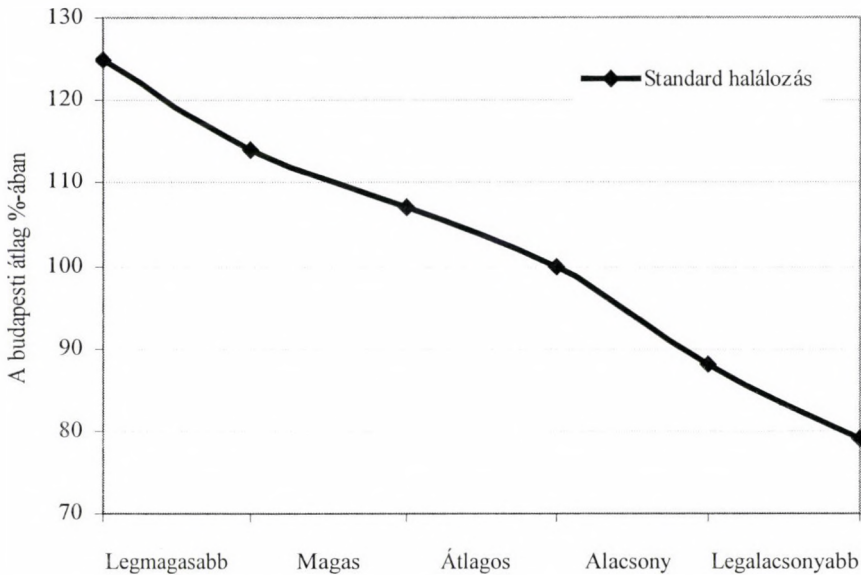
A fővárosi átlaghoz viszonyítva a 23 kerületet az 1996–2000 közötti standardizált halandósági hányados alapján az alábbi öt kategóriába soroltuk:

2. *Budapesti kerületek száma halandósági szint szerint*
Number of districts of Budapest by mortality level

Halandósági szint	Halandósági hányados	Kerületek száma			Kerületek %-ban		
		Férfi	Női	Összes	Férfi	Női	Összes
		halandósági hányados alapján					
1. Legmagasabb	114–125	6	4	5	26	17	22
2. Magas	107–113	3	4	4	13	17	17
3. Átlagos	100–105	5	4	4	22	17	17
4. Alacsony	88–98	5	10	7	22	45	30
5. Legalacsonyabb	79–87	4	1	3	17	4	14
Összesen		23	23	23	100	100	100

Budapest kerületei közül a legmagasabb halandóságot a VIII. kerületben találjuk, ahol a standardizált halandóság 25%-kal haladja meg a budapesti átlagot. Magas még a halandósági hányados a XX. (122%), illetve a VII. és a IX. kerületben is (118%). A legkedvezőbb a II. kerületi halandóság, ami 21%-kal a budapesti átlag alatt marad és csak 63%-át teszi ki a legmagasabb VIII. kerületinek. Kedvező még a halandósági hányados a XII., az V. és az I. kerületben is (86–87%).

A budapesti kerületekben is a férfiak mutatnak nagyobb szóródást a halandósági hányados nagysága tekintetében, mint a nők. A legmagasabb halandóságú kerületek (1. kategória) aránya a férfiaknál 26%, a nőknél csak 17%. De ugyanígy a legalacsonyabb csoportba (5. kategória) a férfiak mutatója alapján a kerületek 17, a nőké alapján pedig csak 4%-a kerül. Ezzel szemben a női mutató az alacsony (4. kategória) csoportban 45%, a férfiak 22%-os előfordulásával szemben.

I. Halandósági szintek kerületenként
Level of mortality in Budapest districts

Az eltérő megoszlások ellenére a legmagasabb értéket mutató kerületek mindkét nemnél azonosak. A fővárosi kerületek közül kiemelkedően magas a VIII. kerület halandósági hányadosa: a férfiaknál 130, a nőknél 121%-os. Ugyancsak mindkét nemnél az ezután legkedvezőtlenebb helyzet a XX. és a VII. kerületben van (a férfiaknál 124, ill. 122-es, a nőknél pedig 119-es hányadossal). De hasonlóan mindkét nemnél a legmagasabbak közé tartozik egy külső – az I. – és egy belső – a IX. – kerület, ahol a férfiak halandósági hányadosa 114, a nőké pedig ennél magasabb, 116%.

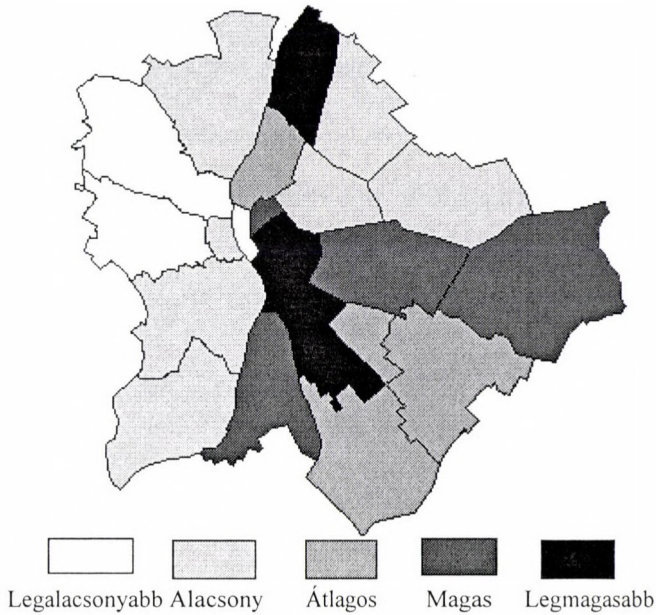
A legalacsonyabb halandóságú kerületeknél a férfiaknál a II. kerületben találjuk a legkedvezőbb mutatót (71%-ot), bár itt a nőké is a legjobb, de relatíve magasabb (84%). Hasonló irányú az eltérés a két másik igen alacsony férfi halandósági mutató esetében: a XII. és az V. kerület 79–83%-os férfi arányával szemben a nőknél 93%-os hányadost találunk. Még nagyobb a nemi differencia az I. kerületben: itt a férfiak 84%-os mutatójával szemben a nőknél csak 92%-os a standard halandósági hányados. Fordított a helyzet a XVI. és a XI. kerületben. Ezekben ui. a nők relatív halandósági helyzete jóval kedvezőbb, mint a férfiaké. A XI. kerületben a férfiak halandósági hányadosa 101, a nőké csak 92. Ugyanígy irányú a különbség a XVI. kerületben: 93 a 89-cel szemben. Ez utóbbi mutatóval a XVI. kerület a II. kerület után a legkedvezőbb női halandósági helyzetű része a fővárosnak (megelőzve az V., a XII. és az I. kerületet).

A két szélső érték közötti különbségek is nagyobbak a budapesti kerületek között, mint a vidéki kistérségekben. Érdekes, hogy a maximum és a minimum közötti különbség a férfiaknál magasabb, mint a nőknél. Az előbbieknél a legmagasabb értéket mutató VIII. kerület hányadosa 183%-a a minimumot jelentő II. kerületinek, de a nőknél ugyanezen két kerület összehasonlításában is 144%-os a különbség.

Az egyes budapesti kerületek nemenkénti halandósági hányadosai 1996–2000. átlagában a következőképpen alakultak:

3. *Budapesti kerületek standard halandósági hányadosa (1996–2000)*
Standard mortality in Budapest districts (1996–2000)

Kerület	Standard halandósági hányados		
	Összesen	Férfi	Nő
<i>1. Legmagasabb</i>			
VIII.	125	130	121
XX.	122	124	119
VII.	118	122	119
IX.	118	125	113
IV.	114	114	116
<i>Együtt</i>	<i>119</i>	<i>122</i>	<i>118</i>
<i>2. Magas</i>			
X.	113	116	111
VI.	111	112	112
XVII.	108	107	107
XXI.	107	111	104
<i>Együtt</i>	<i>110</i>	<i>111</i>	<i>106</i>
<i>3. Átlagos</i>			
XIX.	105	106	103
XXIII.	101	104	97
XVIII.	101	99	101
XIII.	100	103	99
<i>Együtt</i>	<i>102</i>	<i>102</i>	<i>100</i>
<i>4. Alacsony</i>			
XV.	98	97	98
XXII.	96	94	96
XVI.	93	93	89
XI.	92	101	92
III.	91	91	92
XIV.	91	92	91
I.	88	84	92
<i>Együtt</i>			
<i>5. Nagyon alacsony</i>			
V.	87	83	93
XII.	86	79	93
II.	79	71	84
<i>Együtt</i>	<i>82</i>	<i>76</i>	<i>88</i>
Budapest	100	100	100

II. Standardizált halandósági hányados, 1996–2000 átlaga
Standardized mortality ratios, 1996–2000 average

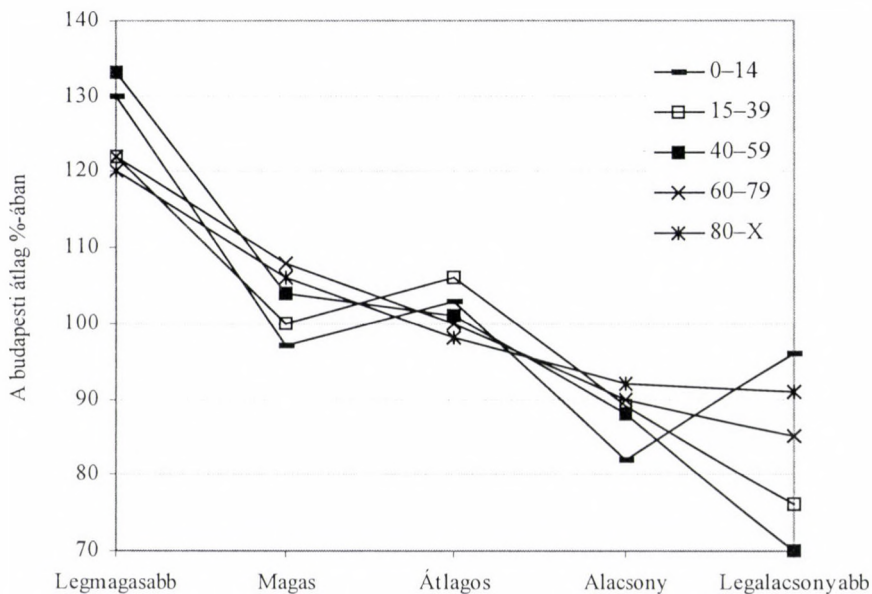
Jóval többen élnek a legmagasabb halandóságú kerületekben (a főváros népességének több mint egyötöde), mint a legalacsonyabbakéban (itt ui. csak a népesség egytizede él). A kerületek népességének megoszlása a fővárosi halandósági hányados szintje szerint a következő:

4. Budapesti kerületek népessége halandósági szint szerint
Population by mortality level in Budapest districts

Halandósági szint	Lakónépesség 2001. I. 1	
	ezer fő	népesség %-ában
1. Legmagasabb	377	21,2
2. Magas	286	16,1
3. Átlagos	295	16,6
4. Alacsony	637	35,8
5. Legalacsonyabb	184	10,3
Összesen	1778	100,0

Halandóság korcsoportok szerint

Budapest halandósága csaknem minden esetben alatta van a legalacsonyabb vidéki kistérségekben tapasztaltnál. Kivétel csupán a 15 éven aluliak korcsoportja, ahol a fővárosban 6%-kal magasabb a halandóság, mint a legalacsonyabb vidéki kistérségekben. A két mutató azonos a 60–79, és csaknem azonos a 40–59 évesek esetében. A főváros előnye a legszámottevőbb a 15–39 évesek körében (14%-kal alacsonyabb, mint a legkedvezőbb halandóságú kistérségekben). De a legidősebbeknél is budapesti előny mutatkozik (9%-os).

*III. Halandóság korcsoportok és kerületek szerint
Mortality by age in Budapest districts*

Budapesten a kerületi különbségek még jelentősebbek a kor szerinti halandóságban. De ezek nem annyira egyértelműek, mint a vidéki kistérségekben. A legnagyobb különbség a középkorban (a 40–59 évesek körében) mutatkozik: itt a legmagasabb halandósági szintű kerületek halandósága egyharmadával haladja meg a budapesti átlagot és háromnegyedével magasabb a legalacsonyabb halandósági szintű kerületekénél.

Ezek a különbségek a csecsemő- és gyermekkorban is hasonlóak: 30, ill. 35%-osak. A többi korcsoportban (15–39, 60–79, 80 éves és idősebb) a legmagasabb szintű kerületekben az átlaghoz képest egyaránt egyötödnyi a különbség. De a legalacsonyabb szintű kerületekhez viszonyítva a fiatal

felnőttkorúaknál 60% feletti többlet mutatkozik, az időskorúaknál pedig 44, ill. 32%-os. A budapesti kerületek 1996–2000 közötti kor szerinti halandósága a következő:

*5. Halandóság korcsoportok szerint a budapesti kerületek
halandósági szintje szerint
Mortality by age groups by the mortality level in Budapest districts*

Halandósági szint	Százézer megfelelő korú lakosra jutó halálozás					Összesen*
	0–14	15–39	40–59	60–79	80–x	
	a budapesti átlag százalékában					
1. Legmagasabb	130	122	133	122	120	119
2. Magas	97	100	104	108	106	110
3. Átlagos	103	106	101	100	98	102
4. Alacsony	82	89	88	90	92	91
5. Legalacsonyabb	96	76	70	85	91	82
Budapest	100	100	100	100	100	100

*Standard halandósági hányados.

Halandóság halálloki csoportok szerint

Budapest és a legalacsonyabb halandóságú vidéki kistérségek az egyes halálloki csoportok tekintetében elég nagy differenciálódást jelentenek. Vannak olyan halállokok, ahol Budapest helyzete rosszabb: ez leginkább az egyéb szívbetegségek miatti halandóságnál mutatkozik (14%-os többlettel), de 6%-kal magasabb a fővárosiak halandósága az emésztőszervi betegségek miatt, mint a legkedvezőbb helyzetű vidéki kistérségekben és 2–3%-os budapesti többlet mutatkozik a daganatok és az ischaemiás szívbetegségek esetében is. Ezzel szemben 29%-kal kevesebb öngyilkosság, 16%-kal kevesebb agyérbetegség miatti és 8–12%-kal kevesebb baleset miatti és légzőszervi betegség miatti halálozás jut százezer lakosra a fővárosban, mint a vidéki legkedvezőbb halandóságú kistérségekben.

Budapesten belül a kerületek halandósági különbségei sokkal nagyobbak, mint a vidéki kistérségekben. A fővárosi átlaghoz viszonyítva a legmagasabb halandóságú kerületekben 43%-kal több baleset, 41%-kal több emésztőszervi betegség miatti, ill. 36%-kal több egyéb szívbetegség miatti és légzőszervi betegség miatti halálozás történik. Az átlaghoz mért különbség az ischaemiás szívbetegségek (17%) és az agyérbetegségek, ill. a daganatok halandósága esetében a legkisebb (22%). Az öngyilkosságok többlethalandósága 29%-os.

Még számottevőbbek a különbségek, ha a legmagasabb és a legalacsonyabb halandósági szintű kerületek adatait hasonlítjuk össze. Az előzőekben 2,2-szer

akkora az emésztőrendszeri betegségek miatti halandóság, mint az utóbbiakban, de 1,8–1,9-szeres az egyéb szívbetegségek, a légzőszervi betegségek, valamint a balesetek halandósága is. Az öngyilkosságoknál 70%-os, a daganatoknál és az ischaemiás szívbetegségeknel 42–44%-os a halandósági többlet.

A budapesti kerületek halandóságát halálokok szerint az alábbi adatok jellemzik:

6. *Halandóság haláloki csoportonként a budapesti kerületek halandósági szintje szerint*

Mortality by causes of death by the mortality level in Budapest districts

Halandósági szint	Százeezer lakosra jutó halálozás (standard népesség alapján)									
	Daganat	Ischaemiás	Egyéb	Agyér-betegség	Légző-	Emész-tő-	Egyéb term. bet.	Baleset	Öngyilkosság	Összes
		szívbetegség	rendszeri bet.							
a budapesti átlag százalékában										
1. Legmagasabb	122	117	138	122	136	141	139	143	129	119
2. Magas	105	125	103	109	81	113	92	95	124	110
3. Átlagos	97	97	116	97	100	104	98	96	115	102
4. Alacsony	93	90	83	90	96	86	90	86	82	91
5. Legalacsonyabb	86	81	73	91	74	63	77	81	75	82
Budapest	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Érdeemes annak áttekintése is, hogy milyen halálokok okozzák a halandósági többletet. Ha a legmagasabb halandóságú budapesti kerületek haláloki halandósági adatait hasonlítjuk a legkedvezőbbekével, akkor meg tudjuk állapítani, hogy melyek azok, amelyek az adott kategória többlet halandóságát okozzák.

A budapesti kerületek két szélső kategóriája között még magasabb a különbség: 57%-os. Ha ezeket a halandósági többleteket halálokok szerint kívánjuk megállapítani a következő képet, kapjuk:

7. Legmagasabb halandóságú kerületek halandósági többlete
 haláloki csoportonként
Mortality surplus in Budapest districts by groups of causes of death

Halálok	Legmagasabb halandóságú kerületek többlethalandósága	
	A legalacsonyabb halandóságúakéhoz viszonyítva	
	százezer lakosra	százalékban
Daganat	113	21,0
Ischaemiás szívbetegség	100	18,7
Egyéb szívbetegség	107	20,0
Agyér betegség	45	8,4
Légzőszervi betegség	25	4,6
Emésztőszervi betegség	67	12,4
Egyéb természetes betegség	41	7,7
Baleset	34	6,4
Öngyilkosság	11	2,0
Összesen	537	100,0

Lényeges különbségek vannak a vidéki és budapesti többlethalalózások haláloki struktúrájában. A budapesti magas halandóságban több mint egynegyednyi a daganatok halálzásának súlya, a vidékiben csak 8%-os. Ezzel szemben az agyérbetegségek előfordulása vidéken a többlet halandóság 23%-át jelenti, Budapesten pedig csak 8%-át. Hasonló az ischaemiás szívbetegség többlet halandóságban játszott szerepe (20, ill. 19%), de már az egyéb szívbetegségé Budapesten sokkal jelentősebb (20%), mint vidéken (13%). Ugyancsak hasonlóan növeli az emésztőszervi betegségek hatása is a halandósági többletet (14, ill. 12%-át teszi ki).

Halandóság és lelki egészség

Felmerül az a kérdés, hogy a lelki egészség miképpen befolyásolja általánosságban az egészségi állapotot és ezen keresztül milyen mértékben hat a halandósági különbségekre. A Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézete „Hungarostudy/2002” vizsgálata 12 600 (ebből Budapesten 1869) főre kiterjedő, országosan és kerületekre is reprezentatív vizsgálata alapján lehetőség kínálkozik e kérdés megválaszolására. A vizsgálatban szereplő kérdések segítségével kerületenként – és így kerületi halandósági szintű csoportonként – egy 4-skálás csoportosításban megállapítható a Beck-féle depressziós index. Ennek alapján mind a megoszlásokat, mind pedig a depressziós átlagokat összehasonlíthatjuk a budapesti kerületi halandóság szintekkel. Budapest átlagos depressziós indexe jóval alacsonyabb a vidéki átlagosnál (17%-kal). Ezt az

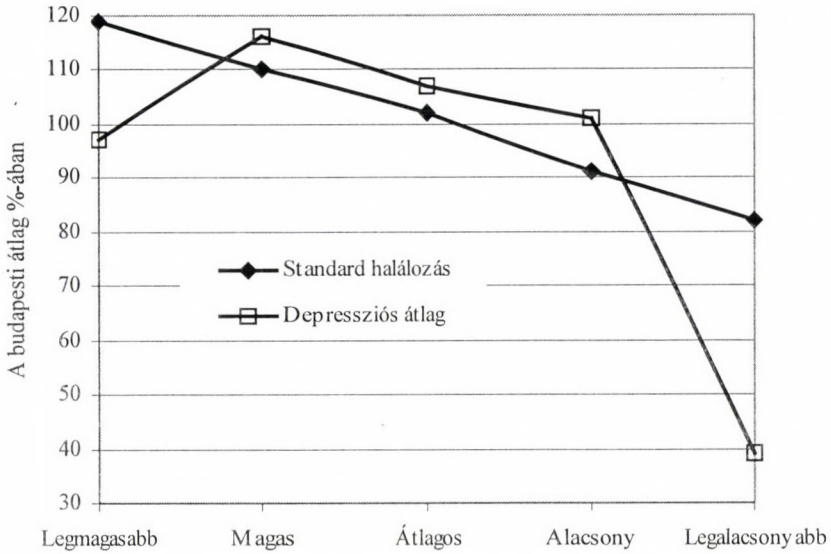
okozza, hogy magasabb (13%-kal) az egészségesek, és jóval alacsonyabb a depressziósok és a súlyos depressziósok előfordulása (egyötödével).

A budapesti kerületekben sem lineáris a halandósági szint csökkenésével a depressziós mutatók alakulása. Itt is az látszik, hogy a magas és az átlagos halandósági szintű kerületekben együttesen alacsonyabb az egészségesek és magasabb a súlyos depressziósok aránya, és emiatt megemelkedett a depressziós átlag (különösen a 2., magas kategóriánál, ahol az egészségesek aránya 93%-os és a 3., átlagos kategóriában, ahol a súlyos depressziósoké 115%-os). Ezzel szemben a legalacsonyabb halandóságú kerületekben (5. kategória) egyértelmű a depressziós mutatók alacsony szintje. Itt az egészségesek aránya a fővárosi átlagnál egyharmadával magasabb, és a depressziósok, ill. a súlyos depressziósok aránya annak csak 40–50%-a. Emiatt ebben a kategóriában a depresszió indexe csak 83%-a az átlagos budapestinek és háromnegyede a legrosszabb kategóriáénak.

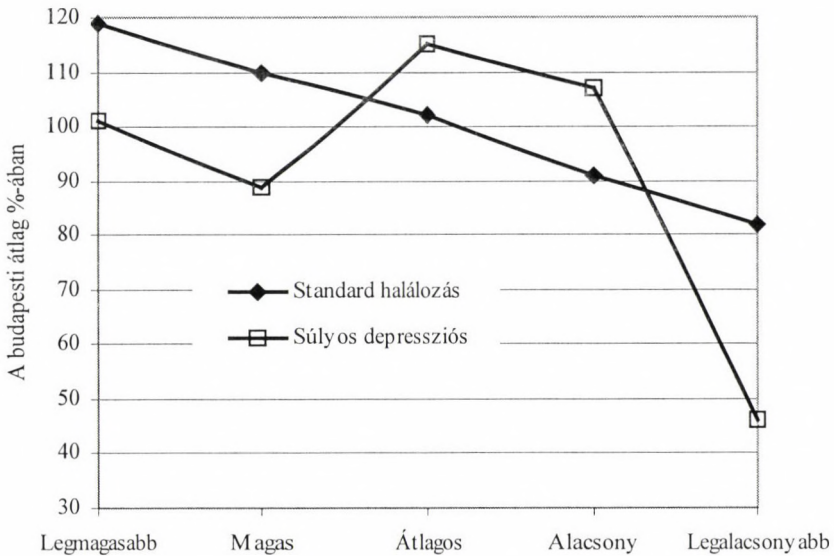
8. A depresszió előfordulása a budapesti kerületek halandósági szintje szerint
(a Hungarostudy-2002 reprezentatív adatai alapján)

Presence of depression according to mortality in Budapest districts

Halandósági szint	Standard halandósági hányados	Egészséges	Enyhe depressziós	Depressziós	Súlyos depressziós	Depressziós átlag
	a budapesti átlag százalékában					
1. Legmagasabb	119	98	106	97	101	104
2. Magas	110	93	113	116	89	110
3. Átlagos	102	95	106	107	115	106
4. Alacsony	91	102	94	101	107	98
5. Legalacsonyabb	82	132	68	39	46	83
Budapest	100	100	100	100	100	100

IV. Halandóság és depressziós átlag kerületek szerint
Mortality and average depression index in Budapest districts

V. Halandóság és depressziós szint kerületek szerint
Mortality and very high depression in Budapest districts

Halandóság és jövedelem

Érdeemes a komplex fejlettségi mutató egyes elemeit külön-külön is elemezni. Ezek közül elsőként a *jövedelem* hatását tekintjük át. Itt a személyi jövedelem alapot képező jövedelem egy állandó lakosra jutó nagyságát vesszük alapul, 2000. évi bevallások alapján. A halandóság és a jövedelem közötti összefüggés a budapesti kerületek között is megmutatkozik. Itt még erőteljesebben látszik, hogy a legalacsonyabb halandóságú kerületekben jóval magasabb az egy főre jutó jövedelem. Ezekben a kerületekben ez a színvonal (145%) háromnegyedével magasabb, mint a legmagasabb halandóságú kerületekben (ahol csak 83%-a a fővárosi átlagnak). A vidéki kistérségekben ez a különbség a legmagasabb halandóságúak átlagos jövedelmének felénél is kevesebb.

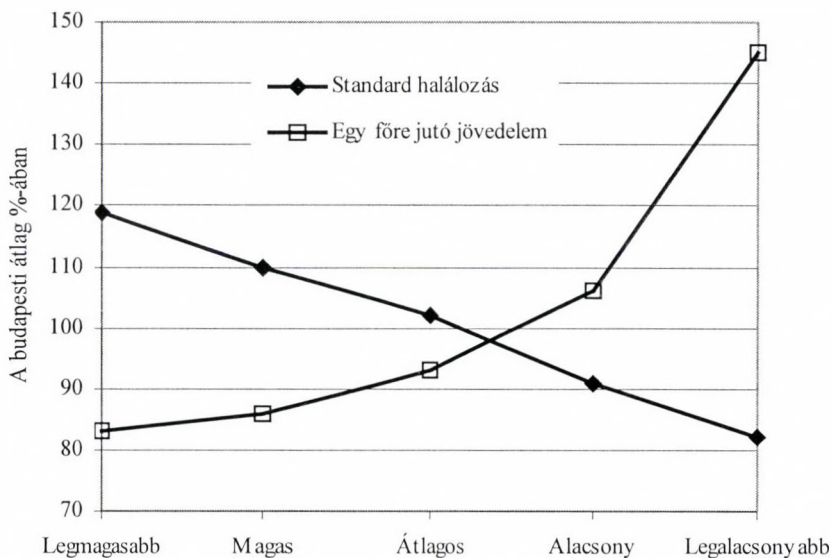
A budapesti kerületekben a halandóság és a jövedelem a következőképpen alakul:

9. Jövedelem a budapesti kerületek halandósági szintje szerint
Income in Budapest districts by mortality level

Halandósági szint	Halandósági hányados	Egy főre jutó jövedelem
	a budapesti átlag %-ában	
1. Legmagasabb	119	83
2. Magas	110	86
3. Átlagos	102	93
4. Alacsony	91	106
5. Legalacsonyabb	82	145
Budapest	100	100

A budapesti kerületek között kevesebb ellentmondás látszik a halandóság szintje és a jövedelem nagysága között. A legmagasabb halandóságú kerületek csaknem mindegyikében a legalacsonyabb a jövedelem színvonala (a VIII. kerületben csak 73, a VII. és a XX. kerületben pedig 77%-a a fővárosi átlagnak). Kis ellentmondás abban mutatkozik, hogy a IV. kerület magas (132%-os) halandósági mutatója egy átlagos jövedelemszinttel párosul.

A kedvező halandóságú kerületek közül kissé kérdéses a XI. kerület helyzete, ahol a jövedelem a fővárosi átlag 130%-át teszi ki, de a halandósági hányados csak 92%-os. Fordított a helyzet az V. kerület esetében, ahol a 84%-os standard halálzási mutató csak 113%-os egy főre jutó jövedelmi szinttel párosul.

*VI. Halandóság és jövedelem kerületek szerint
Mortality and income in Budapest districts*

Negatív módon jelzik a jövedelemnek a halandóságra gyakorolt hatását az adott kistérségek *szegénységi* helyzetét közvetve meghatározó mutatók. Ezek közül kettőt tudunk bemutatni:

- A munkanélküliek jövedelempótló támogatásában részesülők arányát, és
- A közgyógy-ellátásban részesülők arányát.

Míndkettőnél igen egyértelmű, hogy a magas halandóság nagyobb szegénységgel párosul, az alacsonyabb halandóságú területeken pedig sokkal ritkább a szegénység. Budapesten belül még nagyobbak ezek a különbségek, különösen a munkanélküliek jövedelempótló támogatása területén. Ez a legkedvezőtlenebb halandóságú kerületekben másfélszerese a fővárosi átlagnak és közel hatszorososa a legkedvezőbb halandóságú kerületekének, ahol ez csak az átlagos egynegyede. A közgyógy-szer-ellátásban részesülők kerületi arányai kevésbé szóródnak: de ez az érték is több mint egyharmadával magasabb a fővárosi átlagnál a legmagasabb halandóságú kerületekben, ami azt jelenti, hogy relatíve háromnegyedével többen részesülnek ilyen támogatásban, mint a legalacsonyabb halandóságú kerületekben.

10. Halandóság és szociális támogatás a budapesti kerületekben
Mortality and social assistance in Budapest districts

Halandósági szint	Standard halandósági hányados	Munkanélküli jövedelempótló támogatásban	Közgyógyellátásban
		részről százalékban	
a budapesti átlag százalékában			
1. Legmagasabb	119	147	137
2. Magas	110	132	119
3. Átlagos	102	100	91
4. Alacsony	91	84	79
5. Legalacsonyabb	82	26	77
Budapest	100	100	100

A jövedelem mellett – ami a pillanatnyi életszínvonalat jól jellemzi – az adott terület lakosságának életviszonyait jól jellemzik még a *vagyoni* viszonyokat meghatározó mutatók, illetve ezek hiányában a lakáshelyzet jellemzői, amelyek közül az alábbiak említhetők meg a halandósággal összefüggésben:

- épített lakások száma ezer lakosra,
- egy szobás lakások a lakott lakások %-ában,
- négy és több szobás lakások a lakott lakások %-ában,
- összkomfortos lakások a lakott lakások %-ában,
- komfort nélküli lakások a lakott lakások %-ában.

Mind az öt mutató egyértelművé teszi, hogy amennyire az alacsony jövedelem és a magas szegénység növeli a halandósági valószínűséget, úgy a jobb lakásvizonyok csökkentik azt. E mutatók mindegyike kedvezőtlenebb ugyanis a magas halandóságú kistérségekben, és a halandóság csökkenésével párhuzamosan javulnak. Így az újonnan épített lakásoknak a népességhez viszonyított aránya alapján kétszeres különbség áll fenn a legalacsonyabb és a legmagasabb halandóságú budapesti kerületek között. Hasonló differenciák mutatkoznak a legkisebb (egy szobás) és a legnagyobb (négy és több szobás) lakások aránya tekintetében. Az előbbieket kétszeres, az utóbbiakat egyharmadnyi a legkedvezőtlenebb halandóságú kerületekben a legkedvezőbbekhez viszonyítva. Relatív háromnegyednyi csak utóbbiakban az összkomfortos lakások aránya, de a komfort nélkülieké kétszerannyi.

11. Lakáshelyzet a budapesti kerületek halandósági szintje szerint
Housing situation by mortality level in Budapest districts

Halandósági szint	Standard halandósági hányados	Lakásépítés ezer lakosra	Egy szobás	Négy és több szobás	Összkomfortos	Komfort nélküli
1. Legmagasabb	119	82	150	56	72	149
2. Magas	110	39	90	106	100	96
3. Átlagos	102	94	105	97	105	120
4. Alacsony	91	111	77	106	114	73
5. Legalacsonyabb	82	172	81	163	108	73
Budapest	100	100	100	100	100	100

Halandóság és munkanélküliség

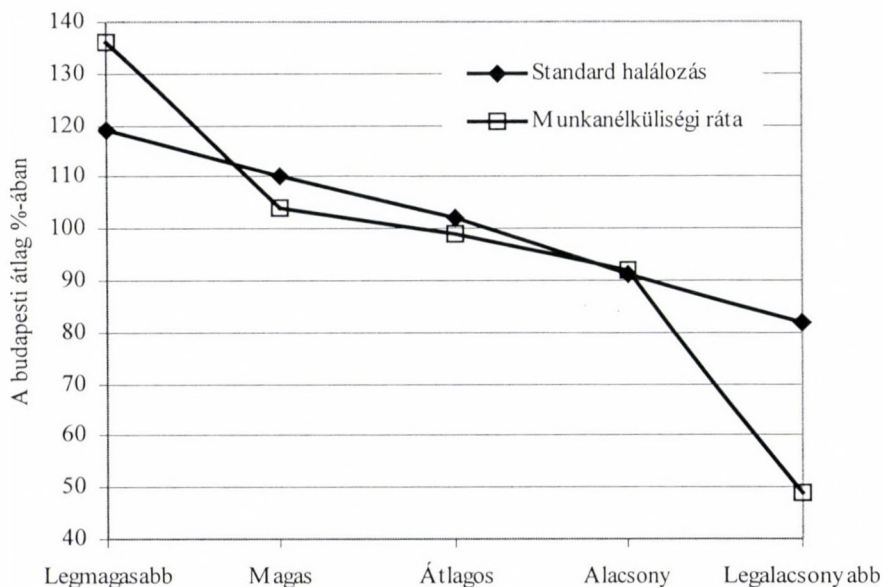
Ha nem is lehet közvetlen összefüggést találni a munkanélküliségnek a halandóságra gyakorolt hatására, de közvetett módon a munkanélküliségi arány egy általános gazdasági fejlettségi mutatóként is használható és így ennek szintje meghatározó lehet a halandóság kialakulásánál. Ezért érdemes a legutóbbi évek (2000–2001) nyilvántartott munkanélküliségi arányát összehasonlítani a halandósági hányadosával, és abból következtetéseket levonni.

Budapesten még egyértelműbb a kerületek helyzete. Szinte teljesen párhuzamos a munkanélküliségi arány visszaesése a halandósági szint javulásával. A legmagasabb halandóságú kerületekben 36%-kal magasabb a munkanélküliség a fővárosi átlagénál és közel háromszoros a legalacsonyabb halandóságot mutatóknál.

Az adatok a következőképpen alakulnak a kerületekben:

12. Munkanélküliség a budapesti kerületek halandósági szintje szerint
Unemployment by mortality level in Budapest districts

Halandósági szint	Halandósági hányados	Munkanélküli arány
	a budapesti átlag %-ában	
1. Legmagasabb	119	136
2. Nagyön magas	110	104
3. Átlagos	102	99
4. Alacsony	91	92
5. Legalacsonyabb	82	49
Budapest	100	100

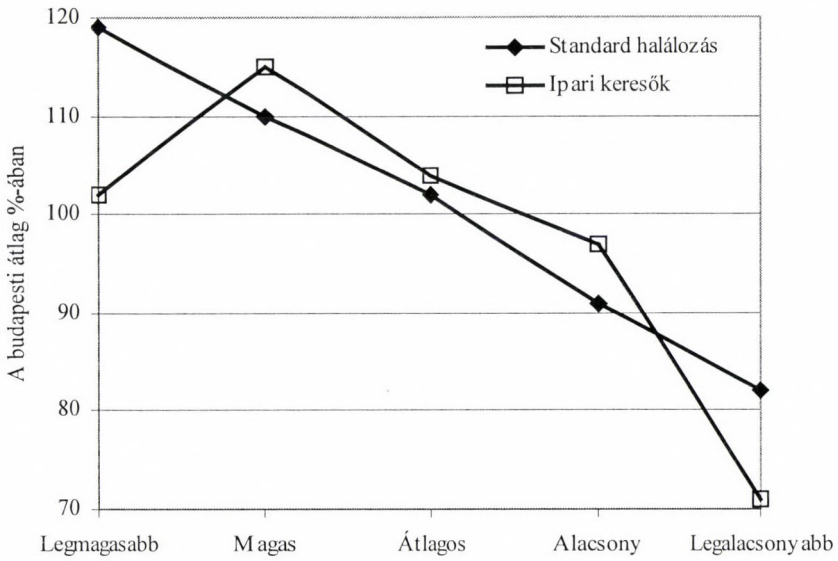
*VII. Halandóság és munkanélküliség kerületek szerint
Mortality and unemployment in Budapest districts*

Az egyes kerületek adataiban alig mutatkozik ellentmondás. A legmagasabb munkanélküli arányt mutató kerület (a VIII.), ahol ez a budapesti átlagos szint két és félszerese, 120%-os halandósági hányadost mutat. Igaz, hogy a 141%-os halandóságú VII. kerületben csak 117%-os a munkanélküli arány. Ugyanakkora, mint a kedvező halandóságú (87%-os) XV. kerületben.

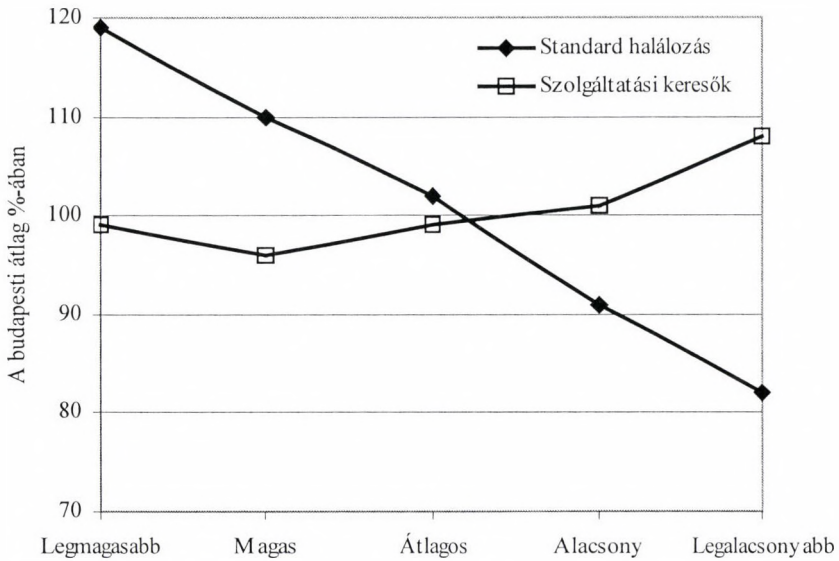
Halandóság és foglalkozási összetétel

A társadalmi különbségek okozta halandósági differenciák a foglalkoztatottak ágazati összetétele alapján is megmutatkoznak. A kistérségeket a foglalkoztatottak ágazati összetétele szembonjából három csoportba oszthatjuk:

- Mezőgazdasági ágazatba tartozók (akik alacsony fővárosi aránya miatt nehéz összefüggéseket találni)
- Ipari és építőipari ágazatba tartozók
- Szolgáltatási ágazatokba (kereskedelem, vendéglátás, szállítás, hírközlés, pénzügy, közigazgatás, oktatás, egészségügy, személyi szolgáltatás) tartozók.

VIII. Halandóság és az ipari keresők ágazati aránya kerületek szerint
Mortality and industrial activity in Budapest districts

IX. Halandóság és a szolgáltatási keresők ágazati aránya kerületek szerint
Mortality and services activity in Budapest districts

A budapesti kerületek vonatkozásában a foglalkoztatottak ágazati összetétele és a halandóság szintje között felismerhető az összefüggés. Az iparban dolgozók relatív aránya a legalacsonyabb kategóriában a fővárosi átlagnak alig valamivel több, mint 70%-a. Így a legmagasabb halandóságú kerületekben az ipari keresők aránya csak nem egészen másfélszerese a legalacsonyabb halandóságú kerületekének. Fordított a helyzet a szolgáltatási ágazatok súlya tekintetében, de itt a különbségek sokkal kisebbek.

Budapesten egyértelmű az összefüggés a foglalkozás minősége és a halandósági szint között. A magas halandóságú kerületekben a fizikai dolgozók aránya 14–18%-kal meghaladja a budapesti átlagot, de a legkedvezőbbekben csak fele annak. Így a különbség a maximális és a minimális előfordulás között több mint kétszeres. Ezzel szemben a szellemi dolgozók aránya a legalacsonyabb halandóságú kerületekben egyharmadával meghaladja a budapesti átlagot és felével a legkedvezőtlenebb halandósági helyzetben levő kerületekét.

Az összefüggések a budapesti kerületek esetében az ágazati és a foglalkozás minősége szerinti hovatartozás és a halandósági szint között az alábbiak:

*13. A foglalkoztatottak ágazat és a foglalkozás minősége szerinti megoszlása a budapesti kerületek halandósági szintje szerint
Employed by branch of economy and by quality of employment
by mortality level in Budapest districts*

Halandósági szint	Halandósági hányados	Ipari-, építőipari	Szolgálta- tási	Szellemi	Fizikai
		ágazatban		foglalkozású	
		foglalkoztatottak a budapesti átlag %-ában			
1. Legmagasabb	119	102	99	91	114
2. Nagyon magas	110	115	96	88	118
3. Átlagos	102	104	99	98	111
4. Alacsony	91	97	101	105	93
5. Legalacsonyabb	82	71	108	133	51
Budapest	100	100	100	100	100

Halandóság és iskolai végzettség

A budapesti kerületek iskolai végzettségi különbségeit az alábbi arányokkal mérjük:

- Legalább az általános iskola 8. osztályát végezte a 15 éves és idősebb népesség %-ában
- Legalább befejezett középiskolai végzettségű a 18 évesek és idősebbek %-ában
- Befejezett felsőfokú végzettségű a 25 évesek és idősebbek %-ában
- Átlagosan elvégzett osztályok száma.

A budapesti kerületek esetében az általános iskolai végzettség olyan nagy arányú mindenütt, hogy a halandósági szint tekintetében a különbségek alig mutatkoznak (a magasabb halandóságú kerületeknél ez a mutató a budapesti átlag körül, a legalacsonyabb halandóságúak esetében annál 2%-kal magasabb értékben helyezkedik el). Jóval erősebb az összefüggés a közép- és még inkább a felsőfokú végzettségűek esetében. A 18 évesek és idősebbek körében a legalább középszintű végzettség aránya csak a budapesti átlag 88–89%-át teszi ki a két legalacsonyabb halandósági szint esetében, ugyanakkor a legkedvezőbb halandósági szintű kerületekben annál 31%-kal magasabb. Így a legalacsonyabb és a legmagasabb halandósági szintek között közel 50%-os különbség mutatkozik a középszintű végzettség tekintetében. Még jelentősebb az összefüggés a felsőfokú végzettségűek esetében (a 25 éves és idősebb népességben). Ez a legmagasabb halandóságú kerületekben csak a budapesti átlag 70–77%-át teszi ki, ugyanakkor, amikor a legalacsonyabb halandóságú kerületekben annál 88%-kal magasabb.

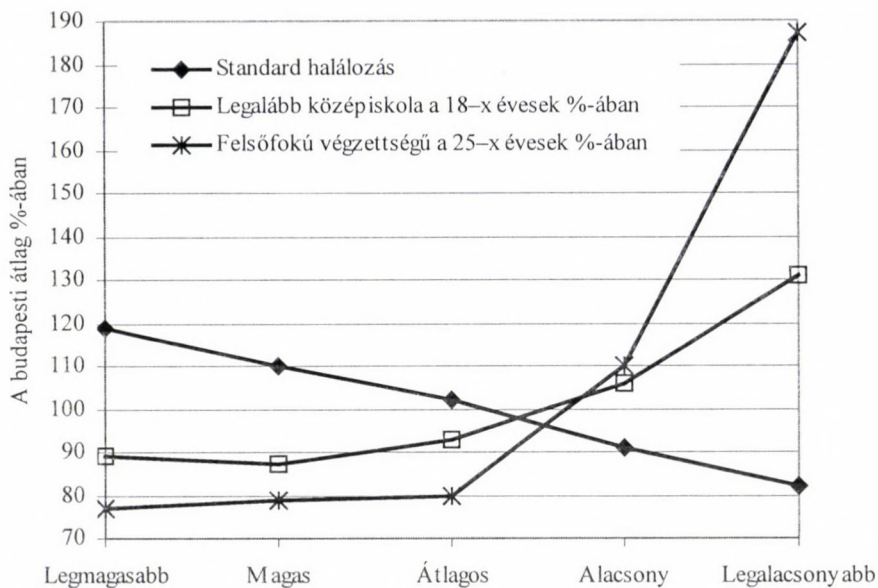
Így a maximum, több mint két és félszerese a minimumnak. A 25 éves és idősebb népesség átlagosan elvégzett osztályszáma tekintetében hasonló irányúak, de kisebbek a különbségek. A három legmagasabb halandósági szintű kerületben ez 3–5%-kal alacsonyabb a fővárosi átlagnál, a legalacsonyabb halandóságúban pedig 15%-kal magasabb annál. A két szélső érték között egyötödnyi különbség mutatkozik.

A legmagasabb iskolai végzettség és a halandósági szint közötti összefüggések a budapesti kerületekben az alábbiak:

14. Legmagasabb iskolai végzettség a budapesti kerületek halandósági szintje szerint

Highest educational level by the mortality level in Budapest districts

Halandósági szint	Halandósági hányados	Legalább 8 osztályt végzett a 15–x	Legalább középszintű végzettségű a 18–x	Felsőfokú tanintézetet végzett a 25–x	Átlagos osztályszám (25–x)
		évesek %-ában a budapesti átlag %-ában			
1. Legmagasabb	119	99	89	77	96
2. Nagyon magas	110	100	87	79	95
3. Átlagos	102	100	93	80	97
4. Alacsony	91	101	106	110	102
5. Legalacsonyabb	82	102	131	187	115
Budapest	100	100	100	100	100

*X. Halandóság és iskolai végzettség kerületek szerint
Mortality and level of education in Budapest districts*

Halandóság és etnikum

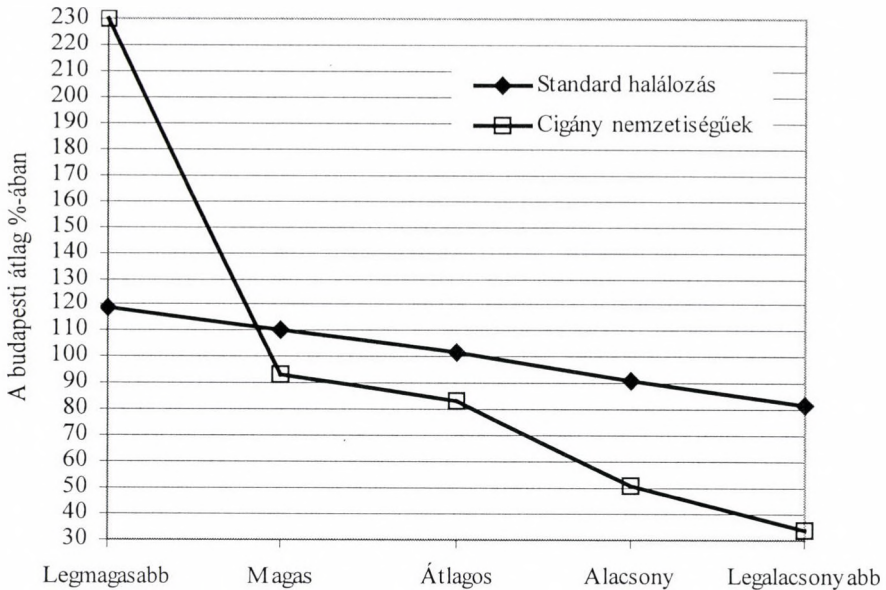
Az etnikai hovatartozás és a halandóság összefüggése szintén társadalmi differenciákat takar. Magyarországi vonatkozásban a cigány (roma) nemzetiséghez tartozók területi aránya az, amely hozzájárulhat a halandósági különbségek megmagyarázásához. Bár a legutóbbi – 2001-es – népszámlálás során is a cigány nemzetiséget vallók aránya alatta maradt a cigányság valószínű számának, mégis a jelentős területi különbségek, illetve ezeknek a halandósági szinttel való nagymértékű összefüggése érdemessé teszik a vizsgálatot.

Budapesten még egyértelműbb a halandóság és a cigány népesség aránya közötti összefüggés. A fővárosban lényegében csak a legmagasabb halandóságú kerületekben találunk számottevőbb cigány (roma) nemzetiségű népességet, ahol ezek aránya 2,3-szerese a fővárosi átlagnak. Ugyanakkor a legalacsonyabb halandóságú kerületekben csak annak egyharmadát éri el.

A fővárosi kerületekben a cigány nemzetiségűek aránya és a halandósági szint között az alábbi összefüggések mutatkoznak:

15. Cigány nemzetiségűek aránya a budapesti kerületek
halandósági szintje szerint
Share of gipsies by mortality level in Budapest districts

Halandósági szint	Halandósági hányados	Cigány (roma) nemzeti- ségűek aránya a buda- pesti átlag %-ában
1. Legmagasabb	119	230
2. Nagyon magas	110	93
3. Átlagos	102	83
4. Alacsony	91	51
5. Legalacsonyabb	82	34
Budapest	100	100

XI. Halandóság és a cigány nemzetiségűek aránya kerületek szerint
Mortality and gipsy nationals in Budapest districts

Halandóság és kormegoszlás

A területi kormegoszlási különbségeket már eleve kiküszöböltük, amikor alapul a standard halandósági hányadost fogadtuk el. De a területi kormegosz-

lás különbségeit a halandósági szint meghatározásánál független változóként is felhasználhatjuk.

Az egyes kerületek kor szerinti összetételét három nagy korosztályban vizsgáljuk:

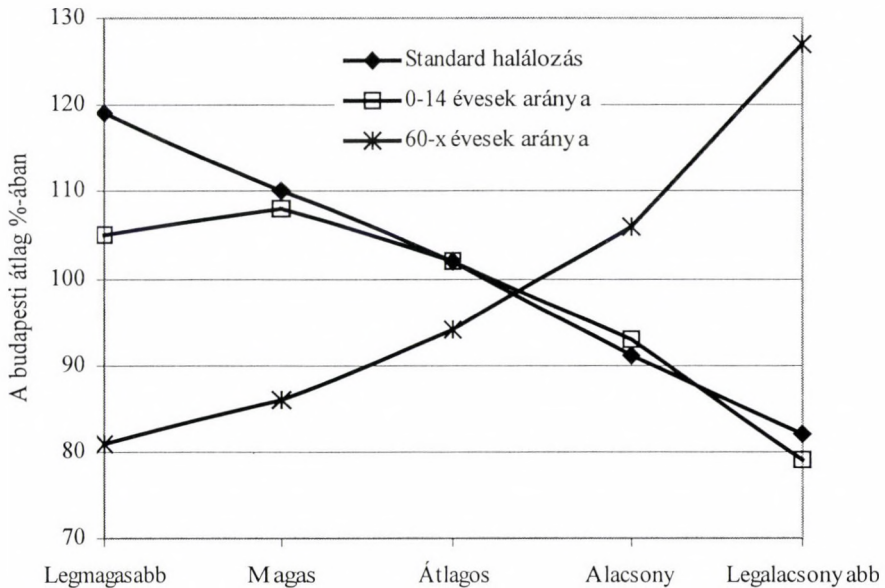
- *Gyermekkorúak*: 0–14 évesek,
- *Munkaképes korúak*: 15–59 évesek,
- *Öregkorúak*: 60 évesek és idősebbek.

Budapesten jóval alacsonyabb (egyegyedével kevesebb) a gyermekkorúak aránya, mint vidéken, az öregkorúaké pedig magasabb (7%-kal). A budapesti kerületek között sokkal jelentősebb a halandósági szint szerint a kormegoszlási különbség, mint a vidéki régiókban. A gyermekkorúak aránya a magas halandóságú kerületekben egyértelműen magasabb, mint az alacsony halandóságúakéban. A különbség a maximum és a minimum között több mint egyharmados. Ezzel természetesen fordított a helyzet az időskorúak esetében. Itt a legkedvezőbb halandóságú kerületekben a 60–x évesek aránya majdnem másfélszer annyi, mint a legmagasabb és a magas halandóságú kerületekben. Mindez azzal az eredménnyel is jár, hogy a magas és az átlagos halandóságú kerületekben a munkaképes korúak aránya valamivel magasabb, a kedvező halandóságú kerületekben viszont alacsonyabb. A különbség azonban nem jelentős: a maximum 8%-kal haladja meg a minimumot.

A budapesti kerületekben a halandósági szint és a kormegoszlás közötti összefüggések az alábbiak szerint alakulnak:

16. A népesség kormegoszlása a budapesti kerületek halandósági szintje szerint
Age distribution of the population by mortality level in Budapest districts

Halandósági szint	Halandósági hányados	0–14	15–59	60–x	0–14	15–59	60–x
		évesek aránya a budapesti átlag %-ában			évesek aránya az össznépesség %-ában		
1. Legmagasabb	119	105	102	81	14	65	21
2. Nagyon magas	110	108	103	86	14	66	20
3. Átlagos	102	102	102	94	13	65	22
4. Alacsony	91	93	99	106	12	63	25
5. Legalacsonyabb	82	79	95	127	10	60	30
Budapest	100	100	100	100	13	64	23

*XII. Halandóság és kormegoszlás kerületek szerint
Mortality and age structure in Budapest districts*

A kormegoszlásban mutatkozó különbségeket – a halandósági szint különbsége mellett – erősen befolyásolják a születési arányok különbségei is. De e termékenységi színvonal eltérései független változóként is felfoghatóak. Szoros u. az összefüggés a születési arányszám és a standard halandósági szint között. Általánosságban a kedvezőtlen halandóság az átlagosnál valamivel magasabb élveszületési aránnyal párosul. Hasonló a helyzet – nagyobb differenciákkal – a fővárosban is: Itt a legmagasabb halandóságú kerületek élveszületési arányszámai közel egynegyedével magasabbak az átlagosnál és több, mint kétötödével több, mint – a 86%-os értéket jelentő – legalacsonyabb halandóságú kerületekben.

A magasabb halandóságú területek „fiatalabb” kormegoszlását befolyásolják az eltérő termékenységi viszonyok is. A 2001-es népszámlálás alkalmával mért befejezett termékenységi szint (a száz 45–49 éves nőre jutó született gyermekek száma) magasabb a kedvezőtlen halandóságú területeken. Hasonló a helyzet a budapesti kerületekben is. Itt a termékenységi szint a magas halandóságú kerületekben 7%-kal van a fővárosi átlag felett (de a legmagasabbakban csak 1%-kal). A legkedvezőbb halandósági helyzetű kerületekben élő nők gyermekszáma 6%-kal marad el a fővárosi átlagtól és 12%-kal a maximális szint alatt.

Összefoglalás

Ha a kerületek halandóságára gyakorolt különböző társadalmi-gazdasági jelenségek egyenkénti hatását kívánjuk egy mutató segítségével jellemezni, akkor erre a legalkalmasabb, ha a standard halandósági hányados nagysága és az adott jelenséget jellemző mutató kistérségi alakulása közötti korrelációs együtthatót számítjuk ki (*Pearson* módszerével). E szerint a kerületek halandósági mutatóit – csökkenő sorrendben – az alábbi mutatók határozzák meg (a negatív korrelációs együttható azt jelzi, hogy az adott mutató alacsonyága magas halandóságot eredményez, a pozitív érték pedig azt, hogy a mutató magas értéke magas standard halandóságot eredményez). A felsorolásban csak a 100%-os szignifikanciával rendelkező összefüggések szerepelnek.

*17. Korrelációs együtthatók a halandósági szint és egyes
társadalmi-gazdasági mutatók között*
Correlation indices by mortality and other socio-economic indices

Mutató	Pearson korrelációs együttható a standard halandósági hányadossal	
	+	-
1. Elvégzett átlagos osztályszám		-,900
2. Emésztőrendszeri betegségben meghaltak	,888	
3. Fizikai foglalkozásúak aránya	,878	
4. Szellemi foglalkozásúak aránya		-,878
5. Munkanélküli arány	,839	
6. Daganatos betegségben meghaltak	,813	
7. Cigány nemzetiségűek aránya	,772	
8. Öngyilkosságban meghaltak aránya	,722	
9. Balesetben meghaltak aránya	,642	
10. Ischaemiás szívbetegségben meghaltak	,633	
11. Depressziós átlag	,538	
12. Szolgáltatásban dolgozók aránya		-,527
13. Ipar-építőiparban dolgozók aránya	,515	
14. Összkomfortos lakások aránya		-,426
15. Tartós munkanélküliek aránya	,371	
16. Átlagos gyermekszám	,362	
17. Jövedelem egy főre		-,320
18. Légzőrendszeri betegségben meghaltak	,306	

Megállapítható, hogy a legmagasabb 18 – szignifikáns – korrelációs értéket jelentő társadalmi-gazdasági mutató közül 13 olyat találtunk, ahol az összefüggés negatív, vagyis ennek növekedése ellentétes módon (vagyis a halandóságot

rontó tényezőként) alakul a standard halandósági hányadoséval, és csak 5 olyat, amelynek növekedése csökkentően hat a halandóság szintjére.

Tárgyszavak:

Halandóság

Társadalmi differenciálódás

Területi elemzés

MORTALITY DIFFERENCES OF THE DISTRICTS OF BUDAPEST

SZÜLETÉSI RÉGIÓ ÉS ÖNGYILKOSSÁG: LÉTEZIK-E AZ ÖNPUSTÍTÁS TERÜLETI SZUBKULTÚRÁJA?¹

MOKSONY FERENC

Az öngyilkosság magyarországi alakulásának egyik legszembevetőbb, s lényegében mind a mai napig megmagyarázatlan sajátossága a területi különbségek állandósága. Az országban az elmúlt mintegy ötven esztendőben lezajlott mélyreható társadalmi-gazdasági változások ellenére a halálozási statisztikák hosszú évtizedek óta lényegében ugyanazt a képet mutatják: az önpusztítás mértéke az ország délkeleti részében – mindenképp Bács-Kiskun és Csongrád megyében – a legnagyobb, a nyugatban pedig – elsősorban Győr-Moson-Sopron, Vas és Zala megyében – a legalacsonyabb (lásd 1. táblázat).

1. A 100 000 lakosra jutó öngyilkosságok száma Magyarország egyes megyéiben, 1960–1995

Suicide rates in Hungary by county and region, 1960–1995

Megye	1960	1970	1980	1990	1995
Bács-Kiskun	47,1	58,0	67,1	52,6	48,3
Békés	30,1	43,3	54,9	52,4	43,3
Csongrád	37,9	54,2	64,1	55,2	51,4
Hajdú-Bihar	30,2	41,5	63,8	49,4	42,0
Győr-Moson-Sopron	15,8	22,9	20,4	25,7	19,0
Vas	13,1	22,7	21,1	24,3	19,1
Zala	14,0	20,0	26,7	28,8	20,9

Az 1960-as évektől kezdve számos empirikus vizsgálat, illetve elméleti-történeti elemzés igyekezett feltárni e jelenség okait.² A kutatók eleinte a né-

¹ A tanulmány alapjául szolgáló empirikus kutatást az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatta. A Semmelweis Egyetem Igazságügyi Orvostani Intézetében végzett adatgyűjtésre nem kerülhetett volna sor az intézmény igazgatójának, *Sótonyi Péternek* a támogatása, valamint *Antal Albert* közreműködése nélkül. Az adatfelvétel lebonyolításában *Urbán Ildikó*, *Kevevári Katalin* és *Tarjányi Gabriella* hozzáértő, lelkiismeretes munkájára támaszkodhattam. Valamennyiüknek ezúton is szeretnék köszönetet mondani. Köszönettel tartozom továbbá azoknak a kollégáknak – *Hegedűs Rútának*, *Róna-Tas Ákosnak*, *Maria Charlesnak* és *Liza Catanzaritének* –, akik értékes megjegyzéseket fűztek a cikk egy korábbi változatához.

² Ezekről a munkákról egy korábbi tanulmányban adtam részletes áttekintést (*Moksony*, 1986: 33–36).

pesség *társadalmi-demográfiai sajátosságaival* – egyebek között életkor, családi állapot és foglalkozás szerinti megoszlásával – próbálták magyarázni a déli-délkeleti megyék kiemelkedő veszélyeztetettségét (Andorka et al., 1968; Jobb, 1973). A részint ökológiai korrelációkon, részint a standardizálás módszerén alapuló elemzések azonban azt mutatták, hogy az önpusztítás mértékében tapasztalható területi eltérések távolról sem írhatók egyszerűen a lakosság társadalmi-demográfiai összetételében meglévő különbségek számlájára. Ennek alapján vált mind szélesebb körben elfogadottá az az elképzelés, miszerint a valódi okok jóval mélyebben, *a helyi társadalom sajátos kultúrájában* rejlenek; abban az érték- és normarendszerben, amely kimondva-kimondatlanul elfogadja az öngyilkosságot mint az életben fölmerülő nehézségek és konfliktusok „megoldásának” egyik lehetséges eszközét.

Elméleti háttér

A deviáns magatartás kulturális magyarázatának régi hagyományai vannak a szociológiai szakirodalomban. Valóban, e szakirodalom egyik meghatározó vonulatát – a strukturális elméletek mellett – épp a kulturális elméletek képviselik (e két irányzat jó összehasonlítását nyújtja Hawkins és Fraser, 1985). A strukturális magyarázatok szerint – ide sorolható például *Emile Durkheim* integráltságelmélete vagy *Travis Hirschi* kontrollélmélete – a deviáns jelenségek alapvető oka, hogy az egyén *elszakad* az őt körülvevő társadalomtól, elszigetelődik attól a közösségtől, amely célt és értelmet adhatna életének, s szilárd érték- és normarendszerével irányíthatná cselekedeteit. A kulturális magyarázatok – így például *Sutherland* ún. differenciális asszociációelmélete – ezzel szemben nem a társas kapcsolatok és a viselkedést szabályozó normák hiányát hangsúlyozzák, hanem épp ellenkezőleg: azt, hogy az egyén nagyon is szorosan kötődik egy szűkebb, ám deviáns közösséghez, s cselekedeteivel e közösség sajátos értékeihez igazodik, a környezetében tapasztalt *magatartásmintákat követi*.

A kulturális magyarázat alkalmazásával a deviáns magatartás területi különbségeivel foglalkozó vizsgálatokban is sűrűn találkozhatunk. Az Egyesült Államokban például az ország déli részén hagyományosan jóval gyakoribb az emberölés, mint más régiókban. Ezt a jelenséget számos kutató annak tulajdonítja, hogy a déli államokban létezik az „erőszak területi szubkultúrája” (*Gastil*, 1971), azaz egy olyan sajátos értékrend, amely elfogadja, vagy egyenesen támogatja az erőszak alkalmazását.³ Mások vitatják ezt a nézetet, s úgy vélik, az

³ Az „erőszak szubkultúra” elméletét Wolfgang és Ferracuti fogalmazta meg első ízben (*Wolfgang & Ferracuti*, 1967). Ők ezt az elméletet általánosabb érvényűnek tekintették, s nem csupán a területi sajátosságok, hanem minden fajta társadalmi – például etnikai – különbség magyarázatára alkalmazták.

erőszakos bűncselekményeknek a déli területeken tapasztalt sűrűbb előfordulása kulturális helyett inkább strukturális tényezők, mindenekelőtt a nagyobb szegénység számlájára írható. Az eddig elvégzett empirikus vizsgálatok vegyes képet nyújtanak: egy részük talált bizonyítékot az "erőszak szubkulturájára" (például *Messner*, 1983), más részük azonban nem (például *Loflin & Hill*, 1974). Az általam ismert legrészletesebb és alighanem legalaposabb elemzés (*McCall et al.*, 1991) mindazonáltal arra a következtetésre jutott, hogy ha nem is minden fajta erőszakos bűncselekmény esetében, de ezek egy meghatározott részénél – éspedig a védekező jellegűeknél – a szubkulturális tényezők hatása valóban kimutatható. Úgy tűnik tehát, hogy az Egyesült Államok déli régiójában ténylegesen létezik egy olyan érték- és normarendszer, amely megengedi, sőt olykor meg is kívánja az erőszakos fellépést akkor, ha valakinek a személyét, családját vagy tulajdonát támadás fenyegeti.

Bár az „erőszak szubkultúra” gondolatát eredetileg a bűnözés területi sajátosságainak az értelmezésére dolgozták ki, alkalmazása idővel kiterjedt az öngyilkosságra is. A kutatók elsősorban az öngyilkosság elkövetési módjában tapasztalható regionális különbségek vizsgálata során használták fel ezt az elképzelést. *Marks* és *Abernathy* (1974), valamint *Lester* (1986–1987) például kimutatták, hogy az Egyesült Államok déli vidékein az ország más részeihez képest lényegesen nagyobb a fegyverrel elkövetett öngyilkosságok aránya, s ezt a jelenséget az erőszakos problémamegoldásnak a gyermekkori szocializáció folyamán elsajátított magatartásmintájával magyarázták.

Ugyancsak a kulturális tényezők álltak annak a vizsgálatnak a középpontjában, amelyet *Stephen Platt* végzett Angliában (*Platt*, 1985). *Platt* a város olyan körzeteit hasonlította össze egymással, ahol gyakori, illetve ahol ritka az öngyilkossági kísérlet előfordulása. Arra volt kíváncsi, vajon ezek a körzetek különböznek-e egymástól az ott lakók általános értékorientációját, valamint az öngyilkossággal és a deviáns magatartás más formáival szembeni toleranciáját illetően. Az eredmények meglehetősen vegyes képet mutattak, s több ponton kifejezetten rácafoltak az előzetes várakozásokra. Így például annak a területnek a lakói, ahol magas volt az öngyilkossági kísérletek aránya, nemhogy elnézőbben, de éppenséggel *ellenségesebben* viszonyultak az önpusztító magatartáshoz. *Platt* többféle értelmezést is kínál erre a meglepő eredményre: ismerve például az öngyilkossági kísérletben rejlő kapcsolatkeresési, figyelemkeltési szándékot, elképzelhető, hogy épp az öngyilkosság erős megbélyegzése, a közösség fokozott, heves reagálása nyújt kedvező talajt a tett kommunikatív céljainak az eléréséhez; így lehet hatékony a másoknak szóló, őket befolyásolni akaró cselekedet. Az is lehetséges, hogy az adott városnegyedben élők olyan nehézségekkel találják szemben magukat, amelyek – más megoldási módok híján – a hozzá tapadó negatív érzelmek és értékek dacára is önpusztításra kényszerítik őket. Akárhogy legyen is, *Platt* vizsgálata mindenképpen kihívást

jelent az öngyilkosság szubkulturális magyarázata számára, amelyben központi szerep jut az önpusztítást elfogadó érték- és normarendszernek.⁴

Születési régió és öngyilkosság

Abban a kutatásban, amelynek eredményeiről az alábbiakban beszámolok, a születési régió hatásának vizsgálatán keresztül igyekeztem megragadni a magyarországi öngyilkosságok területi eloszlásának hátterében a kutatók jelentős része szerint meghúzódó kulturális tényezők szerepét. Ez a megközelítés azon a feltételezésen alapult, hogy az öngyilkossággal kapcsolatos nézetek – más beállítódásokhoz hasonlóan – viszonylag fiatal korban, a családi szocializáció keretei között alakulnak ki, befolyásuk ugyanakkor vélhetőleg hosszú távon, az élet későbbi szakaszaiban is érvényesül. Ha pedig ez valóban így van, akkor arra számíthatunk, hogy azok, akik *az ország délkeleti részében születtek, de az idők során más vidékekre költöztek*, megőrizték nagyobb fogékonyságukat az önpusztítás gondolatával szemben, s öngyilkossági kockázatuk felülmúlja a más régiókból érkezőkét.

A születési helynek ezt a tartós, a későbbi, megváltozott környezetben is érvényesülő hatását több korábbi kutatás is kimutatta. *Sainsbury és Barraclough*, valamint *Lester* vizsgálataiból például kiderült, hogy az Egyesült Államokba kivándorolt európaiak öngyilkossági veszélyeztetettsége alapvetően megegyezik az anyaországban élőkével, vagyis a tengerentúlon ugyanazok a népcsoportok vezetik a halálozási statisztikát, amelyek az óhazában is az élen állnak (*Sainsbury & Barraclough*, 1968; *Lester*, 1989). Hasonlóképpen, *Taylor* és munkatársai ausztráliai vizsgálata arra az eredményre jutott, hogy az öngyilkosságtól hagyományosan kevésbé érintett Dél-Európából érkező bevándorlók önpusztítási kockázata kisebb, a rendszerint az öngyilkossági statisztikák első

⁴ Bár *Platt* kutatása igényesség tekintetében kiemelkedik más munkák közül, egy módszertani probléma mégis megnehezíti a kapott eredmények értelmezését. Azok a területek, amelyeket *Platt* eltérő öngyilkossági veszélyeztettségük alapján szembeállított egymással, jelentősen különböztek a *népesség összetétele*, mindenekelőtt az alacsony társadalmi státuszú személyek aránya szempontjából. Ezért aztán nehéz volt megállapítani, hogy az attitűdökben az egyes körzetek között tapasztalt eltérések mennyiben tükrözik a lakóhelyi *környezet* és mennyiben az *egyéni* tulajdonságok – elsősorban a társadalmi státusz – hatását. E két tényező szétválasztásához szükség lett volna a népesség összetételéből eredő hatások kiküszöbölésére, erre azonban *Platt* nem tett kísérletet. Ennek következtében az egyébként igen alapos elemzésben a környezeti és az összetételhatások óhatatlanul is összekeveredtek egymással. A környezeti hatás és az egyéni tulajdonságokból eredő összetételhatás szétválasztásának hiányával egyébként más, a *Platt*éhoz hasonló jellegű kutatásokban is találkozhatunk (például *Wenz*, 1974; *McKirnan*, 1980). Az öngyilkosság területi elemzésének ezeket a fajta módszertani problémáit egy korábbi tanulmányomban tárgyaltam részletesen (*Moksony*, 1990).

harmadában helyet foglaló közép-, illetve észak-európai államokból származóké viszont nagyobb, mint az Ausztráliában születetteké (Taylor et al., 1998). Végül pedig *Burvill* ugyancsak ausztráliai kutatása szoros kapcsolatot talált 11 európai ország öngyilkossági arányszáma és az ezekből az országokból Ausztráliába kivándoroltak önpusztítási kockázata között (*Burvill*, 1998). Mindezek alapján úgy tűnik, a hazájukból valamilyen okból elköltözők csomagjaik mellett magukkal viszik a korábbi otthonukra jellemző magatartásmintákat is.⁵

Szocializáció és kontroll: a szubkultúra kétféle hatása

A születési régió hatásának, az értékek, normák érvényesülésében játszott szerepének megértése szempontjából hasznosnak látszik az a megkülönböztetés, amelyet *Felson* és munkatársai vezettek be az „erőszak szubkultúráját” vizsgáló tanulmányukban (*Felson et al.*, 1994: 157–158). A szerzők érvelése szerint az „erőszak szubkultúrája” kétféle módon fejti ki befolyását: egyrészt a *szocializáció* révén, vagyis azon a folyamaton keresztül, amelynek során az egyén elsajátítja, beépíti a maga személyiségébe a társadalomban vagy annak valamely csoportjában uralkodó viselkedési szabályokat; másrészt pedig a *társadalmi kontroll* révén, vagyis a jutalmazásnak, megerősítésnek, elismerésnek, illetve büntetésnek, megbélyegzésnek azon a rendszerén keresztül, amelyet működtetve az egyén közvetlen környezete kikényszeríti bizonyos értékek és normák követését.

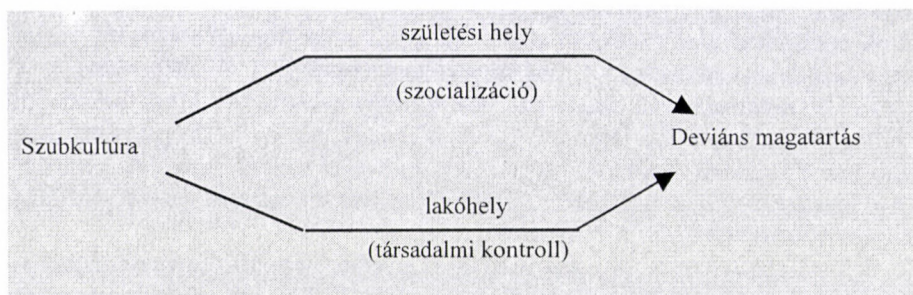
E kétféle hatásmechanizmus párhuzamba állítható a szociológiai megközelítésmódnak azzal a két fajtájával, amelyről *Mark Granovetter* beszél a gazdasági folyamatok társadalmi beágyazottságáról írott, gyakran idézett cikkében (*Granovetter*, 1985). Az egyik megközelítésmód – véli *Granovetter* – azokra a viselkedésmintákra, értékekre, normákra, szerepekre összpontosít, amelyek a szocializáció során, a személyiségfejlődés viszonylag korai szakaszában alakulnak ki, s amelyek később az éppen adott társadalmi környezettől, az egyén

⁵ A születési hely hosszú távú hatását az öngyilkosság mellett más halálokok esetében is kimutatták. *Greenberg* és *Schneider*, valamint *Schneider* és munkatársai például kiemelkedően magasnak találták az Egyesült Államok déli részén született, később azonban az ország más részébe költözött feketék általános, illetve keringési rendszeri betegségekből eredő halandóságát (*Greenberg & Schneider*, 1992; *Schneider et al.*, 1997). Megállapításuk szerint az egy meghatározott régióban született, ám egy másikban meghalt feketék halandósági kockázata közelebb van a születési régióra jellemző szinthez, mint az utolsó lakóhelyre jellemzőhöz. Ugyanakkor *Biacsi Antal* vizsgálata óvatosságra int a születési hely szerepének értékelését illetően. Az általa elvégzett elemzés eredménye szerint a Vajdaságba költöző szerbek és horvátok öngyilkossági veszélyeztetettsége jelentősen felülmúlja anyaországbeli honfitársaikét, vagyis ezek a nemzetiségek az új környezetbe kerülve mintegy átveszik a vajdasági magyarokra jellemző fokozott önpusztítási hajlamot (*Biacsi*, 1969).

konkrét kapcsolatrendszerétől jórészt függetlenül fejtik ki befolyásukat. A másik felfogás ezzel szemben pont ennek a kapcsolatrendszernek, az egyént egy meghatározott viselkedési helyzetben körülvevő társas környezetnek szenteli a fő figyelmet. Bár *Granovetter* meglehetősen elmarasztalóan szól az elsőként említett megközelítésről, s egyértelműen a második mellett teszi le voksát, magam úgy gondolom, a társadalmi hatások teljes körű megragadásához a személyiség stabil szerkezetét alkotó, szituációról szituációra viszonylag állandó tényezők vizsgálata éppen olyan fontos és nélkülözhetetlen, mint magáé a szituációé. Akárhogy van is azonban – akárhogy vélekedünk is a szociológiai elemzés különböző útjairól –, a *Granovetter* által felvázolt kétféle megközelítés háttérében nem nehéz felismerni a *Felson* és munkatársai által megkülönböztetett kétféle hatásmechanizmust: a jórészt a múltban gyökerező, az adott viselkedési helyzettől viszonylag független szocializációt és a mindenkor konkrét cselekvési szituációhoz kötött társadalmi kontrollt.

De mi a jelentősége e kétféle hatásmechanizmus elkülönítésének szűkebb témánk, a születési régió szerepének a vizsgálata szempontjából? *Felson* és munkatársai az iskolai szubkultúrák bűnözésre gyakorolt hatását vizsgálták, ennek megfelelően számukra a szocializációból és a társadalmi kontrollból eredő hatások szétválasztása elsősorban azért volt fontos, mert így világosan el tudták határolni egymástól az egyének saját értékrendjének és az őket körülvevő kortárs csoport – az iskola – értékrendjének a befolyását. Az „erőszak szubkultúrájának” a szocializáción keresztül érvényesülő szerepét az egyéni, a társadalmi kontrollon keresztül érvényesülő szerepét pedig a csoportértékek tanulmányozása révén igyekeztek megragadni.

A mi számunkra más szempontból fontos szocializáció és társadalmi kontroll megkülönböztetése. Mégpedig azért, mert lehetővé teszi annak a kétféle hatásnak az elkülönítését, amit egyrészt a születési hely, másrészt a mindenkor lakóhely gyakorol az egyén magatartására. A *születési hely* befolyása elsősorban a múltban, a gyermekkori *szocializáció* folyamán elsajátított értékek és normák érvényesülését tükrözi, míg a mindenkor *lakóhelyé* inkább az egyén közvetlen társadalmi környezete által kifejtett *társadalmi kontroll* működését jelzi (lásd I. ábra).

I. Szocializáció és társadalmi kontroll: a szubkultúra kétféle hatása
Socialization and control: the dual effects of subculture

A vizsgálat leírása

A születési régiónak az önpusztítás kockázatára gyakorolt hatását két adatforrás összekapcsolásával és együttes elemzésével igyekeztem megragadni. Az egyik adatforrás az öngyilkosokra, míg a másik a nem öngyilkosokra vonatkozó információkat tartalmazta. Ez a megközelítés – amikor is egyetlen egységes minta helyett külön mintákat veszünk a függő változó egyes kategóriáiból – case-control study-ként ismert a módszertani szakirodalomban. Ezt az eljárást s a vele kapcsolatos statisztikai problémákat a cikk végén található függelék tárgyalja részletesebben.

A rendelkezésre álló erőforrások szükségessége miatt a vizsgálat Budapestre korlátozódott. Az öngyilkosok adatait a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Igazságügyi Orvostani Intézetében gyűjtöttem, az ott tárolt halotti bizonyítványok felhasználásával,⁶ míg a nem öngyilkosokra vonatkozó információkat a Magyar Háztartás Panel 1994. évi harmadik hulláma szolgáltatta. Ez utóbbi adatfelvételben 610 olyan egyén szerepelt, aki a fővárosban lakott, míg azoknak a száma, akik 1993-ban és 1994-ben öngyilkosságot követtek el, s haláluk időpontjában Budapesten éltek, 1165 volt. Ennek megfelelően a teljes minta 1775 személyt tartalmazott, közülük azonban ki kellett hagyni azokat, akiknek születési helye kívül esett a mai országhatárokon, s akiket ezért nem tudtam

⁶ Mivel az öngyilkosok boncolása a *halál* helye, nem pedig az áldozat tényleges *lakóhelye* szerint történik, a mintába olyanok is bekerültek, akik csupán tettüket követték el a fővárosban, de ők maguk nem ott éltek, ugyanakkor hiányoztak azoknak a budapestieknek az adatai, akik az ország más részében vetettek véget életüknek. Míg a „főlöslleges” eseteket könnyen ki lehetett hagyni az állandó lakhelyre vonatkozó információ alapján, a „hiányzókat” sajnos nem tudtam pótolni. A felhasznált adatok tehát nem tartalmazzák azt a minden valószínűség szerint kis számú öngyilkost, akik a fővárosban éltek, de másutt követték el tettüket.

hozzárendelni egyik megyéhez, ill. régióhoz sem. Így alakult ki végül is a tényleges minta, amelynek nagysága 1646 fő volt.

A statisztikai elemzés során a két adatforrást – az öngyilkosokra és a nem öngyilkosokra vonatkozót – összekapcsoltam egymással, s létrehoztam egy olyan kétértékű változót, amely azt jelezte, hogy a két minta közül melyikből származik az adott megfigyelés. 0-val kódoltam azokat a megfigyeléseket, amelyek a Háztartás Panelből származtak, és 1-gyel azokat, amelyek a halál-ozási lapokból. Ezt a kétértékű változót használtam azután egy logisztikus regresszióelemzés függő változójaként.

A logisztikus regresszió használatát alapvetően két körülmény indokolta. Egyrészt dichotóm függő változó esetén a várható érték lényegében egy valószínűség⁷, következésképpen a regresszióval becsült értékek nem lehetnek nagyobbak 1-nél, illetve kisebbek 0-nál. A hagyományos lineáris regresszió alkalmazásakor azonban ez a feltétel igen gyakran nem teljesül. Ennek oka, hogy – épp a linearitás feltevéséből adódóan – a magyarázó változó hatása állandó, azaz egy egységnyi változása a függő változót mindig ugyanannyival módosítja, ezért aztán a magyarázó változó magas, illetve alacsony értékei esetén a becslések túlléphetik a valószínűségek számára megengedett 0 – 1 tartományt.⁸ A logisztikus regresszió úgy birkózik meg ezzel a problémával, hogy nemlineáris kapcsolatot feltételez a függő változó várható értéke – azaz a vizsgált esemény bekövetkezési valószínűsége – és a magyarázó változók között, ez utóbbiak hatását fokozatosan csökkentve a két szélső pont (0 és 1) felé haladva. A magyarázó változó hatásának ez a szélek felé haladva megfigyelhető fokozatos csökkenése ölt testet a logisztikus görbe jól ismert, elnyújtott S betűre emlékeztető alakjában.⁹

⁷ Egy 0–1 változó átlaga nem más, mint az 1-essel jelölt érték relatív gyakorisága, a valószínűség pedig nem egyéb, mint „hosszú távú” relatív gyakoriság, vagyis az a határérték, amihez a relatív gyakoriság közelít, amint a megfigyelések száma egyre nő.

⁸ További akadálya a hagyományos, a legkisebb négyzetek módszerén nyugvó regresszió alkalmazásának, hogy dichotóm függő változó esetén a hibátényezők nem tesznek eleget a statisztikai következtetéshez szükséges két feltételnek: eloszlásuk nem normális, szórásuk pedig nem állandó. Ez azonban kevésbé súlyos gond, ugyanis nagy minták esetén a regressziós együtthatók eloszlása akkor is közelítőleg normális, ha maguké a hibátényezőké nem az, a szórások különbözősége – az ún. heteroszkedaszticitás – pedig a súlyozott legkisebb négyzetek módszere segítségével korrigálható. (Minderről bővebben lásd például *Gujarati*, 1988: 469–471.)

⁹ A logisztikus görbe S-alakját és a lineáris regresszió során feltételezett egyenest összehasonlítva látható, hogy a két modell – a lineáris és a logisztikus – elsősorban a skála két végén, az igen nagy és az igen kis valószínűségeknél, a rendkívül gyakori és a rendkívül ritka eseményeknél tér el egymástól; a középső szakaszon, ahol a valószínűségek megoszlása kiegyenlített, a két görbe viszonylag közel esik egymáshoz. Ezért van az, hogy a hagyományos lineáris regresszió korlátai ferde eloszlású változók esetén különösen szembeötlőek.

A másik ok, ami miatt a logisztikus regresszió mellett döntöttem, a mintavétel sajátosságával kapcsolatos. Amint azt a cikk végén található függelékben részletesebben is kifejttem, a függő változó szerinti mintavétel, azaz a case-control study esetében a magyarázó változók hatását kifejező hagyományos statisztikai mutatók – pl. a százalékos különbségek vagy a lineáris regressziós együtthatók – torzított becslést adnak. Ennek oka, hogy ezek a mutatók nem függetlenek a mintavételi aránytól, vagyis attól, hogy hány megfigyelést választunk ki a függő változó egyes kategóriáiból. Ilyenkor a megfelelő hatásmutató az esélyhányados, ez ui. független a mintavétel módjától. Mivel a logisztikus regressziós együtthatók antilogaritmusai esélyhányadosokként értelmezhetők, ez a módszer különösen alkalmasnak tűnt az adott helyzetben.¹⁰

Az elemzés során az elsődleges magyarázó változó a születési régió volt. Ez a változó mindössze két értékkel rendelkezett: 1-gyel jelöltem a délkeleti országrészben (Bács-Kiskun, Békés, Csongrád és Hajdú-Bihar megyében) születetteket, és 0-val mindenki mást. Kontrollváltozóként néhány egyéb változót is bevontam a vizsgálatba; ezeket a későbbiekben ismertetem részletesen.

Eredmények

Első lépésként egy olyan logisztikus regresszióelemzést futtattam le, amelyben a születési régió szerepelt egyedüli magyarázó változóként. Az eredményeket a 2. táblázat 1. modellje tartalmazza. Amint azt a REGIO változó együtthatója mutatja, a délkeleti országrészben születettek körében az öngyilkosság esélyének logaritmusai 0,73-dal nagyobbak, mint a más vidékről származók között, s ez az érték statisztikailag szignifikáns. A születési hely hatását jobban megítélhetjük a regressziós együttható antilogaritmusai, vagyis az esélyhányados alapján: ennek értéke 2,08, ami azt jelenti, hogy *az öngyilkosság esélye mintegy kétszer akkora a délkeleti régióból származók körében, mint a másutt születettekben.*

¹⁰ Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy bár a magyarázó változók hatását kifejező logisztikus regressziós együtthatók – vagyis az esélyhányadosok logaritmusai – érzéketlenek a mintavétel módjára, s így függő változó szerinti mintavételnél is torzítatlan becslést adnak, a logisztikus modell konstans tagjáról mindez nem mondható már el. Az általam végzett kutatásban azonban ez nem jelentett különösebb gondot, hiszen itt a cél egyes magyarázó változók hatásának a megállapítása volt, nem pedig az, hogy a logisztikus regressziós egyenlet egészének a felhasználásával megbecsüljük vagy előrejelezzük a függő változó értékét.

*2. A születési régió hatása az öngyilkosságra.
A logisztikus regresszióelemzés eredményei
Effect of region of birth on suicide.
Logistic regression results*

Változó	1. Modell		2. Modell	
	együttható	esélyhányados	együttható	esélyhányados
RÉGIÓ	0,731** (0,188)	2,077	0,413* (0,203)	1,511
MOBILITÁS			0,503** (0,115)	1,654
KONSTANS	0,582 (0,055)		0,397 (0,068)	

n = 1646 *P < 0.05 **P < 0.001

Megjegyzés: az együtthatók alatt zárójelben lévő számok a standard hibák.

Alternatív magyarázatok

Bár ezek az eredmények összhangban vannak az öngyilkosság területi különbségeinek kulturális magyarázatával, hiba volna elhamarkodott következtetéseket levonni belőlük. Az egyik lehetséges zavaró tényező, amit az elemzés eddigi szakaszában nem vettünk még figyelembe, a *földrajzi mobilitás*.¹¹ A délkeleti országrészben született budapestiek értelemszerűen valamennyien lakóhelyet változtattak életük folyamán, míg a másik csoportba tartozók jelentős része (mintegy 60%-a) nem csupán a fővárosban lakott, de ott is született, vagyis földrajzi értelemben immobil volt. A születési régió változója tehát *korrelált a lakóhelyi mobilitással*, következésképpen ez a változó, illetve annak együtthatója nem csupán az országrészek közötti kulturális különbségeket tükrözte, hanem egyszerre mind a lakóhely-változtatás befolyását is. Elképzelhető ezért, hogy az a fokozott önpusztítási kockázat, amit mind ez ideig a délkeleti régió sajátos érték- és normarendszerének tulajdonítottunk, valójában a környezetváltás, az új lakóhelyre költözés okozta stressz következménye.

A kérdés tisztázása, a kultúra és a mobilitás hatásának szétválasztása érdekében létrehoztam egy új kétértékű változót (MOBILITÁS), 0-val kódolva azokat, akik nemcsak haláluk időpontjában éltek Budapesten, de ott is születtek – azaz akik földrajzi értelemben immobilok voltak –, 1-gyel pedig a földrajzilag mobilokat, vagyis azokat, akik nem a fővárosból származtak, de életük végén ott laktak. A 2. táblázat 2. modellje annak a logisztikus

¹¹ Erre az alternatív magyarázatra Róna-Tas Ákos hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is szeretnék megköszönni.

regresszióelemzésnek az eredményeit mutatja, amelyben már ez az új kontrollváltozó is szerepelt.

Az 1. és a 2. modellt összehasonlítva látható, hogy a kontrollváltozó bevonása nyomán a születési régió hatása valamelyest mérséklődött: a RÉGIÓ változó együttthatója a korábbi 0,73-ról 0,41-ra, az esélyhányados értéke pedig 2,08-ról 1,51-ra csökkent. Ez azt jelenti, hogy a lakóhelyi mobilitás befolyásának a kiszűrése után a délkeleti régióból származók körében az önpusztítás esélye már csupán mintegy 50%-kal nagyobb, mint a másutt születettek körében. Ez a többletkockázat azonban statisztikailag még mindig szignifikáns, és tartalmilag is jelentősnek mondható. Megállapíthatjuk tehát, hogy *a születési régiónak a földrajzi mobilitás okozta torzítás kiküszöbölése után is marad sem gyakorlati, sem statisztikai szempontból nem elhanyagolható mértékű hatása.*

Érdeemes megjegyezni, hogy maga a lakóhelyi mobilitás – ami most csupán kontrollváltozóként szerepelt az elemzésben – önmagában is befolyásolja az öngyilkosság esélyét: amint az a MOBILITÁS változó együttthatójából (0,26) s az ahhoz tartozó esélyhányadosból (1,30) látható, a földrajzilag mobilok körében az önpusztítás esélye 30%-kal nagyobb, mint a nem mobilok csoportjában, s ez a különbség statisztikailag is szignifikáns.

A földrajzi mobilitás hatása mellett felvetődik egy másik alternatív magyarázat lehetősége is. Elképzelhető, hogy a lakóhely-változtatás során valamiféle szelekció érvényesül, s azok, akik egy adott régióból a fővárosba költöznek, *eleve hajlamosabbak az öngyilkosságra*, mint azok, akik ott maradnak. Elképzelhető továbbá, hogy ez a fajta szelektív vándorlás a délkeleti ország részben erőteljesebben érvényesül, mint a nyugatiban. Ha mindez valóban így van, akkor nem kizárt, hogy a délkeleti régióból származóknak az a fokozott önpusztítási kockázata, ami az eddig bemutatott eredményekből kirajzolódott, igazából csupán ennek az *ország részenként eltérő mértékű szelektív vándorlásnak* a következménye.

Sajnos a rendelkezésre álló adatok nem teszik lehetővé ennek az alternatív magyarázatnak a közvetlen ellenőrzését. Arra azonban módunk van, hogy egy általam végzett másik kutatás adatainak segítségével legalább közvetett úton megvizsgáljuk a problémát. Ebben a másik kutatásban a Magyar Háztartás Panel 1994. évi adatfelvételéhez csatlakozva attitűdkérdéseket tettem fel az öngyilkosság megítélésével kapcsolatban. Az ezekre a kérdésekre adott válaszok alapján képet alkothatunk magunknak arról, hogy egyrészt a születési régiójukból elköltöztek megengedőbb álláspontot foglalnak-e el a deviáns magatartásnak ezzel a formájával szemben, mint az ott maradók, másrészt pedig ez a fajta szelekció erőteljesebb-e a délkeleti ország részben, mint a nyugatiban. Természetesen az öngyilkossággal kapcsolatos *nézetekből* rendkívül óvatosan lehet csak az öngyilkossági *hajlamra* következtetni, mégis ez a megközelítés – úgy gondolom – alkalmas arra, hogy a szelektív vándorlásból adódó esetleges torzítás mértékét legalábbis közelítőleg megbecsüljük.

Első lépésként az attitűdkérdésekből két összefoglaló mutatót – indexet – hoztam létre. Az első mutató azokon a kérdéseken alapult, amelyek arra irányultak, hogyan vélekednek az emberek egy súlyos betegséggel küszködő egyén öngyilkosságáról – mennyire tartják tettét emberileg érthetőnek, mennyire tekintik az önpusztítást egyfajta megoldásnak az adott helyzetben, és mennyire tartják valószínűnek, hogy hasonló körülmények között ők maguk is így cselekednének. A válaszadás mindhárom szempont esetében egy négy fokozatú skála segítségével történt, ahol a magas értékek utaltak az önpusztítással szembeni elfogadó beállítottságra. Az index képzésekor egyszerűen összeadtam az egyes értékeket, ennek megfelelően az új változó legalacsonyabb értéke 3 (mindhárom értékelésnél a legelítélőbb minősítést választja), legmagasabb értéke pedig 12 (mindhárom értékelésnél a legmegengedőbb minősítést választja) volt. A másik mutató létrehozásakor a súlyos betegségre vonatkozó kérdések mellett figyelembe vettem azokat a válaszokat is, amelyeket négy másik élethelyzettel (teljes magány, egy közeli hozzátartozó halála, komoly anyagi problémák, valamint munkanélküliség) kapcsolatban adtak a megkérdezettek. Az értékelés itt is az előbb említett három szempont szerint történt, és a válaszkategóriák száma is megegyezett a korábbival. Az új változó ezúttal azt jelezte, a lehetséges 15 esetből (5 élethelyzet * 3 szempont) hányszor válaszolták a vizsgált személyek a legmegengedőbb álláspontot tükröző kategóriát.

A függő változók kialakítása után következett a magyarázó változók létrehozása. Ezek egyike (SZREGIO) egy olyan dummy változó volt, amely a nyugati (0) és a délkeleti (1) régióban születetteket különböztette meg egymástól. Szükség volt egy másik dummy változóra (KOLTOZ) is, amely az egy adott régióban született és az adatfelvétel időpontjában is ott lakó személyeket (0) különböztette meg az onnan időközben elköltözőktől (1)¹². Végül e két változó összeszorozásával létrehoztam egy interakciós változót (INTER) – ennek együtthatója jelzi számunkra, van-e különbség a szelektív vándorlás mértékét illetően a két országrész között.

Az egyes magyarázó változóknak az öngyilkosság megítélésére gyakorolt hatását lineáris regresszió segítségével vizsgáltam. Az eredményeket a 3. táblázat tartalmazza. Mint látható, a két országrészt megkülönböztető változó (SZREGIO) együtthatója mindkét index esetében pozitív, ami arra utal, hogy a délkeleti régióban születettek átlagosan megengedőbb álláspontot képviselnek az öngyilkosság kérdésében, mint a nyugati régióból származók. Hasonlóképpen pozitív mindkét esetben a másik dummy változó (KOLTOZ) együtthatója. Ez azt jelzi, hogy azok, akik későbbi életük során elköltöznek egy adott régióból, átlagosan toleránsabbak az öngyilkossággal szemben, mint azok, akik végig abban a régióban maradnak. Úgy tűnik tehát, valóban létezik valamiféle

¹² Bár a szelektációs magyarázatot ellenőrzése igazából azt kívánná, hogy a születési régiójukban maradókat ne az onnan *bárhova*, hanem kizárólag *Budapestre* költözőkkel hasonlítsam össze, ezt a finomabb elemzést a mintanagyság nem tette lehetővé.

szelektív vándorlás, a döntő kérdés azonban az, hogy ennek mértéke eltérő-e a két régióban. Erre a kérdésre ad választ az interakciós változó (INTER) együtt-hatója, amely – amint az az együttható és a hozzá tartozó standard hiba össze-hasonlításából is látható – statisztikailag messze nem szignifikáns.¹³ Minden-nek alapján az országrészenként eltérő mértékű szelektív vándorlás mint alter-natív magyarázat nem látszik túlságosan valószínűnek.

Életkor szerinti különbségek

Tovább vizsgálva a szubkulturális magyarázat érvényességét, a születési ré-gió hatását korcsoportonként külön-külön is meghatároztam. Emögött az a megfontolás állt, hogy az idősebbek vélhetőleg korábban költöztek Budapestre, mint a fiatalabbak, régebb óta élnek a fővárosban, s ennek megfelelően kevésbé őrzik már a születési régiójukra jellemző kulturális sajátosságokat.¹⁴ Ha pedig mindez így van, akkor arra számíthatunk, hogy a születési régió befolyása az életkor növekedésével párhuzamosan egyre csökken.

3. A szelektív vándorlás hatásának vizsgálata. A lineáris regressióelemzés eredményei Selective migration as an alternative explanation. Ordinary least squares regression results

Változó	1. index (súlyos betegség) (n = 770)		2. index (5 élethelyzet) (n = 722)	
	Együttható	Standard hiba	Együttható	Standard hiba
SZREGIÓ	0.68**	0.26	0.42**	0.15
KÖLTÖZ	1.40*	0.54	0.58	0.32
INTER	-0.10	0.64	-0.21	0.38
KONSTANS	6.68	0.18	0.92	0.11

* p < 0.05 ** p < 0.01

¹³ Interakciós hatásról lévén szó a szignifikanciateszt eredményének értelmezésekor számolni kell azonban a multikollinearitással. A két változó összeszorozásával előállított interakciós változók ui. gyakran erősen korrelálnak az eredeti változókkal, ez az erős korreláció pedig növeli az együtthatók standard hibáját, és csökkenti a T-hányados értékét. A multikollinearitás mérésére számos mutató ismert a módszertani szakirodalomban; ezek közül a két leggyakrabban használt a variancianövelő tényező (VIF) és az ún. condition index, ami a legnagyobb és a legkisebb sajátérték hányadosán alapul. Az általam lefutott regressziókban e két mutató közül egyik sem lépte túl azt a kritikus szintet, amit a statisztikusok rendszerint az erős multikollinearitás jeleként értékelnek.

¹⁴ Egy másik vizsgálatom alapján – amelynek során budapesti öngyilkosok hozzátartozóival készítettem interjúkat – ez a feltételezés megalapozottnak tűnik. A 40 év alattiak átlagosan 19,5, a 40 és 60 év közöttiek átlagosan 31,9, a 60 év felettiek pedig átlagosan 45,5 éve laktak a fővárosban.

E feltevés ellenőrzésére három logisztikus regressziót futtattam le: egyet a 40 év alattiak, egyet a 40 és 60 év közöttiek, egyet pedig a 60 éven felüliek körében. Mindhárom regresszióban ugyanaz a két dichotóm magyarázó változó szerepelt: egyrészt a születési régió (RÉGIÓ, 1 = délkeleten született, 0 egyébként), másrészt pedig – kontrollváltozóként – a lakóhelyi mobilitás (MOBILITÁS, 1 = földrajzilag mobil, 0 = immobil). Az eredményeket a 4. táblázat tartalmazza. Ezekből az eredményekből jól látszik, hogy – a várakozásnak megfelelően – a születési régió hatása az életkor előrehaladtával valóban fokrólfokra mérséklődik. A 40 év alattiak csoportjában az esélyhányados értéke még 3,7, vagyis ebben a korosztályban a délkeleti régióból származók körében az öngyilkosság esélye csaknem négyszer nagyobb, mint a másutt születettek csoportjában. A 40 és 60 év közöttiek csoportjában az esélyhányados már csupán 1,8, itt tehát a délkeleti országészben születettek „többletkockázata” már csak 80%. Végül a 60 év felettek csoportjában az esélyhányados gyakorlatilag 1, vagyis a legidősebbek körében a születési helynek már úgyszólván semmilyen hatása nincsen. Mindezek az eredmények összhangban állnak a kulturális tényezők szerepét hangsúlyozó elképzeléssel.

4. A születési régió hatása három korcsoportban.

A logisztikus regresszióelemzés eredményei

Effect of region of birth by age.

Logistic regression results

Változó	40 év alattiak (n = 457)		40–60 évesek (n = 592)		60 éven felüliek (n = 597)	
	együttható	együttható antilogaritmus	együttható	együttható antilogaritmus	együttható	együttható antilogaritmus
RÉGIÓ	1.3056**	3.6897	.6112*	1.8426	-.0203	.9799
MOBILITÁS	.1287	1.1373	.4559**	1.5777	.3326	1.3946
KONSTANS	.0698		.4469		.8535	

* P < 0.1

** P < 0.05

Összegzés és következtetések

Az öngyilkosságok területi eloszlása Magyarországon sajátos időbeli állandóságot mutat: míg a délkeleti megyékben hosszú évtizedek óta meglehetősen gyakori, addig a nyugati régióban hagyományosan viszonylag ritka a deviáns magatartásnak ez a formája. Ezt a jelenséget a kutatók egy része az egyes országrészek kulturális különbségeivel – az öngyilkossággal kapcsolatos értékek és normák régiók közötti eltéréseivel – magyarázza.

Abban a kutatásban, amelyről cikkemben beszámoltam, ennek a kulturális magyarázatnak a tapasztalati ellenőrzésére tettem kísérletet. Ennek során abból

indultam ki, hogy az öngyilkossággal kapcsolatos nézetek – más beállítódásokhoz hasonlóan – viszonylag fiatal korban, a családi szocializáció keretei között alakulnak ki, befolyásuk ugyanakkor vélhetőleg hosszú távon, az élet későbbi szakaszaiban is érvényesül. Ha pedig ez valóban így van, akkor arra számíthatunk, hogy azok, akik az ország déli-délkeleti részében születtek, de az idők során máshová költöztek, megőrizték nagyobb fogékonyságukat az önpusztítás gondolatával szemben, s öngyilkossági kockázatuk felülmúlja a más régiókból érkezőkét.

Az eredmények, amiket a tanulmányban bemutatam, összességében alátámasztották ezt az elképzelést: a délkeleti régióból származók valóban nagyobb eséllyel vetettek véget önkézükkel életüknek, mint a másutt születettek, s ez a különbség azt követően is fennmaradt, hogy kiküszöböltük a kulturális magyarázat két lehetséges vetélytársát: egyrészt a lakóhelyi mobilitást, másrészt a szelektív vándorlást. Ráadásul a születési régió hatása az életkorral párhuzamosan csökkent, ami összhangban áll azzal, hogy az idősebbek már régebben elköltöztek születési helyükről, s így kevésbé őrzik annak kulturális sajátosságait. Mindezekben a konkrét eredményeken túl cikkemnek – úgy gondolom – van egy általánosabb üzenete is. Felhívja a figyelmet arra, hogy a deviáns jelenségek megértéséhez a *strukturális* tényezők mellett szükség van a *kulturális* tényezők figyelembevételére is. Ezt annál is inkább fontos hangsúlyozni, mivel a deviáns magatartás szociológiai kutatása jórészt *Emile Durkheim* „köpönyegéből bújt ki”, s ennek a „fogantatásnak” egyik lényeges következménye volt a strukturális tényezők középpontba állítása – bizonyos mértékig a kulturális tényezők rovására. Elegendő ezzel kapcsolatban csupán a vallás és az öngyilkosság összefüggésére utalni: *Durkheim* – mint ismeretes – a felekezeti különbségeket, a protestánsoknak a katolikusokét jelentősen meghaladó önpusztítási kockázatát egyértelműen a társadalmi integráltság, nem pedig az egyes vallásokra jellemző sajátos értékrend számlájára írta. De ugyanúgy említhetnénk az öngyilkosság térbeli eloszlását is, amit *Durkheim* megint csak alapvetően strukturális okokra vezetett vissza, elutasítva az utánzás – mindenekelőtt *Tarde* által képviselt – gondolatát. Az újabb kutatások (például *Moksony*, 1996; *Baller & Richardson*, 2002) arra utalnak, hogy a kulturális minták alighanem mindkét területen nagyobb szerepet játszanak annál, mint amit annak idején *Durkheim* ezeknek tulajdonított, s amit napjainkban az ő nyomában haladók nekik tulajdonítanak. Azok az eredmények, amelyekről tanulmányomban beszámoltam, további adalékot jelenthetnek ehhez a vitához.

HIVATKOZÁSOK

- Andersen, B.* (1990). *Methodological errors in medical research*. Oxford: Blackwell.
- Andorka, R.* et al. (1968). Társadalmi elítélés alá eső magatartások előfordulásának területi különbségei. *Statisztikai Szemle*, 1–2.sz. 43–54., 145–148.

- Baller, R.D. & Richardson, K.K.* (2002). Social integration, imitation, and the geographic patterning of suicide. *American Sociological Review*, 67: 873–888.
- Biacsi, A.* (1969). Ez a halál nem magánügy. *Öngyilkosságok Szabadkán*. Híd, 3. sz. Melléklet.
- Blalock, H.M.* (1982). *Conceptualization and measurement in the social sciences*. Beverly Hills – London – New Delhi: Sage.
- Burvill, P.W.* (1998). Migrant suicide rates in Australia and in country of birth. *Psychological Medicine*, 28: 201–8.
- Felson, R.B.* et al. (1994). The subculture of violence and delinquency: individual vs. school context effects. *Social Forces*, 73: 155–173.
- Gastil, R.D.* (1971). Homicide and a regional subculture of violence. *American Sociological Review*: 36: 412–427.
- Granovetter, M.* (1985). Economic action and social structure: the problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91: 481–510.
- Greenberg, M. & Schneider, D.* (1992). Region of birth and mortality of blacks in the United States. *International Journal of Epidemiology*, 21: 324–8.
- Gujarati, D.N.* (1988). *Basic econometrics*. New York etc.: McGraw-Hill.
- Hawkins, J.D. & Fraser, M.W.* (1985). Social networks of street drug users: a comparison of two theories. *Social Work Research and Abstracts*, 21: 3–12.
- Jobb, S.* (1973). Az öngyilkosságok területi jellemzői Magyarországon. *Területi Statisztika*, 23: 39–53.
- Lave, Charles A. and James G. March* (1975). *An introduction to models in the social sciences*. New York: Harper and Row.
- Lester, D.* (1986–1987). Southern subculture, personal violence (suicide and homicide), and firearms. *Omega*, 17: 183–186.
- Lester, D.* (1989). Suicide rates in immigrant groups and their countries of origin: an examination of data from early in the 20th century. *Psychological Reports*, 65: 818.
- Lofstin, C. & Hill, R.H.* (1974). Regional subculture and homicide: an examination of the Gastil-Hackney thesis. *American Sociological Review*, 39: 714–724.
- Lofstin, C. and McDowall, D.* (1988). The analysis of case-control studies in criminology. *Journal of Quantitative Criminology*, 4: 85–98.
- Marks, A. & Abernathy, T.* (1974). Toward a sociocultural perspective on means of self-destruction. *Life-Threatening Behavior*, 4: 3–17.
- McCall, P.L.* et al. (1991). Violent criminal behavior: Is there a general and continuing influence of the South? Unpublished manuscript.
- McKirnan, D. J.* (1980). Community differences in conceptions of deviant behavior: an exploratory study of attitudes toward alcohol-related help sources. *American Journal of Community Psychology*, 8: 637–56.
- Messner, S.F.* (1983). Regional and racial effects on the urban homicide rate: the subculture of violence revisited. *American Journal of Sociology*, 88: 997–1007.
- Moksony, F.* (1986). Települési tényezők és az öngyilkosság. In: *Buda Béla és Füredi János*, szerk.: *Az öngyilkosság a szociálpszichiátria nézőpontjából*. Budapest, 1986. 28–52.
- Moksony, F.* (1990). Ecological analysis of suicide: problems and prospects. In: Lester, D., ed.: *Current concepts of suicide*. Philadelphia: Charles Press, 121–138.
- Moksony, F.* (1996). Religion and suicide in Hungary: findings from a case-control study. Paper presented at the 6th European Symposium on Suicide, Lund, Sweden.

- Moksony, F.* (1999). Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése. Budapest: Osiris Kiadó.
- Morgan, S.P. & Teachman, J.D.* (1988). Logistic regression: description, examples, and comparisons. *Journal of Marriage and the Family*, 50: 929–936.
- Platt, S.D.* (1985). A subculture of parasuicide? *Human Relations*, 38: 257–97.
- Sainsbury, P. and Barraclough, B.* (1968). Differences between suicide rates. *Nature*, 220: 1252.
- Schlesselman, J.J.* 1982. Case-control studies: design, conduct, and analysis Oxford: Oxford University Press.
- Schneider, D.* et al. (1997). Region of birth and mortality from circulatory diseases among black Americans. *American Journal of Public Health*, 87: 800–4.
- Taylor, R.* et al. (1998). Suicide in urban New South Wales, Australia 1985–1994: socio-economic and migrant interactions. *Social Science & Medicine*, 47: 1677–86.
- Wenz, F.V.* (1974). Completed suicide, attempted suicide and urban social structure: a sociological and social psychological study of anomie, egoism and self-evaluation. Ph.D. Dissertation, Wayne State University, Detroit, MI.
- Wolfgang, M.E. & Ferracuti, F.* (1967). The subculture of violence. London: Tavistock.
- Xie, Yu & Manski, C.F.* (1989). The logit model and response-based samples. *Sociological Methods & Research*, 17: 283–302.

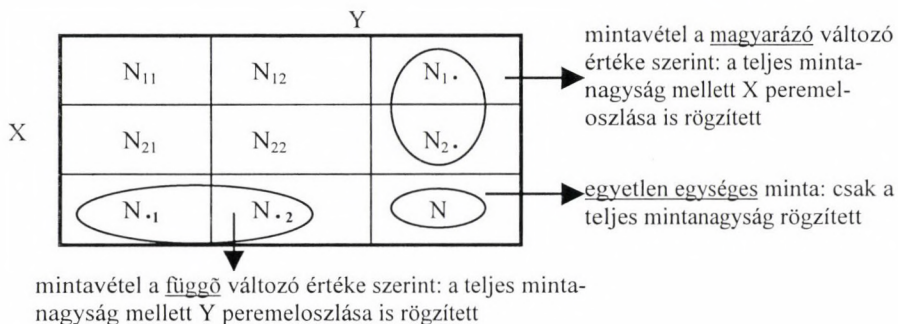
FÜGGELÉK: A CASE-CONTROL STUDY

A mintavétel módja alapján az empirikus vizsgálatok három nagyobb csoportba sorolhatók. A hagyományos kérdőíves adatfelvételek esetében a kutatók *egyetlen* egységes mintát vesznek a népességből. Ennek során csupán a *teljes mintanagyságot* rögzítik előre; a kiválasztott személyek megoszlása a különböző változók egyes kategóriái között utólag, az adatgyűjtés folyamán alakul ki.

A mintavétel másik típusa elsősorban a kísérleti vizsgálatokra jellemző. Itt a kutatók egyetlen egységes minta helyett két *külön* mintát vesznek: egyet a magyarázó változó egyik kategóriájából, egyet pedig a másikkból. Ennek a kiválasztási módnak a fő vonása, hogy nem csupán a teljes mintanagyság, hanem a megfigyeléseknek a *magyarázó* változó szerinti megoszlása is előre meghatározott.

Végül a mintavétel harmadik fajtájával leginkább az orvostudományban és a hozzá kapcsolódó területeken elterjedt ún. epidemiológiai vizsgálatoknál találkozunk. A kutatók itt is két külön mintát vesznek, a kiválasztás azonban ezúttal nem a magyarázó, hanem a *függő* változó értéke szerint történik. Ennek megfelelően ebben az esetben a teljes mintanagyságon túl a megfigyeléseknek a függő változó egyes kategóriái közötti megoszlása is előre meghatározott. A mintavételnek ezt a módját nevezik általában case-control study-nak.¹⁵

A három mintavételi mód különbségét szemlélteti az F1. ábra, ahol X a magyarázó változó, Y a függő változó, N az esetszámokat jelöli, az alsó indexek pedig a két változó értékének megfelelő kombinációjára, vagyis a kereszttábla egyes celláira utalnak. Az egyszerűség kedvéért mindkét változónak csupán két értéke van.

F1. A mintavétel három fajtája
Three types of sampling

¹⁵ Az elnevezés magyarázata, hogy az orvosi vagy epidemiológiai vizsgálatok rendszerint valamely betegséggel rendelkező egyének csoportját (cases) és az adott betegségtől mentes, egészséges személyek csoportját (controls) hasonlítják össze egymással. A függő változó szerinti mintavétel mindazonáltal nem csupán az orvostudományban honosodott meg; találkozhatunk ezzel a módszerrel olyan közgazdasági elemzésekben is, amelyekben a cél valamilyen vásárlói döntés vagy választás magyarázata. Az ilyen jellegű alkalmazásokban a függő változó szerinti mintavételt rendszerint "choice-based sampling"-nek vagy "response-based sampling"-nek nevezik (lásd például Xie & Manski, 1989).

A függő változó szerinti mintavétel nem véletlenül honosodott meg elsősorban az orvostudományban. A különféle betegségek statisztikai értelemben **ritka előfordulású** események, s ezért csak igen nehezen ragadhatók meg a mintavétel más formáival. Könnyű elképzelni, milyen sok emberre kellene kiterjednie egy hagyományos kérdőíves adatfelvételnek ahhoz, hogy elegendő számú beteg személy legyen a mintában. Ugyanennyi beteget lényegesen egyszerűbben és olcsóbban tudunk megfigyelni akkor, ha a mintát a függő változó értéke szerint vesszük, vagyis ha külön választjuk ki a beteg és külön az egészséges egyéneket.

Bár a case-control study hatékony módszer a ritka előfordulású események vizsgálatára, az így összegyűjtött adatok statisztikai elemzése bonyolultabb, mint a más mintavételi eljárásokkal szerzett adatoké (Andersen, 1990; Loflin & McDowall, 1988; Schlesselman, 1982). Függő változó szerinti mintavétel esetén ui. a magyarázó változók hatását kifejező hagyományos statisztikai mutatók – így pl. a százalékos megoszlások közötti különbségek vagy a lineáris regressziós együtthatók – torzított becslést adnak. Ennek oka, hogy ezek a mutatók **nem függetlenek a mintavételi aránytól**, vagyis attól, hogy hány megfigyelést választunk ki a függő változó egyes kategóriáiból.

A probléma megértéséhez induljunk ki abból az esetből, amikor *teljes körű* adatokkal rendelkezünk, vagyis amikor mintavétel helyett mód van a népesség egészének megfigyelésére. Az egyszerűség kedvéért tegyük föl, hogy mind a magyarázó változó (X), mind pedig a függő változó (Y) mindössze két kategóriából (igen – nem) áll. Ekkor adataink az F2. ábrán látható táblázatban rendezhetők el, ahol is N_{11} , N_{12} stb. a megfelelő cellagyakoriságokat, vagyis az adott kategóriakombinációhoz tartozó esetek abszolút számát jelölik.

Magyarázó változó (X)	Függő változó (Y)	
	igen	nem
igen	N_{11}	N_{12}
nem	N_{21}	N_{22}

FII. Teljes körű adatok
Complete data

A táblázat jelöléseinek felhasználásával a függő változónak a magyarázó változó egyik, ill. másik kategóriáján belüli relatív gyakoriságai a következőképpen írhatók fel:

- $X = \text{igen: } \frac{N_{11}}{N_{11} + N_{12}}$
- $X = \text{nem: } \frac{N_{21}}{N_{21} + N_{22}}$

Nézzük ezek után a *magyarázó* változó szerinti mintavételt, vagyis azt az esetet, amikor két külön mintát veszünk a népességből: egyet a magyarázó változó egyik kategóriájából, egyet pedig a másikkól. F_1 -gyel, ill. F_2 -vel a kiválasztási arányokat, N_{11} , N_{12} stb.-vel pedig a megfelelő cellához tartozó teljes népességbeli esetszámokat jelölve, adataink az F3. ábrán bemutatott táblázatba rendezhetők.

A táblázatra nézve látható, hogy ennek a mintavételi formának az esetében a kiválasztási arány egy-egy *soron*, vagyis a magyarázó változó egy-egy kategóriáján belül állandó. Ennek köszönhetően, amikor felírjuk a függő változó relatív gyakoriságait, a *mintavételi arányok kiesnek* az osztás során, s az egyszerűsítés után kapott értékek megegyeznek a teljes körű megfigyelés eredményeivel:

- X = igen:
$$\frac{N_{11}F_1}{N_{11}F_1 + N_{12}F_1} = \frac{N_{11}}{N_{11} + N_{12}}$$
- X = nem:
$$\frac{N_{21}F_2}{N_{21}F_2 + N_{22}F_2} = \frac{N_{21}}{N_{21} + N_{22}}$$

A magyarázó változó szerinti mintavétel tehát torzítatlan becslést szolgáltat a relatív gyakoriságokra, s ennek megfelelően torzítatlanok azok a statisztikai mutatók is (pl. a százalékos különbségek), amelyek ezeken a gyakoriságokon alapulnak, s amelyek a magyarázó változónak a függő változóra gyakorolt hatását tükrözik.

Magyarázó változó (X)	Függő változó (Y)	
	igen	nem
igen	$N_{11}F_1$	$N_{12}F_1$
nem	$N_{21}F_2$	$N_{22}F_2$

*FIII. Magyarázó változó szerinti mintavétel
Sampling by interpretative samples*

Alapvetően más a helyzet a case-control study esetében, vagyis amikor a függő változó értéke szerint választjuk ki a megfigyeléseket. Ismét F_1 -gyel, ill. F_2 -vel jelölve a mintavételi arányokat, N_{11} , N_{12} stb.-vel pedig a megfelelő cellához tartozó teljes népességbeli esetszámokat, az F4. ábrán bemutatott táblázatot kapjuk.

Magyarázó változó (X)	Függő változó (Y)	
	igen	nem
igen	$N_{11}F_1$	$N_{12}F_2$
nem	$N_{21}F_1$	$N_{22}F_2$

*FIV. Függő változó szerinti mintavétel
Sampling by dependent units*

A magyarázó változó szerinti mintavételtől eltérően a kiválasztási arány ezúttal nem egy-egy soron, hanem egy-egy *oszlopon*, vagyis a függő változó egy-egy kategóriáján belül állandó. Ennek következtében a függő változó relatív gyakoriságainak felírásakor nincs lehetőség az egyszerűsítésre, *a kiválasztási arányok nem esnek ki* az osztás során, s így a kapott értékek sem egyeznek meg a teljes körű megfigyelés eredményeivel:

- $X = \text{igen: } \frac{N_{11}F_1}{N_{11}F_1 + N_{12}F_2}$
- $X = \text{nem: } \frac{N_{21}F_1}{N_{21}F_1 + N_{22}F_2}$

A case-control study tehát nem ad torzítatlan becslést a relatív gyakoriságokra, s ennek megfelelően torzítottak azok a statisztikai mutatók is (pl. a százalékos különbségek vagy a hagyományos lineáris regressziós együtthatók), amelyek ezeken a relatív gyakoriságokon alapulnak, s amelyek a magyarázó változónak a függő változóra gyakorolt hatását tükrözik.

Hogyan juthatunk a case-control study esetében a magyarázó változó hatásának torzítatlan becsléséhez? A megoldást az a hatásmutató kínálja, ami logikáját tekintve eltér a relatív gyakoriságok különbségén alapuló hagyományos mutatóktól, s amit esélyhányadosnak (odds ratio-nak) nevez a módszertani szakirodalom.

Az esélyhányados fogalmának megértéséhez először az esély fogalmát kell tisztázni. Az esély maga is egy hányados, amit úgy kapunk, hogy az általunk vizsgált esemény – mondjuk, az öngyilkosság – bekövetkezésének ($Y = 1$) a valószínűségét elosztjuk be nem következésének a valószínűségével:

$$ESÉLY = \frac{\Pr(Y = 1)}{1 - \Pr(Y = 1)}$$

ahol $\Pr(Y = 1)$ az adott esemény bekövetkezésének a valószínűsége, $1 - \Pr(Y = 1)$ pedig a megfelelő komplementer valószínűség. A kutatás során azonban rendszerint nem önmagában a valószínűség érdekel bennünket, hanem az a hatás, amit valamely magyarázó változó erre a valószínűsége gyakorol. Ezért a valószínűségek, amikkel dolgozunk, ún. feltételes, azaz a magyarázó változó (X) rögzített értéke mellett adódó valószínűségek, és az esély is e rögzített értékre, mint korlátozó feltételre vonatkozik. Annak esélye például, hogy a függő változó 1-es értéket vesz fel (mondjuk, valaki öngyilkosságot követ el), amennyiben a magyarázó változó értéke 1 (mondjuk, az illető a délkeleti országrészből származik):

$$ESÉLY(Y = 1 | X = 1) = \frac{\Pr(Y = 1 | X = 1)}{1 - \Pr(Y = 1 | X = 1)} = \frac{N_{11} / (N_{11} + N_{12})}{N_{12} / (N_{11} + N_{12})} = \frac{N_{11}}{N_{12}}$$

ahol a zárójelen belüli függőleges vonalka a feltételt jelöli, N_{11} , N_{12} stb. pedig a korábban az 1.3. ábrán bemutatott 2×2 -es keresztábra megfelelő cellagyakoriságai. Hasonlóképpen, annak esélye, hogy a függő változó 1-es értéket vesz fel, feltéve, hogy a magyarázó változó értéke 0 (mondjuk, az illető személy nem a délkeleti országrészből származik):

$$ESÉLY(Y = 1 | X = 0) = \frac{\Pr(Y = 1 | X = 0)}{1 - \Pr(Y = 1 | X = 0)} = \frac{N_{21} / (N_{21} + N_{22})}{N_{22} / (N_{21} + N_{22})} = \frac{N_{21}}{N_{22}}$$

Most már, a két feltételes esély birtokában meghatározhatjuk magát az esélyhányadosot, ami a magyarázó változó hatását, e hatás nagyságát tükrözi, s ami nem más, mint a két feltételes esély hányadosa:

$$ESÉLYHÁNYADOS = \frac{ESÉLY(Y = 1 | X = 1)}{ESÉLY(Y = 1 | X = 0)} = \frac{N_{11}}{N_{12}} / \frac{N_{21}}{N_{22}} = \frac{N_{11}N_{22}}{N_{12}N_{21}}.$$

Érdekes e formula legvégét közelebről is szemügyre venni, abból ugyanis kitűnik, hogy az esélyhányados egyenlő a kereszttábla két átlójában lévő cellagyakoriságok szorzatának a hányadosával. Ez magyarázza, miért nevezik az esélyhányadost kereszt-szorzat-hányadosnak is.¹⁶

Mindezek az eredmények arra az esetre vonatkoznak, amikor mintavétel helyett teljes körű megfigyelést végzünk. Kérdés, hogyan alakul az esélyhányados akkor, ha a megfigyeléseket a függő változó szerint választjuk ki. A cellagyakoriságokra és a kiválasztási arányra korábban már használt jelöléseket alkalmazva az esélyhányados:

$$ESÉLYHÁNYADOS = \frac{N_{11}F_1}{N_{12}F_2} / \frac{N_{21}F_1}{N_{22}F_2} = \frac{N_{11}N_{22}}{N_{12}N_{21}}.$$

Mint látható, a kiválasztási arányok ezúttal kiesnek az osztás során, s így az esélyhányados (pontosabban annak várható értéke) megegyezik a teljes körű megfigyelésnél kapott esélyhányadossal, vagyis a becslés most már torzítatlan. Az esélyhányados tehát – más típusú mutatókkal, például a százalékos különbséggel szemben – *érzékenlen a mintavétel módjára*, s ezért függő változó szerinti mintavétel esetén is alkalmazható (vö. *Morgan & Teachman*, 1988: 930).

Tárgyszavak:

Öngyilkosság
Területi elemzés

¹⁶ Az esélyhányadost meg kell különböztetni egy másik, ritkábban használt hatásmutatótól, az ún. relatív kockázattól. Mindkettő hányados típusú mutató, azonban míg az előbbi az esélyeken, az utóbbi a relatív gyakoriságokon alapul. A korábban bevezetett jelöléseket alkalmazva:

$$RELATÍV KOCKÁZAT = \frac{N_{11}}{N_{11} + N_{12}} / \frac{N_{21}}{N_{21} + N_{22}} = \frac{N_{11}}{N_{11} + N_{12}} * \frac{N_{21} + N_{22}}{N_{21}}$$

Az esélyhányados és a relatív kockázat képleteit összehasonlítva láthatjuk, hogy amennyiben a függő változó statisztikai értelemben ritka előfordulású esemény (az öngyilkosság például ilyen), akkor N_{11} és N_{21} értéke többé-kevésbé elhanyagolható, s így az esélyhányados ebben a speciális esetben közelítőleg egyenlő a relatív kockázattal.

**PLACE OF BIRTH AND SUICIDE IN HUNGARY: IS THERE A
REGIONAL SUBCULTURE OF SELF-DESTRUCTION?**

Summary

Suicide in Hungary varies widely across regions, rates being highest in the Southeast and lowest in the West. Most researchers explain this fact by cultural differences, arguing that people in the Southeast learn, as they grow up, to regard self-destruction as an acceptable way of responding to problems encountered in everyday life. I tested this explanation by looking at the longer-term impact of region of birth, controlling for current place of residence. Conducting a case-control study, I found that those born in the Southeast but moving to another region later in their life retained, as predicted, their greater propensity to suicide. This effect persisted even after ruling out a number of alternative explanations such as differential selection and residential mobility.

A KÜLFÖLDI MUNKAVÁLLALÓK STATISZTIKAI SZÁMBAVÉTELÉNEK KÉRDÉSEIRŐL¹

HÁRS ÁGNES

A cikkben a nemzetközi migrációs statisztikák adatgyűjtésének publikált eredményeit, valamint a hazai megfelelő adatforrások hasonló célokra történő alkalmazhatóságát vizsgáljuk. Arra keressük a választ, milyen tanulságokkal szolgálnak az uniós statisztikák, milyen forrásokat használnak az Európai Unió országai a nemzetközi vándorlási statisztikák összeállításához, azaz milyen információtartalma van a megfelelő forrásokra épülő statisztikáknak, adatközléseknek.

A nemzetközi vándorlást áttekintő statisztikák rendszerint megkülönböztetik az idegen állampolgárok beáramlásának és kiáramlásának számszerű bemutatását és a saját állampolgárok elvándorlásának adatait. A magyar statisztikai adatközlés is szolgáltat adatokat a nemzetközi vándorlásról, melyek a statisztikai publikációkban – évkönyvekben – is megjelennek. Elemzésünk két fontos részből áll: egyrészt a nemzetközi statisztikák módszertani áttekintéséből, másrészt a hazai publikációkban – a nemzeti évkönyvekben – megjelenő adatközlések áttekintéséből. Az alábbiakban a definíciós kérdések elkerülhetetlen tisztázását követően a nemzetközi statisztika által szokásosan használt adatforrásokat, azok lehetőségeit és korlátait tekintjük át, majd a Magyarországon munkát vállaló külföldiek szokásos statisztikai adatforrásait vesszük számba. Végül a megítélésünk szerint követendő statisztika kialakításához kívánunk néhány szerény javaslattal hozzájárulni.

Definíciós kérdések

Mindenekelőtt a „migráns” kategória célunk – a munkaerő-vándorlás számbavétele – szempontjából releváns definíciójára van szükség. Az adatok hozzáférhetősége, megbízhatósága miatt az elemzések jobbára csak a *legális* vándorlást veszik figyelembe, eszerint a valamilyen módon regisztrált (bejelentett, tartózkodási vagy munkavállalási engedéllyel rendelkező, menekültként nyilvántartott) külföldiek minősülnek migránsnak. Rendszerint tehát *a legális migrációról állnak adatok rendelkezésre.*

¹ A cikk az OTKA T 032783 .sz.: A nemzetközi migráció mérése c. kutatásának támogatásával készült.

A szokásos, az ENSZ által ajánlott hagyományos (ENSZ, 1976) definíció meglehetősen bonyolult módon határozta meg a nemzetközi vándorlókat, megkülönböztetve bevándorlókat (immigrants) és kivándorlókat (emigrants), éspe- dig négy-négy kategória szerint. A *bevándorlók* lehetnek: *a)* tartós bevándorlók (long-term immigrants); *b)* időszakos bevándorlók (short-term immigrants); *c)* időszakosan külföldön munkát vállaló, majd hazatérő állandó lakosok (short-term emigrants returning); *d)* nomádok. A *kivándorlók* pedig hasonlóképpen lehetnek: *a)* tartósan kivándorlók (long-term emigrants); *b)* időszakos kivándorlók (short-term emigrants); *c)* időszakos (egy évnél rövidebb) munkavállalás után távozó nem állandó lakosok (short-term immigrants departing); *d)* nomádok. A definíció általában *a tartósan, egy évnél hosszabb ideig külföldön tartózkodót* tekinteti vándorlónak.² A határ menti ingázók, továbbá az egy országba oda- és visszautazók minden kategória szerint hiányoztak a definícióból.³

A közelmúltban sor került az ENSZ korábbi definíciójának a felülvizsgálatára (ENSZ, 1998). A változtatás célja egyszerűbb és pragmatikusabb definíció megfogalmazása volt, ami az időszakos vándorlás mind fontosabb jelenségét is jobban, rugalmasabban veszi figyelembe. Eszerint *nemzetközi migráns* „az a személy, aki a szokásos lakóhelyét megváltoztatja” A „szokásos lakóhely” azt az országot jelöli, ahol az illető él, azaz ahol van lakóhelye, ahol a napi pihenőidejét tölti. Következésképpen nem tekintendő migrációnak az a mozgás, ami nem jár a szokásos lakóhely megváltoztatásával (üdülés, szabadság, rokoni vagy baráti látogatás, üzleti út, egészségügyi kezelés vagy zarándokút).⁴

A rövid idejű nemzetközi vándorlás súlyának, jelentőségének növekedése következtében az *új keletű* definíció külön veszi számba a rövid és a hosszú ideig tartó vándorlást. *Tartósan (long-term) vándorló* az a személy, aki a szokásos lakóhelyétől legalább egy évig (12 hónapig) távol van úgy, hogy a befogadó ország ténylegesen a szokásos lakóhelyévé válik. A *rövid-távú (short-term) vándorló* az a személy, aki a szokásos lakóhelyétől legalább 3 hónapra de legfeljebb egy évre (12 hónapra) van távol, eltekintve attól, ha az utazás célja üdülés, szabadság, rokoni vagy baráti látogatás, üzleti út, egészségügyi kezelés vagy zarándokút.

A fenti definíció a korábbiaknál nagyobb rugalmasságot ad a statisztika készítőinek. Egyrészt a korábbi, *állampolgárság szerinti* megkülönböztetés a sokkal pragmatistább „szokásos lakóhely” laza fogalmával cserélődött fel. Másrészt egyértelműen megkülönbözteti a definíció a tartós és a rövid ideig tartó vándorlást, ami különösen a munkavállalás számbavétele szempontjából rend-

² „Az egy országba bevándorló népességet tehát úgy definiáljuk, mint azon külföldön született személyek összességét, akik egy évnél hosszabban vannak jelen az országban.” (Oberai, 1993, 11. o.)

³ Vö. SOPEMI (1992) 123–130. o.; Oberai (1993) 10–15. o.

⁴ Ld. SOPEMI (2001).

kívül fontos. Nem tekinthetjük a statisztikai számbavétel szempontjából kizárólag az egy évnél hosszabb ideig tartózkodókat – azaz a tartós vándorlókat – a vándorlás kizárólagosan számba veendő szereplőinek. Természetesen még így is számos – a valóságos migrációs jelenséget figyelve fontos – migráns csoport kimarad a statisztikából. Így például definíciószerűen nem tartozik a migráció jelenségekörébe az ingázás, miközben a jelentősége nagy.⁵ A nem-legális munkavégzés pedig – a dolog természetéből fakadóan és technikailag érthető módon – kimarad a számbavételből, noha természetesen beletartozhat a definíció által leírt körbe, amennyiben nem ingázó jellegű.

Statisztikai adatforrások

A vándorlási statisztika – más adatforrásokhoz, így például a foglalkoztatottság, a munkaerőpiac adataihoz képest – viszonylag nehezen standardizálható, aminek oka, hogy kevés az olyan adatforrás, aminek *primér célja* a migráció számbavétele.

A migrációs statisztika szokásos forrását részben a *népességregiszterek* jelentik, amelyek egy sor más adminisztratív és statisztikai célt is szolgálnak. Ezért nehéz a regisztert oly módon alkalmazni, hogy az a nemzetközi sztenderdeknek megfeleljen. Az összehasonlítás a *tartózkodási* vagy *munkavállalási engedélyekre* épített adatok esetén hasonlóképpen problémás. Az adatok a migrációs rendszereket és a nemzeti kormányok migrációs politikáját tükrözik, és így nehéz harmonizált adatokat előállítani.

A nemzetközi migráció számbavételének és az összehasonlításnak további problémája, hogy esetenként *igen eltérő nemzeti definíciókra* és országokként eltérő gyakorlatra épül az adatgyűjtés. Ez jellemzi az OECD SOPEMI⁶ külföldi népességre és munkaerőre vonatkozó, egyébként legátfogóbb publikált nemzetközi vándorlási adatforrást. Így a viszonylag egységes formába rendezett, a migráns népesség és a munkaerő áramlását (flow) és állományát (stock) származási országokként számba vevő statisztika nem szükségképpen standardizált, az adatok tartalma igen eltérő (Oberai, 1993).

A *migrációs statisztikákban* szokásosan különválik a *migráns népességre* és a *munkavállaló külföldiekre* vonatkozó adatközlés. A kétféle statisztika között sokféle átfedés van, de nem valósítható meg a kettő közötti egyértelmű megfeleltetés, összekapcsolás. Így a migráns népességre vonatkozó számbavétel tartalmazza a munkavállalók egy részét, miközben a munkavállalók egy másik része a munkavállalásról szóló statisztikákban sem jelenik meg.

⁵ Ezért is közlik külön egyes országok a statisztikáikban.

⁶A francia rövidítése alapján SOPEMI-nek nevezett statisztikai kiadvány (Trends in International Migration. Continuous Reporting System on Migration, 1976–2001) 25 éve ad évente áttekintést a vándorlás legfrissebb fejleményeiről.

Mielőtt a hazai munkaerő-migrációt tükröző (meglehetősen szegényes) statisztika lehetőségeit megvizsgálánk, áttekintjük a nemzetközi adatforrásokat. A migráció legátfogóbb nemzetközi statisztikáját az OECD készíti, és a számbavétel országonként eltérő forrásokra épít. Összevetve a külföldi munkavállalókra és a teljes vándorlásra vonatkozó statisztikákat azt látjuk, hogy az *adatok forrása, az adatokat szolgáltató intézmények is alapvetően eltérőek*. A migráns népesség számbavétele jórészt a *népességregiszterre*, illetve az *idegenrendészeti nyilvántartásra* épül: 15 európai OECD ország közül 6-ban a migráns népesség beáramlásának mérésére a *tartózkodási és munkavállalási engedélyek* összessége szolgál, 9 esetben pedig a *népességregiszter*. Az állomány számbavételére 19 ország közül 11-ben a *népességregiszter*, 5 esetben *idegenrendészeti vagy tartózkodási engedélyek* nyilvántartása szolgál, további 1 esetben pedig a *cenzus* és 2 esetben a *munkaerő-felmérés* (ld. 1. táblázat).

1. A teljes vándorlás statisztikai adatainak forrásai
Sources of statistical data on the entire migration

Ország	Migráns népesség állománya (stock)		Migráns népesség beáramlása (inflow)	
	Adat forrása	Adatszolgáltató	Adat forrása	Adatszolgáltató
Ausztria	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal		n.a.
Belgium	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal
Cseh Közt.	Idegenrendészeti nyilvántartás	BM		n.a.
Dánia	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal
Finnország	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal
Franciaország	Cenzus (25% minta)	Nemzeti Statisztikai és Közgazdasági Tanulmányok Intézete	Tartózkodási és munkavállalási engedélyek	Nemzetközi Migrációs Hivatal
Görögország		n.a.	Tartózkodási és munkavállalási engedélyek	Közrendvédelmi Minisztérium
Hollandia	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal
Írország	Munkaerő-felmérés	Statisztikai Hivatal	Tartózkodási és munkavállalási engedélyek	Statisztikai Hivatal
Luxemburg	Népességregiszter	Központi Statisztikai és Közgazdasági Tanulmányok Szolgálat	Népességregiszter	Központi Statisztikai és Közgazdasági Tanulmányok Szolgálat
Magyarország	Idegenrendészeti nyilvántartás	BM	Idegenrendészeti nyilvántartás	BM
Nagy-Britannia	Munkaerő-felmérés	BM	Tartózkodási és munkavállalási engedélyek	BM
Németország	Népességregiszter	Szövetségi Statisztikai Hivatal	Népességregiszter	Szövetségi Statisztikai Hivatal
Norvégia	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal

folytatás

Ország	Migráns népesség állománya (stock)		Migráns népesség beáramlása (inflow)	
	Adat forrása	Adatszolgáltató	Adat forrása	Adatszolgáltató
Olaszország	Népességregiszter	BM	Tartózkodási és munkavállalási engedélyek	BM
Portugália	Tartózkodási engedélyek	BM		n.a.
Spanyolország	Tartózkodási engedélyek	BM		n.a.
Svájc	Népességregiszter	Külföldiek Szövetségi Hivatala	Népességregiszter	Külföldiek Szövetségi Hivatala
Svédország	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal
Szlovák Közt.	Idegenrendészeti nyilvántartás	BM		n.a.

Forrás: Sopemi 2001 alapján.

A munkavállalók számbavételére viszont többségében a munkavállalási engedélyezés szolgál. A külföldi munkaerő beáramlására (flow) vonatkozó statisztika forrása 12 európai ország közül 10-ben a munkavállalási engedély, 2 esetben pedig a tartózkodási engedély. A külföldi munkaerő állományát (stock) mutató statisztika forrása 17 európai OECD ország közül 7 esetben a munkavállalási engedély, 4 esetben a munkaerő-felmérés, 2 országban a népességregiszter, 2 országban a tartózkodási engedélyek, 2 esetben pedig becslésre épül (vö. 2. táblázat).

2. A munkaerő-vándorlás statisztikai adatainak forrásai Sources of statistical data on the migration of workers

Ország	Adat forrása		Adatszolgáltató	
	Külföldi munkavállalók		Külföldi munkavállalók	
	állománya (stock)	beáramlása (inflow)	állománya (stock)	beáramlása (inflow)
Ausztria	1994-ig: <u>munkaváll. engedélyek</u> , 1994-től: <u>TB nyilvántartás</u>	munkavállalási engedély	Munkaügyi, Egészségügyi és Szociális Minisztérium	
Belgium	becslés: alkalmazottakra+munkanélküliekre+önfoglalkozatókra	munkavállalási engedély	Fogl. és Munkaügyi Min.; Nemzetközi Foglalkoztatási Hivatal; Független Munkaváll. Nemzeti TB Intézete	Foglalkoztatási és Munkaügyi Minisztérium
Dánia	népességregiszter	munkavállalói tartózkodási engedély	Statisztikai Hivatal	

folytatás

Ország	Adat forrása		Adatszolgáltató	
	Külföldi munkavállalók		Külföldi munkavállalók	
	állománya (stock)	beáramlása (inflow)	állománya (stock)	beáramlása (inflow)
Finnország	Munkavállalási engedély	n. a.	Statisztikai Hivatal	n. a.
Franciaország	munkaerő-felmérés	munkavállalási engedély	Nemzeti Statisztikai és Közgazdasági Tanulmányok Intézete	Nemzetközi Migrációs Hivatal
Hollandia	becslés:	n. a.	Statisztikai Hivatal	n. a.
Írország	munkaerő-felmérés	munkavállalási engedély	Statisztikai Hivatal	Munkaügyi Minisztérium
Luxemburg	munkavállalási engedélyek	munkavállalási engedély	Általános Társadalombiztosítási Felügyelet	
Magyarország	munkavállalási engedélyek	munkavállalási engedélyek	Munkaügyi Minisztérium	
Nagy-Britannia	munkaerő-felmérés	munkavállalási engedélyek	Foglalkoztatási Hivatal	
Németország	munkaváll. engedélyek	munkavállalási engedélyek	Szövetségi Munkaügyi Hivatal	
Norvégia	népességregiszter	n. a.	Statisztikai Hivatal	n. a.
Olaszország	munkavállalási engedély	munkavállalási engedélyek	Statisztikai Hivatal	Munkaügyi Min. és Statisztikai Hivatal
Portugália	munkavállalói tartózkodási engedéllyel	n. a.	Belügy-minisztérium	n. a.
Spanyolország	munkavállalási engedélyek	munkavállalási engedélyek	Munkaügyi és Társadalombiztosítási Minisztérium	
Svájc	tartózkodási engedély	tartózkodási + engedély	Külföldiek Szövetségi Hivatala	
Svédország	munkaerő-felmérés	n. a.	Statisztikai Hivatal	n. a.

Forrás: lásd 1. táblázat.

A munkaerő-vándorlás elvileg lehetséges statisztikája

A fenti áttekintésből nyilvánvaló, hogy a munkaerő-vándorlás statisztikájához nem elegendő az idegenrendészeti regisztráció alapján történő nyilvántartás. A munkavállalási engedélyek viszont a külföldi munkaerőnek csak korlátozott részét ölelik fel. A külföldiek munkavállalásának számbavételéhez további statisztikai adatforrások használatosak. Ezen belül is a munkaerő migrációját áramlás (flow) és állomány (stock) formájában egyaránt számba kell vennünk, éspedig a be- és ki-, illetve visszaáramlásokat is tekintetbe véve. A 3. táblázatban a munkaerő-vándorlás számbavételének lehetséges adminisztratív, illetve

statisztikai forrásait vesszük számba. (Ennek forrása az ENSZ Nemzetközi Munkaügyi Hivatala – az ILO – kutatása a munkaerő-migráció statisztikájának fejlesztése-jobbítása céljával, *Hoffmann-Lawrence*, 1996.)

3. *A munkaerő-vándorlás adminisztratív és statisztikai adatforrásai*
Statistical bases of administrative and statistical data
on the migration of workers

Lehetséges adminisztratív adatforrások	Lehetséges statisztikai adatforrások
--	--------------------------------------

Migráns munkaerő beáramlása

Új belépés /bevándorlási vízum	Háztartási felvételek
Új munkavállalási engedély	Vállalati felvételek
Belépés regisztrálása a határon	Határstatisztika
Illegális határátlépők becslése	
Új menedékkérők és menekültstátuszt megkapók	
Népességregiszterbe történő új bejelentések	
Új bejelentések az adó és TB intézményekhez	

Migráns munkaerő kiáramlása

Új kilépés/kivándorlási vízum	Háztartási felvételek
Új munkavállalási engedély külföldön	Vállalati felvételek
Speciális biztosítási rendszerek új tagjai	Határstatisztika
Toborzóirodák jelentése	Fogadó országok statisztikái
Egyéb adminisztratív források	

Migráns munkaerő állománya

Belépés/bevándorlási vízum állománya
Munkavállalási engedélyek állománya
Illegális külföldiek becslése
Menedékkérők és menekültstátuszt megkapók állománya
Népességregiszter
Adó- és TB regiszter
Toborzóirodák jelentése

Forrás: *Hoffmann-Lawrence* (1996) alapján.

A beáramló migráns munkaerőről (*inflow*) lehet a legegységesebb statisztikát készíteni, az országok ugyanis minden esetben korlátozni, vagy legalábbis kontrollálni igyekeznek az országukba belépőket. A fentebb felsorolt források felhasználásával a beáramló munkaerőről a legteljesebb információt oly módon lehetne szerezni, hogyha olyan adatgyűjtésre kerülne sor, amelyik a regisztrációt összekapcsolná a kibocsátott vízumokkal és munkavállalási engedélyekkel, kombinálva ezt a határregisztráció adataival, ami az illegális külföldi munkavállalók létszámának becslését is tartalmazná. Azokban az országokban, ahol a

megfelelő intézmények hatékonyan működnek, ezek az információk kiegészítendőek vagy összehangolandók a népességregiszterbe, az adó- és társadalombiztosítási nyilvántartásba újólag bekerültekkel. A beáramlás fentebbi forrásokra alapozott statisztikájának az érvényessége korlátozottá válik abban az esetben, hogyha egy országban az illegális külföldi munkavállalók aránya magas. Ekkor csupán a beáramlás rövid távú általános változásairól és bizonyos külföldi munkavállalói csoportok beáramlásáról kaphatunk érvényes becslést, éspedig azokéről, akik esetében nem okoz gondot a regisztrálás, s ezért nem is kívánnak az országba regisztrálás nélkül bejutni, és ott munkát találni.

A *kiáramló migráns munkaerő* számbavétele sokkal aggályosabb. Mindenekelőtt a kormányok nem szívesen ellenőrzik a területükről kilépőket, és ez meglehetősen költséges is. A lehetséges kilépési pontok nagy száma miatt a számbavétel drága, ami – még mintavétel esetén is – kérdésessé teszi, hogy megéri-e a ráfordított költségeket. Különösen azt is figyelembe véve, hogy az országból egy adott pillanatban/időszak alatt kilépők száma nagyon nagy lehet a számbavétel szempontjából lényeges népességhez képest. A kilépések adminisztratív számbavételének egyike sem bizonyul megbízhatónak Bizonyos munkavállalói csoportok esetében elképzelhető, hogy a kiáramlást nyomon lehet követni, pl. toborzóirodák, speciális biztosítási rendszerek révén. Adatfelvételek is szolgálhatnak eredménnyel, de csak abban az esetben, hogyha erre politikai támogatottság és megfelelő adminisztratív kapacitás is rendelkezésre áll. A kivándorlási statisztika az úgynevezett tükörstatisztikák – a más országokba belépők számbavétele – révén készíthető el a legmegfelelőbbben.

A *külföldi munkaerő állományának (stock)* számbavétele számos bizonytalansággal jár. Egy korábbi T-1 időpont migráns munkaerő-állománya és az azóta történt változások (be- és kiáramlások) módszerével számított T időpontbeli migráns munkaerő-állomány becslése esetén a korábbi időpont megbízható állomány nagysága és az áramlások számbavétele egyaránt hibalehetőséget rejt magában. A számbavétel másik lehetősége az, hogy egy adott pillanatban a teljes állományt (vagy ennek megfelelő mintavétellel becsült részét) vizsgáljuk meg. A teljes népesség számbavétele meglehetősen sok nehézséggel jár, míg a mintavétel esetén a mintába eső esetek elemszáma lesz túl alacsony ahhoz, hogy megfelelő statisztikai elemzés forrásául szolgáljon. A migráns munkaerő állományának egyetlen megvalósítható költségű, rendszeres (éves) statisztikai adatgyűjtése az adminisztratív forrásokból – népességregiszter, vízum és munkavállalási engedélyek – nyerhető, a helyi irodák együttműködése és a megfelelő teljesítés folyamatos ellenőrzése mellett. Még ideális esetben is azonban csak azok a csoportok tartoznak bele a regiszterbe, akiről van adminisztratív adatgyűjtés. A megfelelő alternatív lehetőség a rendszeres háztartásfelvételben feltett kérdés a külföldi munkavállalók állományáról, amit időszakonként részletező blokkok tesznek mélyebb elemzésre alkalmassá.

Az OECD adatgyűjtése és az ILO ajánlása mellett az Európai Unió is előírta tagországai számára, hogy meghatározott szempontok szerint gyűjtsenek statisztikai adatokat az országukban dolgozó külföldi munkásokról.⁷ A statisztika az Unióból, illetve harmadik országokból származó külföldi munkaerő állományát és az Unió területére új belépőként harmadik országból érkezők első munkavállalását hivatott bemutatni. Az EU országok évente egyszer a „szokásosan elérhető különféle adatforrások, különösen a társadalombiztosítási adatok, népszámlálás, munkaadói adatszolgáltatásra épülő statisztika, vagy munkavállalási és tartózkodási engedélyek” felhasználásával készítik a statisztikát, és pedig meghatározott adatokat gyűjtenek össze. Nevezetesen az illető országban dolgozó más tagállamok, illetve harmadik országok polgárainak számát, és az Unióba újonnan belépők első munkahelyét, állampolgárság, nem, kor, a tevékenység ágazati vagy szakmai besorolása valamint régió szerint.

A Magyarországon munkát vállaló külföldiek statisztikája

A továbbiakban a kiadványokban publikált hazai adatgyűjtést vizsgáljuk meg. Egyrészt a KSH hivatalosan megjelent kiadványaiban találkozhatunk a vándorlásra vonatkozó adatokkal, másrészt a munkavállalási engedélyezésről készített összeállításokban.

KSH nemzeti évkönyvek

A KSH évente megjelenő nemzeti évkönyvében, a „Magyar Statisztikai Évkönyvben” a nemzetközi vándorlás nyolcvanas- kilencvenes évek végén megindult folyamatát kevésbé követve a kilencvenes évek eleje óta jelennek meg a nemzetközi vándorlásra vonatkozó adatok. A nemzetközi vándorlásra vonatkozó adatok az évkönyvben a „Népesség, népmozgalom” fejezet keretében kapnak helyet. Az adatok forrásául az évkönyv a Belügyminisztériumot jelöli meg, a közölt adatok pedig a Magyarországra bevándorló, Magyarországról kivándorló, illetve a Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárokról, azaz a *tartósan, egy éven túl tartózkodó migráns népességre* vonatkozó, idegenrendészeti nyilvántartásból származó adatok.

A részletesebb vándorlási adatok a „*KSH demográfiai évkönyvben*” szerepelnek, az évkönyvben szereplő adatok a demográfiai évkönyv részletesebb adataiból származó válogatások. A demográfiai évkönyvben szereplő táblázatok is kizárólag az egy évnél hosszabb ideig tartózkodó népességre vonatkoznak, azaz az országba bevándorló, kivándorló, itt tartózkodó és a magyar ál-

⁷ Council Regulation (EEC) No 311/76 of 9 February 1976.

lampolgárságot kapott külföldiek adatait tartalmazzák. Az adatok forrása az évkönyvhöz hasonlóan a BM. Az adminisztratív célból gyűjtött adatok számbavétele és publikálása során rendszeresen vetődik fel az inkonzisztencia, az adatok összehasonlíthatóságának, az egymást követő évek adataiban megfigyelt ellentmondásnak a problémája. Ezért a 2001-ben megjelent évkönyv már megjelöli a közölt adatok pontos forrásának időpontját is. Eszerint 1994-ig a Belügyminisztérium Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal (BM-BÁH) külföldiekre vonatkozó nyilvántartásának 1996. december 31-i állapota, 1995-től a BM-BÁH külföldiekre vonatkozó nyilvántartásának 2001. január 1-jei állapota. A két időszak adatai pedig idősorosan nem hasonlíthatók össze. Kevésbé problémás a magyar állampolgárságot kapottak számbavétele, melynek alapja a Belügyminisztérium Központi Adatfeldolgozó, Nyilvántartó és Választási Hivatal adatállománya. A magyar állampolgárok kivándorlásának alapjául a fogadó országok statisztikai adatközlései, az ún. tükörstatisztikák szolgálnak.

Az alábbiakban áttekintjük, milyen részletes adatokat közöl a demográfiai évkönyv. Az adatok összefoglaló, részletes és területi bontásban mutatják meg a nemzetközi vándorlást (lásd 4. táblázat).⁸

*4. A KSH Demográfiai évkönyvben szereplő migrációra vonatkozó adatok
Data on migration in the Demographic yearbook of the
Central Statistical Office*

Beáramlás (inflow)

A bevándorló külföldi állampolgárok	korcsoport és nem szerint
A bevándorló külföldi állampolgárok	állampolgárság szerint
A bevándorló külföldi állampolgárok	foglalkozási főcsoport szerint
A bevándorló külföldi állampolgárok	állampolgárság és korcsoport szerint
A bevándorló külföldi férfiak	állampolgárság és korcsoport szerint
A bevándorló külföldi nők	állampolgárság és korcsoport szerint
A bevándorló külföldi állampolgárok	állampolgárság és családi állapot szerint

Kiáramlás (outflow)

A kivándorló külföldi állampolgárok	korcsoport és nem szerint
A kivándorló külföldi állampolgárok	állampolgárság szerint

Állampolgárság

Magyar állampolgárságot kapott személyek	korcsoport és nem szerint
Magyar állampolgárságot kapott személyek	előző állampolgárság szerint
Magyar állampolgárságot kapott személyek	előző állampolgárság és korcsoport szerint, 2000
Magyar állampolgárságot kapott személyek	előző állampolgárság és családi állapot szerint, 2000
Magyar állampolgárságot kapott személyek	korcsoport, családi állapot és nem sze-

⁸ A definíciókat a mellékletben közöljük.

Állomány (stock)	rint, 2000
Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok	korcsoport és nem szerint
Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok	a belépés éve, nem és korcsoport szerint
Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok	állampolgárság és korcsoport szerint
Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok	állampolgárság és a belépés éve szerint
Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok	Állampolgárság, nem és a belépés éve szerint
Magyarok külföldön	
Magyar állampolgárok	állománya egyes európai országokban
Magyar állampolgárok	kivándorlása egyes európai országokból
Magyar állampolgárok	bevándorlása egyes európai országokba

Forrás: KSH Demográfiai évkönyv.

A hazai adatgyűjtés forrásai, módszere, a továbblépés lehetőségei

Az adatok ismeretében mindenekelőtt az a kérdés vetődik fel, mennyire felel meg a munkavállaló külföldiekre vonatkozó hazai statisztikai adatgyűjtés céljainak a jelenlegi adatok forrását jelentő BM nyilvántartás, illetve van-e más, céljainkat jobban szolgáló adatforrás. Egyéb nyilvános publikációkban megjelenő, munkaerő-migrációra vonatkozó adatokról keveset tudunk. A munkavállalásra vonatkozó adatokkal a munkaügyi adminisztráció, a Foglalkoztatási Hivatal rendelkezik, részben manuálisan feldolgozott formában, ezek rendszeres publikálására korlátozottan és szerény feldolgozottsági szinten kerül sor.⁹

A nemzetközi gyakorlatban szokásos, a külföldiek munkavállalását bemutató statisztikák fenti áttekintése alapján úgy tűnik, különválnak a külföldi munkavállalók és a migráns népesség számbavételére szolgáló adatok forrása, és az adatszolgáltató szervezetek is (vö. 1., 2. táblázat). Míg az előbbi gyakran a munkaügyi tárca, esetleg az illető ország statisztikai hivatala szolgáltatja, addig az utóbbi forrása az idegenrendészet, belügyminisztérium, népességnyilvántartás adatbázisa. Feltételezhető, hogy a BM idegenrendészeti nyilvántartása Magyarországon is csak igen korlátozottan felel meg annak a feladatnak, ami a munkavállaló külföldiek jobb statisztikai számbavételét szolgálja.¹⁰

⁹ A KSH megjelenés alatti új kiadványában áttekinti a nemzetközi migrációs folyamatokat Magyarországon 1990–2000 között. Ez az első olyan publikált kiadvány, ahol a munkavállalási engedélyek statisztikája publikálásra kerül.

¹⁰ Az OECD magyar levelezője is hasonlóképpen járt el: a migráns népesség állományát és beáramlását a BM idegenrendészeti nyilvántartásából, a külföldi munkavállalókat a mun-

A külföldiek munkavállalásának számbavételére nálunk rendszerint a munkavállalási engedélyek szolgálnak. A munkavállalási engedélyek alapján készült statisztika adminisztratív eljárásnak – a munkavállalás kötelező engedélyhez kötésének – mellékterméke.

A munkavállalási engedélyek alapján készült statisztikák tehát a külföldi munkavállalók több, egyértelműen körülhatárolt csoportját *nem* tartalmazzák. A szabályozás egyrészt számos csoport számára felmentést ad, az erre vonatkozó szabályokat a mellékletben mutatjuk meg. Így mindenekelőtt 1. a törvényben meghatározott, lentebb felsorolt bevándorló és letelepedett, valamint menekült külföldi állampolgárok csoportját, továbbá 2. bizonyos – az idézett, SzCsM rendeletben felsorolt – mentességet élvező speciális munkavállalói csoportokat. Kívül marad a munkavállalói engedélyezés hatókörén, továbbá 3. az önfoglalkoztatók, egyéni vállalkozók köre, noha a vállalkozások nem ritkán éppen a munkavállalási engedélyezés nehézségeit hivatottak megkerülni. Végül – értelemszerűen – 4. a külföldiek nem-legális foglalkoztatását sem tükrözi a munkavállalási engedélyek alapján készült statisztika.

A munkavállalási engedély, mint statisztikai adatforrás

Azokról a külföldiekről, akik az engedélyezés hatálya alá tartoznak, viszonylag bőséges adatok állnak rendelkezésre a statisztikai adatszolgáltatás céljára. Mind a belépések, mind az engedélyek adott időpontban érvényes állománya feldolgozható. Az engedély iránti kérelmet a foglalkoztató nyújtja be, az adatok tehát a munkaadóra (munkahelyre) vonatkozó pontos információkkal (ágazat, TB szám) is szolgálnak. Hasonlóképpen, a munkavállaló szakképzettségét igazolni kell, az tehát nem egyszerű bevalláson alapul. Az engedélyekben összegyűjtött adatokat az 5. táblázatban tekintjük át.

5. Munkavállalási engedélyekből gyűjthető adatok
Data to be collected from the permits of work

Munkaadóra (munkahelyre) vonatkozó kérdések

Foglalkoztatás helye	A foglalkoztatás szerinti munkaügyi központ – megye (kivéve a több megyére kiterjedő foglalkoztatás esetét, ekkor vagy a munkáltató székhelye, vagy a foglalkoztatás megkezdésének helye)
Foglalkoztató neve	
A foglalkoztató címe	
Adószáma	
Törzsszáma	TB szám
Ágazati besorolása	TEÁOR szám

Foglalkoztatandó külföldire vonatkozó kérdések

Név	
Anyja neve	
Születési hely	
Születés dátuma	
Családi állapot	
Állampolgárság	
Iskolai végzettség	
Szakképzettség	Szakképzettséget igazoló okirat kötelezően csatolandó

Külföldi által ellátandó tevékenység, munkakör

Munkakör megnevezése	
Szükséges szakképzettség	
Tevékenység részletezése	
Foglalkoztatás helye(i)	
Heti munkaidő	
Várható kezdet/vég	
Várható bérezés	Személyi alapbér, illetmény, díjazás stb.
Foglalkoztatás indoklása, egyéb felt.	
Dolgozott-e- korábban Magyarországon	Igen/nem
Ha igen – előző foglalkoztatója	Neve, címe
előző tevékenysége	Verbális (munkakör leírás)
előző tevékenység helye	
Előző munkavállalási engedély	Száma, érvényessége ...től...ig

Forrás: 8/1999. (XI. 10.) SzCsM rendelet a külföldiek magyarországi foglalkoztatásának engedélyezéséről mellékleteinek felhasználásával

Az engedélyek (elvben) megkülönböztethetők aszerint, hogy azt egyéni munkavállalási kérelemre, csoportos keretszerződés keretében vagy speciális könnyített eljárás keretében adják.¹¹ Az adatok feldolgozása a közelmúltig manuális úton történt, a megyékben (az engedélyt kiadó megyei Munkaügyi Központnál) összegyűlt egyéni adatok táblázatban összegződtek, ezek papíron havonta kerültek a Foglalkoztatási Hivatalba (korábban Országos Munkaügyi Kutató és Módszertani Központba), itt további manuális feldolgozás eredményeképpen nyomtatott és sokszorosított éves összesítések készültek a megyei adatokból.

A megyei adatszolgáltatás gépesítése folyamatban van, tényleges és sikeres megvalósításának pontos időpontját azonban az érintettek még nem tudják. Bevezetését a végrehajtók ellenállása, az átállás technikai és pszichológiai nehézségei, valamint a készítendő statisztika fontosságának alulértékelése egyaránt lassítja, nehezíti.¹² Jelenleg – a kísérleti számítógépes adatfeldolgozás során – nem merült fel az összes engedély elemi adatainak egyetlen adatbázisba összesítése. Az adatokat továbbra is a megyei szintű statisztika elkészítése, majd gépesített módon történő továbbítása és a megyei adatok összegzése módszerével dolgozzák fel. Ily módon a munkavállalási engedélyek adatbázisa semmiképpen nem kapcsolható össze más adatbázissal (önmagával sem).

Alternatív lehetőségek, a továbblépés útja

Néhány következtetést már a definíciókat és a más országok statisztikáit áttekintve megfogalmazhatunk a pillanatnyilag szokásos, engedélyezésen alapuló hazai munkaerő-migrációs statisztikával kapcsolatban. Mindenekelőtt a munkaerő-vándorlás szempontjából *nem tekinthető csupán az egy éven túl az országban tartózkodó külföldiek csoportja migránsnak*. Ez lényegében definíciószerűen (a munkavállalási engedély maximum 1 évre adható) és tartalmában (rövid idejű ingázók) is kizárná az érintettek jelentős részét.

¹¹ 8/1999. SzCsM rendelet 6. §-a egy sor esetben lehetővé teszi, hogy az engedélyt – a jogosultság feltételeinek igazolása esetén – további vizsgálódás nélkül adják meg. Így, többek között: a külföldi vállalatok kulcspersonnelének (naptári évenként a többségi külföldi tulajdonban lévő gazdasági társaság létszámának két százalékát meg nem haladó létszámú külföldi munkavégzéséhez), sportolóknak, anyanyelvi tanároknak államközi szerződés szerinti oktatási programokban végzett munkára, nemzetközileg elismert külföldieknek oktatási, tudományos vagy művészeti munkavégzéséhez, legalább nyolc éve Magyarországon foglalkoztatott külföldivel legalább öt éve Magyarországon együtt élő közeli hozzátartozó munkavégzéséhez, magyar állampolgár (vagy letelepedett külföldi) legalább egy éve együtt élő házastársa munkavégzéséhez stb.

¹² Az érintettekkel készített konzultációk alapján.

Valójában a munkavállalási engedélyezésre épülő munkaerő-vándorlási statisztika elvben nem elvetendő, ebben az esetben azonban a korábbiakban sorra vett mentességek és kivételek figyelembevételével azt ki kell egészíteni egyéb adatforrásokból származó adatokkal.

1. A tartózkodási és letelepedési engedéllyel rendelkezők, valamint a menekültek munkavállalásáról (munkanélküliségéről) lényegében semmit nem tudunk. Számbavételére a munkaerő-felmérés valószínűleg nem megfelelő, a mintába bekerülő kicsi elemszám ugyanis nem teszi lehetővé a statisztikai értékelést. A népszámlálás eredményei teljes körűségük révén használható adatforrásul szolgálhatnak, ilyen elemzésre – ismereteink szerint – nem történt kísérlet.
2. A vállalkozók és önfoglalkoztató külföldiek tényleges tevékenységének, működésének (azaz munkavégzésének) egybegyűjtéséhez további adatforrás szolgálhat. Ennek szükségessége nyilvánvaló, módja és forrása további feladatot jelenthet.

Meggondolandó, hogy a meghatározott munkavállalói csoportról adatokat szolgáltatató „engedélyezési statisztika” továbbfejlesztése *mellett* a külföldiek munkavállalásáról más módon készüljön átfogóbb statisztika. A gépesítés kiépítésének finisében tartó *társadalombiztosítási adatok* felhasználásával pillanatnyilag lehetségesnek tűnik a jövőben a külföldi munkavállalók állományáról és beáramlásáról, sőt viszonylagos megbízhatósággal az állományból kilépőkről is megbízható statisztikát szolgáló adatokat nyerni. Erre az Országos Egészségbiztosítási Pénztár nyilvántartása nyújtana lehetőséget. A személyi azonosító (TAJ) szám alapján lehetséges a teljes állományból a nem magyar állampolgárok különválasztása (eltérő a személyi szám megfelelő kódja). Egy ilyen statisztika azzal a komoly előnnyel járna, hogy a munkavállalási engedélyezésből kimaradó egyes csoportokra is kiterjedne. Pontosabban: mindazokra, akik Magyarországon valamilyen ok miatt bejelentkeznek a társadalombiztosításba. Kimaradnának viszont belőle mindazok, akik bejelentkezésüket bármilyen ok miatt elmulasztották.

Az adatok a bejelentett külföldiekre országok szerinti kódot (ISO) tartalmaznak. Az adószám alapján lehetséges a gazdaságilag aktívak megfelelő gazdasági ág szerinti elkülönítése, s – ha ki van töltve a megfelelő rubrika – FEOR (TEAOR) adatokat is tartalmaznak az érintettek foglalkoztatásának azonosítására. Iskolázottságra vonatkozó adat az OEP nyilvántartásban nincs, az adatok telephelyek szerinti – tehát regionális – bontása megbízhatatlan (azt a vállalat székhelye vagy telephelye alapján is meg lehet tenni, a cég választása szerint). Megfontolandónak tűnik, hogy az OEP a külföldiek munkavállalásáról az eddi-

gieket kiegészítő, nagyobb kört felölelő, bizonyos szempontból pontosabb statisztikát nyújthat, igaz, másrészt ez kevesebb információval szolgál.¹³

Végül, olyan országban, ahol tekintélyes a nem legális külföldi munkavállalás aránya, ott – amint arra *Hoffmann–Lawrence* (1996) munkáját idézve már utaltunk – a regiszter nem megfelelő statisztikai forrás. Hazánkat az eddigi tapasztalataink alapján ilyen országnak tekintjük. Ebben az esetben az általánosabb TB adatfeldolgozás a legális foglalkoztatottokról, továbbá a legálisan tartózkodók egy részéről átfogóbb statisztikát biztosít. Ezt azonban a nem legális foglalkoztatás vizsgálatának, becslésének kell kiegészíteni. Erre a háztartási felvételek, a határstatisztika javítása szolgálhat. Ennek lehetősége és módszerei szintén továbbgondolandóak (pl. határon rövid és egyértelmű statisztikai lap kötelező kitöltése).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Hárs Ágnes* (1996): Idegen népesség, migráns munkaerő, in KSH (1996) 41–53. o.
- Hoffmann, Eivind – Sophia Lawrence* (1996): Statistics on International Labour Migration. A Review of Sources and Methodological Issues, ILO, Genf.
- Juhász Judit* (1996) A nemzetközi vándormozgalom statisztikai megfigyelésének problémái, in KSH (1996) 25–40. o.
- KSH (1996): Adatok és használhatóságuk; menekültek, bevándorlók, új állampolgárok, Ezredvégi népesedés sorozat, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Oberai, A. S.* (1993): Migration for Employment. International Labour Migration Statistics: Use of Censuses and Sample Surveys. World Employment Program Working Paper (MIG WP 75. E) ILO, Genf.
- SOPEMI (1992): Trends in International Migration, 1991, OECD, Párizs.
- SOPEMI (2001): Trends in International Migration, 2000, OECD, Párizs.

¹³ Az Európai Unió tagországainak munkavállalói egymás országában munkavállalási engedély nélkül is dolgozhatnak. Amennyiben tehát Magyarország uniós taggá válik, s a munkaerő szabad áramlása elé nem (vagy rövid időre) gördítenek akadályokat, úgy az engedélyezéssel alapuló statisztikából további csoportok – az Unió tagországaiból hazánkban munkát vállalók – esnének ki. Ezzel a kérdéssel, s az OEP adatok statisztikai célra történő hasznosításával egy másik munkacsoport is foglalkozik, a csatlakozási tárgyalások során felmerülő feladat teljesítése, 'az EGT polgárságú külföldiek statisztikai számbavétele' céljával.

1. melléklet

NEMZETKÖZI VÁNDORLÁS KATEGÓRIÁI (A DEMOGRÁIAI ÉVKÖNYV ALAPJÁN)

A nemzetközi vándorlási statisztika az országba bevándorló, kivándorló, itt tartózkodó és a magyar állampolgárságot kapott külföldiek adatait tartalmazza.

Magyarországra bevándorló külföldi állampolgár: az a huzamos tartózkodási engedéllyel vagy bevándorlási engedéllyel rendelkező külföldi, aki belépését követően legalább egy évet Magyarországon töltött, vagy egy évnél hosszabb időre szóló tartózkodási engedélyt kapott.

Magyarországról kivándorló külföldi állampolgár: az a huzamos tartózkodási engedéllyel vagy bevándorlási engedéllyel rendelkező külföldi, aki a kilépést megelőzően legalább egy évet Magyarországon töltött, vagy egy évnél hosszabb időre szóló tartózkodási engedélyt kapott.

Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgár: az a huzamos tartózkodási engedéllyel vagy bevándorlási engedéllyel rendelkező külföldi, aki legalább egy évet Magyarországon töltött, vagy egy évnél hosszabb időre szóló tartózkodási engedélyt kapott, és 2000. december 31-én Magyarországon tartózkodott.

Magyar állampolgárságot kapott külföldi állampolgár: az a személy, aki külföldi állampolgárként született és honosítással vált magyar állampolgárrá.

Hazatérő, visszatérő magyar állampolgár: az a külföldön élő magyar állampolgár, aki letelepedési szándékkal kíván hazatérni.

Nem magyarországi születési helyű magyar állampolgár: az a személy, aki külföldön született magyar állampolgárként.

Kivándorló magyar állampolgár: az a személy, aki végleges külföldi letelepedés szándékával hagyja el Magyarországot és ezt a Belügyminisztériumban be is jelenti.

A táblákban az *állampolgárság helyett az országneveket* használtuk.

A kilépő külföldi állampolgárok adatait tartalmazó táblázatoknál (1.8.12., 1.8.13., 2.8.12., 2.8.13.) a volt Szovjetunióból, Csehszlovákiából és Jugoszláviából 1993 előtt belépők állampolgárságát utolsó külföldi lakóhelyük, illetve születésük helye szerint valószínűsítettük az utódállamok állampolgárságára.

Jugoszlávián 1992-ig a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság, 1993-tól a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság értendő.

A Belügyminisztérium külföldiekre vonatkozó nyilvántartási rendszerének feldolgozása 2000. január 1-jével megváltozott. A visszatekintő adatok nem összehasonlíthatóak, mivel 1995-től a feldolgozás más módszertan szerint történt.

A *csoportosítások* közül: a vándorlók életkor szerinti adatai változtak, jelenleg a betöltött életkor szerinti feldolgozás alapján készülnek.

Az adatok forrása: 1994-ig a Belügyminisztérium Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal (BM-BÁH) külföldiekre vonatkozó nyilvántartásának 1996. december 31-i állapota, 1995-től a BM-BÁH külföldiekre vonatkozó nyilvántartásának 2001. január 1-jei állapota. A magyar állampolgárságot kapottak számbavételének alapja a Belügyminisztérium Központi Adatfeldolgozó, Nyilvántartó és Választási Hivatal adatállománya.

2. melléklet

A foglalkoztatási törvény külföldiek foglalkoztatására vonatkozó rendelkezései

A sokszor módosított foglalkoztatási törvény (1991. évi IV. tv.) szabályozza a külföldiek munkavállalásának engedélyezését, az engedélyezési eljárás mechanizmusát. Főszabályként Magyarországon külföldi csak munkavállalási engedéllyel dolgozhat.

7.§ (1) *Külföldi Magyarországon a (2) bekezdésben, valamint a munkaiügyi miniszter által meghatározott kivétellel csak engedély alapján végezhet munkát.*

A 8/1999. (XI. 10.) SzCsM rendelet állampolgársághoz köti a munkavállalást, az engedélyezés szempontjából egyszerűen azt tekinti külföldinek, *aki nem magyar állampolgár*. A foglalkoztatási törvény és a hozzá kapcsolódó kiegészítő rendeletek határozzák meg az engedélyek és a felmentések körét. Eszerint az engedélykötelezettség alól felmentett a tartós bevándorlók és menekültek csoportja, nevezetesen:

(2) *Nincs szükség engedélyre az állandó tartózkodásra jogosító személyi igazolvánnyal rendelkező menekült és bevándorolt, a letelepedés céljából kiállított tartózkodási engedéllyel rendelkező, valamint a menekültté nyilvánítási eljárás alatt álló külföldi munkavégzéséhez.*

A külföldiek foglalkoztatásának engedélyezéséről szóló, a foglalkoztatási törvényhez kapcsolódó 8/1999 XI. 10. SzCsM rendelet szerint a munkavállalási engedély alól számos munkavállalói csoport felmentést élvez.

7. § (1) Nincs szükség engedélyre:

- a) *nemzetközi szerződés ilyen tartalmú rendelkezése esetén,*
- b) *a külföldi székhellyel rendelkező gazdasági társaság - nemzetközi szerződés által meghatározott - fiók és képviselő vezetőjeként történő munkavégzéséhez,*
- c) *külföldi állam diplomáciai (konzuli) képviselője vagy egyéb szerve személyi állománya keretében, a küldő állam által delegált tagjainak a képviselőnél vagy egyéb szervnél történő munkavégzéséhez,*
- d) *nemzetközi szervezetnél vagy nemzetközi szerződéssel létrehozott közös szervnél részt vevő felek által delegált külföldinek e szerveknél történő munkavégzéséhez,*
- e) *külföldi vállalkozással kötött magánjogi szerződés alapján történő - alkalmanként az egybefüggő tizenöt munkanapot meg nem haladó - üzembe helyezési, szavatossági, szervizelési és jótállási tevékenység elvégzéséhez,*
- f) *külföldi részesedéssel rendelkező gazdasági társaság vezető tisztségviselőjeként, valamint felügyelő bizottsági tagjaként történő munkavégzéshez,*
- g) *a posztdoktori foglalkoztatásra irányuló pályázat, valamint a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj alapján - a pályázat, illetőleg az ösztöndíj keretében történő - munkavégzéshez,*
- h) *külföldi felsőoktatási intézménnyel hallgatói jogviszonyban álló külföldinek nemzetközi diákszervezet által szervezett szakmai gyakorlat keretében történő foglalkoztatásához,*
- i) *Magyarországon működő szakiskolával, középiskolával, alapfokú művészetoktatási intézménnyel, felsőoktatási intézménnyel nappali tagozatos tanulói, illetve hallgatói jogviszonyban álló külföldinek a jogviszony fennállása alatt történő munkavégzéséhez,*
- j) *(törölve),*
- k) *Magyarországon nyilvántartásba vett egyházban vagy annak intézményében munkát végző, az egyházi szolgálatot élethivatásszerűen folytató külföldi tevékenységéhez,*

- l) a Magyarország területén menekültkénti, illetőleg menedékeskénti elismerését kérőknek, továbbá a befogadottnak a befogadó állomáson történő munkavégzéséhez,
 m) felsőfokú oktatási intézmények, tudományos kutatóintézetek, valamint közművelődési intézmények által meghívott, nemzetközileg elismert külföldinek naptári évenként öt munkanapnál nem hosszabb ideig tartó oktatási, tudományos vagy művészeti tevékenységéhez.

(2) Az (1) bekezdésben meghatározott mentesség nem vonatkozik a külföldinek a mentesség alá eső tevékenységét meghaladó munkavégzésére.

(3) A mentesség alapjául szolgáló feltételek fennállását a foglalkoztatónak kell bizonyítani.

Az engedélyezés elmaradása nem jár túl szigorú szankcionálással, ami valószínűsíti, hogy a statisztikában megjelenő, munkavállalási engedéllyel végzett munka mellett engedély nélkül is viszonylag nagy létszámban dolgoznak az országban. Ők természetesen szintén kiesnek a számba vettek csoportjából.

(4) Az a munkaadó, aki külföldit munkavállalási engedély nélkül foglalkoztat, köteles a Foglalkoztatási Alapba befizetni az engedély nélkül alkalmazott külföldi részére a foglalkoztatás megkezdésétől az engedély nélküli foglalkoztatás megállapításáig kifizetett munkabér (munkadíj) kétszeresének megfelelő összeget. Az engedély nélküli foglalkoztatásnak – a korábbi megállapítástól számított – három éven belüli újabb esetében, a munkaadó befizetési kötelezettségének mértéke a külföldi részére a folyamatos foglalkoztatása megkezdésétől az engedély nélküli foglalkoztatás újbóli megállapításáig kifizetett munkabér (munkadíj) ötszöröse. A munkaadó által befizetendő összeg első esetben az ellenőrzés időpontjában hatályos kötelező legkisebb munkabér ötszörösénél, az engedély nélküli foglalkoztatás második és további esetében tízszeresénél nem lehet kevesebb. Ez irányadó akkor is, ha a külföldi részére kifizetett munkabér (munkadíj) összege nem állapítható meg. A kötelezettség a munkaadót az engedély nélküli foglalkoztatott személyenként és annyiszor terheli, ahányszor az engedély nélküli foglalkoztatást megállapítják.

(5) A (4) bekezdésben foglalt kötelezettség érvényesítéséhez szükséges eljárási szabályokat a munkaügyi miniszter állapítja meg.

Tárgyszavak:

Vándorlás

Munkahely

Statisztikai adatgyűjtés

STATISTICAL REVIEW ON PROBLEMS OF WORKERS COMING FROM ABROAD

A NÉPESSÉG ÉLETPOTENCIÁLJA¹

HABLICSEK LÁSZLÓ

Bevezetés

Az 1990-es évek eleje óta az európai rendszerváltó országokban nagyon jelentős változások történtek. A termékenység drámai csökkenése az évi születések számának nagyon alacsony szintjéhez vezetett, míg a népesség öregedése magas szinten tartotta a halálozások számát, annak ellenére, hogy a halandóság csökkenése számos országban elkezdődött. Így a természetes szaporodás fogyásba csapott át, és mivel a külső vándorlások egyenlege ezt nem ellensúlyozta (sőt az országok többségében a nettó vándorlás is negatív volt), a népességnövekedés csökkenésbe fordult.

Ezzel egyidőben Európa nyugati részében a népesség növekedése folytatódott annak ellenére, hogy tovább tartott az alacsony termékenységi időszak és a korstruktúra elöregedése. Ezt ugyanis ellensúlyozta a növekedő várható élettartam és a pozitív vándorlási különbözet.

Mindennek következtében a népesedési kilátások is óriási változáson mentek keresztül. Miközben az Európai Unió tagállamait, valamint Norvégiát és Svájcot magába foglaló ún. EAA-országokban hosszabb távon is fennmaradó népesség-gyarapodást mutattak a számítások, Közép- és Kelet-Európában jelentős népességfogyás feltételei alakultak ki. Az 1999. évi Európai Népesség-előreszámítások (EPS99) markánsan mutatják a jövő megítélésében bekövetkezett irány- és arányváltozásokat.

Ezt a folyamatot a legtöbb rendszerváltó országban nem, vagy nem kellő mértékben látták előre. Ennek egyik oka kétségtelenül egy szemléleti probléma volt: nevezetesen az, hogy a perspektívákat továbbra is a népesség-reprodukciónál klasszikus megközelítésmódjával értékeltük. Ez a megközelítés a termékenység „dominanciáján” alapul. Ha összehasonlítottuk például az országokra számított nettó reprodukciós együtthatót, megállapíthattuk, hogy az Európa keleti felében jóval magasabb, mint Nyugaton. Nem vettük kellően figyelembe, hogy a modern korban a népességnövekedés másik két összetevőjének, a halandóság és a külső vándorlások alakulásának is jelentős szerepe van a népesség nagyságának és összetételének változásában. Szükség van arra, hogy a népesség hosszú távú reprodukciójának más, összetettebb mutatószámait dolgozzuk ki és alkalmazzuk.

Ez a cikk egy érdekes mutatóval foglalkozik, amit *életpotenciál-indexnek* nevezünk. Az index alapján kiszámítható az ún. *potenciális növekedési ráta*, mely a népességszám éves növekedési lehetőségét jelzi hosszabb távon. Az életpotenciál-index és a potenciális növekedési ráta képzésének szemléleti alapja az, hogy eltekintünk a termékenység és migráció közvetlen hatásától, és csak a halandóságot és a korösszetételt vesszük figyelembe. Így a népesség változásának stabilabb elemei kerülnek a vizsgálat fókuszába, és

¹ Ez a tanulmány a 2003. évi varsói Európai Népesedési Konferenciára benyújtott, a Conference Bookban megjelent előadás magyar nyelvű, átdolgozott változata.

a bizonytalanabb összetevők a háttérben maradnak. Feltételezzük, hogy az ilyen típusú mutatók alkalmasak arra, hogy a népesedési perspektívákat az európai körülmények között tanulmányozhassuk.

Az életpotenciál fogalma

A népességreprodukciót a klasszikus megközelítésben a *nettó reprodukciós együtthatóval* (jele: NRR) és az *intrinsic növekedési rátával* mérjük. Mindkét mutató a stabil népességek tanulmányozására nyúlik vissza. A stabil népesség elmélete szerint egy zárt, tehát a külső vándorlások által nem érintett népesség, ahol változatlanok a termékenységi és halandósági jellemzők (korspecifikus arányok), konvergál egy népességhez, amelyben változatlan a korstruktúra és konstans a népességnövekedés üteme. A változatlan növekedési ütem függ a termékenységtől és a halandóságtól, a korösszetételt pedig a halandósági tábla stationer népességét és az intrinsic növekedési rátát felhasználva számíthatjuk. A jól ismert egyenletek folytonos megközelítésben a következők:

$$(1) \quad NRR = \int_{\alpha}^{\beta} l(x)m(x)dx$$

$$(2) \quad 1 = \int_{\alpha}^{\beta} e^{-rx} l(x)m(x)dx$$

$$(3) \quad c(a) = \frac{e^{-ra} l(a)}{\int_0^{\omega} e^{-rx} l(x)dx},$$

ahol $l(x)$ a halandósági tábla továbbélési függvénye, kezdeti értéke $l(0) = 1$, $m(x)$ az x korú nők leánygyermekre vonatkozó termékenységi aránya, $c(a)$ az a korúak népességbeli részaránya, r a stabil népesség konstans növekedési rátája, α és β a nők reprodukív életszakaszának alsó és felső határa, ω az emberi élet felső korhatára.

Emlékeztetünk arra, hogy kohorsz-megközelítésben az NRR az egymást követő generációk születési arányával egyezik meg, vagyis a leánynemzedék és az anyanemzedék születésszámának hányadosa. Így az NRR egyben a születési kohorszok utánpótlásának mérőszáma is.

Képezhetünk más mutatókat is, melyek a leánynemzedék és az anyanemzedék létszámát nem születéskor, hanem valamely életkorban hasonlítják össze. Ezt jelölhetjük $NRR(x)$ -el. Nyilván

$$(4) \quad NRR(x) = \frac{l^l(x)}{l^a(x)} NRR,$$

ahol $l^l(x)$ a leánynemzedék, $l^a(x)$ pedig az anyanemzedék továbbélési aránya x éves korig. A (4) képlet szerint például lehetőség van arra, hogy a leánynemzedék lét-

száma elérje vagy meghaladja az anyanemzedék létszámát akkor is, ha az $NRR < 1$, feltéve, hogy a leánynemzedék továbbélési esélyei kedvezőbbek.

Képezhetünk olyan mutatót is, amely a két nemzedék (vagy két tetszőleges születési kohorsz) teljes kohorsz-nagyságát, azaz a kohorsz tagjai által leélt évek összes számát hasonlítja össze. Egy születési kohorsz tagjai által leélt évek összes száma (a kohorsz *életmennyisége*) nyilván a születésszám és a születéstől számított átlagos élettartam szorzata, képletben:

$$(5) \quad S(t) = B(t) \cdot e_0^0,$$

ahol t az időpont, $B(t)$ a születések száma, e_0^0 a születéstől számított átlagos élettartam. Ha $B(t)$ értékét elosztjuk a népesség t -időbeni nagyságával, megkapjuk az ún. *népesség-momentum faktort*:

$$(6) \quad MF = b \cdot e_0^0,$$

ahol b az élveszületések és a népesség hányadosa, a (nyers) születési arány.

Az olyan speciális stabil népességben, ahol a népesség növekedési rátája 0, vagyis a népesség stacioner, a népesség-momentum faktor értéke $MF = 1$. Ebben az esetben az (5) alatti életmennyiség a népesség számával egyenlő. Ha a tényleges növekedési arány nem 0, akkor $S(t)$ nem egyenlő $P(t)$ -vel, az aktuális időpontbeli népességszámmal, hanem annál kisebb, illetve nagyobb, attól függően, hogy a népesség intrinsic növekedési rátája negatív vagy pozitív. Kicsi növekedési rátákra érvényes a következő képlet:

$$(7) \quad S(t) \approx P(t + a_p) = e^{ra_p} P(t),$$

ahol a_p a stabil népesség átlagos kora². Ezt a képletet használva újraszámíthatjuk a stabil népesség növekedési arányát, ami ilyen esetekben természetesen az r belső növekedési arányt adja. Nem ez a helyzet azonban a valós népességek esetében. Ott a (7) alapján számítható r értékek általában közelebb vannak a tényleges éves népességváltáshoz, mint a klasszikus ráta.

A (7) képlet egyik következménye az, hogy a népesség nagysága az életmennyiséggel valahol a kohorsz életének közepe táján lesz egyenlő. A stacioner népességben ez pontosan így is van. A stacioner népesség átlagos kora ugyanis megegyezik a népességét alkotó születési kohorszok átlagos korával:

$$(8) \quad a_p = \frac{1}{e_0^0} \int_0^{\omega} x l(x) dx.$$

A jobb oldalon az integrál a kohorsz által már leélt évek számát adja, mert a kohorsz minden tagja x éves korig pontosan x évet élt. Tudjuk, hogy a kohorsz által már leélt évek száma egyenlő a még leélendő évek számával:

$$(9) \quad \int_0^{\omega} x l(x) dx = \int_0^{\omega} e_x^0 l(x) dx,$$

² A (7) formula bizonyítását lásd a Függelékben.

ahol e_x^0 az x éves korban várható élettartam³. Ha mindkét oldalt elosztjuk e_0^0 -lal, kapjuk, hogy

$$(10) \quad a_p = e_p,$$

ahol e_p -t a népesség *központi élettartamának* nevezzük. Ha keresztmetszeti közelítésre váltunk, mondhatjuk, hogy stationer népességben (9) a népesség által már leélt éveket hasonlítja össze a még leélendő évek számával, és ez a két mennyiség egyenlő. Ha per capita mutatókra váltunk, mondhatjuk, hogy a stationer népességben az átlagos életkor egyenlő a központi élettartammal.

Képezzük ezeket a mutatókat általában stabil népességre. Legyen S^B a népesség által már leélt évek száma, S^F a még leélendő évek összes száma. Ekkor

$$(11) \quad S^B = \int_0^{\omega} xP(x)dx \text{ és } S^F = \int_0^{\omega} e_x^0 P(x)dx,$$

vagy osztva a népesség nagyságával

$$(12) \quad a_p = \int_0^{\omega} x \cdot c(x)dx \text{ és } e_p = \int_0^{\omega} e_x^0 \cdot c(x)dx$$

az átlagos életkor és a népesség központi élettartama.

A központi élettartam és az átlagos kor között egy igen szép összefüggés van:

$$(13) \quad e_p = r \cdot Cov_p(x, e_x^0) + a_p,$$

ahol $Cov_p(x, e_x^0) = \int_0^{\omega} x e_x^0 c(x)dx$, az életkornak és a várható élettartamnak a népesség

korstruktúrájával súlyozott kovarianciája, r pedig a stabil népesség növekedési üteme⁴. Eszerint a központi élettartam akkor és csak akkor nagyobb, egyenlő vagy kisebb, mint a stabil népesség átlagos kora, ha a (belső) növekedési arány nagyobb, egyenlő vagy kisebb, mint 0, tekintettel arra, hogy a kovariancia pozitív.

Nevezzük a központi élettartam és átlagos kor hányadosát életpotenciál-indexnek és a (13) egyenlet szerint kiszámítható r növekedési ütemet *potenciális növekedési rátának*.

Ha mutatóinkat nem-folytonos esetre számítjuk, a következő egyenleteket használhatjuk:

³ Bizonyítás a Függelékben.

⁴ A (13) formula bizonyítása a Függelékben található.

$$\begin{aligned}
 a_p &= \frac{1}{P} \sum_{x=0}^{100} \bar{x} P(x) \\
 e_p &= \frac{1}{P} \sum_{x=0}^{100} \bar{e}_x P(x) \\
 (14) \quad \text{Cov}_p(\bar{x}, \bar{e}_x) &= \frac{1}{P} \sum_{x=0}^{100} \bar{x} \cdot \bar{e}_x P(x) \\
 r &= \frac{e_p - a_p}{\text{Cov}_p(\bar{x}, \bar{e}_x)},
 \end{aligned}$$

$$\text{ahol } \bar{x} \approx x + 0,5, \quad \bar{e}_x \approx \frac{e_x^0 + e_{x+1}^0}{2}.$$

Az életpotenciál-index és a potenciális növekedési ráta megfelel a modern reprodukciós mutatószámokkal szembeni követelményeknek, ahogyan azt a Bevezetőben felvázoltuk.

Életpotenciál Európában 2000 körül

Elvégeztük a fenti mutatószámok becslését az európai országokra a 2000. évre. A becsléshez az életkorokat, az élettartamokat és a népesség korösszetételét 0-tól 98 éves korig korévenként, a 99 éveseket és idősebbeket összevontan vettük figyelembe. A becslések az európai országok azon csoportjára vonatkoznak, melyeket az EPC99 népesség-előreszámítások tartalmaznak⁵. Az 1. tábla megadja a kiválasztott országok listáját

A várható élettartamokat az Európai Demográfiai Observatórium (ODE) nyújtotta részünkre.⁶ Két esetben (Portugália és Ukrajna) az élettartamokat becsültük olyan módon, hogy demográfiai szempontból közel álló országok élettartamaival arányosítottunk. Így Portugália esetében Szlovénia, Ukrajna esetében Oroszország élettartamait alkalmaztuk, megfelelően arányosítva a születéskor várható élettartamhoz, ami ismert.⁷ A mutatókat mindkét nemre együtt számítottuk. Ehhez szükségünk volt az együttes (férfiak+nők) várható élettartamokra is, ehhez a születéskori nemi arányokat az EPC99 előreszámításból vettük át.

⁵ Browser for Database. EPC99 European Population Scenarios 1996–2020. Version 1.1. Írta *Corina Huisman* és *Evert van Imhof*. NIDI 1999.

⁶ Hálás köszönet illeti *Jean-Paul Sardont*, az ODE igazgatóját, aki az élettartam adatokat a Szerző rendelkezésére bocsátotta.

⁷ Ha $(e_x^A)_0^\omega$ ismert az A népességre, továbbá e_0^B a B népesség születéskor várható élettartama, akkor $e_{x+1}^B = e_x^B \frac{e_{x+1}^A}{e_x^A}$ a $(e_x^B)_0^\omega$ sorozat lehetséges becslése.

Az 1. tábla a következő alapmutatókat tartalmazza: a népesség átlagos kora, a központi élettartam, az életpotenciál-index, a kor-élettartam kovariancia és a potenciális növekedési ráta. Négy egyéb oszlop is van: a népesség száma 2000-ben, a 2020-ra előreszámított népességszám az EPC99 Európai népesség-előreszámításokban, a 2020-ra előrebecsült népességszám a potenciális növekedési ráta alkalmazásával, relatív eltérés az előreszámított és a ráta szerint becsült népességszámok között.

Az eredményeket négy térképen ábrázoljuk. Az I. térkép a népesség átlagos korát, a II. térkép az egyes országok központi élettartamát mutatja. A III. térképen az életpotenciál-index látható. A IV. térkép a potenciális növekedési ráta országonkénti értékeit ábrázolja.

Az I. térkép az öregedés különböző fokozatainak jól ismert képét mutatja Európában. Általában a kontinens keleti részének népessége *fiatalabb*, mint a nyugati részeké. Európában a legöregebb a népesség Németországban, Görögországban, Olaszországban és Svédországban található, 42 év fölötti átlagos korral. Viszont az átlagos kor 36 év alatt van Izlandon, Írországban, Moldovában és Szlovéniában.

A II. térkép a központi élettartam értékét ábrázolja, vagyis azt, hogy a népesség „átlagos” tagjának hány év a várható életkilátása. Teljesen eltérő képet látunk, mint az I. térkép esetében. Az életkilátás legalacsonyabb Bulgáriában, Oroszországban és Ukrajnában. A népesség „átlagos” tagja a leghosszabb további életet Franciaországban, Izlandon, Írországban, Norvégiában és Svájcban várhatja, több mint 42 évet. További 12 ország, többek között Lengyelország, Spanyolország, az Egyesült Királyság és Svédország tartozik azokhoz az országokhoz, melyek magas értéket mutatnak, ahol a központi élettartam 40 és 42 év között van.

Az életpotenciál-index, vagyis központi élettartam és az átlagos kor hányadosa ismét új sorrendjét mutatja az országoknak. Ez az arány legmagasabb Franciaországban, Izlandon, Írországban, Moldovában és Szlovákiában, ahol az indexben megnyilvánuló pozitív többlet 10% felett van. Viszont az index 0,95-nél alacsonyabb Észtországban, Magyarországon, Lettországban, Oroszországban és Ukrajnában. 0,95 és 1,0 közé esik az index Belorussziában, Németországban és Olaszországban.

A IV. térkép összegzi a tanulmány numerikus eredményeit. A potenciális növekedési arány, melynek becslését (13) szerint végeztük, viszonylag közel esik a nullához az országok többségében (33-ból 25), jelezve, hogy Európában a népesség-változások hosszú távúak, viszonylag lassúak, drasztikus csökkenések, növekedések nemigen fordulnak elő. Kilenc ország található a lista tetején, ahol a potenciális növekedési ráta 0,3 százalék fölött van: Franciaország, Izland, Írország, Moldova, Hollandia, Norvégia és Szlovákia. 8 országban a ráta értéke $-0,1\%$ -nál kisebb, többek között Olaszország, Magyarország és Oroszország tartozik ebbe a csoportba. A IV. térkép szerint Kelet-Európában általában nagyon alacsony a növekedési potenciál.

A jövőbeli népességszámok becslése

Ha feltételezzük, hogy a potenciális növekedési ráta tükrözi az átlagos népesség-növekedési arányt hosszú távon, kérdezhetjük, hogy ennek alapján hogyan fog alakulni a népességszám a jövőben. Demográfiai szempontokból kiindulva a 2020 évet választottuk a jövőbeni becsléshez. Az országok népességének konstans növekedésével számolva, ehhez a potenciális növekedési rátákat alkalmazva kaptuk országonként az elő-

rebecsült népességszámokat. Ezeket az értékeket hasonlítottuk össze az EPC99 népesség-előreszámítások szerinti létszámokkal, melyek teljesen más módszer (az ENSZ alkotóelem-módszere) alapján készültek. A számítások eredményét az 1. tábla utolsó 3 oszlopa mutatja.

Igazi meglepetés, hogy a becsült értékek milyen közel vannak az előreszámítottakhoz. A vizsgált országok össznépessége most 706 millió, és az EPC99 előreszámítás szerint 721 millió lesz 2020-ban. Az általunk becsült számított érték 707 millió, a különbség kevesebb, mint 2%.

Ha egyenként nézzük az országokat, többségük (33-ból 25) esetében a különbség kisebb, mint 5%, amit ilyen időtávon igencsak mérsékelt eltérésnek tekinthetünk.

Ha a változások irányát nézzük 2000 és 2020 között, a potenciális és az előreszámított növekedési irányok majdnem minden esetben azonosak. Kivétel Csehország, Litvánia, Románia és Szlovénia, ahol a potenciális növekedési ráta pozitív, de az előreszámított népességszám csökken. Viszont Németországban és Olaszországban negatív a potenciális növekedési ráta, a létszám mégis magasabb 2020-ban, mint volt 2000-ben.

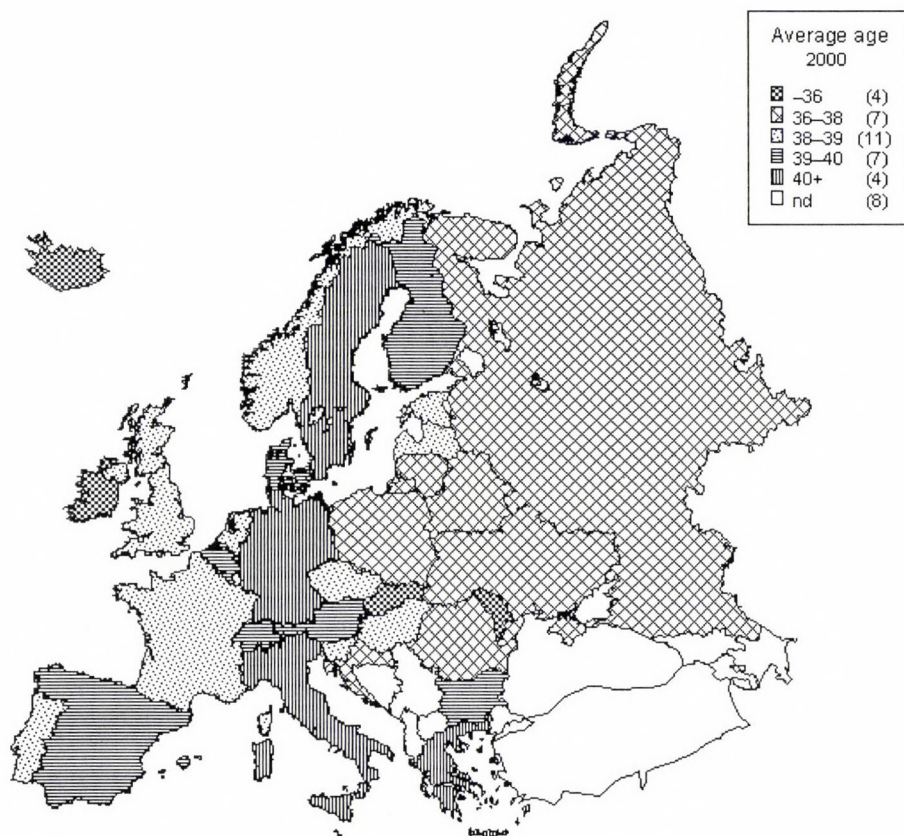
Összefoglalás

Ez a cikk a népesség-reprodukció kérdéskörének néhány aktuális szempontjával foglalkozik. Az utolsó évtizedben a demográfiai változások előre nem látott hatást gyakoroltak a népesség várható jövőbeni nagyságára Európában, különösen az átalakuló országokban. Az új tendenciák váratlan kialakulásának egyik oka, hogy a népesség-reprodukció tanulmányozásában túlságosan erős a termékenység-centrikusság.

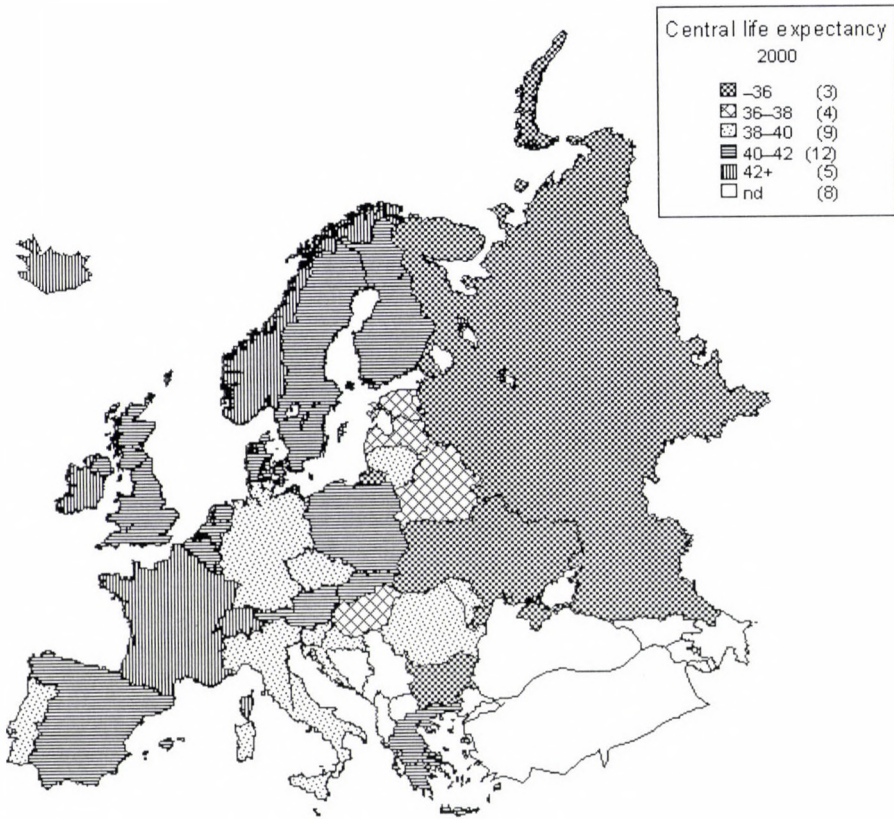
Tanulmányunk egy érdekes mutatóval foglalkozik, amit életpotenciál-indexnek nevezünk. Az index és annak alapján számítható potenciális növekedési ráta olyan reprodukciós mérőszámok, amelyekben a termékenységet és a migrációt, mint meglehetősen instabil elemeket, közvetlenül nem vesszük figyelembe, csak a stabilabb elemek, a halandóság és a korstruktúra kerülnek be a számításokba.

Az életpotenciál index összehasonlítja a központi élettartamot és a népesség átlagos korát. A központi élettartam és a népesség átlagos kora közötti alapösszefüggésből, melyet stabil népességekre vezettünk le, a potenciális növekedési rátát lehet becsülni.

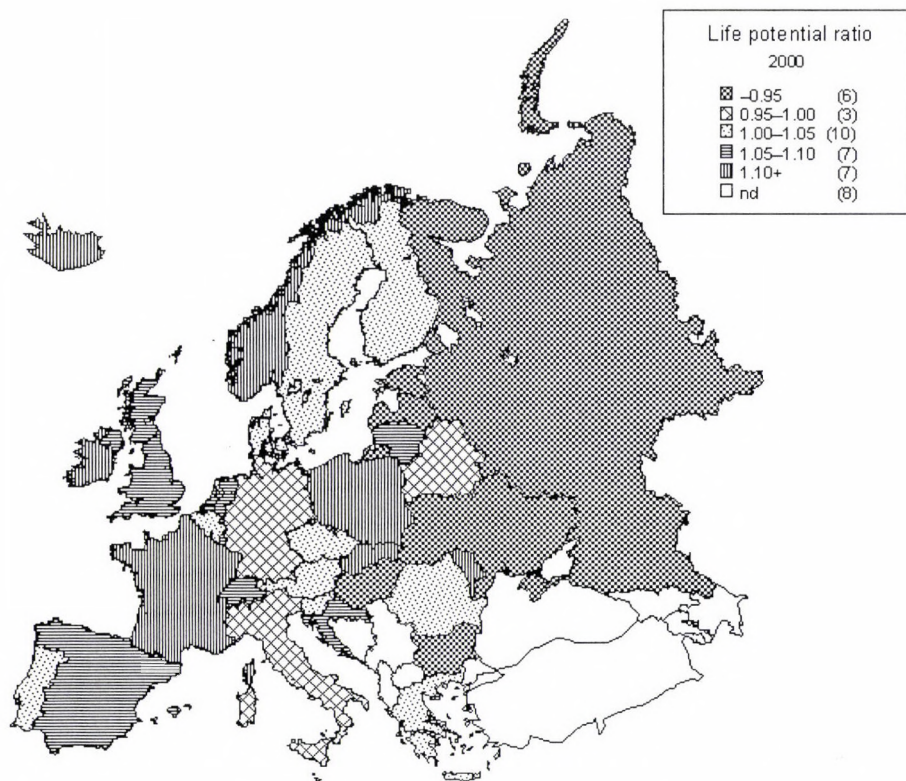
A mutatókat a 2000. évre a legtöbb európai országra kiszámítottuk. A népesség nagyságát 2020-ra is becsültük, és összehasonlították az előreszámított értékekkel. A változások irányának és arányának feltűnő egyezése alapján kijelenthető, hogy az életpotenciál-index és a potenciális növekedési ráta egyaránt fontos mutatója a népesség reprodukciójának a modern európai népességekben.

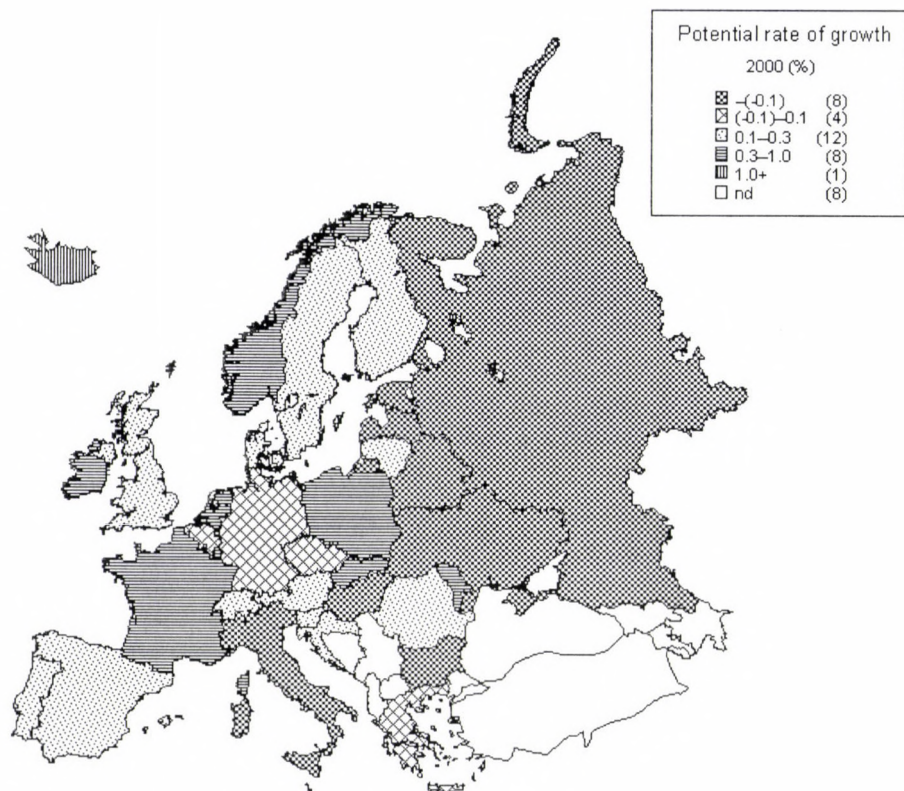
I. Átlagos életkor Európában, 2000 (év)
Average age in Europe, 2000 (years of age)

II. Központi élettartam Európában, 2000
Central life expectancy in Europe, 2000 (years of life)

III. Életpotenciál index Európában, 2000
Life potential ration in Europe, 2000

IV. Potenciális növekedési ráta Európában, 2000 (%)
Potential rate of growth in Europe, 2000 (in per cent)

1. Életpotenciál-index és potenciális növekedési ráta az európai országokban, 2000
 Estimating life potential ratio and potential rate of growth for European countries, 2000

Ország	Naptári év	Népesség (millió fő)	Átlagos kor	Központi élettartam	Életpotenciál- index	Kovariancia	Potenciális növekedési ráta	2020-ra becsült népesség, (millió fő)	EPC99 népesség, 2020 (millió fő)	Relatív különbség (%)
Ausztria	2000	8,10	39,48	41,27	1,045	1182	0,15	8,35	8,36	-0,11
Belorusz	2000	10,02	37,23	36,07	0,969	959	-0,12	9,78	9,83	-0,56
Belgium	2000	10,24	39,65	40,67	1,026	1149	0,09	10,42	10,67	-2,27
Bulgária	2000	8,19	39,74	35,96	0,905	1014	-0,37	7,60	7,43	2,24
Horvátország	2000	4,53	37,44	39,42	1,053	1053	0,19	4,70	4,62	1,85
Cseh Köztársaság	2000	10,28	38,46	39,05	1,015	1086	0,05	10,39	9,93	4,59
Dánia	2000	5,33	39,11	40,33	1,031	1120	0,11	5,45	5,81	-6,21
Észtország	2000	1,37	38,66	36,37	0,941	997	-0,23	1,31	1,36	-3,66
Finnország	2000	5,17	39,16	40,83	1,043	1146	0,15	5,32	5,55	-3,99
Franciaország	2000	58,75	38,73	42,74	1,104	1185	0,34	62,86	64,71	-2,85
Németország	2000	82,16	40,83	39,67	0,972	1174	-0,10	80,55	86,18	-6,53
Görögország	2000	10,55	40,30	40,34	1,001	1170	0,00	10,56	11,04	-4,31
Magyarország	2000	10,22	38,97	36,37	0,933	1006	-0,26	9,71	9,64	0,68
Izland	2000	0,28	34,62	46,92	1,355	1176	1,05	0,34	0,31	9,74
Írország	2000	3,78	34,68	44,11	1,272	1095	0,86	4,48	4,39	2,05
Olaszország	2000	57,68	41,36	39,93	0,965	1196	-0,12	56,32	58,79	-4,20
Lettország	2000	2,38	38,91	36,14	0,929	1003	-0,28	2,25	2,26	-0,31
Litvánia	2000	3,70	37,08	39,10	1,054	1043	0,19	3,84	3,64	5,60
Luxemburg	2000	0,44	38,27	41,99	1,097	1158	0,32	0,46	0,50	-7,61
Moldva	2000	3,64	33,45	38,71	1,157	925	0,57	4,08	4,39	-6,92
Hollandia	2000	15,86	38,18	41,98	1,100	1159	0,33	16,94	17,41	-2,71
Norvégia	2000	4,48	38,20	42,72	1,118	1151	0,39	4,84	4,93	-1,84
Lengyelország	2000	38,65	36,23	40,43	1,116	1061	0,40	41,84	39,76	5,22
Portugália	EPC	10,00	38,69	39,95	1,033	1105	0,11	10,23	10,53	-2,82
Románia	2000	22,46	37,02	38,43	1,038	1020	0,14	23,09	22,12	4,36
Oroszország	2000	145,56	37,34	34,55	0,925	931	-0,30	137,07	143,14	-4,24
Szlovák Köztársaság	2000	5,40	35,68	40,33	1,130	1039	0,45	5,90	5,60	5,49
Szlovénia	2000	1,99	38,63	39,87	1,032	1131	0,11	2,03	1,96	3,54
Spanyolország	2000	39,73	39,65	41,82	1,055	1211	0,18	41,18	41,10	0,20
Svédország	2000	8,86	40,19	41,61	1,035	1174	0,12	9,08	9,23	-1,68
Svájc	2000	7,16	39,50	42,49	1,076	1219	0,25	7,52	7,51	0,26
Ukrajna	EPC	48,94	37,73	34,74	0,921	939	-0,32	45,91	44,25	3,76
Egyesült Királyság	2000	59,62	38,76	41,50	1,071	1137	0,24	62,57	64,38	-2,81
<i>Összesen</i>		<i>705,53</i>						<i>707,01</i>	<i>721,32</i>	<i>-1,98</i>

FÜGGELÉK

A (7) formula levezetése

Állítjuk, hogy a kohorszok életmennyisége stabil népességben közelítőleg megegyezik a népesség átlagos életkorával későbbi népességszámmal:

$$S(t) = B(t) \cdot e_0^0 \approx P(t + a_p) = e^{ra_p} P(t)$$

A bizonyításhoz induljunk ki a születéskor várható élettartam definíciójából:

$$e_0^0 = \int_0^{\omega} l(x) dx = \int_0^{\omega} \frac{P(x)}{B(-x)} dx = \frac{1}{B} \int_0^{\omega} e^{rx} P(x) dx.$$

Mivel kis r értékekre $e^{rx} \approx 1 + rx$, írhatjuk, hogy

$$e_0^0 \approx \frac{1}{B} \int_0^{\omega} (1 + rx) P(x) dx = \frac{P}{B} (1 + r\bar{a}_p) \approx e^{r\bar{a}_p} \frac{P}{B}.$$

Átrendezéssel éppen a bizonyítandó összefüggést kaptuk.

A (9) formula levezetése

Állítjuk, hogy a kohorsz által már leélt évek száma megegyezik a még leélendő évek számával:

$$\int_0^{\omega} x l(x) dx = \int_0^{\omega} e_x^0 l(x) dx$$

A bizonyításhoz végezzünk a baloldalon parciális integrálást:

$$\int_0^{\omega} x l(x) dx = \left[x \int_0^x l(x) dx \right]_0^{\omega} - \int_0^{\omega} \int_0^x l(u) du dx = \omega e_0^0 - \int_0^{\omega} \left(e_0^0 - \int_x^{\omega} l(u) du \right) du =$$

$$= \int_0^{\omega} \int_x^{\omega} l(u) du dx = \int_0^{\omega} e_x^0 l(x) dx, \text{ mert } e_x^0 = \frac{1}{l(x)} \int_x^{\omega} l(u) du.$$

A (13) formula levezetése

Állítjuk, hogy stabil népességben

$$e_p = r \cdot Cov_p(x, e_x^0) + a_p,$$

ahol $Cov_p(x, e_x^0) = \int_0^{\omega} x e_x^0 c(x) dx$

Kezdjük a központi élettartam definíciójával:

$$e_p = \frac{1}{P} \int_0^{\omega} e_x^0 P(x) dx = \frac{B}{P} \int_0^{\omega} e_x^0 e^{-rx} l(x) dx,$$

mert stabil népességben

$$(15) \quad P(x) = B(-x)l(x) = B e^{-rx} l(x).$$

Használjuk ki, hogy $e_x^0 l(x) = \int_x^{\omega} l(y) dy$, valamint, hogy ennek deriváltja $-l(x)$, ezzel, parciális integrálást végezve:

$$e_p = \frac{B}{P} \left[x e^{-rx} e_x^0 l(x) \right]_0^{\omega} + \frac{B}{P} \int_0^{\omega} (r x e^{-rx} e_x^0 l(x) + x e^{-rx} l(x)) dx.$$

A jobboldalon az első tag 0. A második és a harmadik tagnál vegyük figyelembe (15)-öt:

$$e_p = \frac{r}{P} \int_0^{\omega} x e_x^0 P(x) dx + \frac{1}{P} \int_0^{\omega} x P(x) dx = r Cov_p(x, e_x^0) + a_p.$$

Tárgyszavak:

Népességreprodukció

Népességelőrejelzés

LIFE POTENTIAL OF THE POPULATION*Summary*

This paper deals with some aspects of population reproduction / replacement. Demographic changes in the last decade made unexpected implications on the future population size in Europe, especially in the countries in transition. One of the causes of these unexpected changes is, that the classical approach of population reproduction with fertility 'dominance' was used to judge future perspectives.

The author deals with one interesting indicator, that called life potential ratio. The concept of this ratio and potential growth rate, which can be computed on this concept, is, that direct impact of fertility and migration is disregarded and only mortality and age structure are taken into consideration.

Life potential ratio compares the average expected life duration called central life expectancy and the average age of the population. It is a basic relationship between central life expectancy and average age in a stable population, from what potential growth rate can be computed.

Indicators for 2000 are calculated and presented for a number of European countries. Also population size in 2020 is estimated and compared with the projected figures. One can point out from the analyses that life potential ratio and potential growth rate seem to be adequate indicators of population reproduction / replacement in modern European populations.

A HÁZASSÁGKÖTÉSEK DEMOGRÁFIAI VONATKOZÁSAI KISHEGYESEN (MALI IDOŠ, SZERBIA)

CZÉKUS GÉZA

Bevezető

Kishegyes a Szabadka-Újvidék vasúti- és közúti útvonal mentén fekszik. Közép-Bácska (Vajdaság, Szerbia, Szerbia és Montenegró Államközössége) 5803 lelket (92,3%-a magyar) számláló faluja (Biacsi, 1994). A középkorban két falu volt a helyén: Nagy-Hegyes és Kis-Hegyes. A török idők végére mindkét falu elnéptelenedett (Gyetvai, 1978, 1984). Újratelepítésére 1769-ben került sor. A Békés megyei Békésszentandrásról 81 családot telepítettek Kis-Hegyesre. Meglepő, hogy a népes és tisztán katolikus vallású lakosokból álló új község plébániáját csak 1776-ban szervezték meg. Az anyakönyveket 1769-től kezdték vezetni. A legkorábbi a megkereszteltek anyakönyve, a házassági és halotti matrikulák 1776-tól léteznek.

Több, Kishegyes demográfiájával foglalkozó munka is megjelent már. Az egyik legrégibbi adat szerint (Maronka, 1994) 1859-ben 800 háza és 3988 lakosa volt a településnek, ebből 3911 római katolikus, 77 pedig izraelita. A Magyar Korona Helységnévtára (1892) 976 házat és 5559 lakost említ, ezek közül 5108 (91,89%) római katolikus. Jelentős számban éltek még ágostai evangélikusok (184; 3,31%), illetve izraeliták (182; 3,27%). Kétségtávol, a legjelentősebb forrásmunkák Gyetvai Péter nevéhez fűződnek (1978, 1984). Részben ezzel a témával foglalkozik Maronka János és Virág Gábor jubileumi kiadványa is (1994), de dicséretes a kishegyesi Szó-Beszéd szerkesztőségének ez irányú törekvése is, ugyanis a lapban folyamatosan jelenteti meg a falu újszülötteinek, elhalálozottjainak és házasságot kötött személyeinek névsorát.

Vajdaság-szerte egymást követik a helyi monográfiák, melyek egy-egy település történeti, régészeti, néprajzi adatait, hagyományait kívánják az utókor számára megörökíteni. Habár Kishegyes esetében még nem állt össze teljes monográfia, számunkra örvendetes, hogy az előbb említett tudományágakon kívül az embertan (antropológia) is hozzájárulhat eredményeivel a falu módszeres megismeréséhez. Kutatásunk indíttatása többek közt az volt, hogy eredményeink minél nagyobb mértékben segítsék elő azt, hogy egyre teljesebb képet alkothassunk magunknak őseinknek, a falu lakóinak embertani arculatáról. Hadd említsünk meg két személyes érvet is: ez a cikk adózás szülőfalumnak és tisztelet egykori vezetőtanáromnak, dr. Farkas Gyula ny. tanszékvezető egyetemi tanárnak (JATE, Szeged), aki felkeltette érdeklődésemet az embertan iránt, ezen belül pedig a demográfiai kutatások iránt is.

Ahhoz, hogy terveinket eredményesen megvalósítsuk, megfelelő feltételeknek kellett lenni. Csak a köszönet hangján emlékezhetünk meg azokról, akik munkánkat közvetve vagy közvetlenül segítették. Így köszönet illeti elsősorban Komáromi Klára anyakönyvvezetőt és Oravec Leonát, aki az adminisztratív dolgokban segédkezett.

Bármilyen jellegű kutatómunkát is végez az ember, egy tényt sohasem téveszthet szem elől. Nevezetesen azt, hogy az ember – aki társadalomban él – két különböző

irányból közelíthető meg: egyrészt biológiai (természeti), másrészt társadalmi lény. Ellentétben a halandósággal, amelyet elsődlegesen a biológiai tényezők határoztak meg, a házasságkötés túlnyomó részben az adott társadalmi közösség szokásaitól, kultúrájától függ. Minden társadalom szabályokat alakít ki arra vonatkozóan, hogy hány évesen és milyen feltételek megléte esetén házasodjanak meg tagjai, kit választhatnak, illetve nem választhatnak házastársul. Amikor tehát Kishegyes népességéről kívánunk szólni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a társadalmi vonatkozásokat sem, amelyek nagyon régóta végigkísérik az embert, és amelyeket az egyén életében három fő esemény jelez: a házasságkötés, a születés és az elhalálozás. Adatgyűjtéseink során igyekeztünk ezekre is kitérni.

Anyag és módszer

Kisebb település esetében az anyakönyvek elemzése aránylag könnyen megoldható, hiszen nem nagy a lakosság lélekszáma. Viszont ilyen nagy helységnél, mint Kishegyes, ez már sokkal nehezebb. Nagyon nagy (erőnkhez képest megoldhatatlan?!) feladat lett volna arra vállalkozni, hogy a legelső anyakönyvektől kiindulva a mai napig végigkísérjük az említett események alakulását. Ezért választottuk azt a megoldást, hogy csak az 1900–1904 és 1980–1984 évek közötti adatok közül is csak a házasságkötések adatait vesszük figyelembe. Véleményünk szerint ezek a (rövid) időszakok is betekintést nyújtanak a népmozgalmi adatok változásaiba. Ennek megfelelően a házassági anyakönyvekből a következő adatokat gyűjtöttük össze: a házasságkötés dátumát, a házasulandó (vezeték)nevét, születési dátumát és születési helyét. A bevezetőben említettek és a technikai lehetőségek miatt a felsoroltakon kívül feljegyeztük az illető vallását, foglalkozását (a menyasszonyok esetében csak „háztartásbeliről” és „cselédről” tudunk – sok esetben nem is tüntették fel), valamint azt, hogy nőtlen, hajadon vagy özvegy-e, és hogy írástudó-e. A ma is vezetett anyakönyvek nem tartalmazzák a vallásra és foglalkozásra vonatkozó adatokat.

Az első időszakban összesen 333 pár kötött Kishegyesen házasságot, a másodikban pedig 219. Ezek közül néhányan külföldön esküdtek meg, de – mivel legalább az egyikük kishegyesi lakos – őket is figyelembe vettük (Kishegyesen is anyakönyvezték őket).

A feldolgozás során választ kaptunk a következő kérdésekre:

Évenként hány házasságkötésre került sor?

Előfordult-e esküvőmentes hónap?

Melyik év melyik hónapjában volt a legtöbb házasságkötés?

A házasságkötések havonkénti százalékos megoszlása.

Melyik hónap(ok)ban volt több? Mire vezethető ez vissza?

Szerepet játszik-e a vallás az 1980–84-es időszak házasságkötéseiben?

A házasságkötések 1000 főre eső száma változott-e az idők folyamán?

Milyen idősök voltak a házasulandók?

Mennyi volt a házasulandók átlagéletkora?

Milyen idős volt a legfiatalabb és a legidősebb vőlegény, menyasszony?

Mennyi volt az átlagos, a minimális és maximális korkülönbség?

Milyen volt a szórás (standard deviáció)?

Milyen idős volt a legfiatalabb és a legidősebb házaspár?

Milyen gyakran fordult elő, hogy a leány idősebb volt a fiúnál?

Volt-e napra azonos korú házasulandó?

Az özvegy házasulandók életkora.

A helybéli- és a vidéki házasulandók aránya.

A vidékiek milyen messziről származnak (maritális disztanca).

A Microsoft Excel számítógépes program nyújtotta lehetőségeket kihasználva néhány nyelvi és szociológiai megállapítást is tehattünk. Ilyenek a foglalkozással, vallással, az elvált személyek számával és korával kapcsolatos adatok, az írástudatlanok száma. Tudomást szereztünk arról is, hogy a Kishegyesre házasulandók mely és hány településről jöttek. Milyen gyakori az izoním házasság, a testvér, illetve testvér-testvér házasságkötés? Megtudtuk azt is, hogy hány különböző (vezeték)név szerepel az anyakönyvekben, mely (vezeték)nevek a leggyakoribbak.

Az ötvenes évektől errefelé mind kevesebb asszony szült otthon. Vagy Szabadkára (Subotica), vagy Topolyára (Bačka Topola) utalták. Az újszülött születési helye értelemszerűen nem Kishegyes, hanem Szabadka vagy Topolya lett.

A nevekkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy annak ellenére, hogy rendkívül körültekintő munkát végeztek az anyakönyvvezetők, mégis becsúsztak hibák. Ilyenek pl. a Tóth vezetéknevű különböző előfordulása (Tót, Tot, Tóth, Toth), ami önmagában nem is gond. A problémát az jelenti, hogy az anyakönyvvezető az egyik módon vezette be, az aláírás pedig másként történt (Vebel és Wébel, Schwarz, Schwarz és Schvarcz, Sciff és Schiff). Volt olyan eset is, amikor az anyakönyvvezető a házasulandóra és annak édesapjára vonatkozóan különbözőképpen írta be a vezetéknevet. Elírás lehet a Pap és Papp, Búrián és Burján, a Gáál és Gaál, csakúgy, mint a Nyiradi, Hajdu, Ujvári vezetéknevek ilyen formája is.

Külön problémát jelentett a szerbhorvát írásmód. Ez esetben a magyar helyesírásban leggyakrabban előforduló alakra „fordítottuk le” a vezetékneveket (Horvat – Horváth, Kiš – Kiss, Tot – Tóth stb.).

A házasságkötések havonkénti megoszlása

1900 januárja és 1904 decembere között Kishegyesen 333 házasságot kötöttek, átlagban 66-ot. A legtöbb (78) fiatal pár 1903-ban állt az anyakönyvvezető elé, míg a legkevesebb (53) 1901-ben.

A második elemzett időszakban összesen 219 pár kelt egybe (évente átlagban 44). 1980-ban 55 házasságkötésre került sor, míg 1981-ben és 82-ben csak 36-ra. A nagy ingadozásra nincs különösebb magyarázat.

Adatainkat tovább elemezve és havonként is megvizsgálva azt találjuk, hogy a maximumot 1903 januárja és februárja tartja, amikor egy hónap alatt 16–16 pár kötött házasságot. Nyolcvan évvel később 1980 augusztusában volt a legtöbb esküvő, 14. Nagyon ritka azonban azoknak a hónapoknak a száma, amelyekben Kishegyesen nem volt lakodalom. Ezek: 1900 júliusa, 1902 augusztusa, 1903 augusztusa és szeptembere, 1904 márciusa és júliusa, illetve 1980 októbere, 1981 decembere, 1982 februárja és 1983 januárja.

Még érdekesebb azonban a házasságkötések összesített havonkénti megoszlásának alakulása. Ha az egy év alatt kötött házasságok számát 100%-nak vesszük, akkor nyilvánvaló, hogy egyenletes megoszlás esetén egy-egy hónapra a házasságkötések 8,33%-a esne ($100:12 = 8,33$). Ennek ismeretében vizsgálva az 1. táblázatot, azonnal szembe-

tűnik, hogy ezt a várható értéket a 12 hónap közül a január, február, május és november haladja meg; a második időszakban pedig augusztus és szeptember. A többi hónap esetében a házasságkötések aránya a várható érték alatt maradt. Más szóval, Kishegyesen a századelején a házasságkötések elsősorban a téli időszakra, de különösen november és február hónapokra estek. Ez azzal magyarázható, hogy a főként földműveléssel foglalkozó lakosságnál a házasságkötések a gazdasági év befejeztével történtek. Valószínű, hogy a házasságok száma a jó vagy rossz terméstől is függött (kiházásítás, a kelengye beszerzése).

A házasságkötések idejét nagyban befolyásolta a vallás is. A zömmel római katolikus vallású kishegyesieknél a decemberi hónap a házasságkötések alacsony esetszámával tűnik ki (az esküvők 1900: 1,39%, 1903: 2,56%), mert a lakosság hagyománytisztellete tiltotta advent idején a házasságkötést (2. táblázat). A másik minimum nagybőjt idejére esik (egy év márciusában sem haladja meg a 6%-ot). Július hónapban van a harmadik minimum, valójában ez a hónap mutatja a legalacsonyabb értéket. 1900-ban és 1904-ben ebben a hónapban nem került sor házasságkötésre, de legtöbb 2 volt 1901-ben és 1903-ban, 1902-ben pedig csak egy. Ez az aratási munkálatokkal magyarázható. Az esküvőt vagy az aratás előtt ejtették meg, vagy miután befejeződtek a kinti munkálatok.

1980-ra megváltozott a helyzet. Az augusztus és a szeptember lett a lakodalmás hónap, a többi messze elmarad mögöttük. Ezért sem az adventi, sem a nagybőjti mulatságtalalom nem jut kifejezésre. A sátras lakodalmak feltétele a jó idő, erre az augusztus és szeptember hónap nagyon alkalmas.

1. A házasságkötések havonkénti megoszlása Kishegyesen
Monthly distribution of marriages in Kishegyes

	A házasságkötések száma			
	1900–1904		1980–1984	
	N	%	N	%
Január	47	14,11	8	3,65
Február	50	15,02	8	3,65
Március	7	2,10	16	7,31
Április	22	6,61	13	5,93
Május	50	15,02	19	8,67
Június	32	9,61	19	8,68
Július	5	1,50	21	9,60
Augusztus	13	3,90	40	18,26
Szeptember	16	4,80	39	17,81
Október	27	8,11	10	4,57
November	51	15,31	18	8,22
December	13	3,90	8	3,65
Összesen	333	100,00	219	100,00

A házasságkötések heti megoszlása

2. *A házasságkötések heti megoszlása (zárójelben a heti átlag)*
Weekly distribution of marriages (weekly average)

Év	Az esküvők megoszlása		
	az év folyamán	nagyböjt idején	advent idején
1900	72 (1.38)	3 (0.42)	0
1901	53 (1.02)	3 (0.42)	3 (0.75)
1902	59 (1.13)	?	4 (1.00)
1903	78 (1.50)	1 (0.14)	3 (0.75)
1904	71 (1.37)	0	2 (0.50)
1980	55 (1.06)	5 (0.71)	1 (0.25)
1981	36 (0.69)	5 (0.71)	0
1982	36 (0.69)	2 (0.29)	2 (0.50)
1983	41 (0.79)	3 (0.42)	2 (0.50)
1984	51 (0.98)	5 (0.71)	1 (0.25)

Heti bontásban azt tapasztaljuk (2. táblázat), hogy a századelőn a hétfő és a szerda voltak az esketési napok. Az esküvők 45,32%-át hétfőn, 30,21%-át pedig szerdán kötötték meg. Az említett két napot a kedd (10,88%), vasárnap (8,16%), csütörtök (3,02%) és a szombat (2,11%) követi. Pénteken – böjti napról lévén szó, mindössze két pár mondta ki az „igen”-t. Nyolcvan évvel később, tekintettel a szabad szombatokra (munkaszüneti nap), az esküvők zömét szombaton bonyolították le.

1000 főre eső esküvők száma

A lakosság demográfiai jellemzői elsősorban nem az abszolút számok tükrében értelmezhetők helyesen. Általában az 1000 főre eső változásokat szokták megadni. A népszámlálási adatok és az anyakönyvi statisztika alapján az 1000 főre eső házasságkötések száma 1900 és 1904 közti időszakban 11,98. Nyolcvan évvel később ez a szám csak 7,55! Ez is példázza a délvidéki magyar etnikum zsugorodását. Ennek politikai, családtervezési és gazdasági háttere is van.

Az 1000 főre eső házasságkötés arányának alakulása a születésekben nagyobb mértékben csak később jelentkezik.

A házasulandók életkora

A frigyre lépők életkorára vonatkozó adatokat a 3. táblázat tartalmazza. 1900–1904-ben a lányok legtöbbször 24 éves korában házasodott (a medián értéke 25,00 év). A vőlegények átlagéletkora valamivel több, mint 28 év, a menyasszonyoktól négy és fél évvel idősebbek. Az arák módusza 19 év, a mediánja pedig 21,08 év. Habár a legfiatalabb menyasszony jóval fiatalabb a legfiatalabb vőlegénynél, mégis a férfiak azok, akik minimális és maximális korkülönbsége nagyobb. Az esetek többségében (300; 90,1%) a

fiú volt az idősebb. Schrottmann Lipót és Hubai Irén (1866. 12. 21.) napra azonos korúak voltak, míg a legnagyobb korkülönbség Torma Pál (1852) és Fekete Anna (1881) közt volt, több mint 29 év.

A házasulandó özvegy férfiak átlagéletkora majdnem 50, a nőké pedig 41 év. Dudás Rozália 1901-ben 20 éves korában már másodszor ment férjhez.

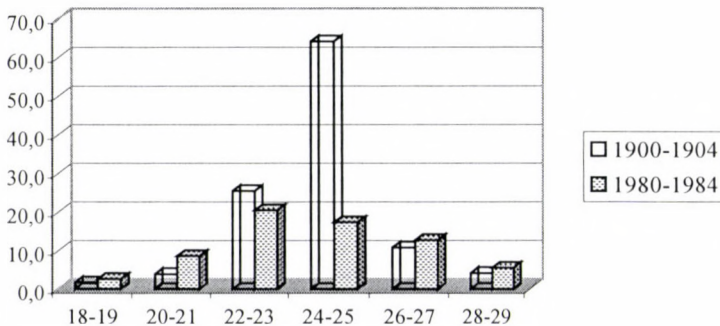
A nyolcvanas évekre az ünnepeltek életkora is megváltozott. A vőlegények 31, a menyasszonyok 27 éves korukban esküdtek. Az előzők mediánja 26,11 év, az utóbbiaké 22,41. Móduszuk 22, illetve 20 év, azaz az előző időszakhoz képest a fiatal emberek valamivel korábban, a menyasszonyok pedig később mentek férjhez. A legfiatalabbak hasonló korúak, mint az előző mintában voltak, de a legidősebbek jóval idősebbek. A legidősebb vőlegény 84, a menyasszony pedig 76 éves! Az átlagos korkülönbség mindössze 4,06 év, a legnagyobb 26,84 év. Valamivel több (30; 13,7%) nő volt idősebb a párjánál, mint a századelőn (9,9%).

A táblázatból kitűnik az is, hogy a második időszakban az átlagtól való eltérés (szórás) sokkal kifejezettebb. A szórás magas értéke az özvegy házasulandókra is vonatkozik.

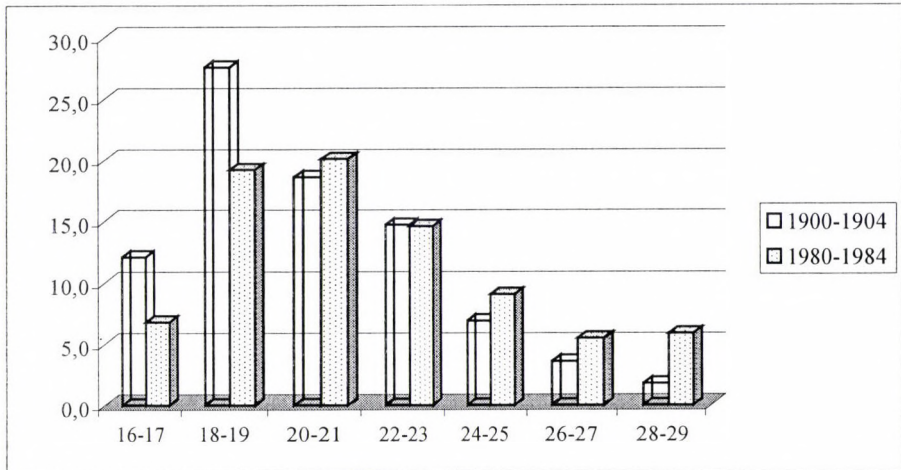
3. A házasulandók életkora *Age of persons married*

	1900–1904			1980–1984		
	átlag	szórás	min.-max.	átlag	szórás	min.-max.
Férfiak	28,62	9,9837	18,38-75,14	31,04	13,3921	18,85-84,14
Nők	23,97	9,4208	16,13-68,65	26,88	12,6310	16,25-76,67
Özvegy férfi	49,70	13,5122	35,72-70,78			
Özvegy nő	40,94	13,5280	19,78-51,00			

Mely korcsoportból került ki a legtöbb fiatal pár? Ezeket az adatokat szemlélteti az I. és II. diagram.

I. A házasulandók korcsoport szerinti megoszlása, százalékban kifejezve – férfiak
Distribution of marrying persons by age-group, per cent males

II. A házasulandók korcsoport szerinti megoszlása, százalékban kifejezve – nők
Distribution of marrying persons by age-group, per cent - females

Az észak-bácskai települések házasulandóinak átlagéletkorát a 4. és 5. táblázaton tüntettük fel.

4. Néhány észak-bácskai település házasulandóinak átlagéletkora, 1900–1904
Average age of marrying persons in some North-Bácska settlements, 1900–1904

Település	Férfiak		Nők		Korkülönbség
	átlag (év)	min.-max.	átlag (év)	min.-max.	
Adorján	27,6	16-58	22,2	14-65	5,4
Csantavér	26,1	17-79	21,94	15-73	4,2
Horgos	27,5	18-78	22,3	14-65	5,2
Martonos	27,8	15-78	22,74	15-71	5,1
Pacsér	27,2	16-65	22,9	14-65	4,3
Ómoravica	29,3	18-75	24,14	15-74	5,13

5. Néhány észak-bácskai település házasulandóinak átlagéletkora, 1980–1984
Average age of marrying persons in some North-Bácska settlements, 1980–1984

Település	Férfiak		Nők		Korkülönbség
	átlag (év)	min.max.	átlag (év)	min.-max.	
Adorján	28,1	18-85	24,2	16-68	3,96
Bácsszőlős	30,3	18-74	26,72	16-68	3,54
Csantavér	60,4	18-82	26,4	16-77	4,0
Hajdújárás	29,4	18-79	26,33	16-71	3,1
Horgos	31,0	18-84	27,3	14-84	3,8
Kispiac	28,9	20-70	24,8	16-66	4,1
Martonos	31,8	19-89	27,7	17-71	4,1
Pacsér	31,9	19-91	27,5	16-78	4,4
Orom	28,8	18-73	25,58	16-65	3,2
Oromhegyes	25,5	19-68	22,27	17-52	3,23
Ómoravica	28,64	18-83	24,83	16-74	3,8

A házasulandók származása

Annak, hogy a házasulandók milyen (fizikai értelemben vett) távolságról kerülnek össze, biológiai és társadalmi jelentősége is van. Minél távolabbról érkeznek a fiú vagy a leány, biológiai értelemben a közösség annál sokrétűbbé, heterogénebbé válik, ennek pedig óriási örökléstanai előnye van. A zárt, homogén közösségekben az örökletes betegségek megjelenése sokkal gyakoribb. Ennek a jelenségnek a társadalmi vetülete a szokások, életmódformák gazdagítása. Mi azt kutattuk, hogy Kishegyes népessége mennyire nyitott (exogám). Amint a 6. táblázatból is látható, a századelőn a házasulandók 65%-a kishegyesi születésű volt. Az esetek 24%-ában a vőlegény vidéki származású. A szokásnak megfelelően, a menyasszony falujában (esetünkben Kishegyesen) esküdtek meg, aztán valószínű, hogy az újemberhez költöztek, vidékre. Csak elenyésző számban akadtak olyan párok, akik vidéki származásúak voltak.

6. A házasulandók születési helye
Birth place of marrying persons

Születési hely	Időszak			
	1900–1904		1980–1984	
	N	%	N	%
Mindketten helybeliek	217	65,17	53	24,20
A vőlegény helybeli	27	8,11	76	34,70
A menyasszony helybeli	81	24,32	50	22,83
Mindketten vidékiek	8	2,40	40	18,26

Ezzel szemben a nyolcvanas évek nagy változást hoztak. Az *Anyag és módszer* fejezetben leírtak miatt sok kishegyesit szabadkainak vagy topolyainak tüntettek fel, ezért oly alacsony a kishegyesi származásúak aránya és relatív magas a vidékieké.

A vőlegények 35 helységről érkeztek, a menyasszonyok csak 19-ből. Főleg a férfiak esetében vannak domináns települések (7. táblázat). Kishegyes legnagyobb szomszédtelepülése Topolya, mindig is jó volt az összeköttetés, ezért oly gyakoriak a kishegyesi-topolyai párok. A közeli települések mellett Bács Madarásról is többen nősültek Kishegyesen. Itt kell megjegyezni, hogy a 6 km-re lévő Feketicsről (zömmel reformátusok lakják) senki sem választott párt magának Kishegyesen.

7. *A házasulandók (gyakoribb) származási helye
(Rather frequent) birth place of marrying persons*

A települések száma			
1900–1904		1980–1984	
vőlegény	menyasszony	vőlegény	menyasszony
35	19	37	41
Bácstopolya (22)	Bácstopolya (6)	Bácstopolya (17)	Bácstopolya (32)
Bácsszenttamás (8)		Feketics (13)	Feketics (8)
Óbecse (8)		Szabadka (9)	Csantavér (6)
Bácskula (6)		Szenttamás (4)	Kula (6)
Bács Madarás (4)		Újvidék (4)	Szabadka (6)
Mohol (4)		Verbász (4)	Szenttamás (6)
			Verbász (6)

A második időszakban kitarult a világ, elsősorban a nagylyányok lettek mobilisabbak. Hét olyan település is van, ahonnan több mint 5 lyány származik. Természetesen ezek a közeli, nagyobb helységek.

Két ember életének egymáshoz való kötése ma nem függ a távolságtól. Régen a közlekedési lehetőségek határozták ezt meg. A 8. táblázatból kitűnik, hogy többé-kevésbé egy 50 km-es körben házasodtak. Csak hat vőlegény és egy menyasszony származott 200 km-től távolabbról: egy szolnoki, egy Nagy Perkáta-i (ma Románia), egy veszprémi, két budapesti, egy hatvani és egy altorjai. Ez utóbbi, Sólyom Miklós tisztviselő a Hargitától délkeletre látta meg a napvilágot, és 24 évesen 1901. január 16-án mondta ki az „igen”-t Balassy Teréznek. Ebből az időszakból ő a legtávolabbi, mintegy 700 km a távolság Kishegyes és Altorja között.

8. *A házasulandók születési helye közti távolság, km (maritális disztancia)
Marital distance, km between the birth place of marrying persons*

Távolság (km)	Időszak			
	1900–1904		1980–1984	
	N	%	N	%
- 4	220	66,01	60	27,40
5-10	3	0,90	19	8,68
11-20	39	11,72	47	21,46
21-30	13	3,90	17	7,76
31-50	32	9,61	28	12,78
51-100	17	5,11	23	10,50
101-200	2	0,60	3	1,37
200-500	6	1,80	11	5,02
Összesen	333	100,00	219	100,00

A századvégi változások a házasságkötéseken is megfigyelhetők. A század eleji 66%-os helybéli arány 27%-ra csökkent. Az előző, 50 km-es kör 100 km-re tágult. De a házasulandók 10%-a legalább 200 km-ről származik. Egy részük Jugoszláviában született (Debelyacsa, Kovin, Mostar, Kumanovo, T. Veles stb.), egy részük Magyarországon (pl. Nógrádverőce, Budapest, Mány stb.), de vannak szép számban Németországból, Franciaországból is.

A fenti adatokat érdemes összehasonlítani néhány vajdasági magyarlakta település adataival. Pacséron az 1900–1904-es időszakban a házasulandók 83,91%-a lakóhelyük szerint homogámok (Cekuš, 1993a), azaz mindketten helybeli születésűek. Az általunk vizsgált 6 település közül csak Adorján és Martonos fiataljai kevésbé homogámok (Czékus 1991, Cekuš, 1993a, 1993b, Czékus 1995). Martonoson, Pacséron és Ómoravicán egy olyan pár sem volt, akik mindketten vidékről származtak volna. Ómoravica volt a legnyitottabb: a vőlegények 36, a menyasszonyok pedig 7 helységről származtak. Csantavért is heterogén környezetből (összesen 30) keresték fel a fiatalok. Kupuszinára viszont mindössze 9 településről kerültek az anyakönyvvezető elé. A Horgosra került lányok 62, az Adorjánra került fiúk 64%-a egyazon helységről való (Öttömös, Törökkanizsa).

Ezzel szemben, a nyolcvanas években igen megváltozott a helyzet. Az endogám házasságok legfeljebb a 70%-ot érték el (Pacsér), Adorjánon mindössze 45% volt az arányuk. Viszont Adorjánon és Martonoson egyetlen vidéki-vidéki esküvőt sem jegyeztek. Kimondottan domináns települést, ahonnan tömegesen származtak a fiatalok, nem állapítottunk meg. Csantavér a legnyitottabb: a vőlegények 25, a menyasszonyok 38 településről származtak. Adorján (12+5), Bácsszőlős (11+7) és Kupuszina (9+7) zárt közösségek maradtak (Czékus, 1991., Cekuš, 1993a).

A század elején az Adorjánon nősülő vidéki fiatalok átlag 16, a vidéki menyasszonyok pedig mindössze 14 km-ről származtak. Nyolcvan év elteltével Oromhegyes maradt szűk körzetű – az idekerült fiúk 14 km-es körzetből jöttek. Viszont szembetűnően messziről jöttek az ómoravicai fiatalokért: a vőlegények átlag 518, a menyasszonyok pedig 267 km-ről. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy ezek az értékek sokkal alacsonyabbak lennének, ha az ausztrál, amerikai és németországi „lovagokat” leszámítanánk. Öt év leforgása alatt ebben a helységben 11 ómoravicai-németországi, 1 ómoravicai-svájci, 2 ómoravicai-olaszországi, és 1 ómoravicai-amerikai pár kelt egybe!

A házasulók társadalmi állása

A házasulandók családjának vagyoni-társadalmi helyzete a párválasztásban mindig is fontos szerepet játszott. Az azonos rangú partner jó kiválasztására nemcsak a szülők ügyeltek, hanem maguk a fiatalok is szem előtt tartották ezt. Sokszor a gazdagabb társ megszerzése volt a fő cél, a hangsúly a gazdagságon volt, mert a vagyon a felemelkedést jelentette a partner számára is. Farkas Pál (1907) így vélekedett: „Katonáskodás alatt a legtöbb legény egészen átvedlik, s megtanulja, hogy a pénz beszél, a kutya ugat; jövődő életpárját tehát nem a szerelem útján, hanem a telkes gazdák portáján keresi, s ha nem talál, akkor már csak arra ügyel, hogy dolgos legyen a lány.” A mai párválasztásokból kiindulva, ez a megállapítás a mi égtájunkra is vonatkozott. Sajnos, az anyakönyv hiányos volta miatt ezt nem tudjuk alátámasztani. A menyasszony foglalkozása –

föltéve, hogy beírta az anyakönyvvezető – háztartásbeli (179), vagy cseléd (15). A cselédek – Süli Mária kivételével – mindnyájan földműves napszámóshoz mentek férjhez. Az említett hajadont Vigh Ignác vette el 1904 elején.

A férfiak 42-féle foglalkozást űztek. Legtöbbjük földműves napszámos (174, azaz 52,2%-uk) vagy kisbirtokos (25,5%-uk). A vizsgált öt év alatt 9 kovács, 8 kereskedő, 5 cipész, 4–4 cseléd, géplakatos, kőműves, 3 szabó, 2–2 papucsos, rendőr, zenész, borbély, és asztalos nősült meg. Az anyakönyvvezető elé járult még egy bádogos, cement- és márványöntő, kádár, kárpitos, kelmepestő, szatócs, szíjgyártó, takács, juhász, kisbíró, postai szolga, raktáros, írnok, gondnok, hivatalnok, törvényszéki szerkesztő és vendég-lős.

A házasulók vallása és családi állapota

Az anyakönyvi adatok alapján 319 (95,80%) férfi és 316 (94,89%) nő római katolikus, 12–12 pedig izraelita. Az evangélikus református (ma református) földműves napszámos római katolikus cselédlányt vett el. Az ágostai evangélikus (ma evangélikus) pacséri Szabó József egy vallási felekezeten kívüli leányt vett el. Két szeghegyi és egy pacséri evangélikus ment férjhez kishegyesi római katolikushoz (egy földműveshez, egy borbélyhoz és egy napszámóshoz).

Az izraelita férfiak foglalkozása a következő volt: bádogos, üveges, szabó, piperegyári kereskedelmi képviselő, baromfi-, gabonakereskedő, illetve közönséges kereskedő. Kilencen foglalkoztak kereskedelemmel.

Sajnos, a későbbi anyakönyvekben nem szerepel a házasulandók vallása és foglalkozása sem.

A házasulandók családi állapota

A házasulandók családi állapotára vonatkozó adatokat csak a korábbi időszakból származó anyakönyvek tartalmazzák, de azok is hiányosan (?). Az általunk megvizsgált anyakönyvekben 1900 és 1904 között 333 házasságkötést jegyeztek be. Ebből 295 volt az olyan, amikor hajadon és nőtlen kelt egybe, azaz az esetek 88,6%-a. Egy esetben özvegyember vett el hajadon lányt, 29 alkalommal pedig nőtlen férfi özvegyasszonyt. Nyolc olyan esetet is találtunk, amikor özvegy nő és özvegy férfi kötött másodszor (harmadszor?) házasságot. Olyan év nem volt, amelyben a házasságkötések valamennyi változatával találkoztunk volna. Viszont minden évben aránylag sok özvegyasszony ment újra férjhez. Rác Ferencz 40 éves özvegy napszámos a 27 éves Lábadi Rozália cselédet vette el. Özvegyemberrel általában az a lány kötött házasságot, aki „kimaradt a sorból”, vagy „hibájja volt”.

A második időszakra csak 1982-es bejegyzés van, két esetben nőtlen férfi özvegyasszonyt vett el. Egyikük 29, a másikuk 25 éves volt. Sajnos, az utóbbi házasság három év után zátonyra futott (9. táblázat).

9. A házasságkötők családi állapota
Family status of persons marrying

Év	A házasság- kötések száma	Nőtlen- hajadon	Ebből családi állapot szerint		
			özv.-özv.	özv.-haj.	nőtlen.-özv.
1900	72	63 (87,50%)	1	/	8
1901	53	46 (86,79%)	1	/	6
1902	59	51 (86,44%)	/	1	7
1903	78	69 (88,46%)	2	/	7
1904	71	66 (92,96%)	4	/	1
1980	55				
1981	36				
1982	36				2
1983	41				

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a 333 házasság közül mindössze öt volt sikertelen (10. táblázat), azaz a házasságkötések 1,50 százaléka. Még ezek is közel 13–13 (12,56) évet úgy, ahogy funkcionáltak. Balázs János és Kerepes Teréz 23 év után bontották fel a házasságot, de a legrövidebb házasság is több mint 3 év után bontatott fel.

A nyolcvanas évekre a házastársi kapcsolatok is liberalizálódtak. Ezt jól szemlélteti a 10. táblázat. Majdnem minden ötödik házasság futott vakvágányra (16,89%). Különösen katasztrofálisak az 1983-as házasságok, azok egynegyede volt sikertelen. Elgondolkodtató az a megállapítás is, hogy az ebben az időszakban elváltak 29,73%-a még az első házassági évfordulót sem ünnepelte meg! Négy házasság mindössze négy, kettő pedig hét hónapig tartott. Az elvált férfiak átlagéletkora 37,14 év, a legfiatalabb 22,20, a legidősebb pedig 76,04 éves. A nők átlagéletkora 33,43 év. A legfiatalabban 17,61 éves korában vált el, míg egy 77,32 évesen (ő a legidősebb elvált).

Az 1900–1904 közti időszakban a válásra átlagosan 11,1 együtt eltöltött év után került sor. Nyolcvan év alatt ez az idő a felére csökkent.

10. A válások gyakorisága
Frequency of divorces

Év	Válások száma	A felbontott házasságok gyakorisága (%)	A házasságok átlagos időtartama (év)
1900	1	1,39	13,5
1901	2	3,77	18,3
1902	1	1,69	9,3
1903	/	/	/
1904	1	1,41	3,4
Átlag	1	1,50	11,1
1980	9	16,36	8,0
1981	5	13,89	5,0
1982	7	19,44	6,9
1983	10	24,39	5,1
1984	6	11,76	3,7
Átlag	7,4	16,89	5,9

Inkább szociológiai, mint embertani jelentősége van az egyes párok közti fellelhető kapcsolatoknak.

Két férfitestvér két leánytestvért vett el:

1900. 02. 12.: Sinka Mihály és Kis Mária

Sinka János és Kis Jusztina

1903. 06. 24.: Hajdú József és Dudás Veronika

Hajdú István és Dudás Hermina

Testvérek esküdtek:

1902. 10. 28.: *Csáki* János és Faragó Mária

Csáki György és Szabó Erzsébet

1903. 02. 16.: *Tóth* András és *Szőke* Piroska

Tóth Péter és *Szőke* Rozália

1904. 08. 24.: Juhász János és *Szőke* Erzsébet

Dósa Péter és *Szőke* Viktória

1904. 10. 24.: Petrovác Ferencz és *Fratricsevits* Erzsébet

Fratricsevits József és *Wéber* Aranka

1904. 11. 16.: Süli István és *Kern* Etelka

Fülöp Ferencz és *Kern* Julianna

Egyazon nap van a születésnapjuk:

1900. 11. 28. Trázyi József (1857. 02. 27.) és Csöke Mária (1871. 02. 27.)

Család- és utónevek

A nevek nem tartoznak a házasságkötések demográfiai jellegei közé, de röviden kitérünk erre a témára is.

Először is említést kell tenni az azonos vezetéknevűekről. A vizsgált időszakokban a következő izoním házasságról tudunk:

1900. 06. 11. Varga András (Bács Madaras) és Varga Ilona (Kishegyes)

1901. 05. 8. Tóth János és Tóth Rozália

1903. 02. 23. Kiss Antal és Kiss Terézia

1903. 05. 25. Toth János és Toth Erzsébet

1982. 12. 18. Jovanović Sándor és Jovanović Ljubica

1984. 11. 24. Kiss Róbert és Kiss Ilona

Lepage (1979) szerint az azonos vezetéknevűek esetében nagyobb a valószínűsége a rokoni kapcsolatoknak (vérrokonságnak), mint a különböző vezetéknevűek esetén. El kell ismerni, de csak a *valószínűség* szintjén, nem pedig tényként kell elfogadni. Az említett szerző képletet állított fel, amely segítségével, matematikai úton meghatározható egy-egy közösség vérrokonsági foka. Ez a módszer már kezdettől fogva erős kritika tárgya volt, ma már a legtöbb antropológus elveti.

Az izonímia egyébként aránylag ritka a magyarlakta településeken (is). Az észak-bácskai magyarlakta települések anyakönyveit tanulmányozva, a 3116 házasulandó pár közül mindössze 20 volt azonos vezetéknevű; Csantavéren az 1980–1984-es időszakban 7 ilyen eset volt.

Családnevek

Az 1900–1904 között nősülőknek 244 családnévük volt. A leggyakoribb nevek a Tóth, 21 (6,31%), Dudás, 13 (3,90%). 6-6 fiatalember viselte a Csőke, Kiss, Papp, és a Szabó családnévet, 5–5 a Balázs, Kovács, Molnár, és Süli nevet, 4–4 pedig a Csáki, Gálík, Kocsis, Mészáros, Németh, és Varga névre hallgatott.

231 különböző vezetéknevű menyasszony esküdött meg. 15 Dudás (4,50%), 14–14 Szőke és Tóth (4,20–4,20%), 8-8 Kormos és Sípos, 7–7 Fodor és Szabó, 6 Kovács, 5–5 Horváth, Kiss és Varga, 4–4 Czékus, Csáki, Csőke, Kocsis, Molnár, és Nagy családnévet jegyeztünk fel.

Ezek alapján megállapítható, hogy a házasulandók leggyakoribb családnéve a Tóth, 35-ször fordult elő a tanulmányozott öt év alatt (10,51%), Dudás (28; 8,41%) és Szabó (13; 3,90%).

A másik elemzett öt évben a 219 pár esetében 162 féle családnévet azonosítottunk a házasulandó férfiak adataiból. A Tóth név nyolcszor (3,65%), a Kovács és a Sípos hétszer, a Dudás, és Szabó név pedig ötször ismétlődik. A vezetéknevek viszonylag változatosabbak ebben az időszakban.

174 különböző nevű ara járult az anyakönyvvezető elé. Gyakoribb családnévek a Tóth (6; 2,74%), a Szabó (5), Bacsó, Csernik, Dudás, Kiss (4). A férfiakhhoz hasonlóan, a nők vezetékneve is változatosabb ebben az időintervallumban.

Utónevek

48 féle férfi keresztnévet regisztráltunk a század eleji anyakönyvekből. A leggyakoribb férfinév az István volt (43 esetben, azaz a nősülők 12,92%-a). Őket követik a Jánosok (41), Józsefek 40, Péterek (24), Andrások (22). Évente még legalább öt Mihály is megházasodott. Gézának, Lászlónak viszont egy vőlegényt sem neveztek. A ma gyakoribb nevek közül a Dezső, Ernő csak egyszer, a Sándor kétszer, de a Pál is mindössze tizenegyszer szerepelt.

A női nevek sem igen változatosak, mindössze 43 félélt találtunk. Tíz százalék felett van az Erzsébetek (39; 11,71%), Máriák (37; 11,11%) és a Juliannák (36; 10,81%) gyakorisága. Gyakori név volt még a Teréz, Terez, Terézia (32), Rozália (29), Anna (25) és az Etelka (17). Viszont nincs közöttük Magdolna (Magdaléna), Rita és Valéria.

Az idő múlásával a szokások is változtak. Mind kevésbé ragaszkodtak a szülők a megszokott utónevekhez, így a nyolcvanas évek elején házasságot kötött férfiak 55 névre hallgattak, a nők pedig 72-re! A leggyakoribb a József (25; 11,42%), István (egy Pista nevű vőlegény is volt) – 18; 8,22%, Ferenc és Sándor (15; 6,85%). Többször ismétlődött a László és Mihály (13), és az András, Antal, Lajos és Tibor (8) keresztnév is. A magyar nyelvben nem/ritkán fordulnak elő az Allen, Dragan, Hans, Joseph, Manfred, Marin, Matija, Savo, Stevan, Tomislav, Vlado és Zvonko nevek. Érdemes megjegyezni, hogy a 219 vőlegény között egy Pál sem volt.

A menyasszonyok utóneve rendkívül változatos, habár továbbra is népszerű az Erzsébet (24; 10,96%), Mária (22; 10,50%), valamint az Ilona (13; 5,94%). Ritka, illetve nem magyar név az Anasztázia, Andjelka, Anja, Blanka, Desanka, Flóra, Genovéa, Gyöngyvér, Helga, Jasmina, Jeka, Jelena, Ljubica, Marcella, Seherezádé, Senada, és a Sofija. A falu védőszentje szent Anna. 1980 és 1984 között mindössze 6 Anna (a menyasszonyok 2,70%-a) járult az anyakönyvvezető elé.

Írástudatlanság

A korábbi anyakönyvekben gyakran találkozni aláírást helyettesítő keresztekkel is. Így van ez Kishegyes esetében is. 45 vőlegény és 57 menyasszony nem tudta aláírásával hitelesíteni házasságkötését. Ez azt jelenti, hogy a férfiak 13,51, a nők 17,12%-a analabéta. 19 (5,70%) olyan házasság kötöttet, amelyben mindkét tag írástudatlan. Legtöbbjük napszámos, illetve háztartásbeli.

Összefoglalás

Munkánkban azokról az adatokról számoltunk be, amelyekhez a kishegyesi házasságkötési anyakönyvek tanulmányozásával jutottunk. Összehasonlítottuk a század eleji (1900–1904) és a nyolcvanas évek (1980–1984) házasulandóinak demográfiai adatait, de kihasználtuk a korszerű technika adta lehetőségeket is, ezért cikkünk nemcsak embertani vonatkozású információkat tartalmaz.

Megállapíthatjuk azt, hogy az első időszakban a téli hónapok voltak a lakodalmas hónapok, a század végére augusztus és szeptember a házasságkötések hónapja.

Valamikor a vallási szokások befolyásolták az esküvő dátumát: nagybőjtben és adventben kevés esküvő volt.

Mind a vőlegények, mind a menyasszonyok átlagéletkora a nyolcvanas években magasabb. Ez az érték valamivel magasabb, mint az észak-bácskai településeken tapasztalható.

Az első időszakra nem volt jellemző az exogámia; a másodikban mindössze 24%-uk endogám.

Legtöbbjük közeli településről talált párt magának.

A második időszakban igen magas a válások száma. Nemcsak ez aggasztó, hanem az is, hogy az együtt eltöltött idő rendkívül lerövidült.

Ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk Kishegyes lakosságáról, hosszabb időszakot kell felölelni. A házassági anyakönyvek mellett a születési- és az elhalálozási anyakönyveket is részletesen tanulmányozni kell.

IRODALOM

- A Magyar Korona országainak helységnévtára.* Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1892.
- Biacsi Antal* (1994): *Kis délvideki monográfia.* Életjel könyvek 57. Szabadka.
- Cekuš, G.* (1993)a: *Novija proučavanja izonimije u populacijama Severne Bačke.* Glasnik ADJ, 29. 55–59., Beograd.
- Cekuš, G., Čakanj K.* (1993)b: *Neke antropološke karakteristike brakova u Severnoj Bačkoj.* Glasnik ADJ, 29. 45–54., Beograd.
- Czékus Géza* (1991): *Isonymy at marriage in Hungarian ethnic group of North Vojvodina.* Papers of scientific session in Szeged 11–18. Szeged-Ulm.
- Czékus Géza* (1995): *Horgos népessége a házassági anyakönyvek tükrében.* In: Beszélő múltunk – Horgos monográfiája, p. 251–252. Újvidék.

- Czékus Géza (1997): *Szabadka XIX. század végi népesedési jellemzői*. Bácsország, 8. p. 6.
- Gyetzai P. (1978): *Kishegyes újratelepítése Békésszentandrásról 1769-ben*. Békési Élet, XII. évf. 2. sz., 224–234., Békéscsaba.
- Gyetzai P. (1984): *Kishegyes lakóinak származási helye az anyakönyvi adatok alapján*. Hungarológiai Közlemények, XVI. évf. 60. sz., 939–1040., Újvidék.
- Farkas Pál (1907): *Nógrád megye népe*. Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Budapest.
- Lepage, Y. (1979): *Mobilité pré-nuptiale et homogamie*. Bull. Soc. Roy. Belge, Anthropol. Prehist. 90, 135–139, Bruxelles.
- Maronka J., Virág G. (1994): *Kishegyes 225 éves*. Szemelvények a falu történetéből. Üzenet, XXIV. évf. 5–6. sz.

Tárgyszavak:

Házasság

Házasságszociológia

**DEMOGRAPHIC FEATURES OF MARRIAGES IN KISHEGYES
(MALI IDOŠ, SERBIA)**

FIGYELŐ

NEGYVEN ÉVES A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET

A magyar demográfiai kutatások intézményrendszere az 1950-es évek végétől kezdve folyamatosan épült ki arra a színvonalra, amely az utóbbi két évtizedben jellemzi a kutatásokat, biztosítja azok koordinációját és publikációját.

Bár demográfiai kutatások sok helyen folynak Magyarországon (egyetemen, a demográfiai határos tudományterületek kutatóintézeteiben, társadalomtudományi kutatásokkal foglalkozó vállalkozásokban és alapítványokban), a népeségtudomány legfontosabb központja mind a mai napig a Központi Statisztikai Hivatal (KSH), illetve az annak felügyelete alatt működő Népeségtudományi Kutató Intézet (NKI).

Az NKI jogelődjét, a Népeségtudományi Kutató Csoportot a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Demográfiai Elnökségi Bizottságának kezdeményezésére a KSH elnöke (akkor *Péter György*) alapította. A kutatócsoport 1963-ban kezdte meg működését; innen számítjuk az NKI életkorát. A csoport 1967-ben kapott intézeti rangot, neve 1968. január 1-jétől KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.

Az NKI létrehozását a népeségtudomány iránt egyre növekvő társadalmi igények tették szükségessé. A demográfiai problémák Magyarországon már a 20. század elején a közéleti viták középpontjába kerültek. Az egyke, a paraszti társadalmon belül tapasztalható születéskorlátozás ténye a két világháború között élénken foglalkoztatta a közszereplőket. Az 1960-as években bekövetkezett – akkor világviszonylatban egyedülálló – termékenységszökkenés, a „kicsi vagy kocsi” problémája újra nagy vitákat váltott ki. Ezen és más demográfiai folyamatok korai jelentkezése, nyilvánosságban belüli érzékelése kedvező körülményeket teremtett az intézményesüléshez.

Az intézet feladatköre a népeségtudomány elméleti és gyakorlati művelése, ennek keretében alap- és alkalmazott kutatások végzése, a népesség és a népesedési folyamatok kutatása, a társadalmi-gazdasági fejlődés és a népesedés közötti kölcsönhatások, összefüggések tudományos feltárása és előrejelzése, a népesedéspolitikai tudományos megalapozása, a demográfiai kutatás módszereinek fejlesztése. Az intézet tehát amellet, hogy államigazgatási intézmény felügyelete alatt áll, „akadémiai kutató intézeti” jelleggel is bír. Az MTA az intézetet hosszú időszakon keresztül folyamatosan jelentős anyagi támogatásban részesítette, az MTA Demográfiai Bizottsága pedig megkülönböztetett figyelemmel kíséri az NKI szakmai tevékenységét.

Az NKI az elmúlt negyven évben változó létszámú és összetételű kutatógárdával, időről időre megújított tevékenységével hazai és nemzetközi szinten egyaránt ismert és elismert kutatási központtá vált. A közepes nagyságrendű kutató intézetek közé tartozik. Jelenleg a teljes munkaidőben foglalkoztatott kutatók létszáma 15 fő, két kutató rész munkaidős; a könyvtárosi, titkárnői, ügyintézői munkakörökben összesen nyolcan dolgoznak; további három kutató pedig az MTA által támogatott kutatócsoport tagjaként tartozik az Intézethez. A kutatók több mint fele minősített, 50 százaléuk 40 év alatti.

Mint az ilyen méretű intézeteknél általában, az NKI kutatási profilját, prioritásait, kapcsolatrendszerét is jelentős mértékben befolyásolták az igazgatók törekvései és lehetőségei. Az NKI első igazgatója *Szabady Egon* (1962–1977) volt, őt *Tekse Kálmán* (1977–78), majd *Molnár László* (1978–1981) követte. *Monigl István* 1981 és 1990 között vezette az NKI-t. A

rendszerváltozás utáni igazgatók sorrendben *Miltényi Károly* (1990–1996), *Csernák Józsefné* (1996–1997), *Faragó Tamás* (1997–1999) voltak. *Spéder Zsolt* 1999 óta áll az NKI élén.

Az NKI-ban számos neves kutató, oktató, államigazgatási szakember, közéleti személyiség kezdte pályafutását, illetve folytatott kutatásokat a népességtudomány területén. Közülük *Vukovich György* és *Katona Tamás* egy-egy cikluson keresztül a KSH elnöke, *Szabady Egon* és *Vukovich Gabriella* a KSH elnökhelyettese. Jelentős kutatásokon dolgoztak az intézetben a tudomány olyan, nemzetközileg is elismert tekintélyei, mint *Andorka Rudolf*, *Cseh-Szombathy László*, *Dányi Dezső*, *Nemeskéri János*, *Valkovics Emil*.

Az NKI kutatói mellett a KSH társadalmi statisztikai főosztályain is többen foglalkoztak demográfiai vizsgálatokkal, kiemelkedő hazai és nemzetközi elismertséget érve el. Ez jelentősen növelte a magyar demográfiai tudomány kapacitásait, viszont az ezzel járó koncentráció néhány területen hátráltatta a kutatómunka fejlődését.

Bár a kutatómunka anyagi és személyi feltételei az 1980-as évek végétől romlottak – egyes időszakokban az intézet működését lényegében a kutatók által elnyert pályázatok, elsősorban az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) biztosították, és csökkent az intézet kutatói állománya is –, az 1990-es évek végétől jelentős, pozitív változások történtek. Az intézet elhelyezése hosszabb időre megoldódott, kiépült a korszerű számítástechnikai háttér, új lendületet kapott a kutatómunka. A KSH növekvő támogatása, a Statisztika Nemzeti Programból finanszírozott adatfelvételek, az elnyert Nemzeti Kutatás-Fejlesztési Programok (NKFP), a még jelentősebbé váló OTKA-támogatás új háttérrel adtak a kutatásoknak és a kutatásszervezésnek.

Az NKI jelenleg folyó kutatásaiban meghatározó szerepet játszanak a hagyományos demográfiai problémafelvetések. Kutatásokat folytatunk az alapvető népesedési folyamatokról (termékenység, házassági mozgalom, válások, halandóság, vándormozgalom). Vizsgáljuk a népesség strukturális jellemzőit, az ezekben megnyilvánuló összefüggéseket (öregedés, család- és háztartásszerkezet alakulása, területi elhelyezkedés, iskolázottság, gazdasági aktivitás, speciális népességcsoportok). Végül pedig előrejelzéseket készítünk a népesedési helyzet alakulásáról. E kutatások döntően a népmozgalmi adatok, illetve népszámlálások adatainak feldolgozásával folynak.

Az intézetben nagy hagyományai vannak a survey alapú kutatásoknak, amelyeknek a második demográfiai átmenet, a családi életmód gyors differenciálódása újabb lökést adott. Az elmúlt évtizedben célzott vizsgálatok folytak a serdülőkorú anyák helyzetéről, a házasságon kívül szülő nők társadalmi összetételéről. Folyamatosan vizsgáltuk a lakosság véleményét egyes demográfiai eseményekről (terhesség-megszakítások, család- és népesedéspolitikai intézkedések).

Jelentős múlttal rendelkeznek, és lényeges részét képezik a kutatási struktúrának Intézetünkben a történeti-demográfiai és a biodemográfiai kutatások is.

Az NKI az elmúlt években több nagyszabású adatfelvételt valósított meg. 2000-ben bekapcsolódtunk egy kiterjedt európai összehasonlító vizsgálatba (Population Policy Acceptance). Ennek keretében elemezzük a népesség demográfiai magatartását, a nemi szerepeket, a vonatkozó értékeket, a generációk közötti kapcsolatokat, a házasság és az együttélés minőségét, végül pedig az alternatív népesedés- és családpolitikai intézkedések elfogadottságát.

Az NKI jelentős vállalkozása a 2001-ben indított „Életünk fordulópontjai” elnevezésű demográfiai panelfelvétel. A KSH támogatásával 2001–2002-ben zajlott le a panelfelvétel első hulláma, több mint 16 ezer fő megkérdezésével. A sokrétű, objektív és szubjektív információkat, széles tematikát tartalmazó felmérés kapcsolódik a Gender & Generation elnevezésű, új, átfogó európai összehasonlító vizsgálat-sorozathoz. Az adatfelvétel második hullámára várhatóan 2004-ben kerül sor.

NKFP-támogatással a válásokról, a külföldiek magyarországi fogadtatásáról, a bevándorlók beilleszkedéséről valósultak meg adatfelvételek. Az utóbbiról szóló kutatási beszámoló díjat nyert az Európai Népeségtudományi Egyesület (EAPS) 2003. évi varsói konferenciáján¹.

Az intézeti kutatások eredményeit sokfajta formában juttatjuk el az érdeklődőkhöz. A kutatások első, részletesebb eredményei a *Kutatási Jelentések* sorozatban jelennek meg. A tágabb szakmai kutatói kört célozza meg a *Demográfia* című negyedéves folyóirat. Döntően politikai döntéshozók, újságírók és érdeklődő értelmiségiek számára közvetítjük az alapvető demográfiai összefüggéseket és ismereteket az évente négy alkalommal megjelenő hírlevelelünk, a *KorFa* segítségével. A *Working Papers* sorozatban angol nyelven közöljük a tanulmányokat. Az intézeti kutatások eredményei más, nem az intézet által szervezett publikációs formákban, nemzetközi és hazai folyóiratokban, könyvekben is megjelennek.

Az NKI székhelye Budapesten, a XIV. kerület Angol utca 77. sz. alatt található. Honlapunk www.ksh.hu/nki címen olvasható, 2003 végétől angol nyelven is.

Hablicsek László

SZAKMAI RENDEZVÉNYEK AZ NKI 40 ÉVES FENNÁLLÁSÁNAK ALKALMÁBÓL

Az NKI a kerek évfordulás fennállása alkalmából egyhetes szakmai rendezvénysorozatot szervez 2003. október 14. és 18. között a KSH főépületében (Budapest II., Keleti Károly u. 5–7.). A rendezvény-sorozatban ünnepi megnyitó, kerekasztal-beszélgetések, műhelyviták, bemutatók szerepelnek. A rendezvény-sorozat zárásaként kétnapos nemzetközi konferenciára kerül sor. A program:

2003. október 14.

14.00 **Ünnepi megnyitó** (KSH Nagyterem)

Vizi E. Szilveszter (az MTA elnöke), Mellár Tamás (a KSH elnöke), Spéder Zsolt (az NKI igazgatója)

14.30 *Kerekasztal*

Gyermekvállalás (KSH Nagyterem)

Vitaindító: Kamarás Ferenc (KSH Népesedés-, Egészségügyi és Szociális Statisztikai Főosztály)

Résztvevők: Kopp Mária (SE Magatartástudományi Kutatóintézet), Lakatos Judit (KSH Életszínvonal- és Emberierőforrás-statisztikai Főosztály), H. Sas Judit (MTA Szociológiai Kutatóintézet), Spéder Zsolt (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet), Tóth István György (TÁRKI), Vaskovics László (Universität Bamberg)

Vitavezető: Pongrácz Tiborné (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet)

2003. október 15.

10.00 *Műhelybeszélgetés*

A biodemográfiai, humánbiológiai kutatások jelentősége (KSH Konferenciaterem)

Vitaindító: Joubert Kálmán (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet)

Vitavezető: Gyenis Gyula (ELTE Embertani Tanszék)

¹ Az Egyesületről és a konferenciáról a *KorFa* 2003/1–2. száma tájékoztat (10. és 12. oldal).

10.00 *Műhelybeszélgetés***Migráció** (KSH Nagyterem)

Tóth Pál Péter (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet): **Bevándorlók Magyarországra – kik jönnek?**

Gödri Irén (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet): **A bevándorlás mozgatórugói és a bevándorlók beilleszkedése**

Sárosi Annamária (KSH): **Bevándorlás és statisztikai adatszolgáltatás**

Dövényi Zoltán (MTA Földrajztudományi Kutatóintézet): **A bevándorlók magyarországi elhelyezkedésének súlypontjai**

14.00 *Kerekasztal*

Migráció és politika (KSH Nagyterem)

Vitaindító: Tóth Judit (Szegedi Tudományegyetem)

Résztvevők: Dövényi Zoltán (MTA Földrajztudományi Kutatóintézet), Hoóz István (Pécsi Tudományegyetem), Lukács Éva (Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium), Melegh Attila (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet), Örkény Antal (ELTE Szociológiai Intézet), Szalma József (Újvidéki Egyetem), Végh Zsuzsanna (BM Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal)

Vitavezető: Tóth Pál Péter (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet)

2003. október 16.10.00 *Műhelybeszélgetés*

Történeti demográfia: Hogyan rekonstruáljuk a Kárpát-medence hosszú távú népességtörténetét? (KSH Konferenciaterem)

Sohajda Ferenc (MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport): **A népességtörténeti kutatás francia modellje**

Buskó Tibor (MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport): **A népességtörténeti kutatás angol modellje**

Őri Péter (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet): **A lélekösszeírások mint a demográfiai viselkedés 18. századi változatainak rekonstrukciós lehetőségei**

Faragó Tamás (BKE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék–KSH Népeségtudományi Kutatóintézet): **A józsefi népszámlálás mint kutatási csomópont a 18–19. század népesedéstörténetében**

10.00 *Bemutató: Magyarország népessége 2020/2050-ig. Mit mutatnak az előreszámítások?* (KSH Nagyterem)

A bemutatót tartja: Hablicsek László (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet)

14.00 *Kerekasztal***Az öregedés társadalmi kihívásai** (KSH Nagyterem)

Vitaindító: Klinger András (KSH)

Résztvevők: Augusztinovicz Mária (MTA Közgazdasági Kutatóközpont), Iván László (SE Gerontológiai Központ), Losonczi Ágnes (MTA Szociológiai Kutatóintézet), S. Molnár Edit (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet)

Vitavezető: Daróczy Etelka (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet)

POPULATION AND FAMILY AT THE TURN OF THE CENTURY
40 Year Anniversary Conference of the Demographic Research Institute
17–18 October 2003

17 October 2003 (Friday)

09:00–09:20 *Opening*

Imre Szekeres (State Secretary of the Prime Minister's Office, Secretary of the Governmental Committee on Population Issues, Budapest):

Governmental Intentions in Population Related Policy

09:20–09:30 Discussion

Population Development and Social Change

Chairman: Gabriella Vukovich (Hungarian Central Statistical Office, Budapest)

09:30–10:00

Paul Demény (Population Council, New York):

Global Population Change: Challenges for Public Policy

10:00–10:30

Ron Lesthaeghe (Vrije Universiteit, Brussel):

The Second Demographic Transition in 2003

10:30–11:00 Discussion

11:00–11:30

Nico Van Nimwegen (Netherland Interdisciplinary Demographic Institute, The Hague.):

Future Demographic Developments in Europe

11:30–12:00

Éva Gárdos–Ferenc Kamarás (Hungarian Central Statistical Office, Budapest):

The Hungarian Demographic Situation in the Central European Setting

12:00–12:20 Discussion

12:20–14:30 Lunch

Family Formation: Fertility and Partnership

Chairman: András Klinger (Hungarian Central Statistical Office, Budapest)

14:30–15:00

Arland Thornton (University of Michigan, USA):

Long Trend Changes in Family Related Values

15:00–15:30

François Héran (Institut National d'Études Démographiques, Paris):

Components of the French Baby Boom around the Millennium

15:30–16:00

Jan Hoem (Max Planck Institute für demographische Forschung, Rostock):

Sweden: is the Roller-Coaster in Motion (yet)?

16:00–16:20 Discussion, coffee

16:20–16:50

Francesco Billari (University of Bocconi, Milan):

Lowest Low Fertility: What We do Know and What We don't Know

16:50–17:20

Zsolt Spéder (Demographic Research Institute, Budapest):

Recent Developments in Family Formation in Hungary

17:20–17:40 Discussion

18:00– Reception, Folk-Ensemble Pentaton

18 October 2003 (Saturday)

Chairman: Pál Péter Tóth (HCSO Demographic Research Institute, Budapest)

Ageing and Health

09:00–09:30

Guillaume Wunsch (Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve):

From Cause to Death. How we 'Choose' to Die in Europe?

09:30–10:00

Vasile Ghetau (Population Research Centre, Bucharest):

Age Structure and Ethnicity in Romania

10:00–10:30 Discussion, coffee

Migration

10:30–11:00

John Salt (University College, London):

Migration in Europe – Patterns and Developments

11:00–11:30

Ismo Söderling (Population Research Institute, Helsinki):

Migration and Integration in Finland and Scandinavia – the Time before and after 1990

11:30–12:00

Kalev Katus (Estonian Interuniversity Population Research Centre, Tallin):

Migration and Ethnicity in the Baltic States

12:00–12:20 Discussion, coffee

12:20–13:50

*Podium-discussion***Boundaries and Opportunities of Family Friendly Policies**

Keynote speaker: Charlotte Höhn (Bundesinstitute für Bevölkerungsforschung, Wiesbaden)

Discussants: Paul Demény (Population Council, New York), Janina Józwiak (Institute of Statistics and Demography, Warsaw), Miroslav Macura (UN Economic Commission for Europe/Population Activities Unit, Geneva), Marietta Pongrácz (Demographic Research Institute, Budapest)

Moderator: Gabriella Vukovich (Hungarian Central Statistical Office, Budapest)

A NÉPESEDÉSI KORMÁNYBIZOTTSÁGRÓL

2001-ben a Magyar Köztársaság Kormánya a demográfiai helyzet bemutatására, értékelésére, a kedvezőtlen születési, halálozási folyamatok befolyásolására alkalmas eszközök feltárására ad-hoc bizottságot kért fel. A tudományos értékelés *Cseh-Szombathy László* akadémikus irányításával készült el, megvitatását követően a Kormány döntést hozott a Nemzeti Népesedési Program kidolgozásáról és a Népesedési Kormánybizottság létrehozásáról 1069/2001. (VII. 10.) Korm. határozatával.

A programalkotási folyamat során igen értékes kutatási, elemzési projektek indultak el, szakértői tanulmányok készültek. A kormány 2002. szeptember 14-én áttekintette a Népesedési Kormánybizottság tevékenységét, meghatározta a további feladatokat. A Nemzeti Népesedési Program kidolgozásának határidejét 2003. december 31-ében határozta meg. A Bizottság feladata továbbá

- a népesedési folyamatok pozitív befolyásolását segítő cselekvési program kialakítása, a megvalósítás eszközzrendszerére kiterjedően,
- javaslattétel a népesedéspolitikát érintő döntések meghozatalára, családbarát foglalkoztatási és vállalkozási formák kidolgozására, a népesedés- és családpolitikai intézkedések, valamint az adó-, járulék-, jövedelemelosztási és támogatási rendszer összehangolására,
- a népesedés- és családpolitikai intézkedések rövid és hosszú távú hatásainak figyelemmel kísérése és elemzése,
- véleménynyilvánítás, állásfoglalás a népesedési helyzetet érintő kérdésekben.

A Bizottság elnöke a miniszterelnök, titkára a Miniszterelnöki Hivatal általános jogkörű politikai államtitkára, tagjai a belügyminiszter, az egészségügyi, szociális és családügyi miniszter, a foglalkoztatáspolitikai és munkaügyi miniszter, a gazdasági és közlekedési miniszter, a gyermek-, ifjúsági és sportminiszter, a környezetvédelmi és vízügyi miniszter, a Miniszterelnöki Hivatal vezető miniszter, a nemzeti kulturális örökség minisztere, az oktatási miniszter, a pénzügyminiszter, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke, továbbá a tudomány területéről 7 jeles személyiség, akiket a miniszterelnök kér fel a Bizottság tagjának.

2002-től a Bizottság tudós tagjai: *Vizy E. Szilveszter*, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, *Ferge Zsuzsa* akadémikus, *Besenyei Lajos*, a Miskolci Egyetem rektora, *Hegedűs Zsuzsa* szociológus, *Józan Péter* orvos, demográfus, *Katona Tamás* statisztikus, demográfus, *Cseh-Szombathy László* akadémikus.

A Bizottság a Kormány tanácsadó, döntés-előkészítő, javaslattevő szerve.

A Kormánybizottság évente legalább négy alkalommal ül össze. A Kormánybizottság üléseinek napirendjére a Bizottság titkára és titkársága állít össze javaslatokat, amely alapján, előre rögzített napirend szerint a Bizottság elnöke, a Kormányfő hívja össze a Bizottságot.

Az ülés napirendjéhez igazodóan a Bizottság tagjai írásbeli előterjesztést, összefoglalót, valamint a témához csatlakozó szakértői háttéranyagokat, tanulmányokat kapnak meg. Az írásban megkapott anyagokhoz az adott téma bizottsági szakértő tagjai és a téma feldolgozásában részt vett – az adott alkalomra meghívott – kutatók, szakértők, kormányhivatali felelős vezetők rövid szóbeli kiegészítéseket tesznek. Az írásbeli és szóbeli tájékoztatás alapján a Bizottság megvitatja a napirendi témát, kérdéseket vet fel a jelenlevő szakértőknek, és javaslatokat fogalmaz meg az elemző és javaslattevői munkák további folytatására.

A Bizottság 2002–2003. évi ülésein többek között megvitatta Magyarország demográfiai helyzetét, a népesedési folyamatok főbb jellemzőit; tájékozódott a női foglalkoztatás hazai és nemzetközi jellemzőiről; tájékozódott a megbetegedés, halálozás hazai folyamatairól, a

Johan Béla Nemzeti Egészség-megőrzési Programról; megvitatta a külső-belső migrációról készült kutatások eredményeit; nemzetközi konferenciát szervezett „Válaszúton: a népesedéspolitika helyzete a XXI. század elején” címmel. Emellett több kerekasztal-vitát rendezett, kutatásokat indított, tanulmányokat készíttetett és adott közre.

Varga Ágnes
a Bizottság titkárságának vezetője

VÁLASZÚTON A népesedéspolitika helyzete a XXI. század elején

„Válaszúton” címmel, „A népesedéspolitika helyzete a XXI. század elején” alcímmel rendezett a Népesedési Kormánybizottság és a Magyar Tudományos Akadémia 2003. szeptember 25–26-án Budapesten, a MTA Székházában. A konferencia célja, hogy a demográfia hazai, jelenkori problémáiból kiindulva fórumot biztosítson a hazai egyetemi és intézeti műhelyek, valamint véleményformáló, jelentős külföldi szerzők álláspontjának, eredményeinek bemutatásához, vitáikhoz.

Célja az is, hogy demonstrálja: a kormányzat el van szánva a népesedési program ki-munkálására, és jelentős programok megvalósítására. Ennek megalapozása érdekében kutató-sok, elemzések sora készül. A főbb megállapítások, javaslatok megfogalmazásához, igényli a tudományos közélet véleményét, vitáinak megismerését.

A konferencia lehetőség arra, hogy a tudomány, a közigazgatás szakértő képviselői, valamint a politikusok a népesedési problémákról új diskurzusokat, értelmező beszélgetéseket folytassanak.

Célja továbbá, hogy az ENSZ által tízévenként, legközelebb 2004-ben megrendezett Népesedési Világkonferencia magyar delegátusai számára ajánlásokat fogalmazzon meg.

Program

Szeptember 25.

8.00 – 9.00 Regisztráció

9.00 – 11.00 Plenáris ülés

Medgyessy Péter Miniszterelnök „Kormányzati elkötelezettség a népesedés politika fontossága mellett”

Prof. Vízny E. Szilveszter Magyar Tudományos Akadémia Elnöke köszönti a konferencia résztvevőit

Kökény Mihály egészségügyi szociális és családügyi miniszter „Demográfia főbb problémái, kérdései, jelen fórum katalizáló szerepe, a hazai népesedéspolitika főbb problémái – *Johan Béla* Népegészségügyi Program”

Mizsei Kálmán ENSZ UNDP főtítkárs helyettes (USA, New York)

Miroslav Macura ENSZ Népesedési Alap igazgatója (Genf)

11.00 – 11.40 Szünet, Sajtótájékoztató

11.40 – 12.40 Plenáris ülés

Prof. Guillaume J. Wunsch demográfus, (Belgium) a Belga Tudományos Akadémia elnöke

Prof. Paul Demeny demográfus az MTA külső tagja (USA, New York) „Öregedő európai és magyar társadalom”

12.40 – 14.00 Ebéd

14.00 – 18.00 Szakmai szemináriumok

1. „A születés, a gyermekvállalás népesedés politikai kérdései”

Szeminárium vezető: *Dr. Göncz Kinga* Egészségügyi Szociális és Családügyi Minisztérium politikai államtitkára

Vezető előadás:

Spéder Zsolt szociológus KSH Népeségtudományi Kutatóintézet igazgatója,
Antal Z. László szociológus az MTA Szociológia Intézete „Intézmények adta lehetőségek szerepe a születésszámok növelésében”

Neményi Mária szociológus az MTA Szociológia Intézete „A magyar társadalom és az intézmények viszonya a gyermeket vállalókhöz”

Korreferátumok

Korintusz Mihályné pszichológus Nemzeti Család és Szociálpolitikai Intézet kutatási igazgatója „A kisgyermekgondozást és -nevelést segítő intézmények szerepe és megítélése”

Csordás Agnes szociológus a Magyar Védőnők Egyesülete elnöke „A 30–40 éves terhes nők és a gondozásukkal kapcsolatos védőnői kihívások”

2. „A népesedés vándorlási, gazdaságpolitikai összefüggései”

Szeminárium vezető: *Prof. Besenyei Lajos* közgazdász, jövőkutató, Miskolci Egyetem rektora

Vezető előadás:

Prof. Augusztinovic Mária közgazdász MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont „A legnagyobb kihívás a munkaerőpiac”

Prof. Rechnitzer Gyula főigazgató egyetemi tanár Széchenyi István Egyetem „A tudás és a képzettség regionális sajátosságai, s a területi politika válaszai”

Prof. Horváth Gyula főigazgató MTA Regionális Kutatások Központja „A gazdasági aktivitás regionális különbségei és mérséklése”

Prof. Hoóz István statisztikus Pécsi Tudomány Egyetem Statisztika, demográfia tanszék

Dr. Illés Sándor demográfus KSH Népeségtudományi Kutató Intézet „A belföldi vándorlás irányai és távolságai”

Korreferátumok:

Prof. Tóth Judit jogász Szegedi Tudomány Egyetem Jogtudományi kar, Alkotmányjogi tanszék/ „A munkaügyi szabályozás hatása a migrációs folyamatokra”

Dr. Furmanné Pankusi Márta szociológus Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi kar Szociológia Tanszék tanszékvezető egyetemi adjunktus „Életesélyek, életminőség, társadalmi körülmények”

Dr. Varga Beatrix közgazdász Miskolci Egyetem Statisztika és előrejelzés tanszék
„Borsod-Abaúj-Zemplén megye gazdasági helyzetének és demográfiai folyamatainak összefüggései”

3. „Morbiditás mortalitás, népegészségügy”

Szeminárium vezető: *Prof. Józán Péter* KSH

Vezető előadás:

Prof. Jitka Rychtariková demográfus Prága Károly egyetem természettudomány kar

Prof. Ewa Fracztak demográfus Közgazdasági Egyetem Varsó

Prof. Kasler Miklós Országos Onkológiai Intézet igazgató

Prof. Ádány Róza DE OEC Népegészségügyi Iskola

Prof. Farsang Csaba SE I. Belgyógyászati Klinika igazgató

Hablicsek László KSH Népegészségügyi Kutatóintézet igazgató helyettes

Korreferátumok:

Dr. Balogh Sándor Országos Alapellátási Intézet igazgató

Prof. Morava Endre egyetemi tanár a Semmelweis Egyetem Közegészségtani Intézet igazgatója

Dr. Vokó Zoltán epidemiológus Egészségügyi Szociális és Családügyi Minisztérium

Szeptember 26.

9.30 – 12.00 Szakmai szeminárium

4. „Kirekesztődés, leszakadás problémái”

Szeminárium vezető: *Prof. Ferge Zsuzsa* szociológus

Szakmai előadás:

Burány Sándor foglalkoztatási és munkaügyi miniszter előadás „A kormány kapcsolódó programjainak bemutatása”

Tausz Katalin szociológus ELTE Szoc. Pol. tsz. Tanszékvezető egyetemi tanár „A gyerekek életkörülményei, kirekesztődés, esélyek”

Fritz von Norheim az Európai Bizottság foglalkoztatási és szociális igazgatóságának munkatársa „A csatlakozás szociális és demográfiai körülményeinek elemzése, az EU politikái a kirekesztődések, leszakadás megelőzésére, kezelésére, nemek egyenlőségét szolgáló politikái”

Hegedűs Zsuzsa szociológus, Centre d'Analyse et d'Intervention Sociologiques (CADIS) „A leszakadás megelőző, esélyt teremtő, gyerekközpontú politika esélyeiről”

12.00 – 13.00 Ebéd

13.00 – 14.30 Plenáris ülés

szemináriumokon elfogadott konszenzus dokumentumok prezentációja.

1. *Göncz Kinga* államtitkár
2. *Prof. Józán Péter* demográfus
3. *Prof. Besenyei Lajos* egyetemi rektor
4. *Prof. Ferge Zsuzsa* szociológus

14.30 – 16.00 Záró beszédek

Szakmai és politikai tennivalók, főbb üzenetek, az ENSZ 2004. évi Népesedési konferencia magyar delegátusának ajánlások megfogalmazása:

- szakmai program összefoglalása: *Prof. Katona Tamás* demográfus
- politikai tanulságok összefoglalása: a politika tervei, főbb üzenetek:
Dr. Szekeres Imre a Népesedési Kormánybizottság titkára államtitkár

KÖNYVISMERTETÉS

KÁPOLNAI IVÁN: Ausztria népességi viszonyai a 19. században. (Population conditions of Austria in the 19th century.) Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2002.

A KSH Levéltár kiadásában megjelent több mint másfélszáz oldalas, borítólapján Ausztria és Magyarország címerét viselő kiadvány a Habsburg Birodalom osztrák fele, az 1918 előtti Ausztria népességének néhány jelentősebbnek tartott szempont szerinti vázlatos áttekintését kísérli meg a 18. század végétől a 20. század elejéig tartó „hosszú” 19. században. Forrásul túlnyomórészt a hivatalos statisztikai, elsősorban népszámlálási adatok szolgáltak.

Elöljáróban bemutatja az államterület történeti kialakulását és földrajzi tagolódását 4 országrészre, azon belül 17 koronatartományra és további területi egységekre.

A népességszám vizsgálata a II. József alatt, az 1780-as években végrehajtott katonai célú népszámlálás eredményeiből indul ki, az 1829-ben felállított osztrák statisztikai szolgálat kiadványainak („Tafeln”) és az 1850-es évtized népszámlálásainak adataival folytatódik, és a több mint 8 évtizedes első időszak az 1869. évi népszámlálás eredményeivel zárul. A továbbiakban a magyarországgal azonos eszmei időpontokban évtizedenként végrehajtott népszámlálások tájékoztatnak a népesség növekedésének dinamikájáról.

A növekedés tényezői közül megismerhetjük a természetes népmozgalom (az élveszületések és halálozások különbözete) mellett – legalábbis az utolsó évtizedekben – a vándormozgás egyenlegét is. A tartományokénti vizsgálat kimutatja az északkeleti országrész (Galícia és Bukovina) lényegesen gyorsabb népességnövekedését a német-ausztriai (alpesi) tartományokkal szemben, melyek nagyjából a mai Ausztria területét fedik le. Különös figyelmet érdemel a népmozgalom fontosabb arányszámainak összehasonlítása 1867–1913 között Ausztria 1918 előtti és jelenlegi területén: a születések gyakoriságában mutatkozó különbségek jelentősebbek, a halálozási, csecsemőhalandósági arányszámok viszont elég közel állnak egymáshoz, és a tartósan 25–30% közötti csecsemőhalandóság csak az időszak vége felé került 20% alá.

A terület és népesség viszonyát kifejező km²-enkénti népsűrűségi mutatók ugyancsak jelentős eltérést jeleznek: az iparilag különösen fejlett északnyugati cseh-morvasziléziai tartományok 100 főt jóval meghaladó népsűrűségével szemben a magas hegyekkel borított egyes alpesi tartományokban csak 30–40 fő, a déli országrészekhez tartozó Krajnában és Dalmáciában pedig 50 fő körül volt az átlagos népsűrűség. A

községeknek csaknem fele, a települési egységeknek, a helységeknek is több mint harmada a szudéta országrészre esik, amely az ország összterületének csak egynegyedét foglalta el. Az alpesi tartományokkal együtt ebben a két (nyugati és északnyugati) országrészben található a községek és helységek kétharmada-háromnegyede, az összterületben és népességben elfoglalt arányuk pedig csak 60% körüli. Még szembetűnőbb a városiasodás fokában elfoglalt kiemelkedő szerepük: az önálló státútummal rendelkező városok közel 85%-a található a német-ausztriai és szudéta országrészben.

A népesség településnagyság-csoportonkénti megoszlásából kitűnik, hogy ebben a két országrészben a 20 ezer főnél nagyobb településeken élt a lakosság több mint egyötöde, sőt Német-Ausztriában – a kiemelkedően magas lélekszámú Bécsnek köszönhetően – a harmada, a kárpáti és déli országrészben pedig csak kb. egytizede. Ezzel összefüggésben érdekes lenne az iparos adottsági fok vizsgálata. Kár, hogy a foglalkoztatási megoszlásra nincs adat a kiadványban. Annál részletesebb a népesség nyelvi és vallási tagolódásának ismertetése.

Ausztria éppúgy soknemzetiségű ország volt, mint Magyarország. A 19. század derekán a lakosságnak csak 36–37%-a használta a németet társalgási nyelvként („Umgangssprache”), 1910-ben pedig valamivel még ennél is kisebb hányada. A magyar királyságban pedig a magyar anyanyelvű népességnek az ausztriaihoz hasonló aránya az első világháborúig megközelítette – Horvátország nélkül meghaladta – az 50%-ot. A német nyelv csak az alpesi tartományokban volt – némelyikben 99%-ot is meghaladó – többségben. A cseh-morva-sziléziai országrész lakossága 1/3–2/3 arányban oszlott meg a német és szláv nyelvek között. Galíciában és Bukovinában a lengyeleken és ruszinokon kívül jelentős számban éltek románok is. A déli országrészben Krajna 95–96%-ban homogén szlovén és Dalmácia ugyancsak 96%-ban szerb-horvát lakosságán kívül a partvidéki részekben az olaszul beszélők voltak relatív többségben.

A vallásilag homogénebb népesség mintegy 90%-ban a katolikus – ezen belül több mint 10%-a görög szertartású katolikus – valláshoz tartozott. A maradék alig 9% fele izraelita volt, a többi pedig számos kis felekezet híve, vagy éppenséggel felekezeten kívüli. Magyarországon 60% körül mozgott a katolikusok aránya. A római katolikusokon kívül (jelentős bevándorlás révén) csak az izraeliták részaránya növekedett, a többi vallásé csökkent.

Az általános műveltségi színvonalat jellemző írástudatlanság a 10 éven felüli népesség körében országos átlagban az 1890. évi közel 30%-ról 16–17%-ra csökkent. Ezen belül azonban az alpesi tartományok többségében és a szudéta országrészekben is az analfabétizmus csak 2–4% (sőt Vorarlbergben 1%-nál is kisebb) volt, Bukovinában és Dalmáciában viszont a 10 évesnél idősebb lakosságnak több mint fele nem tudott írni-olvasni 1910-ben sem. A magyar királyság területén a 6 éven felüli népesség átlagosan 1/3-a nem tudott írni-olvasni 1910-ben, de Erdélyben és Horvátországban több mint fele, sőt egyes vármegyékben 70% körüli része. Bosznia-Hercegovinában pedig a 7 évesnél idősebb népesség több mint 90%-a volt írástudatlan.

Az Ausztria 19. századi népességi viszonyait bemutató történeti demográfiai kiadvány terjedelmének közel harmadát foglalják el a szövegekői kisebb táblákon kívül az egész oldalas táblázatok és a színes szemléltető ábrák (vonal-, oszlop- és kördiagramok). Az egész Osztrák-Magyar Monarchia térképén kívül a 17 ausztriai örökös tartomány színes címereinek bemutatásával zárul a reprezentatív kiállítású kiadvány, amely külföldi, angolul olvasó érdeklődők számára is tájékoztatásul szolgál.

A dualista államjogi szerkezetű birodalom területén jelenleg tucatnyi állam foglal helyet. Érdekes és tanulságos vállalkozás lenne megvizsgálni a Monarchia felbomlása után, majd az 1990-es években létrejött államalakulatok népességének alakulását a 20. században. Ezekből a hosszabb távú, közel évszázados összehasonlító vizsgálódásokból kirajzolódhatnának a főbb demográfiai és gazdasági-társadalmi tendenciák, amelyek jelentős mértékben megváltoztatták Közép-Kelet-Európa etnikai arculatát, és amelyek némi jelzéssel is szolgálhatnak, milyen irányú és mértékű arányeltolódások várhatók a következő évtizedekben a gyorsabban-lassabban fogyatkozó európai népességnek ebben a régiójában.

Heinz Ervin

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

CASSELLI, G.: *Teaching demography: a number of priorities from the IUSSP Working Group.* (A demográfia oktatása: néhány prioritás az IUSSP [International Union for the Scientific Study of Population] munkacsoportja szerint.) *Genus*, 2002/3–4. 11–17. p.

A munkacsoport felmérését összegező anyag célja a demográfia oktatása számára új irányelvek kidolgozása, tekintettel a demográfusokkal szemben megnyilvánuló új igényekre. A részeredményeket két alkalommal nemzetközi szinten is megtárgyalták: 2001 májusában Marokkóban, augusztusban pedig Brazíliában. Ezt követően a munkacsoport két témában ülésezett: „A demográfia oktatása: múlt és jelen”, valamint „A demográfusokkal szemben a jövőben támasztható igények”. Az előbbi ülés régióként vizsgálta az oktatási programokat, míg az utóbbi arra kereste a választ, hogy ki szabja meg az igényeket, és milyen irányba induljanak el a változások. Ezt követően foglalkoztak az egyes oktatási irányok (pl. szakemberek, kutatók képzése) kérdéseivel, illetve a célcsoportokra (demográfiát tanulók, más tárgyakat tanulók, népesedési kérdésekkel foglalkozó nem demográfusok) irányuló oktatási programokkal. A programok között vannak egy- és többévesek, valamint különböző témákat (család, termékenység, egészség, halandóság, vándorlás, urbanizáció, globalizáció, öregedés, nemek) tárgyaló kurzusok.

A 21. század igényeinek megfelelő demográfiai képzés a tudományág újraértékelését teszi szükségessé. A demográfusok két lehetőség közül választhatnak: 1. Megelégednek a demográfiai események számbavételével, vagy 2. Továbbfejlesztik a tudományterületet, hogy az alkalmas legyen a mindenkori népességváltozások elemzésére. Az utóbbi érdekében nagyobb súlyt kell helyezni az elméleti kérdésekre. A demográfia módszereinek oktatásánál az elméleti kérdésekből kiindulva kell eljutni a vizsgálatukra alkalmas módszerekhez – és nem fordítva. Általános elvként ajánlható, hogy először az általános törvényeket, elméleti modelleket együk elő, majd ezt követően foglalkozzunk a való világra történő alkalmazásukkal. A halandósági táblához eljutva tudatosuljon, hogy ez milyen, a népességet érintő folyamatokra vonatkozó ismereteket összegez. A demográfiai átmenet modelljét nem úgy kell szemlélni, hogy az általában érvényes-e, hanem arra kell figyelni, hogy a való világ mely részében illeszkedik elég jól ahhoz, hogy magyarázatul, előrejelzésre vagy befolyásoláshoz használható.

A demográfia oktatása során figyelemmel kell lenni más kapcsolódó tudományterület újabb felismeréseire. (A szerző a közgazdaságtanban használatos túlcsoportulást kifejezést használja ezzel kapcsolatban.) Az interdiszciplináris megközelítés nyomtatékosan ajánlott az oktatásban. A halandóság vizsgálata kapcsolódjon össze a betegségek és általában az egészség vizsgálatával. A várható élettartam kitolódását vagy a haláloki halandóság szerkezeti változásait végső soron az egészségügyi helyzet alakulása szabja meg. De még az egészségorientált életmód, életvitel és a preventív egészségügyi ellátás

szerepét sem szabad szem elől téveszteni. Mindez a biodemográfia tantervébe való beemelését indokolja.

A szerző említi még a vándorlás és a globalizáció, az öregedés és a szociálpolitika, a nemek és a társadalmi egyenlőség/egyenlőtlenség szerteágazó kapcsolatait.

Sz. K.

TEIBENBACHER, P. – HAAS, J.: *Das Modell vom Demographischen Übergang – selbst im Übergang? Das Beispiel der Steiermark zwischen 1870 und 1914.* (A demográfiai átmenet modellje – maga is átmeneti állapotban? Stájerország példája 1870 és 1914 között.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/2. 247–264. p.

Az első demográfiai átmenet Európában 1850 és 1930 között a mai napig hevesen vitatott koncepció (annak ellenére, hogy utóbb a fő figyelem már a fejlődő országokra koncentrálódott). Alapjában véve arról van szó, hogy ebben az időszakban a halálozási számok csökkenését a születésszámok csökkenése követte. A modellt azóta számtalan empirikus vizsgálatnak vetették alá, különböző regionális szempontok szerint tesztelték s az eredmények szerint gyakran ellentmondásokat tapasztaltak az ideálisnak tartott modellhez képest.

A tanulmány a steiermarki, történelmi-demográfiai „törésvonal” eredményeit tanulmányozza. Figyelembe veszi az iparosodás hatását és az agrárkörnyezet jellegzetességeit. 14 politikai körzet vizsgálatán alapul és egyértelműen megkülönböztethetőnek mutatja az ipari és mezőgazdasági övezeteket, illetve azokon belül is például az állattenyésztéssel és a földműveléssel foglalkozó területeket.

Az akkori elnevezés szerinti Alsó-, Felső- és Középső-Steiermark eltért a mai Steiermark földrajzi fekvésétől. A feldolgozás az 1869 és 1914 közötti születési és halálozási gyakoriságokra épül. Nem veszi figyelembe a foglalkozási, családi állapotbeli különbségeket. A házassági adatokat körzetenként veszi számba.

A jellegzetes folyamatok kimutathatók:

- mind az ipari körzetekben, mind pedig a szántóföldi gazdálkodók körében tartósan csökkentek a születési és halálozási számok, az állattenyésztők körében azonban 1900-ig még emelkednek a születési számok, a halálozásiak pedig tartósan süllyednek
- a születési számok mind az ipari, mind a mezőgazdasági területen meghaladják a halálozási számokat
- az agrárkörzetek mindegyike kezdetben alacsonyabb számokat mutat az ipari körzetekéinél
- a halálozások az ipari körzetekben lényegesen jobban csökkentek, mint az agrárkörzetekben.

A felmerülő különböző hibák és zavaró befolyásoló tényezők kiszűrésére a következő klasztereket alkották:

- Felső-Stájer ipari övezetek
- Felső-Stájer agrárövezetek
- Dél-Stájer agrárövezetek
- Graz városa.

A klaszteranalízisek megerősítették a vélekedést, miszerint az iparosodás, illetve a mezőgazdasági jellegű gazdálkodás meghatározó volt a demográfiai átmenetre ható tényezők között. A vizsgálatok az újabb kultúrtörténeti kifogások ellenére társadalmi-ökológiai szempontból megállják helyüket, négy megjegyzést azonban le kell szögezni:

- látni kell az átmenet különböző variánsait, kiindulva a folyamat visszafordulásának kezdetéből, tartósságából és erősségéből, illetve a születési és halálozási arányszámok egymáshoz való viszonyából
- a halálozások számának tartós csökkenése előtti időt nem szabad egyöntetűen magas születési és halálozási számok idejének tekinteni, ekkor is voltak nemcsak regionális, hanem időben is jellegzetesen különböző fázisok
- a mai harmadik világ fejlődési folyamatai nem mérhetők közvetlenül a tizenkilencedik századi nyugat-európai történésekhez
- meg kell különböztetni, hogy a termékenység tisztán statisztikailag abból adódik, vagyis hogy mind kevesebb nő több gyermeket hoz a világra, vagy abból, hogy egyre több nő kevesebb gyermeket szül, illetve egyet sem. Csak ezt figyelembe véve beszélhetünk az átmenet fázisairól.

Az első demográfiai átmenet koncepcióját mindenképpen regionális változatokkal kell bővíteni.

Sz. G. S.

PENEV, G.: Population by sex and age. (A népesség nem és kor szerint.) Yugoslav Survey, 2002/2. 3–16. p.

2002. március 31-ei eszmei időponttal hajtották végre a Szerb Köztársaság legutóbbi népszámlálását. Az összeírás kiterjedt Szerbiára, a Vajdasági autonóm területre, de nem volt népszámlálás Koszovó és Metohija autonóm területen. (Így a továbbiakban a Szerb Köztársaság adatainak tárgyalásánál a számok mindig csak Szerbiára és a Vajdaságra vonatkoznak.)

A népszámlálási népesség-fogalom tartalma némileg eltér a korábbi népszámlálásoknál alkalmazott fogalmaktól, de megfelel a nemzetközi ajánlásoknak. A közölt népességi adatok tartalmazzák az ország területén élő személyeket, valamint a külföldön dolgozó vagy tanulók számát, amennyiben a külföldi tartózkodás tartama nem haladja meg az egy esztendő. Az összeírás kiterjedt a menekültekre is, azonban a népesség számának megállapításánál csak azokat a menekülteket vették tekintetbe, akik korábbi jugoszláv tagköztársaságból menekültek a Szerb Köztársaságba. De azok nem kerültek be a Szerb Köztársaság népességszámba, akik Koszovóból és Metohijából menekültek Szerbiába vagy a Vajdaságba.

A népesség számának megállapításánál alkalmazott elvek eltérnek a korábbi népszámlálások gyakorlatától. Az 1971 és 1991 között végrehajtott népszámlálások nem tartalmazták a külföldön dolgozó személyeket még akkor sem, ha a külföldi tartózkodás tartama nem érte el az egy esztendő. Az időbeni összehasonlításánál így figyelembe kell venni, hogy a népesség 5 százalékát teszik ki az egy évnél kevesebb időt külföldön tartózkodó személyek.

A Szerb Köztársaság nemi arányára a második világháborút követően a nők jelentős túlsúlya volt a jellemző. Ezt követően egészen 1981-ig a nemi arány a nők további

túlsúlya mellett a férfiak arányának fokozatos emelkedését mutatta, majd ezt követően – különösen az 1991–2001 közötti időszakban – ismét a nők arányának növekedését láthatjuk. A világháborút követő női túlsúly a nemileg szelektív háborús emberveszte- ségekkel magyarázható, amit a háború után született, nemileg kiegyenlített generációk fokozatosan kezdtek enyhíteni. Az 1981. évi népszámlálást követően viszont a nemi arányt a születések csökkenése – a nemileg kiegyenlített generációk számának csökke- nése – és a népesség öregedése – a nők magasabb várható élettartama miatt a nők ará- nyának növekedése – valamint a vándorlás alakította. A lakosság nemi arányában mért különbségek igen jelentősek: van, ahol az 1000 nőre jutó férfiak száma nem éri el a 800-at. Míg a másik véglet, amikor 1000 nőre 1084 férfi jut. A nemi arány területi különbségeit az általános tendenciák mellett alapvetően a belföldi vándorlás alakította.

A népesség korösszetételét is a történelmileg kialakult korfa mellett a korábban em- lített három tényező – termékenység, halandóság és vándorlás – határozta meg. A szer- biai korfán jól láthatók az első, majd a második világháború népességi következményei, a második világháborút követően a születésszám emelkedése, majd az azt követő gyor- sabb termékenységsökkenés. A vándorlás főleg az utóbbi népszámlálási ciklusban volt nagy hatással a korösszetételre, amikor is több mint félmillióan érkeztek Szerbiába és a Vajdaságba főleg Horvátországból, Boszniából és Hercegovinából, valamint települtek át Koszovóból.

A Szerb Köztársaság népessége öregedő népesség, a 60 évesek és idősebbek aránya 22,5 százalék. Némi különbség tapasztalható Szerbia és Vajdaság népességének örege- désében: míg Szerbiában az öregedési index értéke 1,01, addig ez az érték a Vajdaság- ban 0,95. A népesség öregedése területileg is jelentős különbségeket mutat, van olyan térség, ahol az öregedési index értéke 3,5.

M. Á.

GOODE, W.J.: *Family changes over the long term: A sociological commentary.* (A család hosszú távú változásai: Szociológiai megjegyzések.) *Journal of Family History*, 2003/1. 15–30. p.

A legtöbb nyugati országban a család hasonló módon változott az utóbbi két évszázad során, ami lehetővé teszi általános elvek megfogalmazását. Tendenciaként a család- nak a családtagok felett gyakorolt ellenőrző szerepének gyengülésére lehet rámutatni. Más megfogalmazásban arról van szó, hogy a családfő, illetve a család idősebb tagjai egyre kevésbé tudják befolyásolni a fiatalok viselkedését. A szerző az ilyen tendencia jövőbeni folytatódását tartja valószínűnek. Ugyanakkor maguk az emberek, a társada- lom és a kormányok tehetnek olyan lépéseket, amelyek lassítják a nemkívánatos folya- matot. A folyamat azért kedvezőtlen, mert gátolja a társadalmi intézmények hagyomá- nyos működését. Mivel a családon belüli viselkedés nem genetikailag kódolt folyamat, így az másfajta szabályozásra szorul. Erre alapvetően a családjog jöhet szóba, ami a társadalom morális megítélését hivatott érvényre juttatni ebben a kérdésben.

Az ipari forradalom három vonatkozásban volt hatással a családra és eredményezte annak megváltozását. 1. Az emberek megélhetése növekvő arányban valamilyen állástól és nem a földtől vált függővé. 2. Az emberek szakmai hozzáértésük alapján találtak állást és kaptak fizetést. 3. A béreket egyének és nem a családok kapták. Mindez végső

soron nem humánusabb viszonyok kialakulását, hanem a meritokrácia térhódítását jelenti. A vesztesek általában a nők és a gyerekek, és ezzel máris a családra gyakorolt hatásnál vagyunk. Az ipari forradalommal így módon együtt járt, hogy minél sikeresebb lett annak révén a társadalom, annál jobban gyengült a családnak a társadalmi életben játszott szerepe. Azt lehet mondani, hogy egy tudatosan alakított folyamat (mármint az ipari forradalom) előre nem látott és semmiképp sem tervezett mellékhatásával szembe-sülünk.

A család szerepe gyengülésének megítélésénél nyugaton a családkutatásban jelentős szerepe van egyfajta nosztalgiának, és a kutatók hajlamosak a korábbi harmonikus családmódel szerepének és elterjedtségének túlértékelésére. A szekularizáció a család szentségét, amit nyugaton az egyház addig hirdetett, immár nem tekintette kizárólagos és kívánatos felfogásnak. A válás és az abortusz elfogadásával kötetlenebb családmódel terjedt el. Azt, hogy ezzel valójában egy már korábban is meglevő gyakorlat kapott társadalmi megerősítést, irodalmi művek sora látszik megerősíteni. Az egyház és általában a jogi szabályozás korábban sem volt teljes mértékben eredményes. A szerző a termodinamika második törvényének egyfajta társadalmi megnyilvánulását látja ebben: a siker valószínűsége sokkal kisebb, mint a szétesésé. Az, hogy a vagyoni kérdések és a válással kapcsolatos költségek a házasság fenntartását támogathatják, a család tényleges megtartó erejét kevésbé érinti. A család szétesését elfogadni látszik az a felfogás, miszerint az élettársi kapcsolatban élő párok is el tudják látni a hagyományos családi szerepeket. A jogi szabályozás újabban a párkapcsolat jogi keretek közé helyezését tükrözi. A család szerepének jogi szabályozása más kérdésekkel is összekapcsolódik (lásd nemek egyenlősége, gyermekvédelem, társadalmi jólét), ami szélesebb távlatokba helyezi a család változásának kérdését.

Sz. K.

SCHULZ, W.: *Auswirkungen des demographischen Wandels auf die Familienstandstruktur. Entwicklung 1991 bis 1999 und Vorausschätzungen bis 2005.* (A demográfiai változások hatása a népesség családi állapot szerinti összetételére. Az 1991–1999 közötti fejlődés és becslések 2005-re.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/2. 213–245. p.

A lakosságszám alakulása a társadalmi élet csaknem minden területén nagy jelentőségű. Bizonyos szempontokból azonban kiemelt szerepe van a családi állapotnak. Németországban különbözőképpen fizetnek adót a házasságban élők és az egyedülállók. Fontos kérdés tehát a befolyó adók mértéke vagy az ápolásra szoruló házi vagy intézményi gondozása. (Az ápolásra szoruló egyharmada házastárs.) Nem közömbös, hogy például a várható adó hogyan becsülhető meg, vagy hogy a megözvegyülő nők nyugdíjigénye mennyi lesz.

A tanulmány a huszadik század utolsó évtizedének németországi népességalakulását vizsgálja családi állapot szerint, módszert alkot a családi állapot előrebecslésére, és az ebből adódó eredményeket közelíti meg több szempontból.

1991 és 1999 között a házasságban élők számának visszaesése és az egyedülállók számának jelentékeny növekedése regisztrálható. Még inkább jellemző ez a tendencia a keletnémet területekre. Az ebben az évtizedben végbement változás oka három összetete-

vőre bontható: a korszerkezet-hatásra, a magatartáshatásra és a létszámhatásra. Egyértelmű, hogy a három közül ebben az időszakban a magatartáshatás a legmértvadóbb. Különösen Kelet-Németországban ment végbe robbanásszerű változás a házasságkötések és a válások terén.

Az előrebecsült népesség, házasságkötések, válások és a családi állapot szerinti halálozási számok alapján előrevetítették a népesség 2005-re várható családi állapot szerinti szerkezetét. A számítások szerint alig változó lakosságszámra vetítve tovább nő a különbség a házasságban élők és az egyedülállók száma között. Az egyedülállók száma enyhén emelkedni fog, Kelet-Németországban erősebben, a házások arányában azonban csökkenés várható. Csökkenést prognosztizálnak a 20 és 60 közöttiek, az aktív népesség számában. Ennek a korosztálynak az arányaiban növekvő egyedülálló rétege különösen fontos az adózás szempontjából. Növekedni fog ugyanis az aktív egyedülálló nők aránya.

Az ápolásra szorulóknak száma többnyire a 75 éven felüliek körében növekszik. Tekintettel arra, hogy ebben a korosztályban a házások magasabb száma várható, valószínű, hogy emelkedik az esély arra, hogy többen számíthatnak majd partnerük gondoskodására.

A 2005-re regisztrált modell változatlan házasságkötési, válási és halálozási adatok felhasználásával készült és jól illeszkedik az 1991-gyel kezdődő idősorba. Hosszabb távú előrejelzésekhez a számok dinamizálására lenne szükség. Szükséges lehetne a német és nem német lakosság tagolásával is elvégezni a vizsgálatot, kérdéses azonban, hogy a megfelelően részletezett adatok rendelkezésre állnak-e.

Sz. G. S.

NAZIO, T. – BLOSSFELD, H-P.: *The diffusion of cohabitation among young women in West Germany, East Germany and Italy.* (Az együttélés terjedése a fiatal nők körében Nyugat- és Kelet-Németországban, valamint Olaszországban.) *European Journal of Population*, 2003/1. 47–82. p.

Az 1960-as évek elején a házasság volt az előfeltétele az együttélésnek, a gyermekek vállalásának Európában. A házasságon kívüli együttélés igen ritka volt, még az e téren hagyományokkal rendelkező Svédországban is. Ezekben az években a házasságon kívüli együttélés az idősök körében fordult inkább elő, akik a válás vagy özvegyülés után főként gazdasági okokból nem léptek hivatalos kapcsolatra.

Napjainkra az együttélés társadalmi tartalma alapvetően megváltozott, széles körben elfogadott Európa legtöbb országában, különösen a fiatalok körében. Mégis, jelentős különbségek vannak az egyes európai országok gyakorlatában: Dél-Európában például az együttélés ritka, jól körülhatárolható csoportokban fordul elő, elsősorban nagyvárosi környezetben figyelhető meg. Több nyugat-európai országban – például Nyugat-Németországban és Hollandiában – az együttélés a házasság előtti lét elfogadott formája, ami házasságba fordul az első gyermek megszületésekor. Más országokban – Kelet-Németország, Ausztria, Franciaország, Anglia, Norvégia – az együttélés a házasság alternatívája lett a házasságon kívüli születések magas aránya mellett, míg Dániában és Svédországban a házasság és együttélés felfogásbeli és jogi megítélése azonos, s a párok választása csak felfogásuktól függ még a gyermek megszületése esetén is.

A szerzők azt kívánták tanulmányozni, hogy Európa különböző országaiban az egymást követő generációk között miként terjedt az együttélés megítélése és gyakorlata. A vizsgálat céljára három országot választottak ki, a konzervatív jóléti-kapitalista Nyugat-Németországot, a korábban szocialista utat járó Kelet-Németországot és a családcentrikus Olaszországot. Arra keresték a választ, hogy mi segíti az együttélés gyakorlatának terjedését a fiatalok körében, illetve mik azok a tényezők, amelyek a folyamatok konvergenciájához vagy divergenciájához vezetnek. A feltevés szerint az együttélés elfogadása vagy elutasítása egy tanulási folyamat eredménye. A tapasztalatok jöhetnek az előző generációktól, illetve a saját kortárs csoportokból.

A fenti tanulási folyamat generációk közötti és kortárs csoportokon belüli érvényesülése látható a két Németország példáján. Azt látjuk, hogy az egymást követő kohorszok egyre nagyobb hányada fogadja el és teszi gyakorlattá az együttélést, a családépítés folyamatának mintegy elfogadott állomását. A legfiatalabb nyugat-német kohorszok 50 százaléka, a kelet-német kohorszok 40 százaléka élt már együtt a házasságkötés előtt, míg ez az arány Olaszországban csak 10 százalék volt.

Az esettörténeti elemzés során kitűnt, hogy a házasságon kívüli együttélés terjedése nem csupán a tapasztalatok átadása és tanulási folyamat eredménye. Nyugat-Németországban és Olaszországban az iskolázottság emelkedésével kitolódik a házasságkötési kor, a vallásosság csökkenése és az urbanizáció terjedése a házasság intézményének, mint társadalmi normának a fontosságát csökkentti. Fenti tényezők mellett a munkaerő-piaci bizonytalanság is a házasság elhalasztására ösztönöz. Fenti tényezők figyelembevételével a fiatal felnőttek együttélése a formális házassági kötelék helyett választ jelent az említett kihívásokra.

A későbbi házasságkötés és a házasságra érettség közötti időszak kitöltésének nem csupán egyetlen alternatívája van: a fiatalok élhetnek továbbra is a szülői házban, élhetnek egyszemélyes háztartásban és választhatják az együttélést. A lehetséges megoldások között a választás kulturálisan, strukturálisan és politikailag meghatározott.

Olaszországban például a lakásbérleti szabályozás és az illegális lakásbérleti piac magas áraival arra a választásra készíti a fiatalokat, hogy vagy a szülői házban maradnak, vagy önálló lakást vásárolnak. Az önálló lakás vásárlása nem csak pénzügyi terhet jelent, hanem hosszú távú hatásokkal járó döntést is, hasonlóan egy házassági döntéshez. A növekvő munkaerő-piaci bizonytalanság sem ösztönöz a szülői ház elhagyására, amikor a mediterrán családfelfogás szerint a szociális biztonság színtere is.

Kelet-Németországban az 1970-es évek második felében és az 1980-as években terjedt jelentősen a házasságon kívüli együttélés, gyakran már az iskolába járók körében is. Az 1989. évi fordulat után a növekvő gazdasági bizonytalanság és növekvő munkanélküliség mind a nupcialításra, mind a termékenységre csökkentően hatott. Így tovább emelkedett az együttélés és a házasságon kívüli születések aránya.

Nyugat-Németországban a lakásbérlet-piac már évtizedek óta ki tudja elégíteni a fiatalok igényeit. A lakásbérlet elfogadható áron, széles körben elérhető. Ha egy fiatal nem dolgozik, az állam és a szülők támogatják. Így a növekvő munkanélküliség és a foglalkoztatási bizonytalanság mellett is megvan a választási lehetőség a szülői ház, az együttélés és az egyszemélyes háztartás fenntartása között.

AMATO, P.R. – JOHNSON, D.R. – BOOTH, A. – ROGERS, S.J.: *Continuity and change in marital quality between 1980 and 2000.* (Folyamatosság és változás a házasságok minőségében 1980 és 2000 között.) *Journal of Marriage and Family*, 2003/1. 1-22. p.

A szerzők az 1980-ban és 2000-ben végrehajtott adatfelvételek eredményei alapján vizsgálták, miként változott a házasság népszerűsége az Egyesült Államokban az elmúlt húsz esztendőben. Jelentős változásokat tapasztaltak, melyek szerint 2000-ben a házasságok későbbi életkorban kötöttek, gyakrabban jelentettek újránházasságot, magasabb volt a hiszán vagy más nem fehér házasságra lépők aránya, nagyobbá vált a heterogén házasságok részesedése, a párok iskolázottabbak voltak és anyagilag kedvezőbb háttérrel rendelkeztek, s a házasságkötés előtt jóval gyakrabban éltek együtt, mint húsz évvel korábban. Újabb a feleségek nagyobb valószínűséggel rendelkeztek keresettel, jelentősebb volt anyagi hozzájárulásuk a családi jövedelemhez, a férfiak jobban részt vállaltak a családi munkamegosztásban és a családi döntéshozatalban egyenlő arányban vettek részt. A nemi szerepek megítélésében kevésbé követik a hagyományokat, az élethosszig tartó házasság intézményének elfogadása és a vallásosság erősebb volt körükben, mint húsz évvel korábban.

Kérdés volt, hogy a házasság minőségének központi mutatói: a boldogság, a házassági interakció és a válási hajlandóság változott-e a vizsgált húsz esztendő alatt. A családi boldogság és a válási hajlandóság közel azonos szintű volt mindkét időszakban, míg a házassági interakció jelentősen csökkent. A szerzők értetlenül álltak a jelenség előtt, amikor a házasságkötés demográfiai, gazdasági, szociális jellemzőinek és attitűdjeinek jelentős változását látták a házasság boldogságának változatlanlansága mellett. Ennek kiderítésére az egyes változók hatásait külön-külön vizsgálták a házasság boldogságára gyakorolt hatása szerint. Kitértek, hogy a leírt jelentős változások ellentmondásosan hatnak a családi élet minőségére: a heterogén házasságok gyakoribbá válása, a feleség munkavállalása csökkentik a házasság pozitív vonásait, míg számos más tényező: a családi jövedelmek emelkedése, az egyenlő részvétel a döntéshozatalban, az élethosszig tartó házasság elfogadása és a válás elutasítása, a vallásosság emelkedése mind növelte a családi boldogság jellemzőit. Az újránházasságok arányának emelkedése, a házasság előtti együttélés és a feleség munkavállalása növeli a válás elfogadását, míg a késői házasságkötés, a család pénzügyi stabilitása, a döntéshozatali egyenlőség és az élethosszig tartó házasság eszméjének elfogadása csökkenti a válás intézményének elfogadását.

A házassági interakció általános csökkenése mutatható ki az eltelt húsz esztendő alatt. Ennek mérséklődése nagyobb, ha nem történt pozitív változás a férj háztartási munkavégzésében, nem alakult ki az egyenlő részvétel a döntéshozatalban, a nemi szerepek egyenlőségének gyakorlata. Mindezeketől függetlenül a feleségek és férfiak egymástól függetlenedő életmódja alakult ki, ahol bizonyos tevékenységek közös végzése egyre ritkább: ritkábban étkeznek együtt, mennek vásárolni vagy vendégségbe, töltik együtt szabadidejüket. Ezt segíti elő a házaspár eseteként eltérő munkaidő-beosztása, a szolgáltató szektor fejlődése következtében egymástól függetlenedő életmód kialakulása.

A vizsgálat során azt is kutatták a szerzők, hogy fenti változások eltérően alakulnak-e a feleségek és a férfiak esetében. Kimutatták, hogy számos változó fenti szempontú vizsgálata során csak kettő mutatott egyértelműen nemek szerinti különbséget. A dön-

téshozatali egyenlőség elsősorban a nők körében növelte a házassági elégedettséget. Ez nem jelenti azt, hogy a férfiek körében csökkent volna az elégedettség szintje, inkább a feleségek körében emelkedett jóval nagyobb mértékben, mint a férjeknél. A férjek fokozott részvétele a házimunkában természetesen emelte a feleségek házassági elégedettségét, ezzel szemben a férjek elégedettségét csökkentette. Ez a megállapítás egybevágg a számos kutató által felfedett jellegzetességgel, hogy a férfiak és nők közötti perlekedés fő forrása a házimunka.

M. Á.

BURCH, T.K.: *Teaching the fundamentals of demography: a model-based approach to family and fertility.* (A demográfia alapjainak oktatása: a család és a termékenység modellszerű megközelítése.) *Genus*, 2002/3–4. 73–90. p.

A szerző megállapításait negyven éves demográfiai oktatómunkájára, gyakorlati foglalkozásokon szerzett tapasztalataira és újabb tudományfilozófiai munkákra alapozza. A modellszerű megközelítés szerint minden modell vagy elmélet formális, ami nem hagyományos szemléletmód a demográfiában. Ilyen értelemben egy tudományág törvényei nem a valóságot tükrözik, hanem a végtelenül összetett való világ bizonyos jellemzőinek idealizált képét adják vissza. Ennek eszköze pedig nem a törvény, hanem a modell: absztrakt konstrukció, ami megpróbálja a való világ néhány jellemzőjét leképezni. A modell annyiban igaz, amennyiben a benne foglalt definíciók igazak. Vele kapcsolatban pusztán az a kérdés vehető fel, hogy néhány vonatkozásban, kielégítő pontossággal és bizonyos jól meghatározott célra megfelel-e a való világ egyes részeinek. Példaként a népességnövekedés előreszámítására alkalmazott exponenciális függvényt említi a szerző, ami egyes populációkra többé-kevésbé alkalmazható, míg másokra semmiképp sem. Másik példája a demográfiai átmenet elmélete, ami formálisan igaz, és sok esetben helyesen adja vissza a halandóság/termékenység csökkenés folyamatát – legalábbis kvalitatív értelemben.

A fentiek szellemében a demográfia oktatásához az alábbi irányelveket lehet megadni. 1. Először a demográfia alapelveit tanítsuk. 2. Az általános elvekre összpontosítsunk, amelyek többféle adatra és modellben alkalmazhatók. Tudatosítsuk, hogy a legtöbb összefoglaló demográfiai mutató súlyozott átlag. 3. Mutassunk rá, hogy a formális demográfia jórészt a népesség változásával foglalkozó fontos modelleket tartalmaz. Eszközei mérési eszközök, de egyben annál többet is jelentenek. 4. Tudatosítsuk, hogy sok viselkedési modell (mint amilyen a demográfiai átmenet elmélete is) megszerkeszthető úgy, hogy formálisan vagy a definíció értelmében igaz. Az empirikus kérdés ilyenkor nem az, vajon mindenkor igaz-e, hanem az, hogy elég jól alkalmazható-e néhány fontos esetre. 5. Becsüljük meg a régi, egyszerűbb modelleket, noha sokat közülük azért hagynak figyelmen kívül, mert nem illeszkednek minden adathoz. Példa erre a termékenység mikroökonómiai modelljei, különösképpen azok, amelyek tekintettel vannak a kultúrára és a társadalmi kölcsönhatásokra. 6. Használjuk gyakrabban a demográfiai gondolatokat közlő vizuális szemléltető eszközöket. 7. Az alapvető elemzési eszközök megtanítása után vessünk fel problémákat, adjunk gyakorlati feladatokat, amelyek megoldására azok alkalmazhatók. Más szóval, adjunk teret az aktív, kritikai gondolkodásnak a tanulók számára, ne csak passzív befogadók legyenek. 8. A felvetett problémák és

feladatok szembesítsék a tanulókat a megtanult elemzési eszközök korlátaival. Vezessünk elő olyan problémát, amely azt jelzi, hogy más változót kell beépíteni a modellbe, vagy a modellfeltételeken kell változtatni.

A szerző részletesen tárgyalja a termékenységi modellek néhány konkrét példáját, majd összetettebb modelleket ismertet a házasság termékenysége *Easterlin*-féle társadalmi-gazdasági modelljének újabb és újabb szempontokat figyelembe vevő kiterjesztésével.

Sz. K.

MURPHY, M. – KNUDSEN, L.B.: The intergenerational transmission of fertility in contemporary Denmark: the effects of number of siblings (full and half), birth order, and whether male or female. (A termékenység generációk közötti átadása a jelenkori Dániában: a testvér-szám, a születési sorrend és a nemek hatásai.) Population Studies, 2002/3. 235–248. p.

A szülők és gyermekeik termékenysége közötti különbség évszázadok óta a kutatások középpontjában van. A folyamatosságnak e formája hatással van a népesség számára és összetételére, míg maga a mechanizmus tanulmányozása a generációk közötti folyamatosság tanulmányozását teszi lehetővé.

Az egymást követő generációk termékenysége közötti összefüggés az idők folyamán egyre szorosabbá vált, azonban ennek tanulmányozására eddig csak a befejezett termékenységek összehasonlítása adott lehetőséget, s így esetünkben is csak az 1950 előtt született kohorszok vizsgálata lenne lehetséges.

A kutatás címében megfogalmazott kérdésekre már több kutatás adott rész-választ: például pozitív korrelációt találtak a szülők és gyermekeik termékenysége között. Ez a kapcsolat erősebb volt az anyák és gyermekeik között, mint az apák esetében. Igaz az is, csak kevés kutatás tudta a vizsgálatot kiterjeszteni az apákra is, mivel a férfiak termékenységének kutatása különböző okok miatt nem gyakori.

A születési sorrend hatása a termékenységre sokak által leírt jelenség. Kimutatták, hogy az elsőszülöttek kétszer olyan gyakran örökítik szüleik családnagyságát, mint a további szülöttek. Így az elsőszülöttek jelentősége a jövőben növekedni fog. A többszöri házasságkötések számának emelkedésével növekszik a féltestvérek száma is. A teljes, vér szerinti testvérekből álló családok gyermekkori tapasztalatai sokban különböznek a teljes és féltestvérekkel álló családokétól. Ezen családok leszármazottainak termékenységi különbségei még nincsenek kellően kutatva, elsősorban a megfelelő alapadatok hiányában.

A szerzők a vizsgálathoz a Dán Termékenységi Adatbázis adatait használták fel. Az adatbázis adatainak használata számos előnnyel jár: adattartalma mintegy százszor nagyobb, mint a szokásos reprezentatív adatfelvételeké, nagyon alacsony a hiányzó adatok aránya, az információk rendelkezésre állása nem függ a válaszadó szándékától. Ezek mellett míg a reprezentatív vizsgálatoknál a válaszadók aránya 70 százalék körül van, a panel és longitudinális vizsgálatoknál még ennél is alacsonyabb. Az adatbázis lehetőségei megengedték azt is, hogy a nem együtt élő leszármazottak adatait is összekapcsolják, így a lehető legteljesebb képet kapják a családról és leszármazottairól.

Az irodalomban található elméleti fejtegetések és empirikus adatok a születési sorrend szerepére a termékenység örökítésében, azonban jelen vizsgálat e feltevéseket nem

igazolta. Igazolta viszont a családnagyság szerepét, de azt is csak bizonyos feltételekkel. Ha egy családban van egy fiú és egy leánygyermek, minden további gyermek emelő hatása bizonyos minimum-termékenység elérése után már kimutatható a termékenység átörökítésében. Azonban hatása akkor nincs, ha a leszármazott családban nincs gyermek, vagy csak egy gyermek van.

Az irodalom nagy teret szentel a töredék-családban, vagy mostohaaszülők által felnevelt gyermekek termékenység-örökítésének. A kutatás adatai azt mutatják, hogy ezen gyermekek gyakorlatilag ugyanúgy viselkednek majd felnőttként, mint a teljes családban felnevelkedettek, tehát a részcsaládban vagy mostohaaszülő által nevelt gyermekek hátrányos élményeinek hatásai túl vannak hangsúlyozva.

A nagycsaládból származók hozzájárulása a következő generációk létszámához nem csak arányukat meghaladó, hanem a szélesebb rokonság aránya is számottevően nő. Az 1968–69-ben születettek között 8,8 százalék volt a 4 vagy több testvérrel bíró gyermekek aránya. 1994-ig ugyanezen gyermekek a kohorsz születéseinek már a 15,5 százalékát adták. Ehhez hasonlóan, a sokgyermekes családok gyermekeihez tartozik a nagynénik és nagybácsik jelentős része. Az öt- és többgyermekes családok adják a családok 8,8 százalékát, de az ezekben a családokban felnövekvő gyermekek felmenő rokonait képezi a nagybácsik és nagynénik 33 százaléka. Ennek fordítottja, hogy a kevés gyermekkel bíró családok felmenői is kevesen vannak.

Az 1968–69. évi születési kohorsz körében azonos arányban voltak a gyermektelen és egygyermekes és a két- vagy többgyermekes családból származók. 1994-ig ez utóbbi csoport termékenysége mégis 37 százalékkal meghaladta az előbbi termékenységét, tehát kimondható, hogy a termékenység generációk közötti átörökítése a mozgatórugó, ami fenntartja a termékenységnek azt a szintjét, ami ezen mechanizmus hiánya esetén nem állhatna elő.

M. Á.

POTTER, J.E. – SCHMERTMANN, C.P. – CAVENAGHI, S.M.: *Fertility and development: Evidence from Brazil*. (Termékenység és fejlődés: kutatási eredmények Braziliából.) *Demography*, 2002/4. 739–761. p.

A vizsgálat az 1960., 1970., 1980. és 1991. évi népszámlálások adataira épült, különös tekintettel a termékenység, az életkörülmények és az infrastruktúra fenti időszakban bekövetkezett számottevő változásaira. A szerzők közel 100 millió személy egyedi adatait használták fel. A vizsgálat független változói: gyermekhalandóság, villamosítás, nők gazdasági aktivitása és iskolázottsága, valamint a katolikus valláshoz tartozás. Mind keresztszemélyi, mind idősoros elemzésre sor került egy olyan időszakban, amikor demográfiai átmenet játszódott le az országban. A teljes termékenységi arány az 1960. évi 6,3-ról 1991-re 2,7-re csökkent. Az országban eközben jelentős politikai változások mentek végbe: demokratikus, tekintélyuralmi, katonai majd újra demokratikus rendszer váltotta egymást. A gazdaság gyorsan növekedett (1968–1973), majd tartós növekedés (1974–1980), illetve stagnálás és ingadozás következett be (1981–1991). Az infláció magas volt (évi 16 és 90 százalék közötti) egészen 1980-ig, aztán az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején hiperinflációba csapott át (1000 százalék feletti éves értékben). Ami a termékenység kérdését illeti, Braziliában nem volt családtervezési

program: noha a fogamzásgátló tabletták szedése és a nők sterilizációja széles körben elterjedt, ezt nem támogatták kormányzati intézkedések.

A vizsgált időszakban a termékenység visszaesése mellett jelentősen csökkent a gyermekhalandóság, valamelyest csökkent a katolikusok aránya (ugyanakkor nőtt a protestáns evangéliumi keresztényeké), terjedt a villamosítás (összefüggésben a tartós fogyasztási eszközök használatával és a tömegkommunikáció elérhetőségével) és egyre több nő végzett valamilyen iskolát. Miközben a vidéki területeken magasabb volt a termékenység, mint a városi területeken, az interkvartilis tartomány vidéken nőtt, a városokban pedig csökkent. Utóbbi a demográfiai átmenet eltérő szakaszait jelzi a kétféle területen.

Szignifikáns és gyakorlati jelentőséggel bíró különbség mutatkozott a termékenység és a társadalmi-gazdasági mutatók között a vidéki és a városi területek vonatkozásában. A termékenység és a háztartások villamos energiával való ellátottsága, valamint a nők gazdasági aktivitása közti negatív korreláció a városi területeken kifejezettebb, mint vidéken. A termékenység és a katolikus vallás elterjedtsége közti pozitív korrelációról ugyanezt lehet elmondani. Ezzel szemben a termékenység és a nők iskolázottsága közti negatív korreláció a vidéki területeken kifejezettebb.

Kisebbségi területek egységeken belül összevetve az 1960. és 1970. évi népszámlálás adatait a gyermekhalandóság (jelentős) csökkenése és a termékenység (amúgy kismértékű) csökkenése között csak gyenge pozitív kapcsolat mutatkozott. Vidéki területeken a termékenység és a nők iskolázottsága, valamint gazdasági aktivitása közti negatív kapcsolat erősebbnek mutatkozott, mint az előbb ismertetett keresztmetszeti vizsgálatban. A kétféle megközelítés összevetése városi területeken azt mutatta, hogy adott területen belül vizsgálva termékenység és a nők iskolázottsága közti negatív kapcsolat valamelyest gyengül, a termékenység és a gyermekhalandóság, valamint a katolikusok aránya közti pozitív kapcsolat viszont kifejezettebb.

Sz. K.

GÄRTNER, K.: *Differentielle Sterblichkeit – Ergebnisse des Lebenswartungssurveys.* (Differenciális halandóság – a várható élettartam-felmérés eredményei.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/2. 185–211. p.

1998-ban a Népeségkutató Szövetségi Intézet „Életstílusok és befolyásuk az egészségre és a várható élettartamra” projektje keretében előadást tartott „Élet + Egészség Németországban” címmel. E cím alatt jelent meg már 1984 és 1986 között az első Nemzeti Egészségfelmérés is, amely fontos alkotórésze volt a szív- és keringési betegségekkel foglalkozó prevenciós tanulmányoknak. A későbbi években további felmérésekkel bővült a témakörgyűjtemény, amelybe először 1991–1992-ben az új szövetségi tartományok adatai is bekerültek. Valamennyi felmérés keresztmetszeti vizsgálat volt, melyek már egy új reprezentatív próbafelvételen alapultak, és amelyek során részben orvosi vizsgálatra is sor került.

A BiB (Népeségkutató Szövetségi Intézet) munkaterülete azonban nem az orvostudomány, ezért az új vizsgálatoknak más súlypontot kellett találni. A korábbi tapasztalatokból kiindulva a halálózás kutatási és az egyre idősebbé váló népességet érintő kérdések fókuszában egyrészt a várható élettartamra általánosan ható tényezők, más-

részt speciálisan az egészségesen várható élettartam, tehát az úgynevezett „aktív várható élettartam” került. Ezáltal lehetővé vált a felkínálkozó lehetőség megragadása, a korábbi BiB-felmérésekben részt vett személyek ismételt megkérdezése. Nyugat-Németország szempontjából erre az 1984–1986-os év bázisa mutatkozott a legmegfelelőbbnek, részben az akkor megkérdezettek legnagyobb száma miatt, másrészt pedig az azóta eltelt viszonylag hosszú idő a már elhunytakról is elegendő adatot biztosít.

Kelet-Németország részére az 1991–1992-es év szolgált bázisként. A BiB vizsgálati súlypontjaira támaszkodva a kibocsátott kérdőívek némiképp módosultak: kimaradtak a tisztán orvosi részletek és kiegészültek az általános élethelyzettel és a családi körülményekkel kapcsolatos kérdésekkel. A megkérdezettek száma az 1952-es, illetve korábbi évjáratok hozzátartozóira korlátozódott.

A készülő anyag számára három csoport képződött: a második kérdéskor már nem élők, az ismételten megkérdezettek és azok, akik bármilyen okból kifolyólag a második felmérésben nem tudtak vagy nem akartak részt venni. Ezek a csoportok szociodemográfiai szempontú ismertetőjegyei alapján, egészségügyileg meghatározó magatartásmódjuk, valamint saját egészségük egyes adatai szempontjából összehasonlíthatóak. Megmutatkozott, hogy az időközben elhalálozottak az első felméréskor a vizsgált jegyek közül a legkedvezőtlenebb értékeket mutatták fel. Ez érvényes mind a szociális helyzetre (nagyobb arányú alacsony iskolai végzettség), a magatartásmódokra (a dohányosok magasabb aránya), valamint a legkedvezőtlenebb egészségi állapot érzetére is.

A legjobb értékeket az ismételten megkérdezett személyek érték el. Az egyszer kérdezettek középső értékeket mutattak fel, akiknél a lehetséges különbözőségek az elutasítás mikéntjétől függhettek. A fő figyelem a már elhunytak adataira irányult.

Sz. G. S.

VAN POPPEL, F. – SCHELLEKENS, J. – LIEFBROER, A.C.: *Religious differentials in infant and child mortality in Holland, 1855–1912.* (Vallási különbségek a csecsemő- és gyermekhalandóság terén Hollandiában, 1855–1912.) *Population Trends*, 2002/3. 277–289. p.

A vallási hovatartozás és a halandóság szintje közötti összefüggés a demográfia irodalmában ismert jelenség. A magyarázatok erre sokfélék, általában a társadalmi-gazdasági különbségekben és az életmód különbözőségében látták az okokat, azonban ezek igazolására csak kevés kutató vállalkozott. *Condran* és *Kamarov* kimutatták, hogy a zsidók és keresztények közötti csecsemőhalandósági különbségeket demográfiai és társadalmi-gazdasági okokkal nem lehet magyarázni. *Reid* hasonló következtetésekre jutott az angliai igen alacsony csecsemőhalandóság tanulmányozása során a zsidó közösség körében. *McQuillan* a katolikus és protestáns csecsemő- és gyermekhalandóságot vizsgálta az 1750–1870 évekre és ugyancsak nem talált demográfiai és társadalmi-gazdasági magyarázatot a különbségekre. Fenti kutatások egyeztek abban, hogy a társadalmi-gazdasági különbségek hatásainak kiküszöbölése esetén is a vallási csoportok közötti eltérések fennmaradnak. Így más okokat kellett keresni a különbségek magyarázatára, amit többen az életmódban megmutatkozó kulturális különbségekben véltek felfedezni.

A múltban a ma már fejlett országokban a legtöbb csecsemőhalálozás a fertőző és parazitás megbetegedésekből következett. E megbetegedések gyakorisága attól is függött, hogy a gyermekek milyen gyakran találkoztak egymással. Ha a gyermeki csoportokat vallási felekezetek szerint izoláljuk egymástól, akkor az egyes csoportokon belül a betegségek gyakorisága kisebb lesz. Így a kisebb vallási csoportok társadalmi izolációja gyermekek életét menthette meg.

Fenti kérdéskör tanulmányozására Hága városában 1857–1902 között házasságot kötött 3402 pár adatait, demográfiai, társadalmi-gazdasági információit gyűjtötték össze az 1850 óta működő népesség-nyilvántartás alapján. Ezt követően az alábbi három hipotézist állították fel a halandósági különbségek magyarázatára:

1. társadalmi különbségek,
2. életmódbeli különbségek,
3. a kisebb csoportok társadalmi izoláltságából következő különbségek.

A korábban idézett tanulmányokhoz hasonlóan, a demográfiai és társadalmi-gazdasági különbségek nem nyújtottak semmilyen értékelhető magyarázatot a vallási csoportok között fellelt csecsemő- és gyermekkori halandósági különbségekre.

Az életmód egy eleme magyarázatot jelenthet a csecsemőhalandóság különbségére: ez a szoptatási szokások különbözősége. Kimutatható volt a katolikusok és a reformátusok csecsemőhalandósági különbsége, amely a szoptatási időszak után a gyermekkorban viszont már nem volt érzékelhető.

A gyermekkori halandóság különbségeinél vizsgálták, hogy a zsidó közösség alacsonyabb halandósága visszavezethető-e a vallási előírásokban gyökeredző személyi higiéniai szabályok betartására. A halandóság szezonális betegségek előfordulásának tanulmányozásánál kitént, hogy a személyes higiénának nincs különösebb jelentősége e mortalitási különbségek kialakulásában. Akkor viszont más, nem társadalmi helyzetbeni, nem higiéniai okokra kell visszavezetni a különbséget. Itt a szerzők már csak az életmódbeli egyéb okokra tudtak gondolni, feltéve, hogy az orvostudomány hatása ebben a korban a gyermekek továbbélésére a csecsemőkor után már nem volt nagy jelentőségű. Ha a zsidó közösség és ezen belül a csecsemők és gyermekek elkülönülése más vallási csoportoktól a magyarázata az alacsony halandóságnak, akkor az egyéb elkülönülő vallási csoportok is élvezik az ebből következő alacsonyabb halandóság előnyeit. Ezen egyéb vallási csoportok előfordulása a mintában olyan alacsony volt, hogy csak együttesen, mint „egyéb” csoport volt kimutatható. Ennek a csoportnak a halandósága is igen alacsony volt, hasonlóan a zsidó közösség mortalitásához.

M. Á.

GOLDMAN, N.: Incorporating health into demographic training. (Az egészség bevonása a demográfiai képzésbe.) Genus, 2002/3–4. 90–107. p.

A demográfia mint tudomány kialakulásának korai szakaszában a halandóság vizsgálata meghatározó szerepet töltött be. *John Graunt* 1662-ben közölte halotti bizonyítványokon alapuló részletes elemzését, és halandósági tábla összeállításáig is eljutott. Ugyanakkor a morbiditás vagy általában az egészségi állapot tanulmányozása mostanáig viszonylag kevés teret kapott a demográfiai munkákban. A demográfia és az epidemiológia közötti határvonal mindkét részről elfogadottnak látszik, bár ennek kedve-

zötlen, potenciálisan hasznos megközelítést mellőző hatására rámutattak (Mosley és Chen 1984). Olyan vezető demográfiai folyóiratokban, mint a *Demography* vagy a *Population Studies*, csak érintőlegesen szerepelnek az egészséggel kapcsolatos kérdések. Érdekes, hogy míg az élveszületés társadalmi, kulturális, sőt biológiai kérdéseit kiterjedten vizsgálják, az egészségtől a betegségen át a halálhoz vezető út „fekete doboz” maradt. Magyarazatkén szolgálhat a halandóságról történő rendszeres adatgyűjtés, és maguknak az adatoknak egyértelműsége (legalábbis ami a halál beálltát illeti, mert a halálok megállapítása már más kérdés), ami a betegségekről nem mondható el.

Több újabb demográfiai trend egyre inkább indokolja, hogy a demográfusok az egészség kérdésével is foglalkozzanak, amit az utóbbi évtizedben meg is kezdtek. Ilyen trend a népesség elöregedése az iparosodott országokban, ami fokozott terhet ró az egészségügyi ellátásra. A halálkori halandóság szerkezeti változását, a fertőző betegségekkel szemben a krónikus betegségek súlyának növekedését tekintve epidemiológiai átmenetről beszélhetünk. Érthetően előtérbe került az életvitel, az egészségcentrikus magatartás és a preventív egészségügyi ellátás kérdése. Mindezzel kapcsolatban felvetik a várható élettartam korlátait, a kitolódásával összefüggésben a morbiditást és a mozgáskorlátozottságot, mint következményt. Vajon a hosszabb élet a betegeskedés rövidülését vagy hosszabbodását jelenti-e?

Az AIDS terjedése több okból is megragadta a demográfusok érdeklődését. A HIV fertőzés ma halálhoz vezet, bár az egy évtized múlva is bekövetkezhet. A betegség alapvetően érinti a népesség várható élettartamát (ami egyes afrikai országokban 20 évvel csökkent!) és a népességnövekedést. Mivel szexuális úton terjed, érinti a nemi élettel, a termékenységgel és a családdal (lásd árvák) kapcsolatos kérdéseket. Végül nem elhanyagolható a belső és külső vándorlással való kapcsolat.

Végül is ezeknek a kérdéseknek a tanulmányozására jött létre a biodemográfia. Térhódítását a *Population Association of America*, valamint az *IUSSP 2001. évi konferenciájának* munkájával és a *US National Academy of Sciences* publikációs tevékenységével illusztrálja a szerző.

Az elmondottakat figyelembe véve időszerű, hogy a demográfia oktatásánál a tantervek az egészséggel foglalkozó kurzusokat is tartalmazzanak. Erre a halandóság tárgyalása kínálhat leginkább alkalmat. A szerző felsorol néhány olyan kérdést, amely kapcsán indokolt kitérni az egészségre: halálozási ráta, halandósági tábla, halálkori halandóság, differenciális halandóság, várható élettartam, abortusz, a népesség elöregedése, népesség-előrejelzés.

Sz. K.

GOLINI, A.: *Teaching demography of aging*. (Az öregezés demográfiájának oktatása.) *Genus*, 2002/3–4. 135–163. p.

A népesség elöregedése előbb-utóbb minden országban éreztetni fogja kedvezőtlen hatását, ami önmagában is indokolja a kérdés tanulmányozását. A téma összetett, vannak demográfiai, gazdasági, szociális, egészségügyi és kulturális vonatkozásai. Az okok és a következmények közti kapcsolat megint csak bonyolult. Ennek elemzése és a szükséges intézkedések meghozatala hosszú távra történő gondolkodást kíván. Mindehhez még azt is hozzátehetjük, hogy történelmileg új jelenség, nincsenek korábbi tapasztala-

taink a kezelésére. Nem véletlen, hogy az ENSZ az 1998-as évet az Idősek Éveként hirdette meg. Az öregedés érinti az egyéneket (egyre többeket közülük), a családokat (egyre inkább „vertikális”, mintsem „horizontális” családok jönnek létre, a gyerekszám csökkenése miatt is), a populációkat és egyes csoportjaikat (a 60 év felettiek arányának növekedésével a munkaképes korúakat). A demográfia oktatásánál az öregedés alábbi kérdéseire kell kitérni.

A népesség előregedése az emberiség két nagy vívmányának a következménye: elkerülhetővé vált a nem kívánt terhesség, és megszűnt a korai halálozás. A problémát inkább a folyamatok sebessége és mértéke jelenti, ami deformálja a népesség korösszetételét. Ez ideig Nyugaton és Kínában szembeötlő a jelenség. A folyamat igen gyorsan lejátszódik kisebb és perifériális közösségekben, ahova nincs bevándorlás. Itt olyan ördögi kör indul be, ahonnan nincs kitérés – a populáció eltűnése szünteti meg magát a problémát.

A népesség öregedése stabil népességből kiindulva demográfiailag egyszerűen leírható a születések és halálozások számának, illetve a teljes termékenységi aránynak, és még inkább a korszpecifikus termékenységnek az alakulásával. Ideig-óráig ellensúlyozza a népesség öregedését a szülőképes korú nők átlagos kohorsz nagyságának esetenkénti növekedése. Mindezek bonyolult összjátéka adja az ún. népességmomentumot. A 20. század utolsó évtizedeiben felhalmozódott negatív momentum a 21. században több évtizeden keresztül érezteti majd a hatását. Európában a népesség előregedése ellen ható tényező a bevándorlás, de ennek aránya az összes népességhez képest elhanyagolható, és a magasabb termékenységű fiatal bevándorlók hajlamosak felvenni a „bennszülöttek” demográfiai viselkedési formáit. Az öregedés hatásos ellensúlyozásához különben olyan tömegű bevándorlásra lenne szükség, amit az egyes országok befogadóképessége, a lakosság erre való hajlandósága aligha tenne lehetővé.

A termékenység szerepének értékelésénél a szerző kitér az Európában növekvő arányú egygyermekes családokra. Noha az uralkodó családmodell a kétgyermekes család, a gyerektelen és az egygyermekes családokat nem ellensúlyozza a kettőnél több gyerekes családok megléte. Az okok között az egyszülős családok (döntően egyedül élő anyák) elterjedésére és az első gyerek megszületésének idősebb korra való kitolódására lehet rámutatni. Utóbbinak több oka is van/lehet: továbbtanulás, álláskeresés, karrierépítés, a függetlenség és a szabadidő kiélvezése. Ezzel viszont a leginkább termékeny évek (az ilyen korú nők évei) vesznek el.

Végül a szerző az öregedés következményeivel foglalkozik: a személyekre és közösségekre nehezedő pszichikai nyomás (lásd az értékrendek, attitűdök és a viselkedés megváltozását), az egészségi állapot szubjektív és objektív megítélése, halandóság, az egészségügyi ellátással szemben jelentkező igények, a család és a társadalom viszonyának átvértékelődése, az idősek életvitele, nyugdíjba vonulás, jóléti és nyugdíjrendszerek, az idősek anyagi helyzete.

Sz. K.

SIMMONS, A. – PICHÉ, V.: *Teaching migration and globalisation*. (A migráció és a globalizáció oktatása.) *Genus*, 2002/3–4. 109–133. p.

A demográfiát és népmozgalmat tanulók hasznára válik, ha a nemzetközi vándorlás és a globalizáció szociális, gazdasági és politikai kérdéseit tárgyaló speciálkollégiumot

hallgatnak. Ily módon könnyebben tudnak majd szót érteni a nemzetközi vándorlással és annak hatásaival foglalkozó más tudományágak szakembereivel és magukkal a politikusokkal is. A 21. században egyre fontosabb tényezője a népmozgalomnak a tömeges vándorlás, ami a célországokban sokszor heves vitát vált ki a befogadás és a letelepedés kérdését illetően. A kibocsátó országokat érő hatás kettős: a hazautalt kereset hozzájárul az ország gazdasági növekedéséhez, aminek értékes munkaerő elvesztése az ára.

A nemzetközi vándorlást és a globalizációt tárgyaló demográfiai kurzusok tényszerű ismereteket, elemzési módszereket és elveket, valamint politikai kihatásokat kell, hogy tárgyaljanak. Tekintettel arra, hogy széles területet átfogó témáról van szó, helyes lehet, ha a tárgyalást egy adott országra és egy részkérdésre korlátozzuk egy kurzusban. Az oktatási program természetesen több különböző kurzust vehet figyelembe. A szerzők a nemzetközi vándorlás rendszerszerű szemléletét tartják indokoltnak, ami a gyakorlatban a regionális migráció vizsgálatát jelenti. Így foglalkoznak az Észak-Amerikában, Európában, az Arab-öböl menti államokban, Ázsia és a Csendes-óceán vidékén, Afrikában, valamint Latin-Amerikában és a Karib-tenger térségében az idők során kialakult vándorlási rendszerekkel.

A globalizáció és a vándorlás indokainak oktatásánál különböző tematikus és az erőviszonyokkal összefüggő kérdésekre kell kitérni. A tematikus megközelítés foglalkozzon a gazdasági globalizációval: a termelés, a fogyasztás, a munkaerőpiac, a tőkeáramlás világméretű összefonódásával. Más szempont a kulturális globalizáció, és ez gyakran amerikanizálódással fenyeget. A társadalmi globalizáció a személyek közti kapcsolatoknak az egész Földre való kiterjedését jelenti (lásd üzleti kapcsolat, társadalmi vagy vallási mozgalmak). Végül tematikus megközelítésben beszélünk politikai globalizációról, ami új regionális és globális politikai intézmények kialakulását jelenti. (A szerzők az Európai Unióra hivatkoznak.)

Az erőviszonyokat figyelembe vevő megközelítés kétféle globalizációt ismer: a felülről lefelé és az alulról fölfelé ható globalizációt. Az előbbi a hatalommal bíró nemzetek elképzeléseinek ráerőltetését jelenti más országokra (lásd a gazdasági szerkezet átalakítása, kereskedelmi megállapodások). Az alulról építkező globalizáció azoknak az országoknak az összefogását jelenti, akik elszenvedői a hatalommal bírók ellenőrzésre törekvő erőfeszítéseinek.

Az oktatásnak ki kell térni a migráció és a globalizáció politikai vonatkozásaira. Ilyen a bevándorlási politika, és ezzel összefüggésben a pluralizmus, a társadalmi integráció és a prioritások kijelölése. Ide tartozik a többoldalú egyezményekben történő szabályozás (pl. Schengen). A 2001. szeptember 11-ét követően világszerte bekövetkezett szigorúbb határellenőrzés ugyancsak ide sorolható. Rá kell mutatni a multikulturális nemzetmodell és a társadalmi (általában etnikai) kohézióra épülő nemzetállam helyenként és koronként változó hangsúlyozására. A tanulókkal meg kell érteni, hogy igen összetett folyamatokról van szó, ahol a különböző gyakorlatok egyensúlya/aránya könnyen megváltozhat. Az utópia (az emberi jogok, igazságosság és a béke érvényre jutása) ezen a területen csak az egyik lehetséges elképzelés, a másik a nyertes és vesztes országok és régiók kialakulásának víziója.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAFIE

a Cseh Statisztikai Hivatal folyóirata

2003. No. 1.*MÜLLER, J.*: Prága területi fejlődése 1784 óta.*PIKÁLKOVÁ, S.*: A nők reprodukciós magatartása és iskolai végzettségük.*LANGHAMROVA, J.–FIALA, T.*: Hány cigány él jelenleg a Cseh Köztársaságban?*MERRICK, T.W.*: Új nézetek egy régi polémiáról.*SRB, V.–HRUSKOVA, V.*: Milyen migrációs politikát kellene követni a Cseh Köztársaságban 2050-ig?*SRB, V.–RUZKOVA, J.*: Nemzetiség és anyanyelv a 2001-es népszámlálás szerint.**DEMOGRAPHY**

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata

2003. No. 1.*STEELE, F.–CURTIS, S.*: Egy megfelelő módszer a fogamzásgátlás választott módszerének és a fogamzásgátlás abbahagyásának vizsgálatára.*ZIMMER, Z.–KWONG, J.*: Családnagyság és az idősebb felnőttek támogatása a vidéki és városi Kínában: jelen hatások és jövőbeni kilátások.*PAMPEL, F.C.*: A tudódaganat okozta halandóság nemi különbségeinek mérséklődése a magas jövedelmű országokban.*JALOVAARA, M.*: A házaspárok társadalmi-gazdasági pozícióinak közös hatása a válás kockázatára.*RAYMO, J.M.*: Az iskolai végzettség és az első házasságkötés kapcsolata a japán nők körében.*AASSVE, A.*: A gazdasági erőforrások és a házasságkötés előtti gyermekszülés és az azt követő házasság a fiatal amerikai nők körében.*OPPENHEIMER, V.K.*: Együttélés és házasság a fiatal férfiak karrier-építő folyamatában.*KU, I.–PLOTNICK, R.*: A gazdagabb családok gyermekei alacsonyabb iskolázottságúak lesznek?*CASE, A.C.–LIN, I-F.–McLANAHAN, S.S.*: A gyermektámogatás trendjeinek magyarázatai: gazdasági, demográfiai és politikai hatások.*HAN, W.-J.–WALDFOGEL, J.*: Szülői gyermekgondozási szabadság: A törvénykezés hatása a gyermekgondozási szabadság igénybevételére.

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

2003. No. 1.

- ANSON, J.*: A halandóság nemek szerinti különbségei a települések szintjén: a belga települések elemzése.
- VAN GINNEKEN, J.–RAZZAQUE, A.*: Pozitív és negatív tényezők a termékenység csökkenésében Banglades Matlab államában, 1977–1999.
- NAZIO, T.–BLOSSFELD, H-P.*: A fiatal nők együttélési szokásainak különbözősége Nyugat- és Kelet-Németországban és Olaszországban.
- MAMELUND, S-E.*: Spanyolnátha okozta halandóság a norvégiai kisebbségek körében, 1918–1919.

2003. No. 2.

- VANWEY, L.K.*: A földtulajdon mint az ideiglenes vándorlás meghatározója Thaiföld Nang Rong területén.
- BAIZAN, P.–AASSVE, A.–BILLARI, F.C.*: Együttélés, házasság és az első gyermek: a családi események egymásra hatása Spanyolországban.
- JENNISSEN, R.*: A nemzetközi vándorlás egyenlegét befolyásoló gazdasági tényezők Nyugat-Európában.
- MOORS, G.*: A nemi szerepek és a családalapítás reciprok hatásának becslése: egy log-lineáris út-modell látens változókkal.

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY

az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata

2003. No. 2.

- ONO, H.*: A nők gazdasági önállósága, a házasság időzítése és a nemi szerep.
- GSHUR, B.–OKUN, B.S.*: Generációs hatások a házassági szokásokban: zsidó bevándorlók és izraeli utódaik.
- RAYMO, J.M.*: A házasság előtti életkörülmények és átmenet az első házasságba Japánban.
- KWON, H-K.–RUETER, M.A.–LEE, M-S.–KOH, S.–OK, S.W.*: Családi kapcsolatok a koreai gazdasági válságot követően: a családi stressz modell alkalmazása.
- MARTIN, M.A.*: A családi jövedelem szerepe az AFDC juttatásban való részesülés nemzedékek között tapasztalható kapcsolatában.
- VOTRUBA-DRZAL, E.*: Jövedelmi változások és a fiatal gyermekek otthoni tanulási feltételeinek kognitív stimulációi.
- HOMAGUCHI, K.M.–MILKIE, M.A.*: A gyermekvállalás előnye és ára: a szülővé válás hatása a felnőttek életére.
- VANDELL, D.L.–McCARTNEY, K.–OWEN, M.T.–BOOTH, C.–CLARKE-STEWART, A.*: Variációk a nagyszülői gyermekgondozásában az első három év folyamán.
- KING, V.*: A vallásosság hatása az apa-gyermek kapcsolatra.

- LEE, W.-SPITZE, G.-LOGAN, J.R.:* A nevelőapák társadalmi támogatása: a nem és vérségi hierarchia egymásra hatása.
- MUELLER, M.M.-ELDER, G.H.:* Családi lehetőségek a generációk között: nagyszülő-unoka kapcsolat holisztikus megközelítésben.
- SHUEY, K.-HARDY, M.A.:* Az öregedő édes szülő és a nevelőszülő gondozása: befolyásolja a vérszerintiség a döntéseket?
- BINSTOCK, G.-THORTON, A.:* Különválás, kibékülés és különélés az együttélésben és a házasságban.
- TEACHMAN, J.:* Házasság előtti nemi élet, házasság előtti együttélés és a későbbi házasság felbomlásának kockázata a nők körében.
- KROSKA, A.:* A feladatvállalás nemi különbségeinek vizsgálata a házimunka és gyermeknevelés terén.
- RAFFAELLI, M.-GREEN, S.:* Szülő-serdülő kommunikáció a szexről: a Latino Collage diákjainak retrospektív beszámolója.
- ROGERS, S.J.-MAY, D.C.:* A házasság minősége és a munkával való elégedettség közötti hatások: hosszú távon érvényesülő minták és nemi különbségek.

POPULATION

a Francia Nemzeti Népszégtudományi Intézet folyóirata
2002. No. 6.

- AREL, D.:* Demográfia és politika a szovjet időszak utáni első népszámlálásokban: bizalmatlanság az állammal szemben, szóban forgó identitások.
- SIGNOLI, M.-SEGUY, I.-BIRABEN, J.-DUTOUR, O.:* A paleodemográfia és a történeti demográfia járványokkal kapcsolatosan: a pestis Provence-ban a XVIII. században.
- CHARBIT, Y.:* Egy gazdasági elmélet politikai bukása: a fiziokrácia.
- DELBÉS, C.-GAYMU, J.:* Az özvegyülés okozta sokk az öregkor küszöbén: férfiak és nők.

2003. No. 1.

- BONVALET, C.:* A család környezete.
- BARBI, E.-CASELLI, G.-VALLIN, J.:* A nemzedékek heterogenitása és a végső életkor.
- ENGELEN, T.-KOK, J.:* Végleges nötlenség/hajadonság és a késői házasságkötés Hollandiában, 1890–1960.
- ROSENTAL, P.A.:* Egy régi faj újdonsága: Louis Henry és a történeti demográfia megalapozása.
- HANK, K.-KOHLE, H-P.:* A gyermekek nemére vonatkozó preferenciák: újabb német adatok.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

2003. No. 1.

- DEMENY, P.*: Népesedéspolitikai dilemmák Európában a XXI. század kezdetén.
WOODS, R.: Város és falu közötti halandósági különbségek: egy véget nem érő vita.
HEUVELINE, P.–TOMBERLAKE, J.M.–FURSTENBERG, F.F.: A gyermeknevelés áttolódása az egyedülálló anyák felé: tizenhét nyugati ország eredményei.
RUGGLES, S.–BROWER, S.: A háztartás- és család-összetétel becslése az Egyesült Államokban, 1850–2000.
OBONO, O.: Kulturális sokszínűség és népesedéspolitikai Nigériában.

POPULATION RESEARCH AND POLICY REVIEW

a KLUWER Akadémiai Kiadó és a Déli Demográfiai Egyesület folyóirata

2002. No. 6.

- MASSEY, D.S.–MALONE, N.*: A legális bevándorlás utjai.
WILSON, S.E.–WASSOUPS, S.L.: A jó házasságok is elromlanak: egészségromlás, mint a későbbi házasság-felbomlás okozója.
STARK, L.–KOHLE, H-P.: Az alacsony termékenységről szóló vita a populáris sajtóban, nemzetközi összehasonlítás, 1998–1999.

2003. No. 1.

- SYKES, L.L.*: Magas jövedelem és alacsony értékű tulajdon: a rassz szerinti és etnikai különbségek tanulmányozása a baby boom nemzedék lakásainak értékéről.
REMERY, C.–HENKENS, K.–SCHIPPERS, J.–EKAMPER, P.: Az öregedő munkaerőtömeg és a feszített munkaerőpiac kezelése: a holland munkáltatók véleménye.
DOYLE, J.M.–ECHEVARRIA, S.–FRISBIE, W.P.: Rassz, etnikum, Apgar érték és csecsemőhalandóság.
MARTIN, J.L.–WILEY, J.–OSMOND, D.: Szociális háló és nem tapasztalt heterogenitás az AIDS kockázatában.
DE VOS, S.–ARIAS, E.: Megjegyzések az öregkorúak életkörülményeiről 1970–2000., különös tekintettel a hispán eredetűek csoportjában tapasztalt különbségekre.

POPULATION STUDIES

A Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségvizsgáló Bizottságának folyóirata

2003. No. 1.

- RILEY, C.*: Előnyük van az anyáknak? A gyermekszülés és az anyai egészség tanulmányozása Anglia és Wales példáján, 1778–1929.
McNAY, K.–AROKIASAMY, P.–H. CASSEN, R.: Miért használnak az alacsony iskolai végzettségű nők fogamzásgátlást Indiában? Egy többszintű elemzés.

- GUILLOT, M.*: Az élethossz keresztmetszeti átlaga (CAL): a keresztmetszeti halandósági becslés, amely tükrözi a kohorszt érintő eseményeket.
- VAN BAVEL, J.*: Volt-e hatása a házasságtartamnak az átmenet előtti termékenységre születési sorrend szerint? Egy empirikus teszt a XIX. századi Leuven, Belgium példáján.
- REHER, D.S.–GONZALEZ-QUINONES, F.*: Számítanak a szülők? Gyermek egészség és fejlődés Spanyolországban a demográfiai átmenet időszakában.
- MARSTON, C.–CLELAND, J.*: A nem kívánt terhességek kihordása ellenkező hatással van a születendő gyermekekre és az anyára? Öt fejlődő ország tanulmányozása.
- LI, S.–FELDMAN, M.W.–JIN, X.*: Házassági forma és a családok csoportosítása három kínai faluban.

POPULATION TRENDS

az Egyesült Királyság Nemzeti Statisztika Hivatalának folyóirata
2002. No. 4.

- HORSFIELD, G.–WOOD, J.*: A diákok korcsoportjainak modellezése a területi népesség-előreszámításhoz Angliában: a lehetséges minőségjavítás vizsgálata.
- EVANDROU, M.–GLASER, K.*: Változó gazdasági és szociális szerepek: néhány középkorú kohorsz tapasztalatai Angliában, 1985–2000.
- PICKARD, L.*: Az öregkorúak generációk közötti intenzív gondozásának visszaszorulása Nagy-Britanniában, 1985–1995.

2003. No. 1.

- SHAW, C.*: A 2001. évi népszámlálás adatain alapuló népesség-előreszámítás az Egyesült Királyságban és az azt alkotó országokban.
- RENDALL, M.S.–SMALLWOOD, S.*: Magasabb képzettség, az első gyermek megszületésének időzítése és a további gyermekek Angliában és Walesben.
- RENDALL, M.S.*: Milyen jelentősége van a tizenéves anyaság generációk közötti örökítésének Angliában és Walesben? Összehasonlítás Franciaországgal.

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként

Felelős szerkesztő: Kamarás Ferenc

Szerkesztőség: Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, XIV. Angol u 77.

Postai irányítószámunk: 1149

Telefon: 251-0288

Kiadóhivatal: 1149 Budapest, Angol u. 77.

Telefon: 383-3535 Fax: 383-3111

Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatója

Nyomdai megrendelés törzsszáma: - - - -

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél

és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál

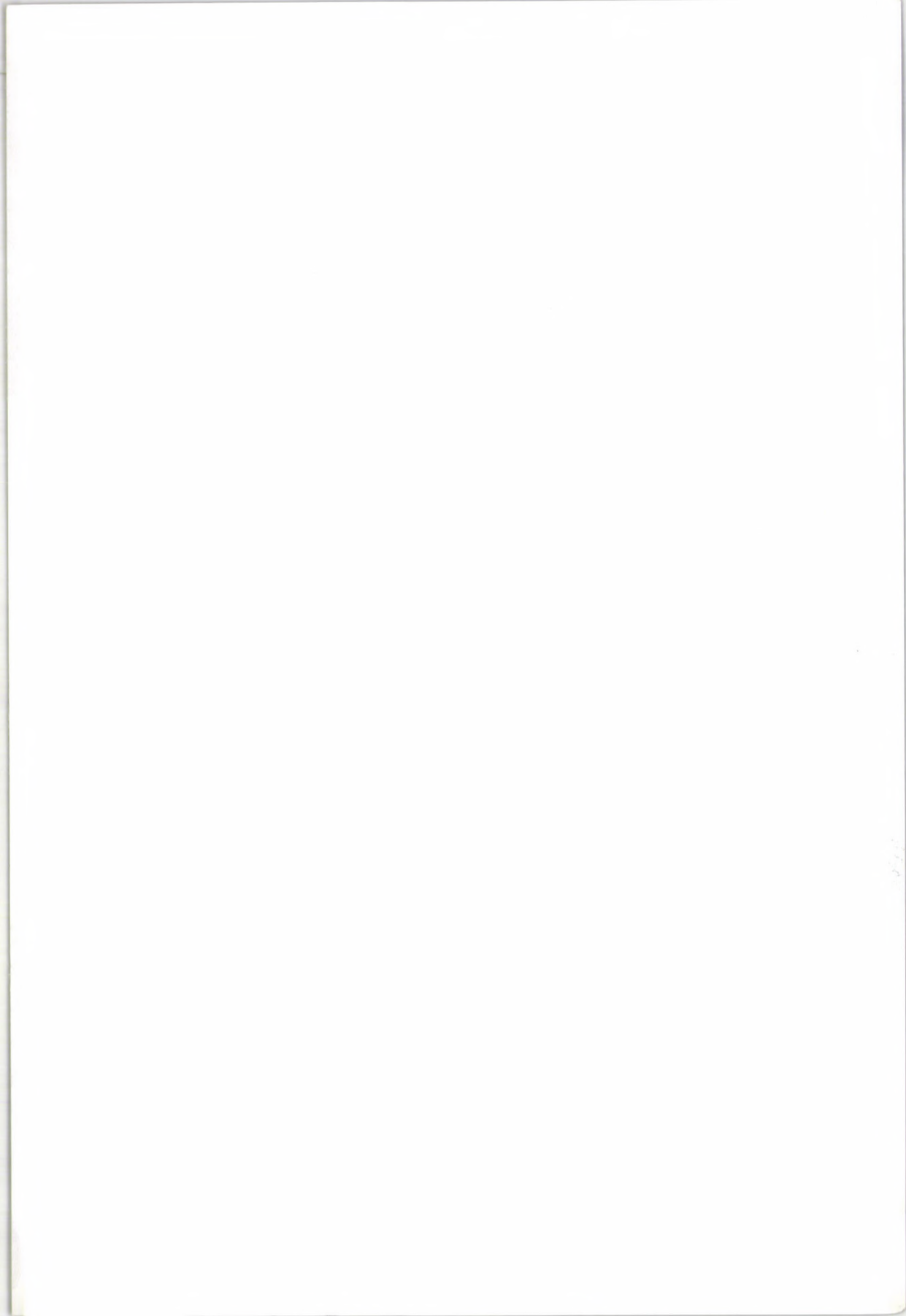
(HELIR, Budapest XIII., Lehel u. 10/a. - 1900)

közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a

Postabank Rt.: 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra.

Előfizetési díj: félévre 520, - Ft, egész évre 1040, - Ft

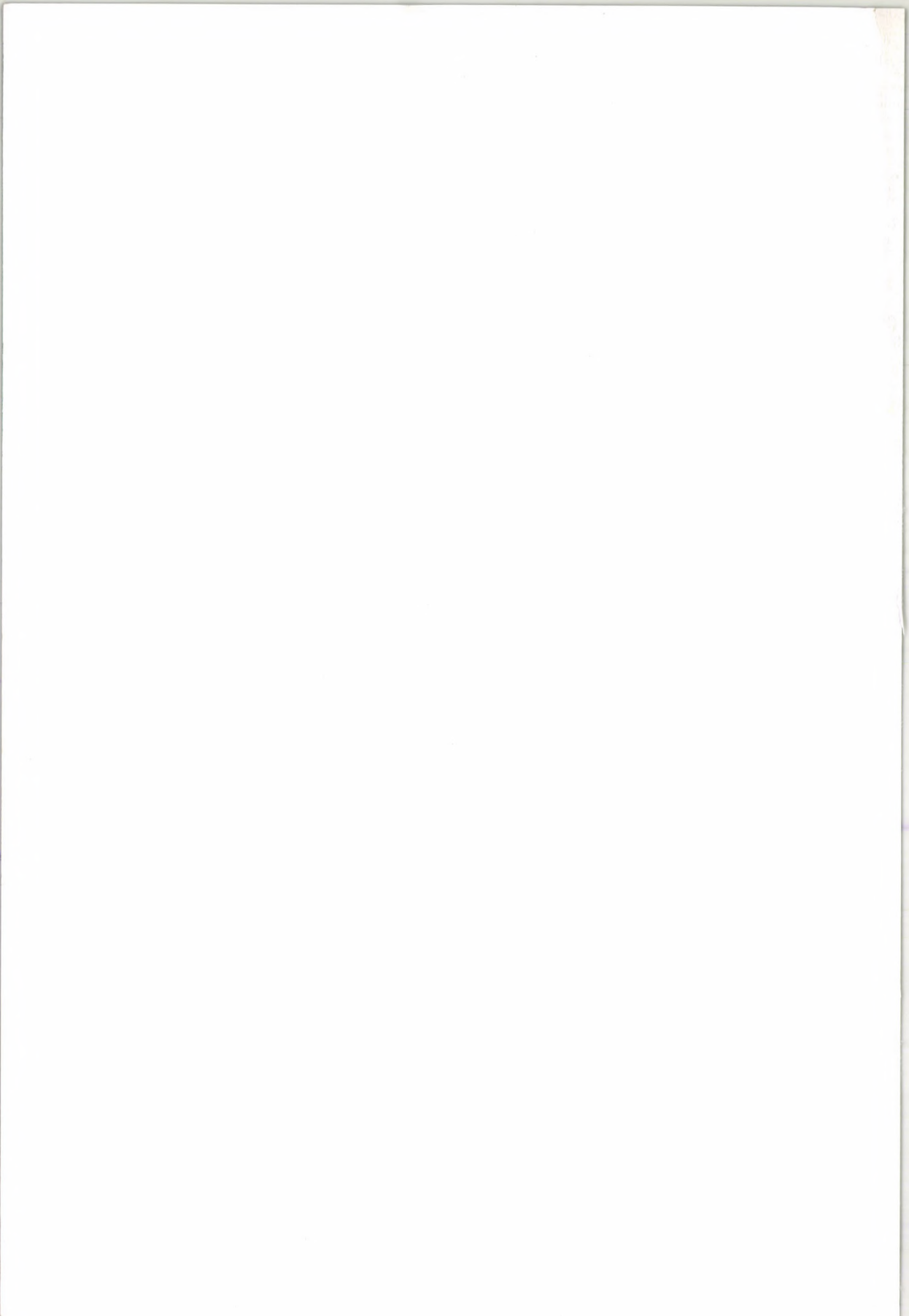
Szedte: a Szerkesztőség

Ára: 520, -Ft

DEMOGRÁFIA

2003. XLVI. ÉVF. 4.

2004 FEBR 27

DEMOGRÁFIA

46. ÉVF. 4. SZÁM

BUDAPEST
2003

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, HABLICSEK LÁSZLÓ,
HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER, KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS
KOVACSICS JÓZSEF, MILTÉNYI KÁROLY, PONGRÁCZ TIBORNÉ
SCHULER DEZSŐ, VUKOVICH GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG:

KLINGER ANDRÁS főszerkesztő
KAMARÁS FERENC felelős szerkesztő
HABLICSEK LÁSZLÓ szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ANDRÁS KLINGER managing editor
FERENC KAMARÁS responsible editor
LÁSZLÓ HABLICSEK editor

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

SPÉDER ZSOLT igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Dr. András Klinger*

Editorial Office: H-1149 Budapest, Angol u. 77.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>John Salt</i> : A nemzetközi vándorlás összetétele és változása Európában	319
<i>Tóth Pál Péter</i> : Nemzetközi vándorlás – magyar sajátosságok	332
<i>Tóth Judit</i> : Tíz tétel a migrációs politika ellentmondásosságáról	342
<i>Illés Sándor – Michalkó Gábor</i> : A turizmus és migráció néhány összefüggése Magyarországon	352
<i>Gyáni Gábor</i> : A vándorlás mint kulturális jelenség	375

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kopp Mária – Skrabski Árpád</i> : A gyermekvállalás pszichológiai és szociális háttértenyezői a magyar népesség körében	383
--	-----

FIGYELŐ

Dr. Kovacsics József (1919–2003) †	396
Negyven éves a Népeségtudományi Kutató Intézet	401

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

<i>Demeny, P.</i> : Population policy dilemmas in Europe at dawn of the twenty-first century. (Népesedéspolitikai dilemmák Európában a 21. század küszöbén.) <i>Population and Development Review</i> , 2003/1. 1–28. p. (Sz. K.)	408
<i>Ruggles, S. – Brower, S.</i> : Measurement of household and family composition in the United States, 1850–2000. (A háztartások és a családok összetételének adatai az Egyesült Államokban, 1850–2000.) <i>Population and Development Review</i> , 2003/1. 73–101. p. (Sz. K.)	409
<i>Jennissen, R.</i> : Economic determinants of net international migration in Western Europe. (A nemzetközi vándorlás egyenlegének gazdasági meghatározói Nyugat-Európában.) <i>European Journal of Population</i> , 2003/2. 171–198. p. (Sz. K.)	410

- Martin, M. A.*: The role of family income in the intergenerational association of AFDC receipt. (A családi jövedelem szerepe az eltartott gyerekes családoknak nyújtott segély generációk közti kapcsolatára.) *Journal of Marriage and Family*, 2003/2. 326–340. p. (Sz. K.) 411
- Moors, G.*: Estimating the reciprocal effect of gender role attitudes and family formation: A log-linear path model with latent variables. (A nemiszerep-attitűdök és a családalapítás közti kölcsönhatás becslése: Log-lineáris útmodell látens változókkal.) *European Journal of Population*, 2003/2. 199–221. p. (Sz. K.) 412
- Hank, K.*: Zur Struktur und Kontinuität regionaler Fertilitätsunterschiede in Westdeutschland nach der Wiedervereinigung. (A regionális termékenységi különbségek szerkezete és folyamatossága Nyugat-Németországban az újraegyesítés után.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/3. 313–326. p. (Sz. G. S.) 413
- Diehl, C.*: Wer wird Deutsche/r und warum? Bestimmungsfaktoren der Einbürgerung türkisch- und italienischstämmiger junger Erwachsener. – Ergebnisse des Integrationsurveys des BIB. (Kikből lesz német és miért? Török és olasz származású fiatal felnőttek honosításának meghatározó tényezői. – A Szövetségi Népeségkutató Intézet /BIB/ integrációs felméréseinek eredményei.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/3. 285–312. p. (Sz. G. S.) 414
- Klein, T. – Lengerer, A. – Uzelac, M.*: Partnerschaftliche Lebensformen im internationalen Vergleich. (Együttélési formák nemzetközi összehasonlításban.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/3. 359–379. p. (Sz. G. S.) 416
- Breiholz, H.*: Ergebnisse des Mikrozensus 2002. (A 2002-es mikrocenzus eredményei.) *Wirtschaft und Statistik*, 2003/7. 601–610. p. (Sz. G. S.) 417
- Nomaguchi, K. M. – Milkie, M. A.*: Costs and rewards of children: the effects of becoming a parent on adults' lives. (A gyermekekből származó előnyök és hátrányok: a szülővé válás hatása a felnőttek életére.) *Journal of Marriage and Family*, 2003/2. 365–374. p. (M. Á.) 418
- Rendall, M. – Smallwood, S.*: Higher qualifications, first-birth timing, and further childbearing in England and Wales. (Magasabb képzettség, az első szülés időzítése és további gyermekvállalás Angliában és Walesben.) *Population Trends*, 2003/3. 18–25. p. (M. Á.) 419
- Rendall, M. S.*: How important are intergeneration cycles of teenage motherhood in England and Wales? A comparison with France. (Milyen jelentősége van Angliában és Walesben a tizenéves korú anyaság generációk közötti ciklusának? Összehasonlítás Franciaországgal.) *Population Trends*, 2003/3. 27–37. p. (M. Á.) 420
- Ali, M. M. – Blacker, J. – Jones, G.*: Annual mortality rates and excess deaths of children under five in Iraq, 1991–98. (Az öt évnél fiatalabb gyermekek éves halálozási arányszámai és többlethalandósága Irakban, 1991–98.) *Population Studies*, 2003/2. 217–226. p. (M. Á.) 421

- Mueller, M. M. – Elder, G. H.*: Family contingencies across the generations: grandparent-grandchild relationship in holistic perspective. (Generációk közötti családi érintkezések: a nagyszülő-unoka kapcsolat holisztikus megközelítése.) *Journal of Marriage and Family*, 2003/5. 404–417. p. (M. Á.) 422

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

European Journal of Population	423
Genus	424
Journal of Marriage and the Family	424
Population	425
Population and Development Review	426
Population Studies	426
Population Trends	426
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	427

*Utánnnyomás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

<i>John Salt</i> : International migration in Europe – Patterns and developments	319
<i>Pál Péter Tóth</i> : International migration – Hungarian peculiarities	332
<i>Judit Tóth</i> : Ten statements on antinomy of migration policy	342
<i>Sándor Illés – Gábor Michalkó</i> : Some relationships between tourism and migration in Hungary	352
<i>Gábor Gyáni</i> : Migration as a cultural phenomenon	375

ARTICLES

<i>Mária Kopp – Árpád Skrabszky</i> : Some psychological and social background factors of childbearing in the Hungarian population	383
--	-----

CHRONICLE

In Memoriam Dr. József Kovacsics (1919–2003) †	396
Fourty years of the Demographic Research Institute	401

REVIEW

ARTICLES

<i>Demeny, P.</i> : Population policy dilemmas in Europe at dawn of the twenty-first century. <i>Population and Development Review</i> , 2003/1. 1–28. p. (Sz. K.)	408
<i>Ruggles, S. – Brower, S.</i> : Measurement of household and family composition in the United States, 1850–2000. <i>Population and Development Review</i> , 2003/1. 73–101. p. (Sz. K.)	409
<i>Jennissen, R.</i> : Economic determinants of net international migration in Western Europe. <i>European Journal of Population</i> , 2003/2. 171–198. p. (Sz. K.)	410
<i>Martin, M. A.</i> : The role of family income in the intergenerational association of AFDC receipt. <i>Journal of Marriage and Family</i> , 2003/2. 326–340. p. (Sz. K.)	411

- Moors, G.*: Estimating the reciprocal effect of gender role attitudes and family formation: A log-linear path model with latent variables. *European Journal of Population*, 2003/2. 199–221. p. (Sz. K.) 412
- Hank, K.*: Zur Struktur und Kontinuität regionaler Fertilitätsunterschiede in Westdeutschland nach der Wiedervereinigung. (Structure and continuity of regional differences of fertility in West-Germany after the reunification.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/3. 313–326. p. (Sz. G. S.) 413
- Diehl, C.*: Wer wird Deutsche/r und warum? Bestimmungsfaktoren der Einbürgerung türkisch- und italiänischstämmiger junger Erwachsener. – Ergebnisse des Integrationsurveys des BIB. (Who will be become a German and why? Important factors of naturalization of young adults of Turkish and Italian origin. Results of a survey conducted by the (BIB) Population Research Institute on the integration.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/3. 285–312. p. (Sz. G. S.) 414
- Klein, T. – Lengerer, A. – Uzelac, M.*: Partnerschaftliche Lebensformen im internationalen Vergleich. (Forms of living together in international comparison.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/3. 359–379. p. (Sz. G. S.) 416
- Breiholz, H.*: Ergebnisse des Mikrozensus 2002. (Results of the population microcensus in 2002.) *Wirtschaft und Statistik*, 2003/7. 601–610. p. (Sz. G. S.) 417
- Nomaguchi, K. M. – Milkie, M. A.*: Costs and rewards of children. the effects of becoming a parent on adults' lives. *Journal of Marriage and Family*, 2003/2. 365–374. p. (M. Á.) 418
- Rendall, M. – Smallwood, S.*: Higher qualifications, first-birth timing, and further childbearing in England and Wales. *Population Trends*, 2003/3. 18–25. p. (M. Á.) 419
- Rendall, M. S.*: How important are intergeneration cycles of teenage motherhood in England and Wales? A comparison with France. *Population Trends*, 2003/3. 27–37. p. (M. Á.) 420
- Ali, M. M. – Blacker, J. – Jones, G.*: Annual mortality rates and excess deaths of children under five in Iraq, 1991–98. *Population Studies*, 2003/2. 217–226. p. (M. Á.) 421
- Mueller, M. M. – Elder, G. H.*: Family contingencies across the generations: grandparent-grandchild relationship in holistic perspective. *Journal of Marriage and Family*, 2003/5. 404–417. p. (M. Á.) 422

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

European Journal of Population	423
Genus	424
Journal of Marriage and the Family	424
Population	425
Population and Development Review	426
Population Studies	426
Population Trends	426
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	427

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

A NEMZETKÖZI VÁNDORLÁS ÖSSZETÉTELE ÉS VÁLTOZÁSA EURÓPÁBAN¹

JOHN SALT

I. Bevezetés

Aligha vonható kétségbe, hogy a nemzetközi vándorlást előkelő hely illeti meg Európa demográfiai napirendjén. A migráció az egész kontinensen a demográfiai diskurzus egyik fő témája lett: a vándorlási egyenleg a népesség-szám-változás fő összetevője a 44 olyan európai ország közül 21-ben, ahol ismertek az adatok. E fontos demográfiai szerepet betöltő migrációs mátrix igen bonyolult, s nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a földrajzi változatosságot, amelyet az egymással összefonódó történelemmel és etnikumokkal rendelkező küldő és fogadó országok széles skálája jelent.

Harminc éven át tanulmányoztam a nemzetközi vándorlást, ami elég hosszú idő ahhoz, hogy lássam a ciklus ismétlődését. Az 1960-as években Nyugat-Európa munkaerőhiánnyal küszködött (legtöbbünknek fogalma sem volt arról, mi történik Keleten) és szükségesnek látta, hogy vendégmunkásokat hozzanak be. Voltak tudósok és politikusok, akik már akkor aggódtak az illegális bevándorlók és letelepedők miatt. Ezután következett a fedezékbe vonulás. A munkaerő bevándorlás aktív ösztönzése csődöt mondott, a politikusok olyan tévelygésnek minősítették a „gastarbeiter korszakot”, amelynek nem szabad megismétlődnie. Mostanra teljessé vált a körforgás. A kormányok ismét tevékenyen keresik az újonnan bevándorló munkaerőt: szakemberekre van szükség, és készek arra, hogy kellő vonzerőt gyakoroljanak rájuk. Emellett aggódnak a demográfiai öregedés, a nyugdíjak és az „ősz hatalom” („grey power”) miatt is, s a megoldást a népességpótló bevándorlásban vélik megtalálni.

A munkaadók ugyanakkor a szakképzettség minden szintjén keresik a bevándorló munkaerőt. A globalizáció hatására új szakember-áramlatok indultak meg a társasági munkaerőpiacokon belül. Egy (még nem publikált) kutatásunk során, amelyben információ- és kommunikáció-technológiai (IKT) cégeket tanulmányozunk hat nyugat-európai országban, azt tapasztaltuk, hogy több cég nagy lendülettel nyit új részlegeket új helyeken, beleértve Indiát, Kínát, Oroszországot és Egyiptomot, ahova és ahonnan a saját embereiket tudják áthelyezni a szervezetnek a világ bármely pontján megüresedett állásaiba. A mun-

¹ Az NKI fennállásának 40. évfordulója alkalmából rendezett konferencián, Budapesten, 2003 októberében elhangzott előadás. A Demográfia folyóiratban történő megjelenését az NKFP 5/0084/2002 sz. „A magyarországi bevándorlás” c. kutatási program támogatta.

kaerőpiac másik végétén a munkaadók az úgynevezett 3-D (dirty, dangerous, degrading), magyarul piszkos, veszélyes, lealacsonyító jellegű munkákra toboznak embereket, olyanokra, amelyeket az 1960-as évek bevándorlói töltek be, igaz, ma inkább a szolgáltatások terén, mint a feldolgozóiparban. Az akkorihoz hasonlóan ma is sokan laknak és dolgoznak illegálisan. Az illegálitást – csakúgy, mint azelőtt – a munkásokra vonatkoztatják, nem a munkaadókra vagy azokra a fogyasztókra, akik semmi mással nem törődve, a lehető legalacsonyabb áron akarják megszerezni az árukat és a szolgáltatásokat.

Néhány ország kormánya már elismeri, hogy szükség van olyan útvonalakra, amelyeken az alacsony képzettségű munkások legálisan bejöhettek. Példa erre az új Ágazati Rendszer (Sector Based Scheme) az Egyesült Királyságban, amely 20 000 fős kvótát állapított meg a vendéglátóipar és az élelmiszerfeldolgozó ipar számára (Clarke–Salt 2003). Ezek az akciók egyrészt a tényleges hiányokra adott válaszok, másrészt azt célozzák, hogy a legális csatornák megnyitásával gátat vessenek az illegális bevándorlásnak és munkavállalásnak. Máshol azonban a kormányzat, bár tudatában van annak, mi zajlik, vonakodik lépni, mondván: „ha szigorúan bánunk az engedély nélkül dolgozókkal, nem lesz, aki leszedje a földiepret”.

Bár az 1960-as és 1970-es évek migrációjának kutatója sok hasonló elemet vél felfedezni a mai Európában, vannak lényeges különbségek. Európa politikailag megváltozott; új földrajzi és kapcsolati rendszerek jöttek létre; a migráció sokkal bonyolultabbá vált; a már szinte közhellyé vált globalizációt nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Az írás hátralévő részében röviden áttekintem Európa nemzetközi migrációjának néhány fő szerkezeti vonását, majd rátérek arra a két kérdésre, amely a leginkább foglalkoztatja jelenleg a politikusokat, nevezetesen a magasan képzetten vándorlására és az engedély nélküli migrációra.

1.1 A távolabbi múlt

Az európai országok közötti migrációs áramlatoknak hosszú történelmük van. A XIX. században az iparosodó nemzetek a szomszédos országokból hoztak munkásokat, az írek Britanniába, az olaszok Franciaországba, a közép-európaiak a német birodalomba mentek dolgozni. Ezek az embrionális gazdasági áramlások azonban elenyésző jelentőségűek voltak a XX. század két világháborújával kapcsolatos politikai migrációhoz és a háború utáni évek munkaerő vándorlásához képest.

A történelem tanúsága szerint, amikor birodalmak omlanak össze, az emberek menekülnek. A jelenlegi mozgásokat segíthet kellő távlatba helyezni, ha meggondoljuk, milyen mozgékonyan reagált a XX. századi Európa a politikai változásokra. Becslések szerint az első világháborúval kapcsolatos Európán

belüli népességmozgás 7,7 millió embert érintett (*Kosinski* 1970). Magyarányú mozgás jellemezte a két világháború közötti időszakot is (*Kirk* 1946). Délkelet-Európában például az első világháború melletti helyi háborúk sorozata mintegy 1,75 millió török, görög és más népességet mozgatott meg.

A második világháború hatalmas tömegek elmozdításával járt, ami több mint 25 millió embert érintett, főképp Kelet-Közép-Európában. Ennek nagy része ideiglenes helyváltoztatás volt, amit bonyolult kiigazítások követtek. A második világháború utáni évek a gyarmatosítás visszahúzóásával kapcsolatos mozgások tanúi voltak: a legdrámaibb talán a közel egy millió *pieds noirs*-nak² Algériából Franciaországba áramlása az 1962-es Eviani Egyezmény megkötése után (*McDonald* 1965).

A volt Jugoszláviában lezajlott háborúk olyan hirtelen és tömeges erőszakos vándorlásokat indítottak el, amelyekre a második világháború óta nem volt példa. 4,24 millióra becsülik az ennek következtében 1993. december végéig lezajlott mozgásokat, ezen belül 819 000 volt a menekült, 1,6 millió a belföldi áttelepített és 1,79 millió a segítségben részesült háborús áldozat. Koszovóban 1999-ben további zavargások voltak, ekkor több mint egymillió ember kényszerült elhagyni otthonát. A volt Szovjetunió szintén nagyarányú erőszakos mozgások forrása volt, ezek együttes száma mintegy 2,25 millióra rúgott, szinte valamennyi a korábbi határokon belül maradván (IOM 1999).

1.2 A közelmúlt

Sokan közülünk, akik az 1980-as években tanulmányoztuk az európai nemzetközi vándorlást, szinte állóvízben érezhették magukat. A munkaerő-vándorlás alacsony szintű volt, a menedéket kérők nagy hulláma még nem érkezett el; az engedély nélküli vándorlás pedig szinte említésre sem volt méltó.

Aztán mindez megváltozott. Az 1990-es évek elején Európa új és nagyrészt ismeretlen helyzettel került szembe. Úgy tűnt, hogy Keletről hirtelen tömeges vándorlás indul meg Nyugat-Európa virágos kertjei felé. A Dél felől érkező, egyre bővebb áramlatok új „migrációs határt” húztak a Földközi-tenger északi partjainál. Olaszország, Görögország, Spanyolország és Portugália azon megergett, hogy bevándorlási célországgá vált. Új menekültügyi rendszert hoztak létre, mivel a Jugoszlávia felbomlásából eredő problémák miatt széles körben elterjedt az átmeneti oltalom. Közép- és Kelet-Európában (KKE) általánosság vált az etnikai indíttatású vándorlás, gyakran annak az áramlásnak a folytatódásaként, amely a második világháború következményei miatt indult meg, de a vasfüggöny leeresztése miatt megszakadt. Az etnikai mozgások másik típusa az egy nemzethez tartozók ’visszatérése’ az anyaországba; köztük olyan népek

² Az Algériában letelepedett európaiakat (főleg franciákat) nevezték a helybeliek *pieds noirs*-nak, azaz feketelábúaknak, állítólag fekete csizmájuk miatt (a fordító megjegyzése).

tagjai, akiket a kommunista időben telepítettek ki. Új gazdasági migrációs hullámok keletkeztek Kelet és Nyugat között, továbbá Közép- és Kelet-Európán belül. Volt köztük állandó jellegű, de sok rövid időre szóló is, leírásukra egész új szókészlet jött létre: munkaturizmus, ingázó vándorlás, piacozás, tranzit migráció, befejezetlen migráció (Okólski 1998).

Az 1990-es évek közepét és végét Közép- és Kelet-Európa egyre erősödő beépülése jellemezte az európai migrációs rendszer egészébe. A politika figyelme mindinkább a migráció irányítása felé fordult. Az 1990-es évek közepére Európa lényegében hozzáidomult a migráció megváltozott rendjéhez, bár nagy volt a bizonytalanság azzal kapcsolatban, hogyan kezeljék a jugoszláviai válság lecsapódását. A kép egyes részletei továbbra is homályban maradtak, különösen Kelet-Európában és a volt Szovjetunióban, ahol a nyilvántartás továbbra sem volt megfelelő. Az illegális vándorlás, az embercsempészet és a határokon átnyúló üzletelés is aggodalmat keltett. Ahogy a korábban elkülönülő nyugat- és kelet-európai migrációs rendszer egybeolvadt, néhány keleti ország is bevándorlási céllá vált.

Ma már nem ugyanazok az égető kérdések, mint tíz évvel korábban. A nyilvántartott migráció általában stabillá vált, kivéve az illegálisan bevándoroltak amnesztiában részesített tömegeit néhány országban. A nyugat-európai országokban egyre nagyobb az aggodalom az öregedő népesség, a szakértelem hiánya és amiatt, hogy a nemzetközi vándorlásnak valami csillapítószer-féle szerep juthat. A nyilvántartásból kimaradt és engedély nélküli vándorlások továbbra is kihívást jelentenek, bár arra nincs kézzel fogható bizonyíték, hogy számuk nőne.

A 2002-es év egyik kiemelkedő politikai fejleménye az volt, hogy az Európai Tanács elfogadta az EU keleti irányban történő kiterjesztésének menetrendjét. Az utóbbi években több tanulmány igyekezett megbecsülni, milyen valószínű migrációs következmények várhatók egy ilyen döntéstől (lásd *Fassmann és Münz* összefoglalóját, 2002). Néhányan korábbi – nevezetesen a mediterrán országokat érintő – bővítések tapasztalatait vették alapul. Szinte kivétel nélkül azt mutatták ki, hogy a bővítés nem növelte jelentősen a forgalmat.

A keleti bővítést illetően általános az egyetértés abban, hogy a KKE országokból várhatóan negyed- és harmadmillió közötti ember költözne évente nyugatra, és az időszak hossza, amíg ez tartana, a származási országok gazdasági átalakulásának gyorsaságától és sikerességétől függ. Ezek a számok általánosságban véve azt sugallják, hogy a tagjelölt országok népességének mintegy három százaléka költözne el. Ennél nagyobb mozgás nem valószínű, mivel a KKE országok migrációs potenciálja demográfiai okok miatt feltehetően csökkenni fog (*Fassmann–Münz* 2002). Eddig több EU tagország (köztük az Egyesült Királyság és Írország) kijelentette, hogy az új tagállamok állampolgárai

számára a felvételt követően azonnal szabad mozgást engedélyeznek, míg mások (köztük Németország és Ausztria) átmeneti időszakot kötnek ki.

Bár természetesen nagy az érdeklődés a bővítés összesített hatása iránt, az egyes országokat érintő következmények sem közömbösek. Az Egyesült Királyság esetében például több mint fele azoknak, akik jelenleg a Szezonális Mezőgazdasági Munka Program (Seasonal Agricultural Workers Scheme) keretében érkeznek, a tagjelölt országokból származik. Jó lenne tudni, vajon akkor is hajlandók lesznek-e jönni és a mezőgazdaságban dolgozni, ha már más lehetőségek is megnyílnak előttük.

2. *Hol tartunk most?*

2000/2001 táján Európában mintegy 22,2 millió külföldi élt (a teljes népesség 2,6 százaléka), közülük körülbelül kétharmad millió lakott KKE területén. 1998-ban Nyugat-Európában összesen 14,9 milliót számláltak, azóta tehát jelentős volt a gyarapodás. A növekedés 1988–1993 között volt a legerősebb. Bár az idegenek állományi létszámának növekedése folytatódik, a növekedés üteme csökken. Néhány országban a külföldi népesség száma is csökken (*Salt* 2002).

2001-ben Nyugat-Európa összesített vándorlási nyeresége körülbelül 950 000, KKE-é pedig 60 000 volt, míg a bevándorlók összesített száma, KKE-t is beszámítva, 2,25 millió főt tett ki.

Az állományi létszámban bekövetkezett változásokat nézve jelentősnek tűnik a honosítás mértéke. Becslések szerint az 1985–1997 közötti időszak alatt 3,7 millió ember nyerte el az Európai Gazdasági Térség (EEA, European Economic Area) valamely tagországának³ állampolgárságát. A trend felfelé ívelt, s az 1980-as évekbeli éves 200 000 körüli értékről az 1990-es évek végére csaknem a kétszeresére nőtt. Ezek a számok azt jelzik, hogy az Európai Gazdasági Térség bevándorlóinak összes száma valójában lényegesen meghaladja a nyilvántartás szerinti 20 millió körüli külföldi népességet.

A külföldi munkaerő állománya 2000/2001-ben 9,07 millió körül járt Nyugat-Európában, ami negyedmillióval több, mint 1995-ben, de a növekmény főképp a dél-európai országok legalizálási gyakorlatának következménye. Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, akkor a nyilvántartott külföldi munkaerő állománya alig változott. A változás országonként – nagyjából a gazdasági ciklustól függően – különböző. Hét KKE országra vonatkozó adat szerint a nyilvántartott külföldi munkavállalók száma nagyjából 450 000 fő.

Az Európában menedékjogot kérők száma 2002-ben 335 000 volt, ami körülbelül 50 000-rel kevesebb, mint 2000-ben, és felét sem éri el az 1992. évi 696 000-es csúcsnak. Az elmúlt években mind a számok, mind pedig a nyomás

³ Az Európai Gazdasági Térséget a 15 EU tagállam, Izland, Norvégia és Liechtenstein alkotja (a fordító megjegyzése).

tekintetében nagy volt a különbség az egyes országok között, így nem lehet az egész kontinensre érvényes világos trendről beszélni.

Az engedély nélküli vándorlással kapcsolatban nagy az aggodalom. Az egész világra vonatkozóan évente mintegy évi 4 millióra teszik az embercsempészet és -kereskedelem számát, ezen belül a 2 milliót is elérheti a nőké és gyermekeké. Két egymástól meglehetősen távoli évre, 1993-ra és 1999-re vonatkozó becslések ugyanazt az 50–400 000 közötti intervallumot adják meg az EU-ra, mindkét nemet beleértve. Az embercsempészet és -kereskedelem női áldozatainak számát az EU, valamint Közép- és Kelet-Európa vonatkozásában együttesen 300 000-re teszik (*Salt 2002*). Keveset tudni arról, milyen módszerrel születnek ezek a becslések, bár általában a határokon feltartóztatottak és a felderítetlen határsértők közötti arányszámra vonatkozó feltételezésekre épülnek. Igazság szerint nem tudjuk, hányan vannak, és semmi alapunk nincs azt állítani, hogy a számuk nő. A világon összesen, illetve az Európában előforduló embercsempészet és -kereskedelem számára vonatkozó becslések áttekintéséből két fő következtetést vonhatunk le. Az egyik az, hogy előnyben részesülnek a szép, kerek számok. A másik, hogy a becsléseket gyakran ismétlik, újrahasznosítják, és önálló életre kelnek.

3. *Merre tartunk?*

Egy dologban biztos vagyok. Nevezetesen abban, hogy a migráció megértéséhez fel kell oldanunk annak komplexitását, és külön-külön kell elemeznünk az összetevőket. A teljes migrációs mátrix különböző hosszúságú, időtartamú és indítékú áramlásokból tevődik össze. A legjobb mozgásként felfogni, és üzleti fogalmakban gondolkodni róla. Véleményemet a szakemberek legális mozgása, valamint az engedély nélkül, embercsempészek és emberkereskedők közvetítésével vándorlók áramlása példáján kívánom kifejezni.

3.1 *Bevezetés: a szaktudás globális migrációs piaca*

Egyre nyilvánvalóbbá válik a felismerés, hogy az elmúlt két évtizedben globalizálódott a migrációs piac. Ez a szakértelem minden szintjén megnyilvánul, de a legnagyobb verseny azokért folyik, akik a legmagasabb szintű szaktudással rendelkeznek. Ma már a szakértők, a vezetők és a műszakiak komplex mozgásrendszeréről beszélhetünk. Mivel ezek a mozgások többirányúak, és többé-kevésbé minden államot érintenek, „nemzetközi agycserének” nevezhetjük őket. Egyes országok a többiekénél aktívabban törekednek arra, hogy az ilyen cserék révén nettó nyereségre tegyenek szert.

A globális migrációs piacon a kormányok a verseny legfőbb stimulálói. Az 1980-as években Ausztrália és Kanada állt az élen, az 1990-es években az Amerikai Egyesült Államok. Európa egészen a közelmúltig meglehetősen távol tartotta magát, alig kezdeményezett és szinte nem is fontolgatta, hogy részt vegyen-e a szaktudás migrációs piacán folyó versenyben. A munkaadóknak világszerte azzal a problémával kell szembenéznük, hogy az új eljárások és technológiák bevezetéséhez szükséges speciális szaktudásért nemzetközi piacon kell versenyezniük, ahol a fő versenytársak az Egyesült Államok, Ausztrália és Kanada, valamint növekvő számban az európai országok (McLaughlan–Salt 2002).

3.2 A fő piaci erők

A szaktudás migrációs piacának két fő hajtóereje van. Az első az az igyekezet, hogy a magasan képzett emberi erőforrás megszerzése a honi szakértelem-bankot gazdagítsa; a másik az olyan politikák kidolgozása, amelyek speciális hiányszakmák betöltését célozzák.

3.2.1 Tapasztalatszerzés

Az elsőt az a nyilvánvaló tény támasztja alá, hogy a magasan képzett bevándorlók gazdasági hasznot jelentenek a befogadó országnak. Bár vannak bizonytalan vagy ellentmondásos eredmények, az egymástól igen távol eső országokból – az Egyesült Királyságból, Dániából, Németországból, Ausztráliából, Szingapúrból és az Egyesült Államokból – származó tanulmányok mind azt mutatták, minél magasabb szintű a bevándorlók szakképzettsége, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a gazdaság nettó pénzügyi nyereséget könyvelhet el (Gott–Johnston 2002).

3.2.2 Speciális hiányszakmák

Régóta léteznek olyan munkavállalási engedélyezési rendszerek, amelyek a hiányszakmák külföldről történő betöltését célozzák. Ezek többnyire rövidtávra szóló intézkedések átmeneti hiányok kezelésére, specialisták, vagy a gazdasági társaságok által megjelölt személyek behozatalára. Manapság sok fejlett ország rendelkezik hiányszakma-listákkal, és új kormányprogramokat fogadnak el ezek kezelésére. Hiányszakmák keletkezhetnek azért, mert nem hatékony a nemzetközi munkaerőpiac, mert a helyi képzési kapacitást felülmúló kereslet-növekedés megbontja az összhangot, vagy mert az adott bérszint mellett nincs

elegendő kínálat. A közelmúltban főleg két területen keletkezett jelentős szakemberhiány sok országban: az információ- és kommunikáció-technológiai (IKT) szektorban (mind a fejlesztők, mind a felhasználók vonatkozásában) és a közszolgálatok, főképp az egészségügy (különösen az ápolónők esetében) és az oktatás magasabb képzettséget igénylő szakmaiban. A hiányszakmákhoz szükséges speciális szakemberek toborzását célzó programok és eljárások kidolgozását túlnyomórészt a munkaadók kezdeményezik, a kormányok katalizátorként működnek közre.

3.3 Az engedély nélküli migráció

Az utóbbi években az illegális migráció és kiváltképp a nemzetközi embercsempészet és -kereskedelem témája sok különféle civil szervezet részéről részesült nagy figyelemben. Kevés hely van a világon, amely érintetlen lenne ettől a ma már kiterjedtnek tekinthető, ugyanakkor általában büntetendő üzleti ágazattól, amely folyton új piacokat keres. Az égiske alatt megvalósuló vándorlások nagy része rendkívül nagy távolságokat fog át; más része viszonylag helyi jellegű.

Érthető, hogy az illegális vándorlás, az embercsempészet és -kereskedelem felvillanyozza az érdeklődést és megosztja az emberek véleményét. Az indítékaik és következményeik miatti aggodalom nagyrészt érzelmi jellegű, mint amilyen a prostitúció céljából és a masszázsszalonokba vásárolt nők és gyermekek sorsa feletti kesergés. Kiemelik a bűnszervezeteknek az embercsempészetben játszott szerepét, néhányan egyenlőségjelet tesznek köztük és a kábítószerek- és fegyvercsempészek között. A kormányok intézkedéseket vezetnek be annak ellenőrzésére, amit határaik megsértésének tekintenek. Vannak politikusok és újságírók, akik minden illegális vándorlót bűnözőnek tekintenek. Az emberjogi szervezetek ezzel szemben azzal érvelnek, hogy sok menedékjogot kereső számára a kereskedők és a csempészek jelentik a biztonság legnagyobb reményét, és az igazi áldozatok azok a vándorlók, akiknek kicsúszott a kezéből a saját életük feletti ellenőrzés.

Mivel az engedély nélküli migráció által felvetett kérdések, különösen az embercsempészet és -kereskedelem a politika napirendjére kerültek, jobban érzékelhetővé vált a téma rendkívüli összetettsége. A dolog lényegét illetően azonban a retorika megelőzte a kutatást. A probléma legtöbb aspektusát illetően hiányoznak az alapvető kemény adatok. Az embercsempészek/kereskedők és klienseik tanulmányozásának módszertana nincs kidolgozva, az elemzés elméleti alapja gyenge, és ami a legfontosabb, hogy csupán elvétve akad lényegre törő empirikus felmérés. A legszembetűnőbb az, hogy a probléma tényleges méreteiről is alig van fogalmunk.

3.1.1 Az engedély nélküli migráció nagysága

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy Európa, vagy az egyes országok illegális népességének létszámát senki nem tudja megmondani. Tavaly az Egyesült Királyság Belügyminisztériuma számára készült kutatásunkban utána néztünk ennek. Néhány országban történtek próbálkozások az engedély nélküli népesség nagyságának megbecslésére, különféle módszerekkel és feltételezésekkel, ezeket legjobb esetben is legfeljebb iránymutatónak szabad tekinteni. A viszonylag friss becslések között szerepel egy 569 000-res szám az illegálisan dolgozó külföldiekre Olaszországban (*Baldassarini* 2001), 90 000 Belgiumban (*Poulain* 1998) és 70–180 000 közötti illegális dolgozó Svájcban (*Piguet-Losa* 2002). Becslések szerint 40 000-en dolgoznak illegálisan négy holland városban, Amsterdamban, Rotterdamban, Hágában és Utrechtben (*Van der Leun-Engberson-Van der Heijden* 1998).

Az engedély nélküli státusban élő vagy dolgozó bevándorlók számának ismérveként használt egyik legfontosabb forrás azoknak a száma, akik amnesztia idején helyzetük rendezését kérik. Az amnesztia programok az elmúlt két évben meglehetősen általánossá váltak a mediterrán országokban, és néhány más országban is előfordulnak. A 2000 elejéig rendezést kérők elemzéséből (*Apap et al.* 2000) az olvasható ki, hogy a görögországi, franciaországi, spanyolországi és olaszországi amnesztia programok során legalizáltak teljes száma 1,75 millió volt. Jobb becslések híján a legalizáltak száma jelenti a kiindulópontot a felsorolt országok engedély nélküli népességének becsléséhez.

További nehézséget jelent annak megbecslése, hány illegális határátlépés történik embercsempészek vagy -kereskedők közvetítésével. Az illegális határátlépéseken belül a kereskedelem esetszámát valószínűleg súlyosan alulbecsülik, mivel csempész közreműködését csak akkor jelzik, ha az illetőt elkapják, vagy ha a bevándorló elismeri, hogy csempész segítette. A csempészet esetszámának alulbecslését illusztrálja *Juhász* (2000), aki szerint az elfogott ázsiai bevándorlóknak csak az egyharmadáról jegyezték fel, hogy bármiféle segítséget kaptak volna, pedig nem valószínű, hogy elegendő helyismerettel rendelkeztek volna ahhoz, hogy maguktól át tudjanak jutni az útjukat keresztező megannyi országhatáron (ugyanott).

4. Merre van előre?

Először is néhány elvi és fogalmi kérdéssel kell megbirkóznunk. Lehet, hogy van, akinek ez holmi tudós köldöknézésnek tűnik, de meggyőződésem, hogy ha nem tisztázzuk ezeket a kérdéseket, a túlzott – az újságírók komment-

tárjaira oly jellemző – leegyszerűsítés hosszú időre visszavetheti azt a törekvést, hogy a nemzetközi vándorlás értelmes nyilvános vita tárgyát képezze.

Nekünk (a kutatóknak) támogatnunk kell azt a gondolatot, hogy a mobilitás a látogatástól a végleges letelepedésig terjedő kontinuitás. E folytonosság mentén a mozgásfajták széles skálája található olyan csoportokban, amelyeket megpróbálunk valamilyen alapon definiálni, miközben ez az alap gyakran valami mássá alakul át. Vannak vándorlók, akik jönnek és mennek, és vannak olyanok, akik jönnek és maradnak.

Ezért nincs értelme merev kategóriákban gondolkodni, vagy a „migrációt” a mobilitási kontinuitás valamely meghatározott pontjára helyezni. A migrációs áramlatok, mint általában a mozgásfolyamatok, dinamikusak és rugalmasak, különböző embereket és indítékokat foglalnak magukban, akik különféle szerepekben és módokon illeszkednek be a befogadó társadalmakba, akiket különböző közvetítők és intézmények befolyásolnak és kezelnek. A legkülönfélébb üzleti lehetőségeket kínálják, illetve a legkülönfélébb üzleti lehetőségekből erednek.

Másodsor pedig a vándorlás üzlet. A migrációs üzletet intézményesített hálózati rendszerként képzelhetjük el, amely szervezetekből, közvetítőkől és személyekből áll, akiknek mindegyike valamilyen formában ellenszolgáltatást remél a nemzetközi mozgásból. Más szóval vannak meghatározott csoportok, amelyeknek érdekében áll a vándorlás elősegítése. Még a kormányhivataloknak is érdekében áll a probléma „feltupírozása”, hogy növelhessék részesedésüket a költségvetésből.

A szereplők egyikét-másikat meg tudjuk nevezni, de pontos szerepükről, továbbá arról, mennyit keresnek a vándorláson, nagyon keveset tudunk még. Sok a kutatható az érintett intézmények jellemzői és indítékai tekintetében is. Ismernünk kell törekvéseiket és céljaikat, működési módjukat; kinek a tulajdonában vannak, nagyságukat és hatáskörüket. Mindez azt jelenti, hogy felül kell emelkedni az egyszerű „intézményi” megközelítésen, mégpedig olyan irányban, amely az üzleti célokat hangsúlyozza. Az üzleti koncepció szükségessé teszi az irányítás folyamatának újragondolását. A vándorlást mozgató intézményeket tulajdonképpen olyan üzleti szereplőknek tekinthetjük, amelyeknek megvan a maguk saját irányítási folyamat- és szempontrendszerük. A vándorlás ezen intézmények közötti egyezkedések sorozatának, illetve az ebből eredő megállapodás vagy kompromisszum eredménye. Az egyezkedések bizonyos értelemben már akkor elkezdődnek, amikor a társadalmi partnerek összeülnek a kvóták megállapítása, vagy az aktuális gyakorlat megváltoztatása céljából.

Harmadsor, eltolódás tapasztalható a tényleges történéseket megelőző vándorlás-irányítási stratégia irányában. Nézetem szerint ennek négy eleme látható.

- Ma sokkal inkább irányításról, mint ellenőrzésről van szó. Az egyes államok és kormányközi szervezetek felismerték, hogy a nemzetközi vándorlást nem lehet oly módon ellenőrizni, hogy az egyes országok a

határaikon ki- meg bekapcsolgatják az áramlás csapját. Valójában egyébként sem voltak erre sosem képesek.

- Elfogadott vélemény, hogy a vándorlás általában kedvező jelenség, és hogy az irányítás elsődrendű célja a pozitív végeredmény.
- A vándorlás-irányítási stratégiák olyan átfogó megközelítést igényelnek, amely a mozgások teljes spektrumára tekintettel van, foglalkozik a legális és az illegális mozgásokkal egyaránt. Ha ugyanis az egyik tényezőt változatlanul hagyjuk, annak nem kívánt következménye lehet, ezt gyakran megfigyelhetjük, amikor kiskapuk kihasználásával a vándorlás-áramlatok az egyik csatornáról a másikra terelődnek át.
- Az országok nem tudnak már egymagukban cselekedni. Az együttműködés életbe vágó, mind az európai szomszédokkal, mind a távolabbi országokkal. Ebből adódik, hogy az Európai Unión belül egyre több a migrációs politikák közös vonása. Olyan erős a nyomás, hogy már a nem EU államok is összehangolják politikájukat, hogy azok egységes modellbe illeszkedjenek.

Ideje visszatérnem az írássomat indító gondolathoz, mely szerint a nemzetközi vándorlás egyre előkelőbb helyre kerül az európai demográfiai napirenden. Ma az egyik legizgalmasabb feladat az, hogy a migrációs politikákat a termékenységgel, a háztartásszerkezettel és az életmóddal kapcsolatos demográfiai indíttatású politikákkal kapcsoljuk össze, hogy egy valóban integrált és koherens népesedéspolitikát születhessen.

HIVATKOZÁSOK

- Apap, J. et al.* (2000): Rapport de synthese sur la comparaison des regularisations d'etrangers illegaux dans l'Union Europeenne. (Az Európai Unióban illegálisan tartózkodó külföldiek szabályozásának összehasonlításáról készült összefoglaló jelentés.) 23–82 in *De Bruycker, P.*, (ed.), *De Bruycker, P.*, (Ed.) *Regularisations of Illegal Immigrants in the European Union*, Brussels, Bruylant.
- Baldassarini, A.* (2001): Non Regular Foreign Input of Labour in the New National Accounts Estimates. (Az engedély nélküli külföldi munkaerő-input szerepeltetése az új nemzeti számlák rendszerében.) OECD Meeting of National Accounts Experts, Paris. STD/NA(2001)30.
- Clarke, J.–Salt, J.* (2003): Work permits and foreign labour in the UK: a statistical review. (Munkavállalási engedélyek és külföldi munkaerő az Egyesült Királyságban: statisztikai áttekintés.) *Labour Market Trends*, November, 563–574.
- Fassmann, H.–Münz, R.* (2003): „EU Enlargement and Future East-West Migration”(„Az EU kibővítése és a kelet–nyugati migráció jövője”) 57–84 in *Laczko, F.–Stacher, I.–Klekowski von Koppenfels, A.* (op cit)
- Gott, C.–Johnston, K.* (2002): *The Migrant Population in the UK: Fiscal Effects.* (A bevándorló népesség az Egyesült Királyságban: az adózást érintő hatások.) RDS Occasional Paper No. 77, Home Office, London.

- International Organisation for Migration (IOM) (1999): *Migration in the CIS: 1997–98. (Migráció a FÁK-ban: 1997–1998.)* Technical Co-operation Centre for Europe and Central Asia. Geneva.
- Juhász, J. (2000): Migrant Trafficking and Human Smuggling in Hungary. (Emberkereskedelem és embercsempészet Magyarországon.) 167–232 in IOM, *Migrant Trafficking and Human Smuggling in Europe*. Geneva, IOM.
- Kirk, D. (1946): *Europe's Population in the Interwar Years.* (Európa népessége a két világháború között.) Gordon & Breach, New York.
- Kosinski, L. (1970): *The Population of Europe.* (Európa népessége.) Longman, London.
- Laczko, F.–Stacher, I.–Klekowski von Koppenfels, A. (2003): *New Challenges for Migration Policy in Central and Eastern Europe. (Új kihívások Közép- és Kelet-Európa vándorlási politikája előtt.)* The Hague: TMC Asser Press.
- McDonald, J. R. (1965): "The Repatriation of French Algerians". (A francia algériaiak repatriálása.) *International Migration*, 3, 146–57.
- McLaughlan, G.–Salt, J. (2002): „Global Competition for Skills: An evaluation of policies.” (Globális verseny a szaktudásért. A politikák értékelése.) 201–243 in Department of Immigration and Multicultural and Indigenous Affairs, *Migration: Benefiting Australia. Conference Proceedings, Sydney 7–8 May 2002*, Sydney: Department of Immigration and Multicultural and Indigenous Affairs.
- Okólski, M. (1998): "Regional Dimension of International Migration in Central and Eastern Europe." (A nemzetközi vándorlás regionális dimenziója Közép- és Kelet-Európában.) *GENUS* 54:1–26.
- Piguet, E.–Losa, S. (2002): *Travailleurs de l'ombre? Demande de main-d'œuvre du domaine de l'asile et ampleur de l'emploi d'étrangers non déclarés en Suisse. (Árnyékmunkások? A munkaerőkereslet alakulása a menekültek közül és a be nem jelentett külföldi foglalkoztatottak száma Svájcban.)* Seisomo: Zurich.
- Poulain, M. (1998): „Belgium” in Delauney, D.–Tapinos, G. *La mesure de la migration clandestine en Europe. (A rejtett migráció nagysága Európában.)* Population and Social Conditions Working Paper 3/1998/E/no. 7, Luxembourg: Eurostat.
- Salt, J. (2002): *Current Trends in International Migration in Europe. (A nemzetközi migráció jelenlegi trendjei Európában.)* Council of Europe, Strasbourg.
- Van der Leun, J.P.–Engbersen, G.–van der Heijden, P. (1998): *Illegaliteit en criminaliteit. Schattingen, aanhoudingen en uitzettingen. (Illegális és kriminalitás. Becslések, feltartóztatások és kiutasítások.)* Rotterdam: Erasmus University.

Tárgyszó:

Nemzetközi vándorlás

INTERNATIONAL MIGRATION IN EUROPE – PATTERNS AND DEVELOPMENTS*Summary*

The paper reviews some of the main patterns of international migration in Europe in the 20th century, highlighting the particular features of the 1990s in more detail. The review is followed by taking stock of the foreign population in Europe at the turn of the millenium. In order to understand better the driving forces and purposes of international migration, migration should be conceptualised as movement and thought of in business terms. These points are developed by looking at two of the main issues which are driving the policy agenda at present: migration by the highly skilled and irregular migration. As for the global migration market for skills, two main drivers are identified: the first is the attempt by governments to increase the national bank of expertise through the acquisition of high level human resources; the other is the development of policies to counter specific skill shortages. With respect to irregular migration, the author draws attention to the fundamental lack of hard evidence relating to most aspects of the phenomenon. Methodologies for studying both traffickers/smugglers and their clientele are barely developed, the theoretical basis for analysis is weak and, most importantly, substantial empirical surveys are few and far between. Some attempts to estimate the size of irregular population in European countries are presented. For the future, three ideas are suggested to be promoted/developed: (i) migration represents a mobility continuum extending from visitors to permanent settlement; (ii) migration is a business; (iii) migration management strategy should be more proactive.

A tanulmányt Daróczi Etelka fordította

NEMZETKÖZI VÁNDORLÁS – MAGYAR SAJÁTOSSÁGOK¹

TÓTH PÁL PÉTER

Európa nyugati feléhez viszonyítva a legújabb kori nemzetközi vándormozgalom, mintegy negyven éves késéssel, a XIX. század utolsó harmadától vált jelentőssé hazánkban (Puskás 1982). Ezt a társadalmi jelenséget, melyben a *kényszer* mind a mai napig nem elhanyagolható fontos szerepet játszik alapvetően a *tömegesség, az önkéntesség és a gazdasági motiváltság* jellemzi. A migrációs folyamatoknak mind a kibocsátó, mind pedig a befogadó országok esetében általánosan és egy-egy országra speciálisan érvényes következményei vannak. A migrációt az általános és az ország-specifikus vonások, jellegzetességek együtt, egyszerre jellemzik, egymástól elválaszthatatlanok. A dolgozatban, a magyar példa alapján, mindenekelőtt azokkal az összefüggésekkel kívánunk foglalkozni, amelyek a fenti megállapítás érvényességét az egy-egy országra érvényes következmények jelentőségével kapcsolatban még egyértelműbbé teszik.

A nemzetközi vándormozgalom hazai folyamatait az érkezők, a bevándorlók összetétele alapján két, egymástól jól elkülöníthető szakaszra oszthatjuk. Az első a XIX. század utolsó harmadától az I. világháború kitöréséig, a második az I. világháborút lezáró békeszerződésektől az Európai Unióhoz történő csatlakozásunkig tart. Az utóbbi, a második szakasz négy alszakaszra bontható. Az első alszakasz – figyelmen kívül hagyva a II. világháború végének interregnumát és az 1956. október–1957. március közötti időszakot – a II. világháború végéig tartott, a második 1945–1949 közé esik, a harmadik alszakasz a szocializmus évtizedeit fogja át, s végül a negyedik a rendszerváltoztatással kezdődött (illetve lényegében már 1987-ben), és mind a mai napig tart. A követő szakasz az Európai Unióhoz történt csatlakozásunkkal kezdődik, az azonban, hogy ezt milyen meghatározottság fogja majd jellemezni, jelenleg még aligha megjósolható.

A nemzetközi vándormozgalmat, amely igen bonyolult és szerteágazó folyamat hatásában, jelentőségében számos (például politikai, munkaerő-piaci, népesedési, kulturális, gazdasági, etnikai, kulturális stb.) szempontból vizsgálhatjuk. A következőkben a hazai népességfejlődés alapján a migráció népesedési szerepének, hatásának bemutatására vállalkozunk. Az elemzésben azt vizsgáljuk, hogy a fogyatkozó hazai népesség pótlásában milyen szerepe van a

¹ A tanulmány az 5/0084/2002 sz. „A magyarországi bevándorlás” c. NKFP projekt keretében készült.

vándormozgalomnak. A folyamat jelentőségének, súlyának érzékeltetése érdekében azonban, ha röviden is, de a legújabb kori vándormozgalmat megelőző időszak népmozgásairól is szólunk.

Feltételezhető, hogy nemcsak a demográfusok számára közismert, hogy a népesség számát, nem és kor szerinti összetételét és egyéb demográfiai jellemzőit alapvetően a termékenység határozza meg. A termékenység meghatározó szerepét a halandóság mértéke módosítja. A termékenység és a halandóság különbözete pedig, ha azt a vándorlási egyenleg nem módosítaná, akkor nemcsak a lakosság számának alakulását, hanem korstruktúráját, nemek szerinti összetételét stb. is meghatározná.

A migráció módosító hatására bekövetkezett lakosságszám-változásban a belső vándorlásnak mindenekelőtt közvetett, hosszabb távon megnyilvánuló, a külső, vagy nemzetközi vándorlásnak pedig közvetlen és hosszabb távon megnyilvánuló szerepe is van. A vándorlási egyenleg attól függően pozitív vagy negatív, hogy egy adott időszakban többen vagy kevesebben érkeznek-e egy adott településre, régióba, vagy országba, mint amennyien eltávoztak.

A hazai népesség több mint két évtizede tartó, s jelenleg megállíthatatlannak tűnő fogyása, illetve ezzel összefüggésben a népesség korstruktúrájának öregevése a migráció népességpótlásban játszott szerepét az elmúlt évtizedben a figyelem előterébe állította (*Hablicsek-Tóth* 2000). Megállapítható, hogy a migráció népesedési hatásai – a szélsőséges esetektől eltekintve – kétségtelenül szerényebbek, mint a termékenységé. Abban az esetben azonban, ha a nemzetközi vándorlás éves volumenei a természetes változások mértékét jelentősen meghaladnák (például, ha Magyarországon esetében a jelenlegi évi kb. 20 ezer bevándorló külföldi helyett annak duplája érkezne) illetve, ha a migráció távlati (például ötven év távlatából), halmozódó hatásait nézzük, akkor még a jelenlegi hazai éves volument feltételezve is igen jelentősek lehetnek.

A népességfejlődéssel összefüggésben régi felismerés, hogy a vándorlás mértéke nemcsak a népesség kor, nem, foglalkozás, vallás és iskolai végzettség szerinti tagozódását befolyásolja, hanem tovagyűrűző hatása a társadalmi, a gazdasági, a kulturális, a politikai stb. élet különböző területein is kimutatható. Emellett az is könnyen belátható, hogy a termékenység szintjét, a halandóság mértékét, illetve a nemzetközi vándorlás mindenkori egyenlegét, mivel azok döntően egy hosszabb időszak szerves fejlődésének következményei (különleges esetektől, illetve demográfiai katasztrófáktól eltekintve) nemcsak a pillanatnyi népesedési folyamatok „eredményei” határozzák meg. Éppen ezért miközben a demográfiai jellemzők folyamatosan módosulnak, máságukban is magukon viselik, őrzik mindazokat a meghatározottságokat, amelyek a népesedési folyamatokat korábban jellemezték. Azaz a népesedési, illetve az ezt befolyásoló migrációs folyamatok soha sem függetlenek a korábbi időszakok meghatározottságaitól, és változásai sem előzmény nélküliek. Így van ez a bennünket érintő migrációs folyamatok esetében is.

A magyar népességfejlődés története alapján megállapítható, hogy a vándorlás a népesség számának, korstruktúrájának és egyéb demográfiai jellemzőinek alakulásában – elődeink Kárpát-medencébe történt érkezését megelőzően, s azt követően is – igen fontos szerepet játszott. *Hóman Bálint* az ezzel kapcsolatos ismereteket a következőképpen foglalta össze:

A magyar nép ősrégi időkben egymás mellé sodródott finnugor és ogur-török elemek egyesüléséből született s a későbbi századok folyamán újabb török s szórva-nyosan kaukázusi és iráni elemeket is szívott magába (*Hóman–Szekfü* 1935).

A vándorlás és a különböző népelemek összeolvadása, egyesülése azonban nemcsak az eredetet, a keletkezést, a származást, a magyar nép megjelenését tette lehetővé, határozta meg, hanem szinte önmagát megismételve a későbbi századokban is fontos szerepet játszott a magyar elem meg-, vagy fennmaradásában. Lehet azon vitatkozni, hogy mely népelemek egyesüléséből született a magyar s, hogy a későbbi századok folyamán mely népelemekkel egészült ki, melyeket szívott magába. Az azonban nem lehet kétséges, s mindez szoros összefüggésben volt vándorlásával, hogy a IX. század második felére a magyar nép már etnikai egységbe forrott össze. Ez az „állapot” pedig nem jelenti azt, hogy ettől kezdve, vagy ezt követően már csak „belső” eredetű, intakt, önmagát tápláló népességfejlődéssel állunk szembe. Nem, mert a magyarrá válás útján valameddig már eljutott egyéb népelemek s ezen az úton még el sem indulók a magyarokkal együtt érkeztek a Kárpát-medencébe. Nem is beszélve az itt „talált” népekről, hiszen a honfoglalás, s az ezt követő századok együtt jártak az itt élő népekkel való keveredéssel is. E folyamattal párhuzamosan az addigi hagyományok alapján a Kárpát-medencében is megkezdődött a „vendégeknek”, a „jövevényeknek”, vagy mai fogalmaink szerint a bevándorlóknak az országba hívása, befogadása. Annak érzékeltetésére, hogy az államalapítók tisztában voltak a „vendégeknek”, a „jövevényeknek”, azaz a bevándorlóknak az ország életében, népesedési folyamatokban játszott szerepével elegendő, ha Szent István Imre hercegnek szóló intelmeire gondolunk. S talán azzal a megjegyzéssel is egyet lehet érteni, hogy Szent István intelmei nemcsak korának, hanem a korábbi századoknak a vándorlási tapasztalatait is magába foglalja. Abban az esetben ugyanis, ha nem így történt volna, akkor a következő gondolatokat nehezen lehetett volna megfogalmazni:

Mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettentí. Mert az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakarattal gyámolítsad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak (István király emlékezete).

A Kárpád-medencében bekövetkezett, tehát a honfoglalást követő magyar népességfejlődést – melyben már a vándorlási egyenleg eredményeként létrejött népességnövekmény is szerepet játszott – modellszerűen, legfontosabb jellemzőit, meghatározottságát kiemelve, röviden a következőkben foglalhatjuk össze. A modell lényegét, azt, hogy *az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő* illetve, hogy *a jövevényeket jóakarattal gyámolítsad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak* a Szent István-i gondolatok egyértelműen tartalmazzák.

A magyar népesség számának alakulását – jelentős leegyszerősítéssel – három népelem határozta meg a honfoglalást követő évszázadokban, különböző súllyal és mértékben. A fő népesség az etnikailag ekkor már egységes magyarok és leszármazottjai voltak. Döntő többségük, mint az a történeti kutatásokból jól ismert, a Kárpát-medence központi területein telepedett le. A *második* elemet, amelynek tagjai a magyar népességfejlődéshez folyamatos „kiegészítést”, „utánpótlást” biztosítottak az itt élő népekből és utódaikból azok alkották, akik az együttélés (évszázadai) során elmagyarosodtak. A *harmadik* elemhez tartozók: a vendégek, a jövevények, a különböző időszakokban az országba hívott, letelepített népcsoportok, néptörödékek tagjai és leszármazottjai közül azok, akik az együttélés során szintén „elindultak” a magyarrá válás útján s magyarrá váltak. Ez az elem a hazai népességfejlődésben lényegében a másodikhoz hasonló szerepet játszott. A második és a harmadik csoporthoz tartozók és utódaik azonban nemcsak számban gyarapították, hanem szokásaikkal, hagyományaikkal, munkakultúrájukkal stb. is gazdagították a magyarokét.

Természetesen e három elemhez tartozók mellett az ország lakosságának számát gyarapították mindazok, akik akár a Duna-medencében élő népekből, akár az ide hívottak, befogadottak közül identitásukat megőrizve nem váltak magyarrá. S e két egymással párhuzamosan megvalósuló folyamat – a magyarul beszélők és a magukat magyarnak tartók számának növekedése mellett – biztosította, s egyben fenntartotta a Magyar Királyság soknemzetiségű jellegét.

A honfoglaló magyarok a különböző források szerint 450–500 ezren lehettek, azoknak a számát pedig, akiket a honfoglalást követő két évszázadban magukba olvasztottak, kétszázezer főre becsülik. Ezt követően a magyarok, az itt élő népek, illetve a *vendégek, jövevények* részben különálló, de egybe sodródó, fonódó, eggyé váló fejlődéstörténete, keveredése tette lehetővé, hogy az itt élők száma a 12. század végére – a történeti kutatások szerint – valószínűleg már elérte az 1,8–2,2 milliót.² Azt, hogy ebben, illetve a korábbi népességszámban

² A magyarrá válás folyamatának érzékeltetésére számos, a magyar történelemben jelentős szerepet játszó családot említhetünk. A példaként a gutkeled (német) nemzetségből való Báthori családot említjük. A család „magyar” történelme még az Árpád-korra nyúlik vissza. A közelebbi időből pedig Ganz Ábrahámra (1814–1867), a svájci származású jeles „magyarrá” hivatkozunk.

milyen súllyal játszott szerepet a pozitív vándorlási egyenleg nem tudjuk. Az azonban biztos, hogy a magyar népességfejlődésben a vándorlási nyereség szerepe nemcsak ekkor, hanem a következő századokban is nyomon követhető. Megállapítható, hogy a népesség számának alakulásában a pozitív vándorlási egyenleg szerepe, különösen a *népesedési katasztrófákat* követően meghatározó jelentőségű volt.³

A honfoglaláskor a magyarok többsége, mint ahogyan már korábban megjegyeztük, a Kárpát-medence központi területét foglalta el. A későbbi századok népességfejlődése pedig a magyar nemzetiségük számát növelve a központi területen kialakult meghatározó szerepét még egyértelműbbé tette. Ebben nem elhanyagolható szerepet játszott az, hogy a magyarok számát – a természetes szaporodás mellett – a központi területeken élő nem magyar ajkú népesség, illetve az ország perifériáiról a központi területekre vándorlók (szintén nem magyar ajkú népesség) és a nemzetközi vándormozgalom keretében döntően e területekre érkező külföldiek egy részének, illetve utódaiknak asszimilálódása, elmagyarosodása is növelte. A rendelkezésünkre álló adatok ugyanis azt bizonyítják, hogy századokon át a birodalom perifériáiról a nem magyar nemzetiségűek közül a Magyar Királyság központi területeire folyamatosan jóval többen vándoroltak, mint a központi területeken élő magyar nemzetiségűek az ezen kívüli területekre, országrészekre. E folyamattal szoros összefüggésben az ország közepének sajátos helyzete abban is megnyilvánult, hogy a magyarul beszélők aránya is ezen a területen volt a legnagyobb. De ez érthető is, hiszen a döntően magyarok által lakott területen az integrálódás és az asszimilálódás folyamata sokkal „egyszerűbben” és gyorsabban zajlott, mint a Felvidéken vagy Királyhágón túli részekben, ahol számos területen a magyarok aránya igen alacsony volt. E két, évszázadokon át egymásra ható, egymásba kapcsolódó folyamatnak – a birodalom perifériáiról a központ felé irányuló belső vándorlásnak, illetve a más országokból ugyannerre a területre vándorlók népességi hatásának – eredményeképpen a természetes szaporodás mértéke a Magyar Királyság központi területein volt a legnagyobb. Ezt az 1870-es évektől a tízévenként megismételt népszámlálások adatai egyértelműen dokumentálják. A fentiek mellett a köz-

³ A tatárjárás, az azt követő újabb háborúk, a visszatelepült kunok lázadásai, járványok, éhínségek és végül az 1285-ben bekövetkezett második tatárjárás együttesen vezettek az *első népességi katasztrófa*hoz. A népesség pótlására ekkor német, francia, vallon, olasz és egyéb telepeseket hívtak az országba. A veszteség mértékét tükrözi, hogy több mint száz évnél kellett eltelnie ahhoz, hogy az ország lakosainak száma ismét elérje a két milliót.

A népesség száma a 16. század elejére 3,5–4 millióra növekedett, melynek a becslések szerint kb. 80 százaléka volt magyar anyanyelvű. A következő két évszázad viszont a török hódoltság időszaka, melynek következtében a népesség száma a 18. század elejére a 16. század elejének szintjére süllyedt. A népesség összetétele, mivel az össznépességben belül a magyar anyanyelvűek aránya 35–45 százalékra esett, radikálisan átalakult. Ez volt a *második népességi katasztrófa*, amely az elsőhöz hasonlóan nemcsak ismét századokra visszavetette a népesség fejlődését, hanem a lakosság szerkezetét, összetételét is újból átalakította.

ponti területek országos átlagnál jelentősebb népességgyarapodásához még az is hozzájárult, hogy az 1880-as éveket követő kivándorlási hullámból származó népességvesztés a központi részeket a magyarok alacsonyabb kivándorlási aktivitása miatt kevésbé érintette.

A fentiek ismeretében úgy véljük, nem tűnik túlzónak az a kiinduló állítás, hogy a magyar népességfejlődésben a migráció – a Kárpát-medencébe történt érkezését megelőzően, de azt követően is – igen fontos szerepet játszott. Szerepét még az is növelte, hogy az 1880 és 1914 közötti egyáltalán nem jelentéktelen magyarországi kivándorlást a fentiekben vázolt migráció által is támogatott dinamikus népességfejlődés ellensúlyozni tudta.

Az I. világháború következményei, a Magyar Királyság addigi államkeretének felszámolása azonban az addigi folyamatok folytatódását lehetetlenné tették. Ha nem is meghatározó jelleggel, de ebben szerepet játszott az is, hogy az I. világháború kitörésével a legújabb kori nemzetközi vándormozgalom történetének első korszakasa lezárult.⁴ Mindezek következtében a Magyarországról az Amerikai Egyesült Államokba irányuló kivándorlás megakadt.⁵ Ez a helyzet 1927-ben, azt követően, hogy az amerikai kongresszus 150 ezer főben állapította meg az európai bevándorlók számát némileg módosult. A Quota of National Origin értelmében ugyanis a magyar bevándorló keret majdnem a duplájára nőtt. S így a II. világháború kitöréséig évente a kivándoroló magyar állampolgárok száma 799 és 1655 fő között mozgott, akiknek döntő többsége, mint az I. világháborút megelőzően, ebben az időszakban is az Amerikai Egyesült Államokba távozott.

A hazai népesedési (és egyéb) folyamatok szempontjából azonban nem ez, hanem az I. világháborút lezáró békedöntések voltak a meghatározók. 1910-es adatokhoz viszonyítva az 1920-ban megtartott népszámlálás adatai már egy teljesen más népességű ország demográfiai viszonyait tükrözik, mivel az I. világháborút lezáró nagyhatalmi döntések radikálisan módosították Magyarország területét és népességének számát.⁶ Annak következtében pedig, hogy a Magyarországnak meghagyott terület lényegében megegyezett a Magyar Királyság központi területével, s mivel a korábbi népességfejlődés eredményeként ezen a területen döntően csak magyar nemzetiségűek éltek az ország soknemzetiségű jellege meg-

⁴ Az Amerikai Egyesült Államok 1917-ben a bevándorlást szigorúan korlátozta. Ez az állapot a háború befejezését követően sem változott, 1924-től, az Immigration Restriction Act elfogadásától pedig, az Egyesült Államokba a tömeges bevándorlás lehetetlenné vált.

⁵ 1921-ben mindösszesen 5747 magyar állampolgár kapott bevándorlási engedélyt az USA-ba. A következő években a magyar kvóta még ennél is kevesebb lett. 1924-ben például csupán 473 volt. (1905-ben még közel 180 ezren szálltak partra az amerikai kikötőkben!) 1920 és 1940 között az országból elvándorlók száma összesen nem érte el ötvenezret.

⁶ A trianoni békeszerződés értelmében Magyarország területe 71,4 százalékkal (325 411 km²-ről 93 073 km²-re), lakosainak száma pedig 65,6 százalékkal (18 264 533 főről 7 986 879 főre) csökkent.

szűnt. A változás egyben azt is jelentette, hogy a magyar népességfejlődés addigi „pótlólagos” tartalékai elapadtak, megszűntek.

A népesség számának és lakóterületének olyan mértékű, radikális és előzmény nélküli csökkenése, mint amilyen az I. világháborút követően igen rövid idő alatt bekövetkezett, önmagában kétségessé teszi, hogy a korábban szervesen alakuló népesedési folyamatok az új viszonyok között fennmaradhatnak-e. A népességfejlődés szempontjából ugyanis a *trianoni döntés*, melyet az I. világháború ember- és egyéb veszteségei még súlyosbítottak, a *hazai népességfejlődés harmadik s az új feltételek között már korrigálhatatlan népességi katasztrófája* volt. Az 1920 utáni demográfiai helyzet ugyanis nem egyszerűen nem tükrözi a megelőző időszakét, hanem azok a folyamatok is megszakadtak, amelyek a Magyarországnak meghagyott területeken bekövetkezett népességfejlődést a korábbi évszázadok során fenntartották, kondicionálták. Ez egyben azt is jelentette, hogy a bekövetkezett változás a vándormozgalom addigi meghatározottságát is radikálisan, gyökeresen átalakította.

A nagyhatalmi döntések következtében az I. világháború végétől a nemzetközi vándormozgalom sajátos formája vált meghatározóvá a Duna-medencében. Ennek alapvető jellemzője, hogy milliók szándékuk és akaratuk ellenére nem is egy alkalommal anélkül lettek részesei a nemzetközi vándormozgalomnak s váltak egy másik, számukra idegen állam állampolgárává, hogy lakóhelyüket elhagyták volna vagy, hogy állampolgárságuk megváltoztatását kérték, igényelték volna. Természetesen jogos kérdés, hogy miféle migráció az, amikor nem az egyének, hanem az egyének akaratától függetlenül a győztesek döntésének alárendelten a határok „migrálnak”? Nevezhetjük-e migránsnak azt a személyt, aki országa és állampolgársága „átnevezése” mellett saját szülőföldjén, falujában él, ott, ahol felmenői is éltek? Nehezen. Ennek ellenére ez a mozgás, vándorlás nélküli „migráció” megfelelő, vagy elégséges alapot teremtett ahhoz, hogy a következő fázisban az egyén addigi virtuális migrációja valódivá váljon. A nagyhatalmak ugyanis az I. világháborút lezáró területi átrendezésekor az etnikai elvet figyelmen kívül hagyták, melynek következtében az új államalakulatok olyan területeket is megkaptak, melyeken döntő többségben magyar nemzetiségűek éltek.⁷ Annak érzékeltetésére, hogy ez a virtuális migráció következményeiben milyen volumenű volt megemlíjtjük, hogy e sajátos „migráció” az I. világháborút követően 10,6 millió magyart, 1938 és 1945 között pedig több mint öt-öt millió személyt érintett, akik előbb magyar állampolgárként csehszlovák, román stb. állampolgárok lettek, hogy a következő időpontban lényegében ennek fordítottja következzen.

⁷ Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a magyar nemzetiségűek közül 1 704 851 fő Romániában, 1 084 343 fő Csehszlovákiában, 563 597 fő Jugoszláviában, 24 807 fő pedig Ausztriában maradt. A trianoni békeszerződéssel tehát a soknemzetiségű Magyar Királyság helyett három soknemzetiségű országot – Csehszlovákiát, Romániát és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságot hoztak létre.

Az I. világháborút követő rendben tehát a magyar nemzetiségűek egyharmada kívül rekedt az újrarendelt magyar határokon. S ez az alaphelyzet határozza meg a hazánkba irányuló nemzetközi vándormozgalom második szakaszát. Annak hatására pedig, hogy a magyar etnikumúak új államhatárok közé szorítása együtt járt az új államalakulatok magyarellenes politikájával, százezrek szülőföldjük elhagyására kényszerültek (Tóth 1996). Mindezek eredményeképpen az I. világháborút követő határmegvonás szükségszerűen jelentős mértékű kényszmigrációhoz is vezetett. A környező országokból Magyarországra menekülők, illetve a világ más országaiba kivándorolt magyar nemzetiségűek pontos számát nem ismerjük. A kikényszerített migráció volumenét azonban jól érzékelteti az a tény, hogy 1919 és 1924 között például csak a Romániához csatolt területről kb. kétszázezren, az ezt követő tíz évben pedig további százharmincezen érkeztek Magyarországra.

Az I. világháborút lezáró migrációs szakasz első fázisát tehát a virtuális és a kényszmigráció együtt, egymást kiegészítve, felerősítve jellemezte. Annak következtében azonban, hogy a megváltozott helyzetben a szomszédos országokhoz csatolt, az egykori „széleken” élő nem magyar ajkúak vándorlása az új határok közé került Magyarország irányában megszűnt, s helyüket, a korábbi évszázadok folyamataival ellentétben, az itt élő magyarok Magyarországra vándorlása vette át a nem magyar nemzetiségűek magyar népességfejlődésben játszott addigi „kiegészítő”, „utánpótlást” biztosító szerepe megszűnt. Ez még azzal egészült ki, hogy az I. és a II. világháborút követően a Magyar Királyság központi területein élő nem magyar nemzetiségűek egy része különböző módon és formában a volt Csehszlovákiába, Romániába, illetve a volt Jugoszláviába távozott. A hazánkat érintő nemzetközi vándorlás második szakaszának jellemző meghatározottsága tehát az, hogy a virtuális migráció által teremtett alapon – a többséget reprezentáló hatalom nyomása elől – a szülőföldjükön maradt magyar nemzetiségűek egy része Magyarországra vándorol.

Az adatok alapján azt mondhatjuk, hogy lényegében már csak a szomszédos országokhoz került magyar területekről a magyar etnikumú népességnek a Magyarországra a huzamosabb ideig tartó Magyarországon való tartózkodás igényével (letelepedési szándékkal) történő (kikényszerített) vándorlása figyelhető meg.

Ez a helyzet 1949–1990 között annyiban változott, hogy a bolsevik-típusú hatalmi, politikai rendszer a természetes módon megnyilvánuló nemzetközi vándormozgalmat lehetetlenné tette. Ennek ellenére a nem nagy számú görög, chilei, palesztin befogadottak mellett a szomszédos országok magyar nemzetiségű állampolgárai közül a négy évtized alatt közel 200 ezren telepedtek át Magyarországra.

A migráció keretét meghatározó politikai háttér s annak alárendelt törvényi szabályozás a rendszerváltoztatással összhangban gyökeresen átalakult. A megváltozott feltételek között még egyértelműbbé vált, hogy a letelepedési

céllal Magyarországra érkező migránsok döntő többsége a szomszédos országok magyar nemzetiségű állampolgárai, azaz a bevándorlók többsége a volt magyar állampolgárok, vagy azok leszármazottjai közül rekrutálódik. Tehát a negyedik alszakasz tartalmi meghatározottsága azonos az előzőekével, s ennek megfelelően Magyarország továbbra is mindenekelőtt a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek számára jelent vonzerőt. E mozgás eredményeképpen egyrészt a Magyarországon élő nem magyar nemzetiségűek aránya fokozatosan csökken, másrészt pedig az egykori perifériákon élő magyarok és leszármazottaik mai Magyarország területére történő, 1920-ban megkezdődött koncentrációja a korábbi évtizedekhez viszonyítva még egyértelműbb lett. Ennek a folyamatnak pedig, ha nem is napjainkban, de a következő évtizedek fejleményei következtében az lesz az eredménye, hogy a magyar nemzetiségűek száma mindenekelőtt Kárpátalján és a Vajdaságban, de Romániában is jelentősen le fog csökkenni.

A hazánkat érintő nemzetközi vándormozgalom fejlődéstörténetének 1920 óta tartó második szakaszában a vándorlás, alszakaszonként eltérő intenzitással, de továbbra is fontos szerepet játszott a hazai népességfejlődésben. Ebben a szakaszban azonban meghatározó tendenciaként a magyar nemzetiségűek Magyarországra történő koncentrációja érvényesül. A migrációs nyereség növeli ugyan a hazai lakosság összlétszámát, de az átvándorlás egyes, korábban magyarok által lakott területek elnéptelítésével szűkíti a magyarok által lakott összterületet, és így idővel a ma még magyarok által sűrűn lakott, Magyarországon kívüli területekből is szórványterületek válhatnak. Mindez pedig azt eredményezi, hogy a hazai népességfejlődés, amennyiben a továbbiakban is az 1981-ben megkezdett úton halad, nemcsak „felemészti” belső tartalékait, hanem perspektivikusan „kiüríti” a szomszédos országok ma még magyarok által lakott területeit is.

IRODALOM

- Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet I. kötet, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935., 90–181.
- Hablicsek László–Tóth Pál Péter*: A nemzetközi vándorlás szerepe a magyarországi népesség számának megőrzésében, 1999–2050. *Demográfia*, 2000/1., 11–46.
- Pál Péter Tóth*: Hungarians in the Successor States: from World War I to World War II. *Nationalities Papers*, Vol. 24, No. 3, 1996. 425–435.
- Puskás Julianna*: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

Tárgyszó:

Nemzetközi vándorlás

INTERNATIONAL MIGRATION – HUNGARIAN PECULIARITIES

TÍZ TÉTEL A MIGRÁCIÓS POLITIKA ELLENTMONDÁSOSSÁGÁRÓL¹

TÓTH JUDIT

A Központi Statisztikai Hivatal, valamint Népeségtudományi Kutatóintézet által szervezett konferencián tíz olyan – úgy gondolom, vitára indító és ingerlő – állítást fogalmazok meg, amelyeket éppen öt évvel ezelőtt vettem papírra. Akkor és azóta is elmaradt valahogy a közzététel, így nem vádolhatnak azzal, hogy „használt” anyagot hoztam. Az írásban egyetlen sort sem változtattam meg. Igen fontosnak és egyben a migrációs politikát illetően szélmalomharcnak látom, hogy szinte minden kijelentésem igaz ma is. Azaz nem haladtunk előre, legfeljebb az Európai Unióhoz való csatlakozás miatt magunkra kényszerített jogharmonizációs intézkedések és néhány rendészeti intézmény fejlesztése (és a hatóságok nevének megváltoztatása) terén (a Menekültügyi és Migrációs Hivatalból mára Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal lett). Ezért nem is kívánhatok mást, mint azt, hogy öt év múlva, ha értékeljük a migrációs politikát, egyetlen tézisem se legyen igaz!

Írásomban röviden bemutatom, milyen ellenmondások feszítik évtizedünkben a magyarországi migrációs politikát, különösen a befogadási rendszert. Már a cím is ellentmondás – hiszen nincs is migrációs politikánk. Illetve vannak nyíltan ki nem mondott, de követett elvek, amelyeket a hatósági intézkedésekből, a kormányzati nyilatkozatokból és a jogszabályok fordulataiból lehet kikövetkeztetni. Ezekből készül a politika mozaikja, de a darabkák nem illeszthetők össze hézagmentesen, torz vagy hiányos a mintázat. Posztmodern, fraktál hasonlaltal élve a darabkák, miként a brokkoli kis és még kisebb részecskéi, fel-

¹ Az NKI fennállásának 40. évfordulója alkalmából rendezett szemináriumon, Budapesten, 2003 októberében elhangzott előadás. A Demográfia folyóiratban történő megjelenését az NKFP 5/0084/2002 sz. „A magyarországi bevándorlás” c. kutatási program támogatta.

A témával kapcsolatban lásd még:

Javaslat Magyarország migrációs politikájának kialakításához. Adalékok, érvek, ellenérvek. In: Átmenetek, MTA Politikai Tudományok Intézete, Nemzetközi Migrációs Kutatócsoport Évkönyve, 1999. 9-42. Szerk.: Sik Endre és Tóth Judit

Tóth Pál Péter: Előzetes gondolatok egy hosszú távú migrációs-politikai stratégia kialakításához. In: Népesedéspolitika Magyarországon. Szerk: Sallai Éva. Kölcsy füzetek, 2003, 155-173.

Pál Péter Tóth: Contributions to the Forming Hungarian Political Strategy Concerning the Emigrants. Minorities Research, Budapest, 2000. No. 2. 112-124.

építésükben pontosan megjelenítik a migrációs politika, azaz a zöldség-növény egészének szerkezetét.

1. 1990, az első demokratikus választások óta a politikai elit érdektelen a nemzetközi migráció egész jelenségét és annak Magyarországra gyakorolt hatásait illetően. Egyetlen politikai párt, kormányülés vagy jelentős közéleti fórum sem foglalkozott a migrációs politikával. A befogadási rendszer kialakításáért a sajtó éppúgy nem emelt szót, mint ahogy utcai demonstrációt sem rendeztek a parlament vagy a Menekültügyi és Migrációs Hivatal előtt, áttekinthető beilleszkedési politikát követelve a menekültek, bevándorlók és a befogadó közösség érdekében. Bár néhány társadalmi szervezet és tudományos konferencia sürgette, hogy a vándorlás fontos ügyeit érintő szabályozást előzze meg társadalmi vita, készüljön legalább középtávú befogadási politika a társadalmi konfliktusok megelőzése és a migrációból származó előnyök erősítése érdekében, e halk hangok nem jutottak el az illetékes fülekhez. Ugyanakkor 1988–98 között három nagyobb migrációs hullám érintette az országot. Az elmúlt tíz évben játszódtott le a kelet-németek emigrációja, az etnikai diszkrimináció, a politikai elnyomás romániai áldozatainak menekülése és a délszláv háború elüldözött csoportjainak migrációja. E legalább háromszázezer migráns megjelenése és hosszabb-rövidebb idejű magyarországi tartózkodása nem volt elég ok a hiányolt befogadási és beilleszkedési rendszer átfogó kimunkálására. Múló, a gazdasági-társadalmi átalakulással járó jelenségnek gondolták(ják) a menekülést, az immigrációt, miként az informális gazdaságot vagy a szervezett bűnözést is, amely „megfelelő kormányzati intézkedésekkel” megszüntethető, de legalábbis visszaszorítható, holott történetileg mindig létező társadalmi mozgásformáról van szó. Persze a történelmi példák azonnal felidéződnek, ha a magyarok meneküléséről és vándorlásáról beszélünk.
2. Állítólag egyszer volt egy liberális, emberi jogoktól vezérelt, a külföldieket vendégnek és nem potenciális bűnözőnek tekintő migrációs politikánk, amelyet azonban senki nem vállalt magára, azt minden politikai kurzus megtagadta 1988 óta. Kellett pedig lennie, különben hogyan tudná mindegyik kormány, most éppen 1990 óta a harmadik is egyre szigorítani a migránsok befogadását, módosítani a migrációt szabályozó törvényeket, tovább bővítve a rendőrség, a határőrség és a menekültügyi szerv hatáskörét a külföldiek jogainak megkurtításával? Az idegenrendészeti, az állampolgársági, a határőrizetről vagy a menedékjogról szóló törvények vitájában egyszerre hivatkoztak a jogvédelmet segítő nemzetközi egyezményekre és a fejlett migrációs cél-országok befogadást nehezítő szabályozására. Tehát a magyar politika eredetileg nagyvonalú, s ehhez jól illeszkednének a jogvédelmi szabályok, de más külső kényszerek hatására például nem nyújtunk ma már menedéket a

nem közvetlenül az üldözés országából érkező menekültek, így küzdve az illegális be- és továbbvándorlás ellen. Ha külső kényszerként az országot érintő migráció nem volt elegendő „inger” a kormánzatnak, hogy kialakítsa a befogadási elveket, vajon miért hatott rá olyan elemi erővel a vándorokat elhárító és szelektív nyugati modell? További rejtély, miért csak a védekezési mechanizmust vesszük át tőlük olyan gyorsan, míg a valódi jogvédelmet és a szelektivitást figyelmen kívül hagyjuk, ellenérveket sem keresve. A hazai közvélemény éppúgy tájékozatlan, mint az elit abban, hogy különbséget lehetne és kellene tenni a humanitárius befogadás (menekültek) és az ország szempontjából haszonelvű (a vándort annak tudásáért, tőkájéért, életkoráért, más pozitív jellemzőjéért szívesen látó) befogadás, valamint az országra veszélyes (bűnöző, terrorista, kábítószer áruzó, prostituált stb.) migránsok között. Ez a beilleszkedést is meghatározó különbségtétel egyetlen politikamorzsában, jogszabályban, hatósági döntésben sem fedezhető fel, eltérően a sokat hivatkozott nyugati modelltől. Igaz, ehhez konszolidáltabb gazdasági-társadalmi körülmények kellene, mert közmegegyezésre lenne szükség a vándorok közötti válogatáshoz és a kiválasztottak támogatásához. Nyilván ezért hiányzik a befogadott vándorok társadalmi, kulturális, gazdasági beilleszkedését biztosító elv- és intézményrendszer is. Pedig azon a sokat emlegetett nyugaton éppen arra jöttek rá, hogy ez a legfőbb biztosítéka az idegengyűlölet, a rasszizmus megelőzésének.

3. Kormányprogramok és kormányzati struktúrák váltották egymást, még sincs gazdája a migráció átfogó tárgykörének. Bár több miniszter feladat- és hatáskörében bukkan fel egy-egy migrációt érintő ügy (például külföldiek egészségügyi szűrése, oktatása, bevándorlók szociális támogatása), az nem átgondolt munkamegosztáson, hanem szubjektív, ellenmondásos és ideiglenes döntéseken alapszik. (Ezért is fordulhat elő az előbbi példánál maradva, hogy a bevándorolt ugyan kérhet szociális támogatást az ellátásról szóló törvény alapján, ám ezzel a rendészeti szabályozás alapján maga bizonyítja be, hogy megélhetése Magyarországon nem biztosított, így nem is maradhat itt.) A nemzetközi népmozgás értelmezését döntően a külföldiek jogellenes magatartására egyszerűsíti le a mai kormányprogram. Így a belügyminiszter hiába felelős a rendőrség, a határőrség működéséért, az állampolgársági ügyekért, az önkormányzatok és a megyei közigazgatási hivatalok működésével kapcsolatos ügyekért, e széles hatáskör nem biztosít egységes jogértelmezést és összehangolt befogadási gyakorlatot. Hiába tartozik a Menekültügyi és Migrációs Hivatal is a belügyi irányítás körébe, ha a szervezet státútuma szerint csak menekültek kérelmére, egyes okmányáról, ideiglenes tábori ellátásáról, a hazatérés szervezéséről, mára pedig még a bevándorlási kérelmek fellebbezéséről dönthet. Ezek a rész-

feladatok sajnos nem illeszkednek semmilyen egészhez, hosszú távú társadalmi, gazdasági, kulturális, demográfiai és másféle célok megvalósításához, legfeljebb a rendszet pillanatnyi cselekvést kívánó világhoz.

4. A kormányzat nem ismerte fel, hogy az uniós csatlakozási folyamatban a migrációs politika stratégiai ügy, nem pedig a „közösségi jogi vívmányok” (acquis communautaire) elemeinek formális, lassú átvételét jelenti. Hiába állítottak fel szakmai, miniszteriális munkacsoportot a bel- és igazságügyi acquis és a Schengeni Egyezmények alkalmazásával összefüggő normák átvételének előkészítésére, ha a személyek mozgására, az emberi jogokra vonatkozó alapkövetelmények intézményi biztosítékainak kiépítése késik. Másként fogalmazva, a csatlakozáshoz először jól működő jogállam, alkotmányos, nemzetközi emberi jogi dokumentumokban vállalt kötelezettségeket érvényesítő rendszer szükséges, s ahhoz kell a másodlagos közösségi jogot hozzáilleszteni, nem pedig fordítva. Az Unió persze ezt csatlakozási előfeltételnek nevezi – a tagállamok polgárai közösségi jogban biztosított jogainak gyakorlása (utazás, letelepedés, munkavállalás, vállalkozás szabadsága) érdekében. A többi embert külföldinek tekintí, és csak szelektív befogadásukat teszi lehetővé. A centrum perifériájává váló határ-államként e „válogatásból” ránk igen sok hárul majd, s ennek pontos teljesítése miatt izgul az Unió. Mindez elválaszthatatlan attól, hogy cél vagy eszköz Magyarország számára az EU csatlakozás. A gazdasági-társadalmi modernizáció eszköze vagy öncél a tagság? Nincs erről társadalmi vita, és a pártok tabuként kezelik a tagsággal kapcsolatos konszenzust. Az új kormány annyiban hozott változást, hogy a hazai érdekek védelmében határozottabb fellépést ígér a tárgyalások során. Ám a csatlakozási előkészületek a közösségi bürokrácia reszort-területei szerint folynak, nem pedig a vélt vagy valós modernizációs szempontok és konfliktus-területek szerint. Ha pedig az itteni közéletben valaki stratégiai ügyként emlegeti a nemzetközi népmozgás átgondolását, azt csakis a csatlakozás áráként fogalmazza meg. A kormányzat inkább a hallgatást választja, hiszen nem tud pozitív társadalmi, kulturális hatásokat tulajdonítani, tervezni a Közösségen belüli és kívüli vándorok megjelenésének. Így legalább ritkábban kell szólni a migráció okozta kedvezőtlen következményekről, amik erősíthetik a csatlakozással kapcsolatos ellenkezést a közvéleményben.
5. A rendszerváltás óta nincs vita a parlamenti pártok és a kormány között a külpolitika hármas prioritásáról. Eszerint egyszerre fontos célkitűzés a jószomszédi kapcsolatok kialakítása és fenntartása, a határon túli magyarokért viselt felelősség, a sorsuk jobbításáért munkálkodás, valamint Magyarország euroatlanti integrációja. A prioritás eleve „a” legfonto-

sabb célt jelenti. Hogyan lehet belőle három? Ezt az ellenmondást csak akkor lehetne tisztességesen feloldani, ha a kormányzat megnevezné a három külpolitikai cél valódi sorrendjét, azaz az első megvalósítása után, annak akár a rovására kell hozzákezdeni a másodikhoz, majd a harmadikhoz. A politikai értékvilág alapján azonban kellemetlen szint vallani, ezért sok a mellébeszélés a valódi elsőbbségről és annak áráról. Például az uniós tagsággal járó közösségi jog átvétele megnehezíti a nem-tagállamok polgárainak magyarországi beutazását, közöttük a nagy számú határon túli magyarokét. Az előző kormány ötlete erre a vízum-szabályok „felpuhítása” lett volna (adjunk ki a magyar nemzetiségűeknek többszöri beutazási engedélyt, kössünk a határ menti területeken lakóknak egyszerűsített beutazást nyújtó egyezményt stb.). A legutóbb pedig a Magyarok Világszövetsége állt elő azzal, hogy adjunk magyar – és ezzel uniós – állampolgárságot a határon túli magyaroknak, ezzel hátrítva el az utazási, munkavállalási és tartózkodási akadályokat. Ötlet még biztosan lenne, de olyan megoldást kellene találni, amely nem ütközik a diszkrimináció tilalmába (a nem magyar nemzetiségűekkel szemben), biztos támpontot ad a jogalkalmazónak abban, ki a magyar, nem rombolja a szomszédos kapcsolatot és a társadalmi szolidaritást. Illúzió a három prioritásnak egyaránt eleget tevő megoldást várni.

6. Földrajzi fekvésünk, a konfliktusövezetekhez való közelségünk és viszonylag fejletlen szűrési rendszerünk miatt az évtized elejétől kezdve tranzit-országgént szolgáltunk a nemzetközi vándorok szinte minden csoportja számára. Csak a magyarnak maradni akaró határon túliaknak voltunk kivételesen végállomás. A hatvannál is több országra kiterjedő vízummentes be- és kiutazási lehetőség, a száz határátkelőhely és az utazás szabadságának ízére rákapottak növekvő száma társult a külföldiek szűrését biztosító személyi és tárgyi feltételek (vízumkiadók, határellenőrzés) szegényességével. Ha az Unió tagjává válunk, úgy nem az osztrák-magyar határon lesz a vasfüggöny, hanem az összes többi határszakaszon, kivéve még a szlovén határt. Egyszerre kell megbirkóznunk a migrációs cél-országgá válás szerepével, a külföldiek szűrésével, a közösségi jog szerinti és a saját szuverenitásunk szerinti selektálásával. Mindegyikhez jelentős fejlesztés, beruházás kell. Ausztria igen várja a szerepváltást, szívesen adja át nekünk ezt a terhet. A kormányzat reményei szerint mindehhez az Unió támogatást nyújt. Ám a szükséges habitusbeli szigort, az idegenek és a külföldiek közötti különbségtételt hogyan lehet majd úgy bevezetni, hogy az ne növelje az előítéleteket vagy vezessen gyűlölködő vitákhoz a költségvetési forrásokért vívott harcban? Hogyan lehet úgy formálni rövid időn belül a lakosság érzékenységét, hogy elfogadja mindazokat, bőrszínüktől, kulturális másságuktól függetlenül, akiket a közösségi jog kedvezményez

(bármely EU tagállam állampolgára, azok családtagja, a Közösséggel társulási szerződést kötött országok munkavállalója, annak családtagja, a befogadott menekültek és családtagjaik), míg szigorúan elzárkózik azonos élethelyzetű, bőrszínű vándoroktól? Tudunk-e érzéketlenek maradni azokkal a vándorokkal szemben, akik nem bűnözők, csak egyszerűen nem mernek hazatérni a nyomorba, ahol persze mindig van bizonyíték az emberi jogok durva megsértésére is. Különös ellentmondás, miért kívánatosabb a „nemkívánatos külföldiek” között a magyar nemzetiségű egy-egy kormány számára. Ugyancsak érthetetlen, miért nem a „nemkívánatos” vándorok belépésének megakadályozására fordítunk pénzt, ha az a költség jóval kisebb, mint az országon belüli szűrés, razziázás, „demonstratív rendőri jelenlét”, kiutasítás és kitoloncolás, elszállásolás költsége? Amit az egyiknél megtakarítunk, azt többszörösen kell megfizetnünk a másikinál.

7. Egymásnak ellentmondó becslések, felmérések láttak napvilágot a lakosság külföldi munkavállalási, tanulási, benősülési és általában elvándorlási potenciáljáról. Az aktív népesség vándorlási kedvét a legnagyobbra a németek és az osztrákok becsülik, figyelemmel a munkanélküliség, a jövedelemkülönbség és a földrajzi közelség mértékére. A hazai kutatók és a munkaügyi kormányzat vezetői azonban a nyugati határ menti területen élő, jó munkaerő-piaci pozíciókkal, nyelvtudással, nyugati munkatapasztalattal rendelkezők alacsony számára hivatkozva jóval alacsonyabb vándorlási valószínűsége esküsznek. Ha nekik van igazuk, akkor gyakorlati szempontból nem érthető, miért kéri ki magának a mindenkori kormányzat, hogy az ország uniós taggá válásakor átmenetileg korlátozzák a magyarországi munkaerő többi tagállamba való szabad kiáramlását. Igaz, ez másodrendű taggá süllyesztene minket, de ha kvótákkal elérnénk a potenciálba tartozók uniós munkavállalását, vagy cserébe más fontos érdekünket figyelembe veszik, miért ne lehetne ez a tárgyalási alku része? Félő, hogy ha mereven elzárkózunk az efféle megoldástól, továbbra is feltételezzük a nagymérvű migrációs potenciáltólunk, lassítva a csatlakozást.
8. Miközben követeljük a kiáramló magyar munkaerőnek a teljes tagsággal járó jogállást, szabadságot, a hazai munkaerőpiac erőteljes védelme látszólag töretlen. Látszólag, mert a mai szabályozás különösebb logika és stratégia nélkül nyújt ötletszerű kivételeket a külföldiekre vonatkozó munkavállalási engedély egésze vagy annak egyes feltételei alól. Így ma sem tudjuk, kik, honnan és mely területeken vesznek részt a hazai munka világában. Persze ezen a tagságra készülve változtatunk, de nehéz lesz felváltani az eddigi általános „védelmi reflexet” a sokféle jogállású, állampolgárságú, tudású vándormunkaerő megkülönböztetésével, az egyik csoportnak teljes liberalizmust, míg a többieknek a „kívül

tágasabb” jelszót hangoztatva. Ennél is nehezebb kérdés, hogy lehet majd egyik kategóriából a másikba átkerülni, mert ma a külföldi (munkavállaló) élete végéig sem kap alanyi jogon stabilabb státuszt, bármennyi adót is fizetett vagy tudást adott át. Így fordult elő, hogy a negyven éve Magyarországra férjhez ment orosz (szovjet) asszony évente hosszabbította a tartózkodási engedélyét, mert senki sem világo-sította fel a hivatalban a huzamos tartózkodás vagy a bevándorlás feltételeiről.

9. Egyszerre folyik a jogi szabályozás átalakítása és a jogalkalmazók felkészítése a közösségi normák átvételére. Ugyanakkor sok szakember hagyta el a közigazgatást, mert a képzés, brüsszeli, strassbourgi gyakornokoskodás után nincs pénz megtartásukra. A köztisztviselői és igazságszolgáltatási beosztás, rang és megbecsülés, és ezzel a fizetés ma egyáltalán nem függ az emberi jogok, a közösségi vagy éppen az OECD szabályok ismeretétől, és mert főként a fiatalabb munkatársak szereztek meg ezt a tudást, az elmaradt generációváltás miatt vezetővé sem válnak. Így végképp lemaradnak a piaci munkahelyeken dolgozó kortársaik átlagos jövedelmétől. Persze lehet őket biztatni, hogy a most még fordítást, háttéranyagot gyártó fiatal jogászok, közgazdászok részt vehetnek a csatlakozási tárgyalások előkészítésében, a jogalkotásban, de lesz-e türelmük addig várni? Hiszen a harmincas éveiben járó miniszterelnök karrierje kivételes maradt, ami ugyebár erősíti a fő szabályt.
10. Végül hadd emlékeztessenek arra, hogy a helyi közösségek és intézmények, azaz a lakótársak, a kollégák, az utcai szomszédok, az önkormányzatok, a választópolgárok, az iskolai osztályok és tanáraik, az óvodák, a kórházak, a templomi gyülekezetek felkészületlenek a személyek szabad mozgásával járó nyelvi, kulturális sokszínűségre, gazdasági versenyre. Az Unióban állampolgársággal rendelkezők és családtagjaik – a világ bármely táján születtek is –, ha vállalkozásuk, munkájuk vagy éppen tanulási kedvük úgy tartja, a taggá váló Magyarországra költözhetnek. A szurinami hollandok nem szőkék, vannak indiai származású britek és jöhet munkavállalóként ide marokkói, török vagy éppen portugál pincér, cipész vagy benzinkutas, családostul. Ugyan ki tudja, hogy családi pótlékot már ma is kaphat az Uniós polgár, ha itt dolgozik? A jövőben pedig szociális támogatásra, gyermekvédelemre éppúgy jogosult lesz az itt élő uniós, miként a magyar polgár. Egyre több lesz az osztálytársak között vagy az óvodában „a” külföldi gyerek. Ugyan, miért költözne kis falvakba az uniós polgár!? Pedig már formálódnak a nyugati nyugdíjasokkal benépesülő gyógyüdülők, tanyák, itt házat és jó levegőt, nyugalmat vásárló osztrákok, németek, hollandok lakta isten háta mögötti települések. Velük ki fog megbeszélni egy helyi közügyet a polgármesteri hivatalban? Ha a külföldiekkel, mint a bűnő-

zés és a deviancia állandó forrásával riogatják a lakosságot, a helyi közösségek sem lesznek barátságosak, segítőkészek a jövevényekkel. És akkor még jobban elpanaszolhatjuk, hogy messzi idegenben milyen ridegen bántak velünk, pedig mi vendégszeretetünkről is híresek vagyunk, voltunk...

Ami az utóbbi időben történt változásokat illeti, az EUROSTAT legfrissebb elemzése szerint (Brux-info, 2004. január 15.) Nyugat-Európában a vándorlási többlet és a születések számának emelkedése egyértelműen a bevándorlóknak köszönhető. Noha a termékenység egészében véve nem változik, a születő és iskolába kerülő gyermekek egyre nagyobb arányban, egyes településeken háromnegyed részben a migráns családokból kerülnek ki. Az európai migrációs nyomás tehát javítja - időlegesen - a demográfiai egyenleget.

Magyarországon az elmenők számát most sem ismerjük, és hiába módosítják a népesség (és lakcím) nyilvántartási törvényt (Nytv.), ezt a jövőben még kevésbé lehet kideríteni másként, mint célzott kutatásokkal. A népszámlálás legfeljebb orientál, hányan hiányoznak, és a bevallott alulszámolás miatt fontos részletek maradnak homályban. Ami pedig az ide érkezőket illeti, a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal legújabb adatai szerint egyre több külföldi érkezett 2003-ban Magyarországra. Növekszik az adatsorok szerint a 90 napnál hosszabb tartózkodásra, a letelepedésre és a honosításra vonatkozó kérelmek száma 2002-höz képest, 70-200 százalékkal az előző évhez képest. Persze még a sajtótájékoztatóról kiadott közleményben (MTI, 2004.jan.16.) is összekeverik a kérelmezők és az engedélyt valóban megszerzők számát, azaz a hivatal szerinti emelkedés mértékét nehéz az olvasónak kiszámítania. Valószínűleg az időközben bevezetett jogszabály-módosítások (Idtv.), az EU csatlakozást követő beutazási szigorításoktól a félelem éppolyan magyarázatul szolgál, mint az, hogy a BÁH adatai szerint is e külföldiek elsöprő többsége határon túli magyar, akik valamiért mégsem akarnak otthon maradni. A növekedés tehát nemzetpolitikai szempontból önbecsapás. Ettől függetlenül, folyik a vita: miként lehetne úgy megoldani a határon túliak ügyét, hogy ne vándoroljanak ide, miközben ez adja a vándorlási többletet.

A 2001-ben a határon túli magyarokat támogató kedvezménytörvény és a kettős állampolgárság feletti vitában mindkét oldalon azzal érveltek, hogy az ő álláspontjuk elfogadásával marad, míg a másik fél javaslatának elfogadásával elvándorol a határon túli magyar. Így telt el egy bő évtized, és két dolog biztos: a Magyarországra vándorlók számában nem okozott semmiféle jelentős változást egyetlen törvény vagy a határon túliakkal kapcsolatos politikai, retorikai fordulat, ugyanakkor 1990 óta folyamatosan növekszik a határon túliakra fordítandó költségvetési támogatások összege, azaz a rájuk fordítandó támogatás nem bizonyítja, hogy a szülőföldön maradáshoz szükséges vagy elégséges feltétel lenne.

Szabó József (*Népszabadság*, 2003 okt.30.) összegyűjtötte a rendelkezésre álló, általa is sokat kifogásolt, pontatlan rendészeti, állampolgársági és költségvetési adatokat. Ebből az derül ki, hogy szakértői becslésekkel is alátámaszthatóan, félmillió határon túli magyar hagyta el szülőföldjét, és települt át az anyaországba vagy más államba a világon. A folyamat megállíthatatlannak tűnik. A trend annak ellenére folyamatos, hogy a rendszerváltás óta minden magyar kormány meghirdetett célja az volt, hogy elérje a határon túliak maradását és otthoni boldogulásukat. Kérdés, hogy az eszközök voltak erre alkalmatlanok vagy csak korlátozottak.

Mit mutatnak az adatok?

- A 2001-ben elfogadott kedvezménytörvény után nem állt meg az említett elvándorlási folyamat. Amíg Romániából 3224 ember adta be 1998-ban a bevándorlási kérelmét, addig 2001-ben 6093 fő, 2003-ban pedig 5200 meg is kapta. 1990 és 2000 között a legtöbben Romániából vándoroltak be Magyarországra. A bevándorlási/letelepedési engedéllyel rendelkező román állampolgárok száma 1990-ben még 15 250 fő volt, addig 1992-ben már 40 754. 2002-ben pedig 37 996 fő. A Romániából bevándorlók zöme magyar nemzetiségű. A BM adatai szerint 1993 és 2002 között 54 100 romániai útlevelel rendelkező kapott magyar állampolgárságot (míg a hozzánk hasonló Belgiumban évente ennél többen kapnak állampolgárságot).
- A jugoszláv állampolgársággal rendelkező bevándorlók száma 1998-ben 810 volt, míg 2001-ben 1577-en adtak be kérelmet ilyen célból. A háború, a bombázások elől menekülők száma a becslések szerint 1990 óta mintegy 20 ezer magyar elvándorlását jelentette. Közülük letelepedési engedélye 2002-ben 9781 embernek volt.
- A szlovák állampolgárok közül tavaly 1828-an rendelkeztek letelepedési engedéllyel.
- Hasonlóan a szlovákiai érkezőkhöz, az ukrán útlevelel rendelkezők száma is áttekinthetetlen 1990 óta, mert szovjet, egykori szovjet és ukrán név alatt is találni adatokat. 1998-ban 798 ukrán állampolgár nyújtott be bevándorlási kérelmet, míg 2001-ben 388 fő. Tavaly 5859 bevándorlási és letelepedési engedéllyel itt élő ukrán állampolgár szerepelt a statisztikában.
- 13 éve működik a Határon túli Magyarokkal foglalkozó hivatali szervezet, 1996-ban hívták össze először a magyar-magyar csúcsot, majd 1999-ben jött létre a Magyar Állandó Értekezlet. 1990 óta minimálisan 52 milliárd forinttal támogatta a költségvetésből az állam a határon túli magyarok közösségeit, intézményeit. Ebből a 2003-as költségvetésben 11,2 milliárd forint szerepel.

A további következtetésekhez kutatásokra lenne szükség, hogy kiderüljön, vajon a materialista megközelítés követhető-e, azaz az anyagi támogatások nyújtása befolyásolja -e az otthonmaradást. Azt már tudjuk, hogy az itteni beilleszkedést, áttelepülést az állam nem segíti, így abban biztosan nem ez játszik

szerepet. További kutatási kérdés, hogy a jogi feltételek ebben milyen szerepet játszanak, bár ismert, hogy a beilleszkedést, az állampolgárság megszerzését szintén nem könnyítették meg érdemben. Akkor talán át kellene gondolni, hogy a nem-materiális szférákban, a kortárs csoport húzóerejében, a hálózatokban vagy miben rejlik a válasz, s hogy a nyugat-európai tendenciákhoz képest nálunk valójában miért van minden másként. Van abban szerepe a hiányzó migrációs politikának, hogy itt maradni, családot alapítani, családot egyesíteni, tanulni nem tudók nem is terveznek hosszabb távra? Adott tehát a következő évtizedre is a kutatási téma, főleg, ha érdemben semmi sem változik...

Tárgyszó:

Nemzetközi vándorlás

TEN STATEMENTS ON ANTINOMY OF MIGRATION POLICY

A TURIZMUS ÉS MIGRÁCIÓ NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉSE MAGYARORSZÁGON¹

ILLÉS SÁNDOR–MICHALKÓ GÁBOR

1. Bevezetés

A turizmus és a migráció közötti kapcsolatok tudományos igényű feltárására teszünk kísérletet ebben a dolgozatban. A két jelenség hasonlóságainak, különbségeinek és átfedéseinek elméleti elhatárolása számos nehézség elé állítja a kutatókat (*Williams et al.* 2000; *Zolberg* 2001; *Wallace et al.* 2001; *Tóth* 2002). A globalizálódás folyamatainak felerősödésével mind a turizmus, mind a migráció oly mértékben összetett jelenséggé vált, hogy a közöttük lévő összefüggések megértéséhez elengedhetetlen az interdiszciplináris szemléletmód alkalmazása (*Bell–Ward* 2000; *Mészáros* 2000; *Williams–Hall* 2000; *Massey* 2001; *Salt* 2001; *Melegh* 2002). A turizmus szempontjából elsősorban az a kérdés, hogy a migrációban résztvevők magatartása értelmezhető-e turisztikailag. További kérdés, hogy a modern életforma részeként értelmezett turizmusban való rendszeres részvétel konkurens tényezője (előmozdítója, hátráltatója) lehet-e az elvándorlási döntés meghozatalának (*Beer*, 2000; *Bianchi* 2000; *Illés* 2000; *Cluzeau* 2001; *Michalkó* 2002a). A migrációt kutató demográfusok a turisztikai élmény szerepének a későbbi vándorlásra gyakorolt szerepét kívánják tisztázni. Fel kívánják deríteni, hogy az elvándorlás helye szöbe jön-e későbbi turisztikai célpontként, vagy ha migránsokhoz kapcsolódó személyek számára az odavándorlás helye turisztikai vonzerőt jelent (*Rudzitis* 1991; *Aitken–Hall* 2000). Mindkét jelenséget kutatók számára megválaszolásra váró kérdés, hogy hol húzható meg a két jelenség közötti határ, illetve határsáv.

Számos olyan migrációs és turisztikai magatartásforma létezik, amelyek közös pontjainak átfogó feltárása még várat magára. A nemzetközi migrációban előfordulnak olyan esetek, amikor a költözést magában elhatározó polgár turistaként érkezik, majd ott tartózkodik a meglátogatott helyen, majd azután kér csak munkavállalási, letelepedési (tartózkodási) engedélyt. Nem ritka az a szituáció sem, amikor a költözés leendő helyét egy korábban átélt turisztikai élmény határozza meg. Ismert élethelyzet az is, amikor a beköltözést éppen egy

¹ A tanulmányt a Magyar Földrajzi Társaság Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Szakosztályának ülésén vitatták meg „Diskurzus a migráció idegenforgalmi vonatkozásairól Magyarországon” címmel, 2003. április 29-én Budapesten. A *Demográfia* folyóiratban történő megjelenését az NKFP 5/0084/2002 sz. „A magyarországi bevándorlás” c. kutatási program támogatta.

település turizmusának fejlődése következtében beálló gazdasági növekedés, és az ezzel együtt járó munkahelyteremtés, illetve elhelyezkedés reménye motíválja. Vagy éppen ellenkezőleg, a település idegenforgalmi funkciójának erősödése, a kedvezőtlen hatások előli menekülést is kiválthat az őshonos lakosság körében. Előfordulhat az is, hogy a korábbi lakóhelyét idegenforgalmi szálláshelyként továbbhasznosító állandó lakosság elköltözésével jár együtt a turisták tömeges megjelenése. A nyugdíjasok esetében bekövetkezhet, hogy olyan új lakóhelyet választanak maguknak, amelynek turisztikai vonzerőként is hasznosított, nyugalmat árasztó természeti környezete – reményeik szerint – kedvezően befolyásolja az életük meghosszabbodását, vagy ahol a nyugdíjuk vásárlóértéke magasabb és megszokott életszínvonalukat tartani, esetleg növelni tudják (Puczko-Rätz 1998; Feng-Page 2000; Stillwell-Coll 2000; Hall 2001; Konsztantinov 2001; Massey et al. 2001; Truly 2002). A turizmus migrációs hatásának tekinthető az is, amikor egy üdülő, vagy agglomerációs övezetben először kis hétvégi házat húznak fel a tulajdonosok, később a terület lakóövezetté válásával ott lesz az állandó lakóhelyként funkcionáló családi házuk (Bajmócy 2000).

A turizmus és a nemzetközi migráció kapcsolatának vizsgálatára a magyarországi tudományos műhelyekben eddig csak érintőlegesen (gyakran a felvetés szintjén) került sor (Tóth 1999; Tóth 2000; Lukács 2002), miközben hazánk földrajzi fekvéséből és történelmi örökségéből fakadó geopolitikai viszonyok és a meglévő (kihasználásra váró) természeti erőforrásaink (Bora-Korompai 2001) elengedhetlenné teszik a témával kapcsolatos kutatásokat. A rendszerváltozás óta évente átlagosan 25–30 millió külföldi lépi át az országhatárt, amely forgalom az ország területi és népességi viszonyaihoz mérten mind európai, mind világviszonylatban jelentősnek mondható. Kevés információ áll rendelkezésre arról, hogy a belépő külföldiek magatartása hogyan viszonyul a turizmus, illetve a migráció jelenségéhez. Magyarország egyrészt a Balkánt Nyugat-Európával összekötő tranzitforgalom egyik fontos útvonala, a délszláv államok révén közel fekszik egy potenciális konfliktus-zónához, másrészt Románia és Ukrajna révén olyan államokkal határos, amelyek lakosságának életszínvonalára predestinálja a vándorlási folyamatokat, így elkerülhetetlen a legális, vagy illegális migrációban való érintettsége. A trianoni döntés következményeként továbbra is figyelembe kell venni a határon túli magyarság betelepülésének szándékát, amelyet az itt élő rokonoknál, ismerősöknél tartott turisztikai célú látogatások is inspirálnak (Tóth 1997). Másik oldalról Magyarország vonzást gyakorol az Európai Unióból, vagy a tengerentúlról érkező magyar eredet nélküli külföldiekre, továbbá az egykori magyar emigránsokra és leszármazottakra is, akik turistaútjaik során megismerkedtek hazánk vonzerőivel, és úgy dönthetnek, itt kívánnak letelepedni (Illés 2001). A turisztikai vonatkozású belföldi vándorlást a már említett szezonális munkaerő-vonzás, a túlzott ven-

dégforgalom miatti állandó lakosokat sújtó taszítás, vagy egy egykori hétvégi ház állandó lakhellyé történő átminősítése/átminősülése motiválhatja.

A szociálgeográfia szempontjából az idegenforgalom az emberi lét egyik alapfunkciója, mert az üdülés, az idegenforgalom a szabadidős tevékenység egyik formája, lehetséges módja (Berényi 1997). Azzal, hogy a szabadidő-eltöltés társadalmi méretűvé vált és az individuális és szervezett szabadidő-eltöltési formákra differenciált funkcionális rendszer épült, kialakult a társadalmi tevékenység csoportspecifikus jellege is, amely térben és időben felismerhetővé vált. Az új funkció különböző típusait – kül- és belföldi idegenforgalom, üdülés, hétvégi turizmus stb. –, a jelenség egészét már nem lehetett egyetlen, addig ismert fogalommal definiálni. Ezért a szociálgeográfia e tevékenységet az ember a szabadidő-magatartása megnyilvánulási formáiként értelmezi (Maier et al. 1977).

Ha elfogadjuk, hogy a turizmus egy olyan interszektorális jelenség, amelynek lényegi elemét az egyén élményszerzéssel és szolgáltatások igénybevitelével együtt járó környezetváltozása képezi (Michalkó 2002b), akkor a turizmus migrációval való összefüggéseinek feltárására, a két jelenség közös vizsgálati pontjainak bemutatására elsősorban a térbeliség (Nemes Nagy 1998), az elmozdulók demográfiája és motivációi (Rédei 2001) mentén kerülhet sor.

2. Magyarországra érkező külföldiek: turisták és/vagy migránsok

A turizmussal összefüggő jelenségek és folyamatok tudományos igényű feltárása hosszú évtizedeken keresztül elsősorban az azt lehetővé tevő vonzók, továbbá az infra- és suprastrukturális feltételek bemutatására, értékelésére koncentrált, a turizmusnak más társadalmi, gazdasági folyamatokba való beágyazódásának kimutatására kevesebb hangsúly helyeződött (Michalkó–Rátz 2003). Mindez arra is visszavezethető, hogy a szakértők a mai napig adósok a turizmus társadalmi, gazdasági, politikai, technikai és ökológiai környezettel való kapcsolatainak széles körű elméleti feltárásával. A kutatók ugyan észlelnek és megfigyelnek bizonyos jelenségeket, azonban a mélyebb összefüggéseket kimutató elemzésekre megbízható adatbázis hiányában már ritkán kerülhet sor. A statisztikai adatgyűjtések csak szűk keresztmetszetek áttekintésére adnak lehetőséget, a nemzetközi összehasonlításra is alkalmas empirikus információbázisok kiépítését a forráshiány gátolja. Nem kellő mértékben tisztázott a jelenség leírását hivatott fogalomrendszer sem (Franz 2002; Graham–Humphreys 2002). Mindezen tényezőket tetőzi, hogy a turizmus éppen a szabadság, az egyén szabad áramlásának szimbóluma, a benne részt vevőknek a kutatók által kívánatos mértékűnek tartott regisztrálása számos elméleti és gyakorlati problémát vet fel.

A nemzetközi szakirodalomban számos esetben utalás történik a turizmus és migráció kapcsolatával összefüggő kutatások elégtelenségére. A két jelenség együttes feltárása Magyarországon is gyermekcipőben jár. Az átfogó jellegű, a jelenség klasszikus elemeire koncentráló migrációkutatások (*Daróczy* 1981; *Ekéné* 1995; *Illés–Hablicsek* 1996; *Rédei* 2001; *Daróczy* 2002; *Ekéné* 2003) a vándorlás okainak indoklása során ugyan közvetetten említik az idegenforgalmi aspektusokat, a kérdés mélyebb vizsgálatára mindaddig nem került sor. Elsősorban a szociológia és a geográfia oldaláról találkozhatunk a problémának a Magyarországon élő külföldiek magatartásából kiinduló megközelítéseivel, ahol a turizmus szerepe már valamivel exponáltabbá válik. A vizsgálatok elsősorban a nem turisztikai célból Magyarországon élő külföldiek tartózkodási helyének térbeli konzekvenciáira (*Dövényi* 1992, 1997), a települések mindennapi életében (*Dövényi* 1993; *Szőnokyné* 1997; *Sik* 1998; *Keresztély* 1998; *Ramond* 1998; *Szenográdi* 2001), kiskereskedelmében (*Sik* 1997; *Michalkó* 2002c) betöltött szerepére, munkavállalási sajátosságaira (*Borbély–Lukács* 2001; *Illés* 2001) koncentrálnak. *Gagyi–Oláh* (1998) dolgozata már kifejezetten a migrációban részt vevők mozgásainak az idegenforgalmi gyakorlat oldaláról való lebonyolítását tárja fel. *Hajdú–Lukács* (2001) a turizmust az Európai Unió szociális rendszerébe illesztve tárgyalja. A témát kifejezetten az idegenforgalom oldaláról közelítő kutatásokra leginkább a második otthonok (*Csordás* 1993, 1999) és a külföldiek hazai ingatlanvásárlását bemutatni hivatott munkák révén kerül sor (*Rodics* 1998; *Kasper* 2001). Az idegenforgalmi települések tipizálása kapcsán találkozhatunk a turizmus és a belső vándorlás összefüggéseinek konkrét felvetésével is (*Michalkó* 2001).

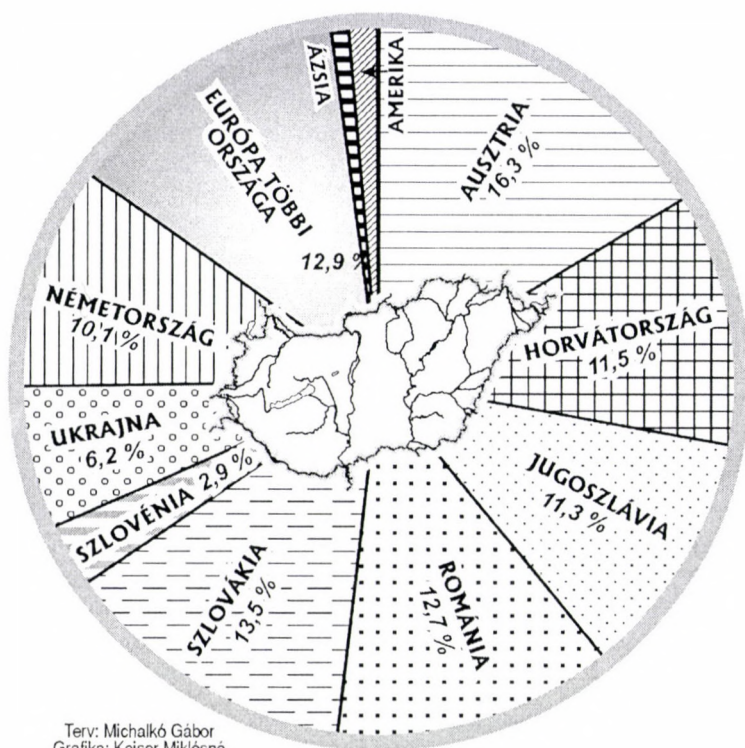
Annak ellenére, hogy mind a nemzetközi mind a hazai idegenforgalmi statisztikai adatgyűjtés rendszerében csak az tekinthető turistának, aki legalább egy éjszakát a célállomáson tölt, mégsem egyértelmű a turista személyének lehatárolása (*Kovács–Probáld* 1997). A külföldi turista regisztrálására kizárólag a kereskedelmi és magán szálláshelyeken kerülhet sor, ahol vendégként jelentkezik be, és ott egy vendégéjszakát eltölt. Ismert, hogy a hivatalos szálláshelyeken kívül az idegenforgalmi térnek számos olyan legális pontja létezik, amely alkalmat kínál az országban tartózkodó külföldiek éjszakázására. Ilyenek lehetnek a rokonok, barátok ingyenesen átengedett lakrészei, ingatlanjai, de ebbe a kategóriába tartoznak a külföldiek által megvásárolt lakások, nyaralók is. A féllegális tartózkodási pontok közül a regisztrálás alól magukat kivont fizetővendéglátó-szálláshelyeket, vagy az adóalanyként be nem jelentett albérlőket emelnék ki, nem beszélve az alkalmi szálláshelyeken (pincékben, padlásokon, elhagyott ingatlanokon) meghúzódókról. A kérdés másik oldala, hogy valóban csak az a külföldi tekinthető-e turistának, aki Magyarországon tölti az éjszakát, vagy az is, aki határozottan körvonalazható turisztikai tevékenységet végez, illetve költsége ezen tevékenység során realizálódik. Turizmuselméleti értelemben turistának kell tekinteni azt a külföldit is, aki kevesebb, mint 24 órát

tölt az országban, ha utazása valamely turisztikai termék² igénybevételével összefüggésbe hozható. Anélkül, hogy részleteiben tárgyalnánk az egy nap alatt igénybe vehető turisztikai termékek körét, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a határ melletti településekre érkezőket (legyenek azok fürdővendégek, vagy bevásárlóturisták), esetleg egy kiváló közlekedési kapcsolatokkal bíró város konferenciavendégeit, egyaránt az egészségturizmus, a bevásárlóturizmus, illetve a konferenciaturizmus fogalomrendszerében kell elhelyezni. A turista vagy migráns kérdéskör elméleti tisztázásának leginkább neuralgikus pontja a határt turistaként átlépő, tartózkodási, munkavállalási engedéllyel nem rendelkező, de a gazdaságban illegálisan tevékenyen részt vevő külföldi esete. Egy a közelmúltban lezárult vizsgálat megállapította, hogy a feketemunkást foglalkoztató magyarországi települések 24,7 százalékában külföldiek is vannak az illegális munkavállalók között (*Sik* 2003). Az ő turisztikai tevékenységük a klasszikus vendéglátóipari szolgáltatások, az alacsonyabb árszínvonalú magán-szálláshelyek (falusi szálláshely, fizetővendéglátás) igénybevételekor, esetleg a szabadidejükben megvalósuló városlátogatások, üdülések alkalmával realizálódik. További kérdésként merül fel, hogy turistának tekinthető-e a legálisan munkát vállaló külföldi családtagja, aki a nap 24 órájában hagyományos szabadidős tevékenységet folytat.³

A turizmus és migráció magyarországi összefüggéseinek feltárása során elsődleges információforrásnak tekinthetők a Központi Statisztikai Hivatal határ- és szálláshely-statisztikai adatai, továbbá a nemzetközi és a belső vándorlásra vonatkozó adatbázisok. Ezen források másodelemzése révén olyan eddig kevésbé ismert információkhoz juthatunk, amely mögött álló jelenségek komplex feltárására és magyarázatára további vizsgálatokat tartunk szükségesnek. Kiindulási alapnak a Magyarországra érkező külföldiek számát kell tekintenünk, amely bármely határállomáson belépő nem magyar állampolgárok regisztrálása során kerül hivatalosan rögzítésre (a naponta többször belépők értelemszerűen a belépésük számával azonosan jelennek meg a statisztikában). Az elemzések az 1990-es évek második felére az új évezred első éveire vonatkozóan kerültek elvégzésre, mivel az egyes környező országok vendégeinek adatai 1996 óta jelennek meg összehasonlításra alkalmas módon az idegenforgalmi statisztikában.

² A turisztikai termék a turizmus marketingszemléletű értelmezése révén mára a turizmusudomány bevett, széleskörűen használt fogalmai közé tartozik.

³ Véleményünk szerint az eredetileg munkavállalási célú tartózkodással összefüggésben turisztikai tevékenységet végző személyek (családtagjaik) annak ellenére sem tekinthetők turistának, hogy a turisztikai vonzerők és az azokra épülő szolgáltatások felkeresése, igénybevétele kapcsán észleljük őket. A családdegyesítési célból érkezők pedig egyértelműen migránsoknak tekintendők.

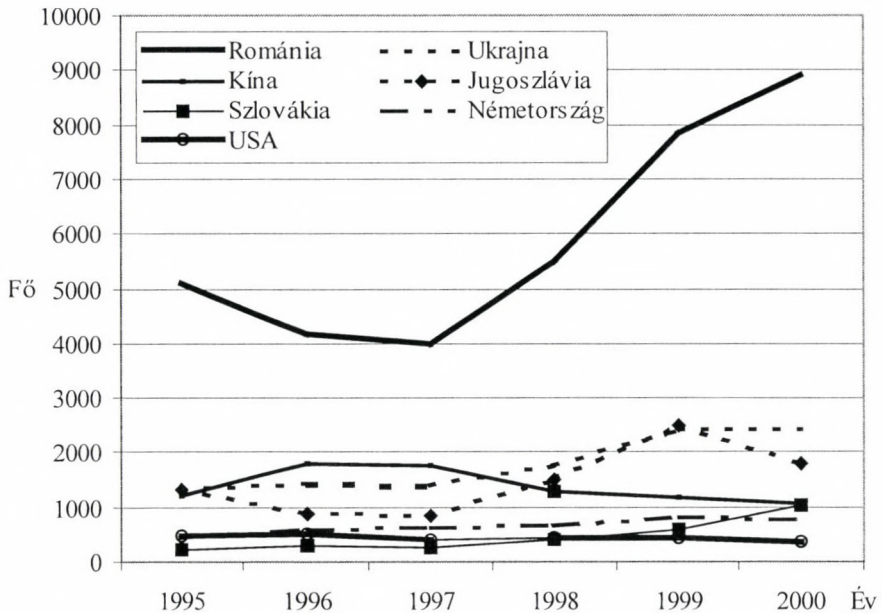

Az érkező külföldiek száma						
1996	1997	1998	1999	2000	2001	Összesen
39 832 904	37 314 892	33 624 091	28 802 638	31 141 000	30 679 000	201 394 525

I. Magyarországra érkező külföldiek 1996–2001

A Magyarországra belépő külföldiek száma 1996-ban megközelítette a 40 milliót, napjainkra 30 millió fő körüli látogatót fogadnak a határállomásokon. Az 1996 és 2001 közötti hat évben a belépők 75 százaléka a hazánkkal szomszédos országból érkezik, őket a német (10,1%) és a többi európai beutazó (12,9%) követi, a tengerentúlról belépők aránya elenyésző. A környező országokat tekintve Ausztria (16,3%) állampolgárai vezetnek a beutazók listáját, a legkisebb arányban (2,9%) Szlovéniából érkeznek látogatók. Az abszolút számokat tekintve az érkezések számában a vizsgált 6 évben folyamatos növekedés egyik ország esetében sem mutatható ki, a Jugoszláviából és Romániából érkezők száma csak 1999 óta emelkedő tendenciájú. Figyelemre méltó, hogy Szlovénia 1996 óta szignifikáns csökkenést mutat, 1373 ezerről 618 ezerre esett

vissza az országból belépő állampolgárok száma. A World Tourism Organization, a turizmus világszervezete évről évre közreadja a turisták száma és az idegenforgalmi költség szempontjából a világranglistán előkelő helyen szereplő országokat, amelyben Magyarország 2001-ben a turisták számát tekintve a 13., az idegenforgalmi bevételek viszonylatában azonban csak a 38. helyen szerepelt. Miközben az okokat keresve gyakran elhangzik, hogy Magyarországon nincs költségosztónzó idegenforgalmi környezet, el kell azon is gondolkodni, hogy ez a hatalmas eltérés nem vezethető-e vissza a migrációval összefüggő tevékenységekre, tehát a turisták specifikus csoportjai nem költeni és kereskedelmi szálláshelyen megszállni, hanem elsősorban a rokonoknál lakva keresni jönnek Magyarországra.

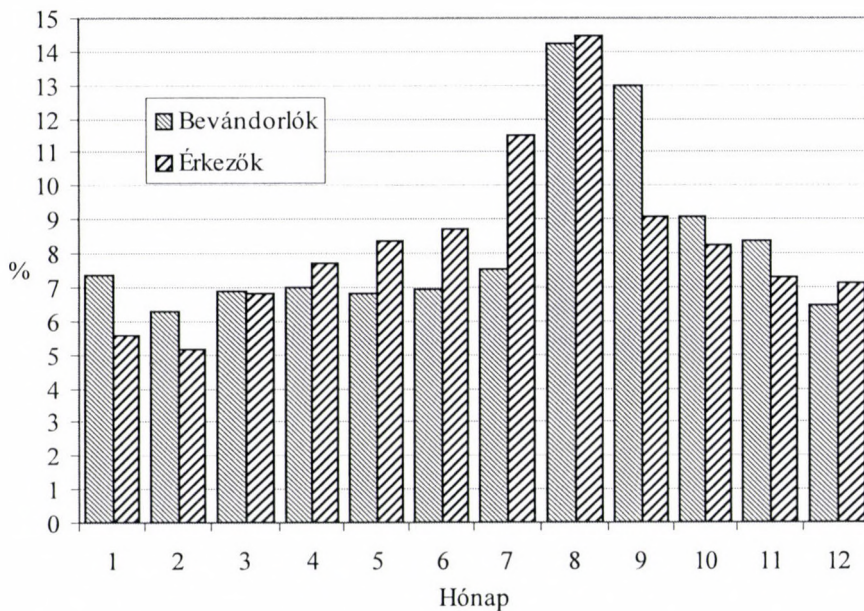

Forrás: KSH.

II. A Magyarországra bevándorló egyes külföldi államok polgárai 1995–2000

A szigorodó migrációs jogszabályok ellenére évről évre nő a Magyarországra bevándorlók száma, a belépő külföldiekhez viszonyítva azonban számuk elenyészőnek mondható (II. ábra). Az évenkénti 15–20 ezer körüli bevándorló többsége Romániából, Ukrajnából, Kínából, Jugoszláviából, Szlovákiából, Németországból és az USA-ból érkezik, jelentős mértékű növekedés Románia és Szlovákia esetében mutatható csak ki, előbbinél 1996-hoz képest duplázó-

dásról, utóbbinál megháromszorozódásról beszélhetünk. A bevándorlási kedv összefüggésbe hozható a jogi szabályozással és a turistaként való itt tartózkodás lehetőségeivel. A környező országok magyarul anyanyelvi szinten beszélő állampolgárai az alapvető tartózkodási procedúrán (gyakran csak a határon történő bepecsételés az útlevelebe) való átesésüket követően 90 napig turistaként szabadon tartózkodhatnak és mozoghatnak Magyarországon. Amennyiben három hónapnál hosszabb ideig kívánnak Magyarországon maradni, akkor szükséges a bevándorlókkal foglalkozó hatóságok megkeresése.

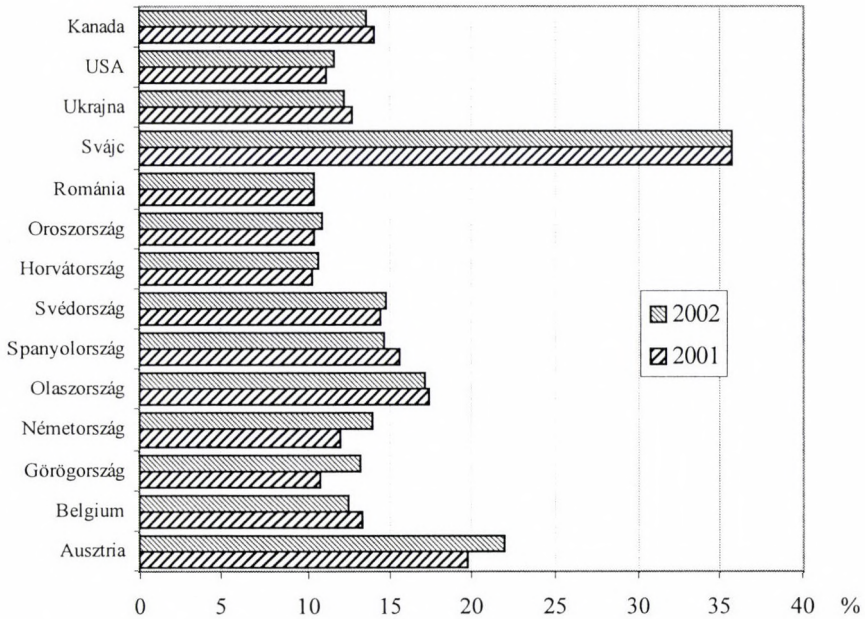

Forrás: KSH.

III. A Magyarországra érkező külföldiek és a bevándorlók átlagos havi megoszlása 1996–2000

A bevándorlás és a tartózkodás turizmussal összefüggő izgalmas aspektusaira mutat rá a bevándorlók és az érkezők havi megoszlásával foglalkozó statisztika. Elkészítettük a Magyarországra érkezők és bevándorlók 1996–2000 közötti évekre vonatkozó átlagos havi megoszlását ábrázoló diagramot (III. ábra). Az elvégzett összehasonlító elemzés szerint látszólag szoros összefüggés van az idegenforgalmi és a migrációs célúként nyilvántartott érkezés havi megoszlása között. Mindkét esetben februári mélypont és júliusi csúcspont mutatható ki. A két jelenség oksági kapcsolatát ezzel az együttmozgással azonban nem bizonyítottuk. Mindössze arra

utaltunk, hogy az elmozdulást kiváltó tényezők hasonlóan hathatnak, esetleg ugyanazok is lehetnek a két jelenség hátterében.

Forrás: KSH.

*IV. A Magyarországon tartózkodó 60 év feletti külföldi állampolgárok aránya
2001-ben és 2002-ben
(Csak a vizsgált korosztály jellemző arányát meghaladó országokat tüntettük fel.)*

A Magyarországon tartózkodó külföldiek kor szerinti megoszlása megerősíteni látszik azt a nemzetközi kutatások (*Friedrich–Kaiser* 2001) által is bemutatott jelenséget, miszerint a nyugdíjas migráció egyre nagyobb szerepet játszik egyes kedvelt térségek külföldiekkel való benépesülésében. A nyugdíjas korúak aránya a teljes bevándorló népességen belül 1990–1998 között 1,9 százalékról 7,7 százalékra növekedett Magyarországon, ezt követően 2000-re 9,8 százalékra emelkedett. 2001 és 2002 évek elején az arányuk 10 százalékon állandósult, ami azt jelenti, hogy minden tizedik Magyarországon tartózkodó bevándorló 60 évnél idősebb. A bevándorlók között a nyugdíjas korosztályon belül a nők aránya az átlagot meghaladó mértékű. 2001. január elsejére és 2002. január elsejére vonatkozóan a Magyarországon tartózkodó külföldi populáción belül kiemeltük azokat az országokat, amelyek esetében a nyugdíjasok részaránya átlagon (10%) felüli. Ismét figyelemre méltó eredményt kaptunk, amely

alkalmas a turizmus és migráció összefüggéseinek igazolására. Az átlagtól történő legnagyobb mértékű eltérés azoknál az országoknál mutatható ki, amelyek fejlett gazdasággal rendelkeznek, ennek következtében nyugdíjasaik életstratégiájában benne foglalták az otthon megteremtett egzisztencia külföldi országban való kamatoztatása (IV. ábra). Svájc (35,8%), Ausztria (21,9%), Olaszország (17,2%) Magyarországon tartózkodási és letelepedési engedéllyel bíró állampolgárai közül a nyugdíjas korosztály aránya volt domináns 2001-ben. A tartózkodók területiségére jellemző alapvető statisztikák is mutatják az esetleges idegenforgalmi kötődésüket. 2002-ben kihasználva azokat a gazdasági, kulturális és infrastrukturális előnyöket, amelyeket a Közép-Magyarországi régió a számukra kínált, a külföldiek 38 százaléka Budapesten, 11 százaléka Pest megyében élt. Ugyanakkor Csongrád (7%), Szabolcs-Szatmár-Bereg (6%), Bács-Kiskun és Hajdú-Bihar (4%) megyék a velük szomszédos jugoszláv, ukrán és román állampolgárok számára jelentenek vonzó életteret.

*1. Piacvezető országok a magyar kereskedelmi szálláshelyeken és a határforgalomban 1996–2001**

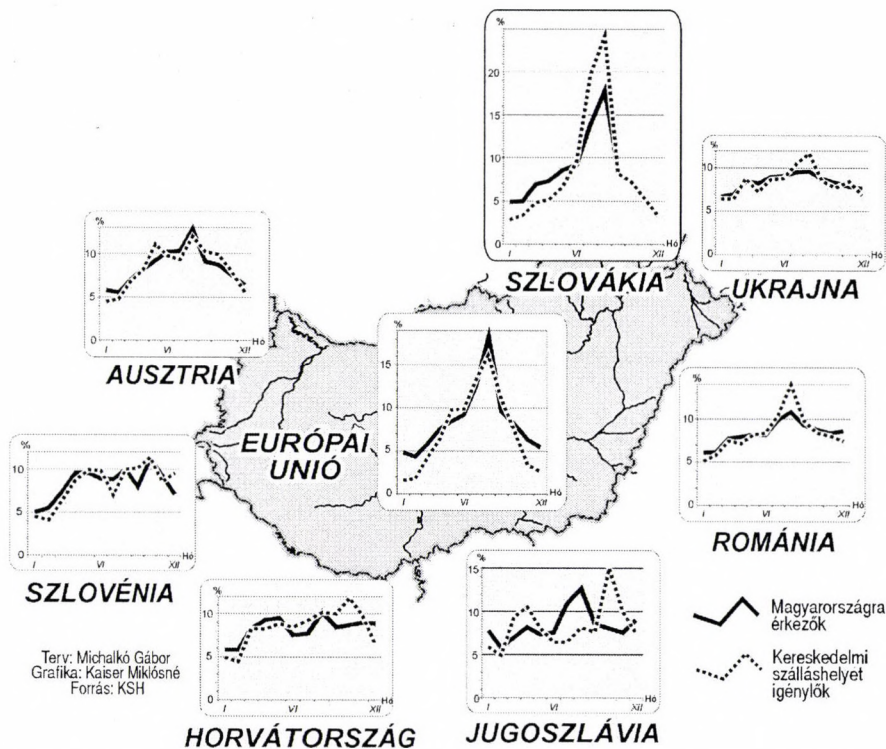
	Németország	Ausztria	Egyesült Királyság	Franciaország	Hollandia	Lengyelország	Olaszország	USA	Együtt	Összes
Szálláshely igénybevétel a vizsgált piacról az országba érkezők százalékában	25,9	4	58,2	41,6	46,3	18,2	37,9	46	16,2	8,8
Szálláshely igénybevétel a külföldi vendégforgalom százalékában	29,7	7,5	4,1	3	3,8	3,7	5,5	5,3	62,6	100
Érkezés az országba érkező külföldiek százalékában	10,1	16,5	0,6	0,6	0,7	1,8	1,3	1	32,7	100

Forrás: KSH.

*Piacvezetőnek a 2001-ben a kereskedelmi szálláshelyeken legalább 100 ezer vendéget számláló országokat tekintjük.

Amennyiben a szálláshelystatisztikai értelemben vett turizmus oldaláról kívánjuk megközelíteni a Magyarországon tartózkodó külföldieket, akkor leghalmozottabb az azt kell kiemelnünk, hogy a hazánkba belépő összes külföldinek mindössze 8,8 százaléka vesz igénybe kereskedelmi szálláshelyet (1. táblázat). Ez a tragikusan alacsonynak mondható arány még inkább kedvezőtlené válik, ha csak a környező országokat vizsgáljuk meg. Az összes belépő szlovák állampolgárnak 0,68 százaléka vesz igénybe kereskedelmi szálláshelyet, a csoporton belül legmagasabbnak tekinthető osztrák arányszám is alig lépi túl a 4 százalé-

kot. Összességében megállapítható, hogy a belépők számához viszonyítva átlagosan 2,03 százalék a környező országok látogatóinak szálláshelyigénye. Ez azt jelenti, hogy a hazánkkal szomszédos országok állampolgárainak tízmilliós nagyságrendű érkezése nem jár együtt a hagyományos értelemben vett idegenforgalmi tevékenységgel. Ha a magyarországi kereskedelmi szálláshelyeken piacvezetőnek számító (2001-ben legalább 100 ezer vendéget küldő) országokat vesszük górcső alá, akkor fordított képet kapunk. Az USA (46%), az Egyesült Királyság (58,2%), Franciaország (41,6%), vagy Hollandia (46,3%) vendégei a belépésük számához viszonyítva magas szálláshelyigényt mutatnak, de Németország (25,9%) esetében is kedvező helyzetről számolhatunk be. A piacvezető országok állampolgárai az összes belépés tekintetében 33 százalékot tesznek ki, de ők jelentik a szálláshelyeken regisztrált teljes forgalom 63 százalékát.

V. Magyarországra érkező és a kereskedelmi szálláshelyeket igénybe vevő külföldiek havi megoszlása 1996–2001

A belépő és a kereskedelmi szálláshelyen jelentkező vendégek arányából következtetni lehet az adott országból érkezők turista mivoltára, de egy másik

mutató, az érkezésük és szálláshely-igénybevételük havi megoszlása is sokat elárul. Magyarország nemzetközi turizmusának szezonálisát az elmúlt évtizedben is a Balaton nyári hónapokban, különösen augusztusban kínált üdülési lehetőségei és a vendégek szabadságotól való szokásai befolyásolták. Ez az Európai Unió országaiból érkező vendégek esetében azt jelenti, amíg januárban a vendégek mindössze 5 százalékát, addig augusztusban 17 százalékát regisztrálják a határon, a kereskedelmi szálláshelyek igénybevétele pedig minimális eltéréssel követi ezt a havi megoszlást (V. ábra). Az Európai Unió diagram tipikus turisztikai magatartást tükröz vissza. A környező országok állampolgárai többségének turisztikai tevékenysége (Szlovákia kivételével) atipikus, mivel a havi megoszlások viszonylagos kiegyenlítetttsége, a legalacsonyabb és a legmagasabb arányú érkezést mutató hónapok közötti alacsony eltérések sokkal inkább arra engednek következtetni, hogy ezek a látogatók nem a klasszikus szabadidő-eltöltési formákban (üdülés, városlátogatás) vesznek részt, hanem inkább a bevásárló és rokonlátogató turizmus fenntartását segítik elő. Az Ukrajnából érkezők esetében szinte minden hónapban 7-8 százalék körüli a belépés aránya, tehát gyakorlatilag nincs szezonális. Miközben a romániai és az osztrák vendégek érkezése és szállásigénylése már nagyobb augusztusi kilengéssel, de továbbra is az egyenletesség felé mutat, addig a délszláv államokból érkezők eloszlásában a szabadságotól visszavezethető diszturbációkat észlelhetünk. Érdekes, hogy Szlovénia és Horvátország állampolgárai esetében a tavaszi és az őszi hónapokra estek a helyi maximumok. Ez a jelenség talán azzal magyarázható, hogy a nyári hónapokat a tengerparton töltik a szlovének és horvátok, akár szállásadóként, akár klasszikus turista státusban és Magyarországot a főszezon előtt és/vagy után keresik fel. A harmadik délszláv utóállam tekintetében csak a kereskedelmi szálláshelyen megszállók között fedezhető fel az előbb említett kettős maximum. Érdekes módon a Szlovákiából érkezőkhöz hasonlóan, a Jugoszláviából érkezők havi megoszlásában is felfedezhetjük a turisztikai jelenségre utaló nyári csúcsideőszakot.

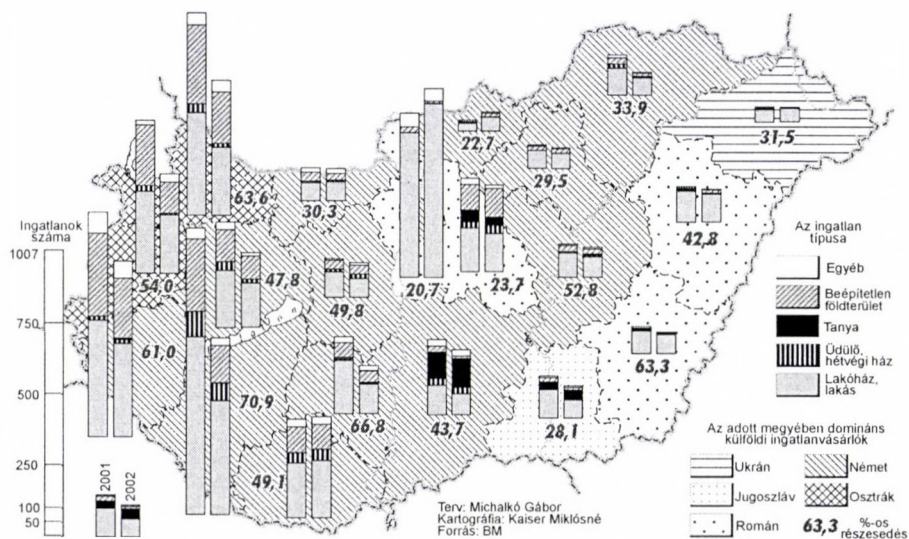
3. Külföldiek a magyarországi ingatlanpiacon: turisták – vándorok – befektetők

A magyarországi kutatás egyik legkevésbé vizsgált területe a külföldiek ingatlanvásárlása mögött álló idegenforgalmi és vándorlási motivációk feltárása, annak megállapítása, hogy a vásárlást mennyiben befolyásolták a korábbi turisztikai élmények, illetve hogy az ingatlan a tulajdonos szabadidő-eltöltését, vagy letelepedésének előkészítését, esetleg sikeres befektetési portfólióját szolgálja. A kérdés kutatásának elhanyagolásában leginkább az játszott közre, hogy a dilemma tudományosan értelmezhető eldöntésére kizárólag empirikus módon, a tulajdonossal készített mélyinterjúk során kerülhet sor. Tekintettel arra, hogy a rendszerváltozás óta a megvásárolt ingatlanok száma – becslések

szerint – meghaladja a 100 ezret, a statisztikai minta kiválasztása és a kívánt interjúk elkészítése csak az anyagi és szakmai erőforrások jövőbeni koncentrációjával valósulhat meg.⁴ A jelen kutatás a maga makroszintű megközelítésmódjával arra vállalkozott, hogy megpróbálja számba venni a külföldiek hivatalosan regisztrált ingatlanvásárlásait és bemutassa annak területi, időbeli sajátosságait.

A hatályos jogszabályok (7/1996. Korm. rendelet) szerint a külföldi állampolgárok magyarországi ingatlanszerzéséhez a területileg illetékes megyei, fővárosi közigazgatási hivatal jóváhagyó határozata szükséges. Természetesen a külföldiek részéről az 1996-ot megelőző időszakban is történtek ingatlanvásárlások, amit a Pénzügyminisztérium illetékes szervének kellett engedélyeznie (171/1991. Korm. rendelet). A kutatás azt a célt tűzte ki, hogy teljes körűen feltárja a rendszerváltozás óta külföldiek által megvásárolt ingatlanok település szintű elhelyezkedését és a vásárlók állampolgárság szerinti megoszlását. A Pénzügyminisztérium az 1996-ot megelőző időszokról többszöri megkeresésünk ellenére sem szolgáltat információval. Feltételezhetően csak irat(levél)tári kutatásokkal lehetne feltérképezni a rendszerváltozást közvetlenül követő évek ingatlanvásárlásait. Ezzel párhuzamosan megkerestük a megyei és a fővárosi közigazgatási hivatalok vezetőit kérve őket, hogy bocsássák rendelkezésünkre az 1996–2002 közötti települési és állampolgársági szintű ingatlanengedélyezési adatbázisukat. A közigazgatási hivatalok többsége kedvezően reagált a megkeresésünkre, azonban a rendelkezésünkre bocsátott hatalmas heterogén anyag nem tette lehetővé az országos szintű értékelést. Ez arra vezethető vissza, hogy a közigazgatási hivataloknak 2001-ig nem kellett formailag egységes adatbázist kialakítaniuk, így minden hivatal a maga belátása és informatikai lehetőségei szerint összesítette a külföldiek ingatlanvásárlására vonatkozó iratokat. A kutatómunka során kapcsolatba kerültünk a Belügyminisztérium Önkormányzati Főosztályának illetékesével, aki elmondta, hogy az általunk kívánt mélységű országos összesítésre csak 2001 óta kerül sor, így a részükről átadott országos adatbázis csak 2001–2002 vonatkozásában mutatja a külföldiek ingatlanvásárlásának területi (megyei) és állampolgársági szintű sajátosságait.

⁴ A „Turizmus és migráció” kutatási projekt keretében mélyinterjúk készültek a Balatonfelvidéken. Ezekből egyértelműen kitűnik, hogy a külföldiek ingatlanvásárlási motívumai között a magyar eredet, az egykori turisztikai élmény és a magyar házastárs (élettárs, partner) személye húzódnak meg fő indokként (Illés 2003).

VI. A külföldiek által megszerzett ingatlanok megoszlása Magyarországon
2001–2002

Az egységes, az ország teljes területére kiterjedő, összehasonlításra alkalmas adó adatbázis értékelésekor a következő elemzési nehézségekkel kényszerültünk szembenézni. A külföldiek ingatlanvásárlására kiadott engedélyek száma nem azonos a megszerzett ingatlanok számával, mivel egy engedély több ingatlan megvásárlására is feljogosíthat. Továbbá azt is figyelembe kellett venni, hogy egy ingatlan több, akár eltérő állampolgárságú külföldi tulajdonába is kerülhetett, így a megyei, fővárosi közigazgatási hivataloktól a Belügyminisztérium felé továbbított adatbázisok összesítő sorai különböző végösszegeket tartalmaznak.

2001-ben külföldi állampolgárok Magyarországon 6266 ingatlant vásárolhattak meg, 2002-ben 21 százalékkal kevesebbet, 4973-at. A legkeresettebb területek megegyeznek az 1996–2001 közötti időszakban megfigyelttel. Budapest mellett Pest, Győr-Moson-Sopron, Somogy, Vas, Veszprém és Zala megyebeli települések voltak a külföldiek ingatlanvásárlásának fő célpontjai. Az 1990-es évek második feléhez képest Budapest kivételével mindenhol csökkenés regisztrálható. Elképzelhető, hogy az ország többi részén tapasztaltakkal ellentétes fővárosi növekedés, a korábban a külföldiek vásárlását akadályozó hivatali magatartás egyszerű és ideiglenes ellenhatása, és az azóta történt változásokat tükrözi. Figyelemre méltó, hogy a továbbra is legkevésbé keresett megyék (Nógrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg) esetében az országos tendenciával szemben minimális növekedést lehetett kimutatni. A külföldiek ingatlanvásárlásának idegenforgalmi kapcsolataira enged következtetni a megvásárolt ingat-

lanok típusának megoszlása. A 2002-ben megvásárolt ingatlanok többsége (63%) lakás, lakóház és beépítetlen földterület (22%),. Az üdülő és hétvégi házak aránya elenyésző (5%) csakúgy, mint a tanyáké (3%). Az országos átlagot meghaladó üdülő és hétvégi ház vásárlásra Baranya, Bács-Kiskun, Fejér, Pest és Somogy megyében került sor. Elgondolkodtató, hogy ez az érték Zala megyében mindössze 2,8 százalékot tesz ki. A települések sajátosságaival függ össze a tanyák iránti kereslet jelentkezése Bács-Kiskun (35%), Csongrád (27%) és Pest (10%) megyében. Természetesen nem lehet pontosan tudni, hogy egy-egy lakásvásárlás mögött milyen szabadidős magatartás vagy éppen bevándorlási szándék áll. Elképzelhető, hogy lakóingatlant használnak üdülőként, sőt az üdülők, hétvégi házak alacsony részesedése arra is visszavezethető, hogy ezeknek jelentős részét már a korábbi években értékesítették.

A vizsgált két év tekintetében összesítésre került állampolgársági megoszlás azt mutatja, hogy a külföldiek által megvásárolt ingatlanok többsége (41,9%) németek tulajdonában van, mellettük az osztrákok (20,1%), a románok (8,3%) és a hollandok (7,3%) részesedése számottevő. Figyelemre méltó eredményt kapunk, ha megvizsgáljuk az egyes megyékben dominanciával bíró állampolgársági csoportokat. A németek 12 megyében és Budapesten képviselik a legtöbb ingatlant vásárolt állampolgárokat, Somogy megyében 70, 9 százalékos a részesedésük. Az osztrákok Győr-Moson-Sopron és Vas megyében dominálnak, előbbiben meghaladják a 60 százalékot. A román állampolgárok három megyében (Hajdú-Bihar, Békés, Pest) is többségben vannak, az ukránok Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét (31,5%), a jugoszlávok (28,1%) Csongrádot uralják. Ezek a mutatók arra engednek következtetni, hogy a németek – a jelentősebb német nemzetiségű települések kivételével – különösebb területi preferenciák nélkül az ország egészében potenciális vásárlóknak tekinthetők, számukra a „jó” hely szempontjának elsődlegességéről beszélhetünk. A többi, különösen szomszédos országbeli állampolgár a határ menti megyékben való vásárlást preferálja, amelynek inkább megközelíthetőségi, mintsem idegenforgalmi okai lehetnek. Természetesen azt is be kell látni, hogy ha a külföldi a határközeli megyében megtalálja a számára megfelelő környezetet, nem fogja a költségeit a Magyarországon belüli utazásokkal növelni.

2. Ingatlant szerzett külföldiek száma Magyarországon 2001–2002

Ingatlant szerzett külföldiek száma	Település	Megye	Ingatlant szerzett külföldiek száma Budapesten	Kerület
1247	Budapest kerületei	Budapest		
125	Sopron	Győr-Moson-Sopron	121	7.
123	Cserszegtomaj	Zala	112	6.
93	Hévíz	Zala	109	2.
90	Debrecen	Hajdú-Bihar	94	5.
80	Siófok	Somogy	94	13.
78	Vörs	Somogy	82	11.
76	Gyenesdiás	Zala	81	8.
73	Pécs	Baranya	81	14.
73	Balatonlelle	Somogy	70	12.
73	Keszthely	Zala	68	9.
72	Mosonmagyaróvár	Győr-Moson-Sopron	65	1.
67	Balatonyörök	Zala	42	3.
66	Harkány	Baranya	38	10.
66	Győr	Győr-Moson-Sopron	30	15.
66	Nemesbük	Zala	26	4.
65	Vonyarcvashegy	Zala	24	18.
58	Balatonberény	Somogy	20	16.
57	Tiszafüred	Jász-Nagykun-Szolnok	19	21.
54	Balatonfenyves	Somogy	18	17.
51	Fertőrákos	Győr-Moson-Sopron	15	19.
47	Kiskunmajsa	Bács-Kiskun	15	20.
47	Balatonalmádi	Veszprém	13	22.
46	Kecskemét	Bács-Kiskun	10	23.
46	Balatonkeresztúr	Somogy		
46	Fonyód	Somogy		
46	Szőlősgyőrök	Somogy		
45	Buzsák	Somogy		
44	Zalaszentgrót	Zala		
43	Balatonmáriafürdő	Somogy		
43	Szombathely	Vas		
42	Igal	Somogy		
41	Balatonboglár	Somogy		
38	Bük	Vas		
38	Zalakaros	Zala		
37	Esztergom	Komárom-Esztergom		
37	Karád	Somogy		
37	Sárvár	Vas		
36	Tamási	Tolna		
35	Miskolc	Borsod-Abaúj-Zemplén		
35	Marcali	Somogy		
35	Galambok	Zala		
34	Balatonszárszó	Somogy		
33	Somogyegres	Somogy		
33	Döbrököz	Tolna		
32	Eger	Heves		
31	Nyúl	Győr-Moson-Sopron		
31	Tatabánya	Komárom-Esztergom		
31	Lenti	Zala		
31	Zalaszentlászló	Zala		

Forrás: BM Önkormányzati Főosztály.

Ha az ország településeit aszerint állítjuk sorrendbe, hogy mennyi volt 2001-ben és 2002-ben az igazgatási területükön az ingatlant szerzett külföldiek száma, akkor kirajzolódik a leginkább keresett települések képe (2. táblázat). A vizsgált két évben Budapest nagyságrendekkel megelőzte a többi hazai települést, mivel területén 1247 külföldi vásárolt ingatlant. A fővároson belül leginkább keresett városrészeknek a VII., a VI. és a II. kerület tekinthető, ahol önmagukban annyi külföldi ingatlanvásárlást regisztráltak, mint az országos rangsor második, harmadik helyén álló Sopronban (125) és Cserszegtomajon (123). Az országos lista első 50 helyén álló települések funkcionális vizsgálata során megállapítható, hogy a külföldiek a vásárlásuk során a megyeközpontok mellett előnyben részesítik a „kellemes” települési környezetet kínáló, idegenforgalmi adottságokban bővelkedő falvakat és városokat. Az első között szereplő Cserszegtomaj, Hévíz, Siófok, Vörs, Gyenesdiás, Balatonlelle, de a később feltűnő települések is kiválóan bizonyítják a turizmus elsődlegességét a választások során. A külföldiek ingatlanszerzésére vonatkozó települési eloszlás során figyelemre méltó eredményt kaptunk a tekintetben, hogy öt megye települései nem kerültek az első 50 legkeresettebb közé: Békésben Battonya (27), Fejérben Gárdony (30), Nógrádban Salgótarján (8), Pest megyében Szentendre (25), Szabolcsban Nyíregyháza (23) képviseli az első félszázból kimaradt, de az adott megye szempontjából kiemelkedően vonzó helyeket.

4. Távlatok

A magyarországi turizmus és migráció szerteágazó problematikájának jelen tanulmányban bemutatott elsősorban a népességföldrajz, a turizmusföldrajz, és a szociálgeográfia eredményeit alapul vevő vizsgálata elsőként és kísérleti jelleggel, a mobilitás két alapvető formája kapcsolódási pontjainak hazai bázison nyugvó kutatási lehetőségeit kívánta elkészíteni. A kutatás kezdetén kitűzött célokat túlnyomórészt sikerült teljesíteni. Egyrészt bizonyítást nyert, hogy léteznek azok a találkozási pontok, amelyek a turizmus és migráció viszonylatát tekintve a két jelenség értelmezésében elengedhetetlen szemléletváltásra ösztönöznek. Másrészt a külföldi tapasztalatokból kiindulva – a magyar sajátosságok figyelembevételével – megteremtette azokat az elméleti alapokat, amelyek mentén a vizsgálatok tovább folytatódhatnak.

A szerzők jövőbeli vizsgálódási területe a belföldi vándorlás és a belföldi turizmus vélhető kapcsolatának kibontása lesz. Azt feltételezzük, hogy az idegenforgalom által jelentős mértékben érintett települések, mint „kellemes” életterek, fokozatosan kerültek a társadalom által felismerésre, így a népességvonzó képességük növekedése az utóbbi évtizedekben kimutatható lesz. További izgalmas kérdésnek tűnik az idegenforgalmi értékkel bíró településekről való elvándorlás motivációs rendszerének felgöngyölítése is.

A kutatás során egyértelművé vált, hogy az egyes problématerületek elmélyültebb, primer forrásokra alapozódó feltárása nemcsak a kérdéseket tudományos igényességgel vizsgáló kutatói körök, hanem az államigazgatás szempontjából is kívánatos. A hiányzó információk jelentős mértékben elősegíthetik az Európai Unióhoz csatlakozásunk folyamatában kardinális kérdésnek tűnő migráció és az azzal igazoltan szoros kapcsolatot mutató turizmus terén a két folyamat befolyásolására irányuló döntéshozatalt. Az idegenforgalmi kereslet világszerte tapasztalható átmeneti visszaesése ellenére meggyőződésünk, hogy a turizmus – a szabadidő-magatartás eklatáns formájaként – egyre inkább befolyásoló hatással lesz a migrációs döntésekre és sok esetben magát az egykori migránst is a turista szerepében fogjuk tetten érni.

IRODALOM

- Aitken, C.–Hall, M. C.* (2000): Migrant and International Skills and their Relevance to the Tourism Industry: Fact and Fiction in the New Zealand Context. *Tourism geographies*, 2.1. pp. 66–86.
- Bajmócy Péter* (2000): A „vidéki” szuburbanizáció Magyarországon, Pécs példáján. *Tér és Társadalom* 2000. 2–3. sz. 323–330. p.
- Beer, B.* (2000): Deutsch-philippinische Ehen: Tourismus, Familienferien und Verwandtenbesuche. *Tourismus Journal*.4.3. pp. 349–365.
- Bell, M.–Ward, G.* (2000): Comparing temporary mobility with permanent migration. *Tourism Geographies*, 2.1. pp. 87–107.
- Berényi I.* (1997): A szociálgeográfia értelmezése. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 133 p.
- Bianchi, R. V.* (2000): Migrant tourist-workers: Exploring the 'contact zones' of post-industrial tourism. *Current Issues in Tourism*. 3. 2. pp. 107–137.
- Bora Gy.–Korompai A.* (szerk.) (2001): A természeti erőforrások gazdaságtana és földrajza. Aula Kiadó, Budapest, p. 428.
- Borbély A.–Lukács É.* (2001): Munkavállalás és vállalkozás az Európai Unióban. In: *Lukács É.–Király M.* Migráció és Európai Unió. Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp. p. 169–191.
- Cluzeau, O. C.* (2001): Les diasporas, acteurs méconnus du tourisme. *Espaces*. 185. pp. 52–55.
- Csordás L.* (1993): Szabadidőlakások az Alföldön. *Tér és Társadalom*. 7. 3–4. pp. 77–103.
- Csordás, L.* (1999): Second homes in Hungary. In: *Duró, A.* (ed.): Spatial research in support of the European integration. Proceedings of the 11th Polish-Hungarian Geographical Seminar, RKK, Pécs, p. 145–160.
- Daróczy E.* (1981): Az állandó vándorlások területi szerkezetének változása Magyarországon 1960–64, 1975–1978 között. *Területi Kutatások*. 4. pp. 43–63.
- Daróczy E.* (2003): Az állandó vándorlások regionális és hierarchikus szerkezete Magyarországon és az Alföldön. In: *Ekéné Zamárdi Ilona–Tímár Judit* (szerk.) *Alföldi tanulmányok 2002–2003.* (Migráció és az Alföld.) Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, pp. 66–82. (Alföldi tanulmányok 2002–2003, 19. kötet).

- Dövényi Z.* (1992): A menekültkérdés néhány területi aspektusa Magyarországon. In: Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók. MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp. p. 83–90.
- Dövényi Z.* (1993): Vándorlás, multikulturalizmus és városfejlődés Budapesten. Műhely 1993/11. KTM, Bp. 7. p.
- Dövényi Z.* (1997): Adalékok a Magyarországon élő idegenek területi megoszlásához. In: *Sik E.–Tóth J.* Migráció és politika. pp. 97–105.
- Ekéné Zamárdi I.* (1995): A migráció és nemzetközi kutatása. Acta Geographica ac Geologica et Meteorologica Debrecina, 33. pp. 293–312.
- Ekéné Zamárdi Ilona* (2003): A nemzetközi migráció napjainkban. In: *Ekéné Zamárdi Ilona–Tímár Judit* (szerk.) Alföldi tanulmányok 2002–2003. (Migráció és az Alföld.) Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, pp. 5–17. (Alföldi tanulmányok 2002–2003, 19. kötet).
- Feng, K.–Page, S. J.* (2000): An exploratory study of the tourism, migration-immigration nexus: travel experiences of Chinese residents in New Zealand. Current Issues in Tourism. 3.3. pp. 246–281.
- Franz, A.* (2002): TSA Implementation-Challenges of the Concepts – Challenges upon the Concepts. In: *Gether, I.* (ed): Proceedings of the 6th International Forum on Tourism Statistic. CSO, Budapest, p. 120–130.
- Friedrich, K.–Kaiser, C.* (2001): Rentnersiedlungen auf Mallorca? Möglichkeiten und Grenzen der Übertragbarkeit des nordamerikanischen Konzeptes auf den "Europäischen Sunbelt". Europa Regional. 9.4. pp. 204–211.
- Gagyí J.–Oláh S.* (1998): Vendégmunkások utazási formái Maros megyéből Magyarországra. In: *Sik E.–Tóth J.* (szerk.) Idegenek Magyarországon. p. 49–56.
- Hajdú J.–Lukács É.* (2001): Népeségmozgások és szociális védelem az Európai Unióban. Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp. p. 271–306.
- Hall, D.* (2001): Cross-border movement and the dynamics of transition processes in Southeastern Europe. GeoJournal. 50. 2. pp. 249–253.
- Illés S.–Hablicsek L.* (1996): A külső vándorlások népességi hatásai Magyarországon 1955–1995. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. 93. p.
- Illés S.* (2000): Belföldi vándormozgalom a XX. század utolsó évtizedeiben. Kutatási jelentések 63. KSH NKI. P. 112.
- Illés S.* (2001): Külföldiek az Európai Unióból. Statisztikai Szemle 79.2. pp. 162–177.
- Illés S.* (2003): A turizmus és a migráció összefüggései. (Balaton-felvidéki felvételek alapján.) Kézirat, Budapest, 2003, 37 p.
- Kasper, M.* (2001): Ausverkauf Ungarns? Eine Angebotsanalyse der Freizeitwohnsitze für den deutschsprachigen Raum. Europa Regional. 9. 2. pp. 70–77.
- Keresztély K.* (1998): A kínai közösség Budapesten (Külföldiek és az önkormányzatok kapcsolata Budapesten). In: *Glatz F.* (szerk.). Budapest nemzetközi város. p. 203–220.
- Konsztantinov, J.* (2001): A múlt újraértelmezése: kereskedőturizmus a Balkánon (Bulgáriában) In: *Sik E.* (szerk.): A migráció szociológiája. Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp. p. 193–212.
- Kovács Cs.–Probáld Á.* (1997): Turizmus Magyarországon 1996. Turizmus Bulletin. 1.1. pp. 22–25.

- Kyung, S.–Kang, M.–Page, S. J.* (2000): Tourism, migration and emigration: Travel patterns of Korean-New Zealanders in the 1990s. *Tourism geographies*, 2.1. pp. 50–65.
- Lukács Éva* (2002): Magyarország európai uniós csatlakozásával összefüggő kérdések. In: *Berke Gyula–Gyulavári Tamás–Kiss György* (szerk.) *Külföldiek foglalkoztatása Magyarországon*. KJK-Kerszöv Kiadó, Budapest, 2002, 153–169. p.
- Maier, J.–Paesler, R.–Ruppert, K.–Schaffer, F.* (1997): *Socialgeographie. Das Geographische Seminar*. G. Westermann Vlg. Braunschweig. 187. p.
- Massey, D.S.* et al (2001): A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés. In: *Sik E* (szerk.): *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp. p. 9–40.
- Melegh A.* (2002): *Globalizáció és migráció Magyarországon*. Korfa, 2003. 4. szám pp. 6–7.
- Mészáros R.* (2000): *A társadalomföldrajz gondolatvilága*. Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, p. 164.
- Michalkó G.* (2001): *A földrajzi típusalkotás és rangsorolás idegenforgalmi megközelítése*. *Földrajzi Közlemények*. 49. 3–4. pp. 205–218.
- Michalkó G.–Rátz T.* (2003): *A sátorverésen túl – a turizmustudomány magyarországi állapotairól*. *Magyar Tudomány* 48.6. pp. 747–757.
- Michalkó G.* (2002a): *Magyarország turizmusának kriminálgeográfiája*. *Belügyi Szemle*. 10. pp. 68–85.
- Michalkó G.* (2002b): *Turizmus: praxis vagy tudomány? (A turizmus tudománytani és felsőoktatási kérdései Magyarországon)*. In: *Aubert A.* (szerk.): *Kutatás a turizmusban – A turizmus aktuális kérdései Magyarországon*. Országos Turisztikai Konferencia 2002. Pécs, p. 84–96.
- Michalkó G.* (2002c): *Az önkormányzati szerepvállalás értékelése a magyarországi bevasárlóturizmusban*. *Magyar Közigazgatás*. 52. 12. pp. 737–746.
- Nemes Nagy J.* (1998): *A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, p. 260.
- Puczko L.–Rátz T.* (1998): *A turizmus hatásai*. Aula-Kodolányi. Bp., 432 p.
- Ramond, I.* (1998): *A nyugatiak szerepe Budapest társadalmi életében*. In: *Glatz F.* (szerk.). *Budapest nemzetközi város*. p. 221–238.
- Rédei M.* (2001): *Demográfia*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 191. p.
- Rodics G.* (1998): *Betelepülés vagy nyaralóvasárlás? In: Sik E.–Tóth J.* (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. p. 15–27.
- Rudzitis, G.* (1991): *Migration, sense of place, and nonmetropolitan vitality*. *Urban Geography*, 12.1. pp. 80–88.
- Salt, J.* (2001): *Az európai migrációs térség*. *Regio*. 12.1. pp. 177–212.
- Sik E.* (1997): *Kgst-piac hely a mai Magyarországon*. *Közgazdasági Szemle*. 44. 4. pp. 322–338.
- Sik E.* (1998): *Külföldiek Magyarországon (1995–1997)*. In: *Sik E.–Tóth J.* (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. p. 9–14.
- Sik E.* (2003): *Piacok és feketemunka. Jelentés. TÁRKI önkormányzati kutatás 2002. ősz. Kézirat*.
- Stillwell, J.–Coll, A. G.* (2000): *Inter-provincial migration of the Spanish workforce in 1988–1994*. *Regional Studies* 34. 7. pp. 693–711.

- Szenográdi P.* (2001): A Békéscsabán élő erdélyiek társadalomföldrajzi vizsgálata. In: *Ekéné Zamárdi. I.: Jubileumi tanulmányok – 10 éves a DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke, Debrecen, p. 277–281.*
- Szónokyné A. G.* (1997): Külföldi bevándorlók és befektetők Szegeden. *Tér és Társadalom. 3. pp. 143–155.*
- Tóth J.* (2000): Az elmúlt évtized diaszpórapolitikája. In: *Sik E.–Tóth J. (szerk.): Diskurzusok a vándorlásról. Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Központ (MTA PTI), Budapest, 2000, pp. 218–251.*
- Tóth Pál P.* (1997): Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon, (1988–1994). Budapest, 1997, Püski Kiadó, 238 p.
- Tóth Pál P.* (1999): *Szórványban.* Budapest, Püski Könyvkiadó.
- Tóth Pál P.* (2002): Magyar migránsok Európában. In: *Illés S.–Lukács É. (szerk.): Migráció és statisztika. Kutatási jelentések 71. KSH NKI, Budapest, p. 33–51.*
- Truly, D.* (2002): International retirement migration and tourism along the Lake Chapala Riviera: developing a matrix of retirement migration behaviour. *Tourism Geography. 4.3. pp. 261–281.*
- Wallace, C.–Chmoulaire, O.–Sidorenko, E.* (2001): Nyugat-Európa keleti határa: mobilitás az ütközőzónában (részletek). In: *Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája. Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp. p. 171–191.*
- Williams, M. A.–Hall, M. C.* (2000): Tourism and Migration: New Relationships Between Production and Consumption. *Tourism geographies, 2.1. pp. 5–27.*
- Williams, M. A.–King, R.–Warnes, T.–Patterson, G.* (2000): Tourism and international retirement migration: new forms of an old relationship in southern Europe, *Tourism geographies, 2.1. pp. 28–49.*
- Zolberg, A.* (2001): Újabb hullámok: migrációelmélet egy változó világban. In: *Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája. Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp. p. 41–57.*

Tárgyszavak:

Idegenforgalom, Nemzetközi vándorlás

SOME RELATIONSHIPS BETWEEN TOURISM AND MIGRATION IN HUNGARY

Summary

Since the change of the political regime (1990) there have been 23–39 million records of border crossing on the territory of Hungary every year. Taking into account the spatial size and population number of the country this is a significant number even in a global comparison. Scant information is available, however, on the relationship of the entering foreigners with tourism and migration. As a consequence of liberalisation measures affecting the inflow of foreigners, their shopping behaviour, employment, and property acquisition and due to the process of convergence between work and leisure time activities it has been increasingly difficult to distinguish between tourists and international migrants. After accession to the European Union in 2004 Hungary is to face problems stemming from its long borderline with the non-member states: Romania, Serbia, Croatia and Ukraine. Lower living standards in these countries have generated migratory movements: shopping tourism taking place on informal markets, illegal employment of persons entering the country and staying there are considered everyday phenomena. Part of ethnic Hungarians living in the neighbouring countries (ca 3.5 million people) show intent to settle in Hungary; their impressions during visits to relatives in the motherland (statistically registered as tourist trips) may trigger resettlement. Hungary also attracts tourists from the EU or overseas visitors and especially former Hungarian emigrants who are potential buyers of real estates.

According to a reliable estimation from 1990 the number of real estates purchased by foreign citizens have been over 100 thousand. In 2001 6266 real estates were bought by foreign citizens, in 2002 21 per cent less of that because the prices on the real estate market have grown considerably. The most popular area was Budapest, the counties around Lake Balaton, and those next to the Austrian border, whereas the least popular counties were Nógrád and Szabolcs-Szatmár-Bereg with lower living standards. The overwhelming majority of the real estate purchased in 2002 were residential buildings, or dwellings and tract of land without building, the proportion of the second homes and farmsteads was insignificant. Most of the real estate purchased by foreign citizens was owned by Germans and there is a remarkable share of Ukrainians, Yugoslavians, Romanians and Austrians. The Germans represented the most numerous group of foreign citizens buying real estates in 12 counties and Budapest. In Somogy county their share was above 70 per cent caused by the nearness to Lake Balaton. According to ethnic relations the share of German buyers was nearly 70 per cent in Tolna county, too. Generally, it can be stated that in the

counties next to the border foreign citizens from the neighbouring countries were the dominant among new owners. Only one exception existed, namely Romanians. Romanian citizens mostly with Hungarian ethnic origin bought real estates in the highest share around the capital, Budapest far from the borderland. The conclusion can be drawn that German citizens – with the exception of German ethnic settlements – were potential buyers anywhere throughout the county without no particular spatial preferences. Their primary motivation was an attractive place, while for citizens from the neighbour countries the proximity was the first preference. A preference list of mostly preferred settlement by foreign citizens showed that in addition to Budapest the county towns, tourist centres, spas and peaceful villages rank among the first 50 settlements. Also this list justified our assumption that the settlements with tourist attractions also pulled international migrants.

It is a well-known fact that the migration processes in a broader sense are in a close relationship with tourism. A thorough analysis of mechanisms and their theoretically based interpretation, however, necessitate an interdisciplinary approach from demographers, geographers and representatives of the related sciences.

A VÁNDORLÁS MINT KULTURÁLIS JELENSÉG¹

GYÁNI GÁBOR

A vándorlás tömegjelenséggé válását hosszú időn keresztül elsősorban vagy egyes-egyedül az anyagi motivációk nyilvánvaló hatásával magyarázták. A közbeszédben, de a tudományos gondolkodásban egyaránt a szegénység vándorlásra készítető erejéről adtak számot, adottnak vették tehát, hogy közvetlenül az anyagi életviszonyok a felelősek a tömeges városba áramlásért vagy az amerikai kivándorlásért. Az utóbbi négy évtizedben alapvetően megváltozott e tekintetben a helyzet; megérlelődött ugyanis az a felismerés, hogy bár gazdasági készítetések álltak és állnak a migráció mögött, elsőrendűen azonban az anyagi érdekeket közvetítő motivációs mechanizmusok szabják meg a vándorlási folyamatok intenzitását, irányát és kisebb-nagyobb hatókörét. Már akkor, amikor megkülönböztették egymástól a *push* és *pull* tényezők szerepét a vándormozgalom előidézésében (és fenntartásában), egyszeriben megnyílt az út mindazon értelmezés előtt, mely szerint szinte sohasem az anyagi természetű taszítóerő, végső soron tehát nem pusztán a szegénység vagy az elszegényedés a vándorlásra készítető döntő körülmény. Hozzá kell tenni: a közgazdászok már az 1920-as évektől éltek a *push* és *pull* tényezők közti megkülönböztetés lehetőségével (vö. *H. Runblom–H. Norman* (eds.) 1976), a szóban forgó fogalmi distinkció a történeti irodalomba azonban némileg megkésve, csak az 1960-as években szivárgott be (*Puskás* 1982). Nem véletlen tehát, ha a migráció *push-pull* alapokon nyugvó értelmezése implicite, sőt olykor nyíltan a költség-haszon (*cost-benefit*) elemzés szempontrendszerét alkalmazta e társadalmi jelenségre. Így válhatott idővel a *láncmigráció* közkeletű koncepcióvá; ez egyrészt azt sugallja, hogy ha talán kezdettől nem is, egy bizonyos idő eltelte után azonban minden bizonnyal a lehetséges vándorlási célpontok indukálják a vándorlást; másrészt pedig azt sugallja, hogy nem vagy nem elsősorban az anyagi természetű készítetések hatnak az egyén migrációs döntéseire.

Így kerül végül mindinkább előtérbe a *migráns hálózatok* elmélete, melyet *Charles Tilly áthelyezett hálózatok* névvel illet (*Tilly* 2001), és amit a történetírásban *Rudolph Vecoli* 1960-as évekbeli kezdeményezését (*Vecoli* 1964) gyümölcsöztetve két évtizeddel később *John Bodnar* alkalmaz történeti terepen.

¹ A tanulmány az 5/0084/2002 sz. „A magyarországi bevándorlás” c. NKFP projekt keretében készült.

A hálózatelmélet ugyanakkor változatlanul a költség-haszon elv alapján áll. Jól példázza ezt a fogalom definícióját illető nem túl régi megfogalmazás. „A migráns hálózatok olyan interperszonális kapcsolatoknak a láncolatát jelentik, amelyek a migránsok, korábbi migránsok és a nem migránsok között szövődnek a származási és a célországban, a rokonsági, barátsági kötelékeken és a kibocsátó, eredeti közösséghez fűződő szálakon keresztül. Ezek fokozzák a nemzetközi mozgás valószínűségét, mert csökkentik a költözködés költségét és kockázatát, és növelik a migráció várható nettó hozamát.” (*Massey–Arango–Hugo–Kouaouci Pellegrino–Taylor* 2001).

A magyarázó modellek röviden felvázolt átalakulásával szorosan együtt járt, hogy a vándormozgalom kutatása egyre kevésbé kezeli a közösségeket vagy más makrocsoportokat (pl. a társadalmi osztályokat), a migráció alanyaiként, a figyelme ugyanis mindinkább az egyes ember felé fordul, következésképpen a migráns személyisége válik számára a fő tudományos problémává. A perspektíva ebből fakadó leszűkülése a szociológiai, valamint a pszichológiai magyarázó elméletek felbukkaszásának kedvezett. A vándorlás szociológiai indíttatású magyarázata során többnyire abból indultak ki, hogy ezen interaktív folyamatnak nem az elszigetelt egyén, hanem az a valaki az alanya, aki mélyen beleágyazódik a szocializációs folyamatokba; ez utóbbiak pedig a kulturális, a társadalmi, valamint a személyes rendszerek síkján fejtik ki a maguk hatását (vö. *Runblom–Norman* (eds.) 1976).

A Parsons-féle strukturális-funkcionális szociológiai szemléletet alkalmazó megközelítés nagy hangsúlyt helyezett az iménti rendszerek kapcsán a norma, a státusz szerep és az intézmény fogalmainak az elemzésére; tette ezt, mivel az uralkodó felfogás szerint mindezek változásai akár a kibocsátó, akár pedig a befogadó oldalon kellő magyarázatot adhatnak a vándorlási jelenségek változásaira.

A vándorlásra ezúttal hatást gyakorló multiplikátor effektusok pszichológiai értelmezése sem tűnt tehát teljesen járhatatlan útnak. A fogalmi kiindulópont ez esetben úgy szólt: ki, mikor, hogyan dolgozta fel a vándorlásra készítő, illetve a vándorlásra csábító külső hatásokat. A vándorló és persze a potenciális vándorló személyiségjegyei kerültek ilyenformán középpontba, mely tényezők állítólag jól megvilágíthatják a vándorlás szelektivitását. A szelektivitásnak, természetesen, megvannak az egyénen kívüli, az egyén feletti szférában rejlő, közgazdasági és szociológiai jellegű okai is, ám – vallották – nem hagyhatók többé figyelmen kívül a tisztán és elsődlegesen kulturális (olykor mondhatni lelki) hatótényezők sem.²

S e ponton nyomban tovább is léphetünk a vándorlás, mint kulturális jelenség természetét firtatva. Ha feltesszük, hogy a fizikai helyváltoztatás olyan egyéni döntések sorozata, amely kulturális hatótényezők derivátumaként is

² Egy példa: *K. Söderberg* 1977: 127–155.

értelmezhető, akkor a nem kevésbé épp a vándorlás eredményeként keletkező nagyfokú társadalmi keveredés, amilyen az etnikai pluralizmus vagy a nagyvárosi diverzitás, további sorsa veti fel számunkra a kulturális magyarázat szükségességét.

Történetileg tekintve a felfokozott belső és interregionális (sőt interkontinentális) vándormozgalom első nagy hulláma a 19. századra, arra az időszakra esett tehát, amely a modern európai nemzet megteremtésének, illetve a nemzetállam-építést célzó erőfeszítéseknek is helyt adott. Mindezen folyamatok egyik döntő mozzanatát – *Ernest Gellner* tézisét magunkévá téve – abban látjuk, hogy a piaci gazdaság, a polgári társadalom, valamint az alkotmányos-liberális állam triászában kikristályosodó modernitás előfeltételezi, egyszersmind elő is segíti a kulturális egyneműsödést (*Gellner* 1983). A folytonos növekedési kényszer, fejt ki *Gellner* egyik rövidebb írásában, a hagyományok szakadatlan megtagadására, vagyis véget nem érő újításra-megújulásra szorítja mindezen társadalmakat. „Az innováció előfeltétele a szüntelen foglalkozási mobilitás... Az eltérő munkahelyek közötti mozgás képessége és – esetenként – a más társadalmi pozícióban levő emberekkel történő kommunikálás és együttműködés azt kívánja meg egy ilyen társadalom tagjaitól, hogy képesek legyenek szóban és írásban formális, pontos, kontextustól független módon kommunikálni – más szóval művelt, írástudó, az üzenetek rendezett, normákhoz igazodó előadására képes emberek kell hogy legyenek... A modern társadalom tagjának általános jellemzői: írástudó, mobil, formálisan egyenlő; mindezt áthatja a merőben képlekeny, folytonos, úgymond részeire esett egyenlőtlenség és egy közös homogén kultúra, melyet az írni-olvasni tudás hordoz, és az iskola sajátítat el.” (*Gellner* 1995).

Bárhogy értékeljük is *Gellner* széles körökben vitatott, ennek ellenére ma már kanonizált nemzet fogalmát,³ amely tehát modernitást és kulturális homogenizálódást köt szorosán össze egymással, nem kétséges, hogy a modern nemzetfejlődés és a vándorlás közt sem merőben véletlen időbeli egybeesés teremt igen közeli kapcsolatot. Ha a modernitás annyi, mint hirtelen felgyorsuló urbanizáció, kommercializálódás, iparosodás, valamint a jogegyenlőség (és vele együtt az egyéni szabadság) kiterjesztése, akkor a tömeges vándorlás elválaszthatatlan része ezeknek a folyamatoknak. Márpedig, ha ez így van, akkor nehéz elhessegetni magunktól a gyanút, hogy a vándorlás által (is) gerjesztett modernizáció a kulturális modernitás (de persze nem a kulturális modernség vagy modernizmus) révén valósul vagy valósulhat meg. S itt nem az állam, mint modern nemzetállam e célok szolgálatába állított kényszerasszimilációjáról van elsősorban szó, nem az tehát ezúttal a fő kérdés, aminek rendszerint a politikatörténet szokott különösen nagy figyelmet szentelni. A „nemzetiségpolitikai” történetírói diskurzus ugyanis az utólag sikeres (tehát a 20. században érvénye-

³ Vö. *J. A. Hall* 1995, különösen 10–12.

sülő) nemzetállam-építő törekvések prizmáján át szemlélődik, midőn szigorúan megbélyegzi és a történetileg retrográd jelzőjével látja el azt, ami a liberalizmus nemzeti-kisebbségi kérdés iránti 19. századi valóban nagyfokú érzéketlenségét tanúsítja. Holott a gellneri nemzet fogalom alapján, a múltnak így tekintett kontextusában, magyarul: a modernitáshoz, e ma is nagyra tartott történelmi fejleményhez való közvetlen hozzájárulása folytán az integráció – asszimilációként bekövetkező (s döntően nem az állami akarataként kiteljesedő) – folyamata „természetes” dolognak tűnik, s akár még pozitív módon is értékelhető.

Olyan történelmi konstellációban merül fel ez idő tájt a nemzeti integráció, a nemzetiesítés sürgető szükséglete, amikor a tömeges vándormozgalom a korábbiakhoz képest feltűnően intenzív; ami azt eredményezi, hogy ezáltal feltűnően megszorodnak a dezintegráció lehetséges társadalmi forrásai. Legalábbis, ha a ki- és bevándorlók etnikai és egyéb kulturális közösségi meghatározottságait tartjuk leginkább szem előtt. A helyzet vitathatatlanul paradox volta abból ered tehát, hogy miután a nemzet mint „elképzelt közösség” (Benedict Anderson) létrehozása a *belefoglalás* és a *kirekesztés* egyidejű alkalmazásával történik, a vándorlók szüntelenül próba elé állítják mind a belefoglalás, mind a kirekesztés „iparait”, (melyek közül a korabeli – liberális – nemzetállam csupán az egyik szereplő), s mind pedig önnön magukat.

Ez az utóbbi éppoly életbevágóan fontos körülmény, mint az előbb említett, hiszen a tényleges vagy szimbolikus migránsok maguk is folyton válaszut elé kerülnek a felettébb kiélezett helyzetben. A dilemma számukra így szól: vagy integrálódnak és akkor megadják ennek a betagozódásnak az árát (még ha az eredetinelő jóval kedvezőbb mobilitási esélyeket is nyernek cserébe), vagy nem integrálódnak, akkor viszont meg kell adniuk az ebből a kívülmaradásból szükségképpen adódó árat, aminek mobilitási esélyeik kétségtelen beszűkülése vagy ellehetetlenülése a legfőbb következménye.

A beolvadás és a kívülmaradás szempontjából kivételesen komoly súlya van tehát a migráció mellett meghozott egyéni döntésnek, mivel egy ilyen elhatározás ugyancsak megkönnyíti (mindenesetre jelentékenyen megkönnyítheti), még ha nem is eredményezi automatikusan a nemzeti asszimiláció folyamatába való tevőleges bekapcsolódást. A vándorlástól való feltűnő tartózkodás, ezzel szemben, kellő védeltséget biztosít mindenki számára bármiféle nemzeti belefoglalással szemben. Nem csupán a többségi (nemzeti) közösség választása jön vagy jöhet ezúttal szóba, amint azt a hazai szlovákok amerikai kivándorlása oly ékesszólóan bizonyítja; ők ugyanis – kivándorlásuk következményeként – a szlovák nemzeti öntudatosodás élesztőivé váltak.⁴ Tőlük eltérően a szembetűnően mozgékony hazai zsidóság (már persze csak az a része, amelyik valóban nagy fizikai – és társadalmi – mozgékonyaságról tett tanúbizonyságot) a könnyen asszimilálódó, vagyis a nemzeti belefoglalásra önként vállalkozó s

⁴ A bő irodalomból l. például *L. Tajták* 1990. 86–87.

együttal arra immár érett „idegenek” esetét látszik példázni. Az ellenkező pólust testesíti meg ugyanakkor a fizikai immobilitás nagy fokával kiemelkedő hazai románság, illetve a ruténság, amely úgyszólván semmiféle nemzeti belefoglalás iránt nem mutat a dualizmus idején különösebb fogékonyságot (Karády 1997). Ennek a képletnek az eredményét rögzíti a népiségtörténész Szabó István éles szemmel az elsőként az 1940-es évek derekán publikált, ám mindmáig alapvető művében: „az asszimiláció a nemzetiségi területeket lényegesen nem érintette, a vonalak észrevehetően nem mozdultak el...” (Szabó 1990).

A nemzetiségpolitikák tényleges hatékonyságának – vonhatjuk le immár következtetésünket – az egyes lokális etnikai közösségek kulturális ellenálló képessége és ezen szándékai szabják meg a társadalmi korlátait. Ugyanerre a következtetésre jutott *Gérard Noiriel* is az olvasztótégely francia verziójának, a francia nemzeti asszimiláció, mint kikényszerített integráció nagy hagyományú tézisének a felülvizsgálatát célzó munkájában (*Noiriel* 1996).

A vándorlás – foglaljuk össze röviden az eddigi gondolatmenet mondani-valóját – semmiképp sem intézhető el mint pusztán egy kifejezetten munkaerőpiaci allokációs probléma, ahogy ezt gyakran tette és teszi olykor még ma is a történeti irodalom, amikor az amerikai kivándorlás vagy a városbaözellés folyamatait értelmezi; és nem is fogható fel csupán meghatározott következményekkel járó település- és népesedéstörténeti fejleményként, ahogy a társadalomtörténet is nemegyszer teszi a kérdést érintve. Álláspontunk szerint a vándorlás (és nem feltétlenül kivétel ez alól még a kivándorlás sem) olyasmí tehát, aminek a társadalmi integráció múltja szempontjából is megvan a maga külön nagy történelmi jelentősége. Az elvándorlás – ennek megfelelően – felfogható tehát úgy (is), mint a nemzeti asszimiláció mellett naponta meghozott (többnyire persze öntudatlan) egyéni döntések jól látható eredménye; amit a legkevésbé sem befolyásol, hogy ténylegesen is bekövetkezett-e (többnyire azonban majd csak a többedik generációban) a teljes nemzeti belefoglalás, a „nemzeti asszimiláció”.

Ha iménti feltevésünk helyes, akkor a korábban paradoxonként említett látzólagos ellentmondás nem is igazi ellentmondás. Azt mondtuk ugyanis, hogy történetesen akkor öltötte a legnagyobb méreteket a népesség fizikai mozgása, amikor a nemzeti tartalmú és a minél teljesebb társadalmi integráció iránti igény is a legégetőbb szükségletté nőtte ki magát. A rá következő gondolatmenet szerint viszont a vándorlási hajlam felerősödését a fokozott nemzeti asszimilációs elvárásra (vagy csak készítésre) adott pozitív válaszként lehet vagy kell értékelni, függetlenül attól, hogy melyek voltak ténylegesen az egyes egyén vándorlásra ösztökélő esetenkénti indítékai (pl. a magasabb kereset, a pusztta megélhetés lehetősége vagy a személyes szabadság máshol elérhető magasabb foka).

A kulturális egyöntetűsítés vagy homogenizálódás akkor és ott kecsegtet tehát a legnagyobb sikerrel, amikor és ahol a kevertség, a szociális sokféleség is a legnagyobb mértéket éri – így mindenekelőtt a migráció lázában élő nagyvárosok és egyáltalán a városok asszimilációs kohójában. Ezt az összefüggést már *Szabó István* felismerte, kijelentve: „a modern városok... nyitott kapuikkal és messze sugárzó vonzó hatásukkal valóságos keverő medencék, melyekben a népi kiegyenlítődésnek hatékony tényezői működnek” (*Szabó* 1990). Ebből a látószögből nézve a vándorlás éppenséggel a kulturális ellenállás gyengülésének egyik igencsak kézzelfogható bizonyítéka. A migráció kulturális jelenségként való szemlélete ez esetben azt jelenti tehát, hogy a vándorló magatartást választók stratégiai döntést hoznak a társadalmi integráció kérdésében velük szemben támasztott elvárások ügyében és így oldják meg a maradni vagy továbbállni kínzó, közvetlenül azonban csak gazdasági megfontolásokat sejtető dilemmáját.

Ennek ellenére sem gondolom azonban, hogy a migráció mint kulturális jelenség ezen koncepciója teljes mértékben független lenne mindenféle történelmi kontextustól. Tézisem szerint kizárólag a 19. századi értelemben vett nemzeti integrációs törekvések összefüggésében van vagy lehet a vándorlásnak így felfogott kulturális töltése. A vándorlásnak tulajdonított eme kulturális funkciót vagy inkább kulturális értelmet ugyanakkor nem kifejezetten a manifeszt, sokkal inkább a látens funkció betöltésére alkalmas voltában határozom meg, úgy ahogy az iménti fogalmakat *Merton* használta, nevezetesen: manifeszt funkció az, aminek a tett célra irányultságát vezető szándék is a részét képezi; s látens funkció az, aminél a tett nem szándékolt és nem felismert következményekre is vezet (*Merton* 1980).

A 20. században és kivált a nem kifejezetten az európai nemzetfejlődést példázó Észak-Amerikában (Kanada, USA) a vándormozgalom többnyire már nem is képes betölteni sem nyílt, sem látens formájában ezt a vándorlásnak tulajdonított kulturális funkciót. Éppen ebben áll mind az *olvasztótégely*, mind pedig a *kulturális pluralizmus* névvel illetett asszimilációs modellek fő jelentése. Az olvasztótégely esetében az integráció ugyanis többé nem az egyoldalú (tehát a felülről diktált, mindenesetre az egyetlen követendő modellhez igazított) beolvadás (belefoglalás) diktátumához igazodik, hanem a sokféleségből összeadódó, az egymással való keveredés útján keletkező új nemzeti entitást ismeri el mint érvényes kánont. A kulturális pluralizmus pedig már akkulturációt sem követel a migránsok nagy tömegeitől, és nagy teret enged az etnikai enklávek létezésének, valamint a rájuk (is) épülő, strukturálisan különálló résztársadalmaknak. Valójában nem is teljesen helytálló, ha asszimilációról beszélünk itt, hiszen nem hat már többé a belefoglalás és a kirekesztés szabályai szerinti adaptáció kívánalma.⁵ Innen ered, hogy a bevándorlás amerikai

⁵ Vö. *Gordon M. M.* 1964, különösen az 5. és 6. fejezet.

kutatói mind gyakrabban beszélnek csupán *incorporation*-ról (*Pedrazza-Baily* 1990). Ez azokat a társadalmi integrációs fejleményeket hivatott kifejezni, melyekkel a nyugat-európaiaknak is meg kellett már ismerkedniük az elmúlt fél évszázad során (gondoljunk a németországi törökökre, Anglia indiai és pakisztáni közösségeire, vagy Franciaország arab lakosságára), de amelyek a mi számunkra sem számítanak már teljesen ismeretlennek – gondoljunk csak a kínai bevándorlók magyarországi közösségére (*Nyíri* 2000).

IRODALOM

- Bodnar, John* (1985): *The Transplanted. A History of Immigrants in Urban America*, Indiana University Press, Bloomington.
- Gellner, Ernest* (1995): A nacionalizmus és a komplex társadalmak kohéziójának két formája. In: *Bretter Zoltán–Deák Ágnes* (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 188–213.
- Gellner, Ernest* (1983): *Nations and Nationalism*. Blackwell, Oxford.
- Gordon, Milton M.* (1964): *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins*. Oxford University Press, New York.
- Hall, John A.* (1995): Nationalisms, classified and explained. In: *Sukumar Periwai*, ed. *Notions of Nationalism*. Central European University Press, Budapest – London – New York, 8–34.
- Karády Viktor* (1997): Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? In: *Uő.*: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció*. Tanulmányok. Cserépfalvi, Budapest, 151–196.
- Merton Robert K.* (1980): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat, Budapest.
- Noiriel Gérard* (1996): *The French Melting Pot. Immigration, Citizenship, and National Identity*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Nyíri Pál* (2000): Kivándorolni hazafias? Peking szerepe a kínai diaszpóra identitásépítésében. In: *Sík Endre–Tóth Judit* (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA PTI, Budapest, 82–91.
- Pedrazza-Baily, Silvia* (1990): *Immigration research: a conceptual map*. *Social Science History*, 14, 1.
- Puskás Julianna* (1982): *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Runblom, Harald–Norman, Hans* (eds.) (1976): *From Sweden to America. A History of the Migration*, University of Minnesota Press - University of Uppsala, Minneapolis - Uppsala.
- Söderberg, Kjell.* (1977): Personal characteristics and selective migration. *American Studies in Scandinavia*, 9, 1–2, 127–155.
- Szabó István* (1990): *A magyarság életrajza*, Akadémiai Kiadó, Budapest (Reprint kiadás).
- Tajták, Ladislav* (1990): Slovak emigration: its causes and consequences. In: *Julianna Puskás*, ed. *Overseas Migration from East-Central and Southeastern Europe 1880–1940*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 74–89.

- Tilly, Charles* (2001): Áthelyeződött hálózatok (részletek). In: *Sík Endre*, vál., szerk., A migráció szociológiája. Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 89–105.
- Vecoli, R. J.* (1964): Contadini in Chicago: a critique of The Uprooted. *Journal of American History*, 404–417.

Tárgyszó:

Vándorlás

MIGRATION AS A CULTURAL PHENOMENON

KÖZLEMÉNYEK

A GYERMEKVÁLLALÁS PSZICHOLÓGIAI ÉS SZOCIÁLIS HÁTTÉRTÉNYEZŐI A MAGYAR NÉPESSÉG KÖRÉBEN

KOPP MÁRIA – SKRABSKI ÁRPÁD

Bevezetés

A legújabb Demográfiai Évkönyv (2002) szerint 2002-ben a magyar népesség fogyása 1000 lakosra számítva -3,5, ez azt jelenti, hogy 2002-ben 36 029 fővel fogyott a magyar népesség. Ez az adat ismét rosszabb, mint a 2001. évi 35 136 ezres fogyás. A népességfogyás 1999-ben 48 565 fővel tetőzött, ehhez képest a 2001-es évre 13 429 fővel csökkent a fogyás. Utoljára 1980-ban volt pozitív ez az arány, azóta lényegében folyamatos a népesség csökkenése, azonban 1992-ben lépte át először a 30 ezret. Ilyen mértékű népességfogyás csak a Baltikum országaiban, Oroszországban, Ukrajnában, Bulgáriában tapasztalható. A szomszédos országok közül Szlovákiában (-0.3), Szlovéniában (-0.4), Csehországban (-1.5) is sokkal jobb a helyzet.

A népességfogyással kapcsolatban a rendkívül súlyos ún. idő előtti halálzási krízis jelenségével és lehetséges okaival viszonylag sok – bár nem elég – tanulmány foglalkozik, pl. *Klinger*, 2001, 2003a,b, *Kopp* és mtsai, 1995, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, *Skrabski*, 2003a,b, *Skrabski* és mtsai, 2003, azonban sokkal kevesebb figyelem irányul a gyermekszám, az élveszületések arányának csökkenésére. Sokan meg is kérdőjelezik ennek a kérdésnek a fontosságát, hiszen ebben a tekintetben a civilizált országokban világjelenségről van szó. Elég azonban csupán a nyugdíjrendszer és az egészségügyi ellátó rendszer csőd közeli helyzetére gondolnunk ahhoz, hogy megértsük, ha egy országban nem születnek gyermekek, nem lesz olyan réteg, amely az időseket eltartsa. Erre a drámai helyzetre régóta próbálják felhívni a figyelmet a demográfusok, azonban nem tapasztalható valódi, kormányzati ciklusokon átívelő, a népességfogyás csökkentését prioritásként kezelő akarat (*Cseh-Szombathy* 2001; *Antal Z.* 2000; *Hablicsek* 2003; *Spéder* 2003; *Kamarás* 2003.)

Ha a teljes termékenységi arányszámot hasonlítjuk össze, akkor nálunk valamivel jobbkat a mutatók, mint régióink szomszédos országaiban, vagy Spanyolországban, Olaszországban, azonban azért itt is a sereghajtók közé tartozunk. A termékenységi arányszám azt jelenti, hogy az adott év kor szerinti születési gyakorisága mellett egy nő élete során hány gyermeknek adna életet (Demográfiai Évkönyv 2002). Ez az arány 2002-ben nálunk 1,31 volt, Csehországban 1,14, Lengyelországban 1,29, Olaszországban 1,20, Spanyolországban 1,26, de az USA-ban 2,03, Franciaországban 1,90, Norvégiában 1,78, Svédországban 1,57.

Az alapvető kérdés az, hogy milyen tartalékaink vannak a gyermekszám, a termékenység növelésére? Számos vizsgálat bizonyította, hogy a magyar társadalom még mindig család- és gyermekközpontú, ebben a szomszédos országokkal összevetve is jelentősen jobban állunk (*Cseh-Szombathy* 1991, 1994, 2001; *Pongrácz Tné* 1994, 2000; *S. Molnár* 2000, *Somlai* 2000; *Tóth O.* 1994, 1998, *Utassy Á.* 2000). Ez azt is jelenti, mint legutóbbi vizsgálataink is bizonyítják, hogy igen alacsony azoknak az aránya, akik egyáltalán nem szeretnének gyermeket, és jelentős különbség van a kívánt és a végül megszülető gyermekek száma között. A népesedéspolitikának tehát arra kellene elsősorban koncentrálnia, hogy ezek a kívánt, de még meg nem született gyermekek megszülethessenek.

A cikkben a Hungarostudy 2002 országos reprezentatív felmérésünk eredményei alapján azt mutatjuk be, hogy a 45 évesnél fiatalabb magyar nők és férfiak hány gyermeket szeretnének, és milyen pszichológiai és társadalmi tényezők segíthetik, illetve akadályozhatják ezeket a várt gyermekeknek a világra jövetelét.

KUTATÁSI MÓDSZEREK

A Hungarostudy 2002 országos adatfelvétel 18 év felett reprezentálja a lakosságot nem, kor, 20 megye és 150 kistérség szerint. 2002-ben 12643 személy kikérdezése történt meg otthoni interjú formájában (lásd részletesen *Skrabski*, in press, *Rózsa* és mtsai, 2003).

Mintakiválasztás

A minta kiválasztásánál többszörösen rétegzett mintavételt alkalmaztunk. A minta a magyar 18 év feletti lakosság 0,18%-át képviseli. A címekeket véletlen kiválasztás útján a Belügyminisztérium Központi Adatfeldolgozó, Nyilvántartó és Választási Hivatala népeség-nyilvántartási adatbázisából nyertük. Minden 10 000 főnél nagyobb lélekszámú település szerepelt a mintában, a kisebb településekből a lakosság számának függvényében véletlen mintát kaptunk, amely kistérségenként nem és kor szerint reprezentálja a lakosságot. A visszautasítási arány 17,7% volt, ezen belül a nagyvárosok visszautasítási aránya lényegesen magasabb. A visszautasítók helyett a pótlistából hasonló jellemzőkkel rendelkező személyt választottunk. Ez nem eredményezett szignifikáns eltérést a minta összetételében. Az otthoni interjúkat kerületi védőnők végezték. Egy adatfelvétel megközelítőleg egy órán át tartott.

Kérdőívek

A kérdőív 701 kérdésből áll, amelyben a demográfiai, szociális-gazdasági, életmód, pszichológiai és egészségi jellemzőkre kérdeztünk rá igen részletesen, a pszichológiai tényezők esetében validált kérdőívek segítségével. Részletesen rákérdeztünk a társadalmi-gazdasági jellemzőkre, a végzettségre, a személyes és családi jövedelemre, tulajdonra.

A gyermekvállalással kapcsolatos kérdések:

Hány gyermeke van ?

és

Hány gyermeket szeretne vagy szeretett volna?

A jelen vizsgálatban használt kérdőívek:

Munkaképesség önbecslése (0 nincs munkaképesség csökkenés – 5 ágyhoz vagy toléshoz köthető)

Egészségi állapot önbecslése (SRH=self rated health) Hogyan minősíti egészségi állapotát? 1–5 skálán, és

Saját kortársaihoz hasonlítva hogyan minősíti egészségi állapotát? 1=sokkal rosszabb 5=sokkal jobb

Társas támogatás

A gyermekvállalással összefüggésben a Társas támogatás skála különösen jelentős, amely 0–3-as skálán kérdez rá arra, hogy nehéz élethelyzetben mennyi támogatás várható szülőtől, partnertől, barátától, rokontól, gyermektől, segítő foglalkozásútól (Kopp, Skrabski 1992; Kopp és mtsai 2000).

WHO Általános Jól-lét, Életminőség Skála (Bech és mtsai 1996).

Rövidített Beck Depresszió Skála (Beck és mtsai 1961; Kopp, Skrabski 1995; Kopp és mtsai 1995, 1997, 1998, 2000; Réthelyi és mtsai 2001; Rózsa és mtsai 2002, 2003).

Énhatékonyság, kompetencia (Schwarzer 1993; Kopp és mtsai 1993).

Rövidített Ellenségségesség kérdőív (Kopp és Skrabski 1995; Kopp és mtsai 1998, 2000).

Anómia Skála (Andorka 1996; Kopp és mtsai, 1999a).

Konfliktusmegoldó Kérdőív (Folkman és Lazarus 1980; Kopp és Fóris 1993; Kopp és Skrabski 1995).

Koherencia-érzés (Élet értelme) Skála és Életesemények a Rahe-féle Rövidített Stressz és Megküzdés Kérdőívből (Rahe, Tolles 2002; Skrabski és mtsai, in press b).

Társadalmi tőke mutatók (Kawachi és mtsai 1997, 2000; Skrabski és Kopp 1999; Skrabski és mtsai 2003; Skrabski 2003).

Chicago Társadalmi Hatékonyság Kérdőív (Sampson és mtsai 1997; Lindström és mtsai 2002; Skrabski és mtsai, in press a), amely a szomszédsági kapcsolatok erősségére kérdez rá.

Vallásosság – vallásgyakorlás módja és a vallás szubjektív fontossága.

Nemzetiségi (etnikai) csoporthoz tartozás a KSH népszámlálási felsorolás szerint.

Eredmények

Kívánt és tényleges gyerekszám a 45 évesnél fiatalabb népességben

Hány gyermeket szeretne?

A nők átlagosan 2,14, tehát száz 45 évnél fiatalabb nő 214 gyermeket szeretne, a férfiak 2,13, azaz 100 férfi 213 gyermeket szeretne, a férfiak és a nők között ebben a tekintetben egyáltalán nincs különbség.

Az 1. táblázat mutatja a száz nőre jutó kívánt és tényleges gyerekszámot, és a KSH Népszámlálás (2001) szerinti gyerekszámot a nők esetében, illetve a száz férfira jutó kívánt és tényleges gyerekszámot 45 év alatt, öt éves bontásban. A táblázatból kitűnik, hogy a Hungarostudy és a KSH népszámlálás tényleges gyerekszámra vonatkozó adatai gyakorlatilag teljesen megegyeznek.

A tényleges gyermekszám, mivel a minta a magyar népesség megoszlását tükrözi, a 18–44 évesek között nyilván még lényegesen alacsonyabb, mint ahány gyermekük meg fog születni. Ha azonban a jelenlegi és a kívánt gyermekszám különbségét szeretnénk megismerni, ez a szám sokat mond, hiszen ugyanazoknak a fiataloknak tettük fel mindkét kérdést.

1. Száz nőre jutó kívánt és tényleges gyermekszám

	45 évnél fiatalabb nők (N=2949)		
	Kívánt gyermekszám	Tényleges gyermekszám	KSH tényleges
20–24 év (N=654)	204	28	30
25–29 év (N=633)	210	89	91
30–34 év (N=581)	218	164	158
35–39 év (N=526)	218	185	189
40–45 év (N=555)	222	200	195
Együtt (N=2949)	214	128	128

	45 évnél fiatalabb férfiak	
	Kívánt gyermekszám	Tényleges gyermekszám
20–24 év (N=571)	207	12
25–29 év (N=575)	210	55
30–34 év (N=529)	211	122
35–39 év (N=501)	219	170
40–45 év (N=465)	221	193
Együtt (N=2949)	213	105

Megjegyzés: A KSH Népszámlálás (2001) szerinti gyermekszámot is közöljük a nők esetében.

2002-ben a 45 évnél fiatalabb nők tényleges gyermekszáma 1,28 volt, tehát 100 nőnek 128 gyermeke született már meg, ugyanők azt mondták, hogy összesen 214 gyermeket szeretnének, tehát esetükben minden 100 nőnek még 86 gyermeke születhetne meg.

Mivel a férfiaknak általában később születnek gyermekeik, mint a nőknek, a 45 évnél fiatalabb férfiak tényleges gyermekszáma 1,05 volt, tehát 100 férfinak 105 gyermeke született meg 45 év alatt – esetükben, ha a kívánt gyermekek még megszülethetnének, minden száz férfinak még 108 gyermeke jöhetne világra.

Ha a jelenlegi és a tényleges gyermekszám megoszlását vizsgáljuk, az első és legfontosabb jellemző, hogy a megkérdezetteknek csupán 2%-a válaszolta azt, hogy egyáltalán nem szeretne gyermeket, 13% csak egy gyereket, a legtöbben, 61% kettőt, viszonylag sokan, 20% hármat és csak nagyon kevesen, 4% szeretne háromnál több gyermeket (2. táblázat).

2. A kívánt gyermekszám a teljes 45 évnél fiatalabb népességben
(N=5597)

	Kívánt
Nem akar gyereket	2%
Egy gyereket szeretne	13%
Két gyereket szeretne	61%
Három gyereket szeretne	20%
Több gyereket szeretne	4%

A 3. táblázat azt mutatja, hogy a Hungarostudy mintában és a népszámlálás alapján a gyermektelenek aránya gyakorlatilag teljesen megegyezik.

3. A gyermektelenek aránya a 45 évnél fiatalabb nők között a Hungarostudy 2002 felmérés,
illetve a KSH Népszámlálás 2001 szerint

	Hungarostudy 2002	KSH Népszámlálás 2001
20–24 év (N=654)	79%	78%
25–29 év (N=633)	42%	44%
30–34 év (N=581)	17%	18%
35–39 év (N=526)	10%	10%
40–45 év (N=555)	6,3%	8%
Együtt (N=2949)	33%	34%

A 4. táblázat a házasságban, illetve az élettársi kapcsolatban élő fiatal nők gyermekvállalási attitűdjét hasonlítja össze a 45 évnél fiatalabb nők között. A kívánt gyermekszám alacsonyabb az élettársi kapcsolatban élők esetében, a házasságban élők között magasabb, mint a népesség átlaga, száz házas nő 219, száz élettársi kapcsolatban élő nő 197 gyermeket szeretne.

4. A tényleges és a kívánt gyermekszám a házasságban, illetve az élettársi kapcsolatban élő
45 évnél fiatalabb nők között, száz nőre számítva (N=2949)

Hány gyereket szeretne?

Házias (N=1612)	219
Élettárs (N=252)	197

Gyerekszám:

Házias	177	KSH (Népszámlálás 2001)	166
Élettárs	104		

Művi abortuszok száma:

Házias	0,26
Élettárs	0,30

Ha életkor szerint korrigáljuk az adatokat, a tényleges gyermekszám nem alacsonyabb az élettársi kapcsolatban élők között, mint a házások esetében, mivel a házások idősebbek – ma a párok többsége néhány évi együttélés után házasodik meg. A házások esetében száz nőnél 26, míg az élettársi kapcsolatban élőknel 30 művi terhességmegszakítás történt – természetesen ez nem egyenletesen oszlik meg, vannak, akiknek több abortusza is volt.

A Hungarostudy 2002 során rákérdeztünk a nemzetiségi, etnikai hovatartozásra. A 45 évnél fiatalabb nők 3,6% mondta magát cigány, roma származásúnak. Érdekes módon, a kívánt gyermekszám tekintetében nincs nagyon jelentős különbség a roma és a nem roma nők között, száz cigány nő 235, száz nem cigány nő 213 gyermeket szeretne (5. táblázat).

5. A tényleges és a kívánt gyermekszám a roma, illetve a nem roma
45 évnél fiatalabb nők között (N=2949)

Hány gyereket szeretne?	
Roma (N=105)	2,35
Nem roma (N=2844)	2,13
Gyerekszám:	
Roma	2,08
Nem roma	1,25
Művi abortuszok száma:	
Roma	1,04
Nem roma	0,25

A tényleges gyermekszám természetesen sokkal magasabb a roma fiatal nők között, 45 év alatt közöttük majdnem meg is születtek a kívánt gyermekek, a száz nőnek 208 gyermeke, míg a nem cigány nők között 45 év alatt ez a szám lényegesen alacsonyabb. Érdeemes feltenni a kérdést, mi a magyarázata, hogy az igen nehéz életkörülmények ellenére a cigány fiatal nők kívánt gyermekei korán és valóban megszületnek, míg a népesség többségében nem. *Gyukits György* (1999, 2003) kiváló elemzése szerint a cigány fiatal nők számára a gyermek ma is jelentős szerepbeteljesülést, elfogadottságot, önértékelési pozitívumot jelent, míg a társadalom többi rétegében ez kevésbé van így.

Bár korábbi vizsgálataink szerint (*Csoboth és mtsai 1999; Fojtyik és mtsai 1999*) a fiatal nők, a cigány nemzetiségűek is azt válaszolták, hogy tisztában vannak a fogamzásgátlás módszereivel, a valódi tragikus helyzet az, hogy ma is nagyon sokan az abortuszt használják fogamzásgátlás céljaira, erre mutat, hogy átlagosan minden roma fiatalasszonyra jut egy művi terhességmegszakítás, száz fiatal nőre 105.

Gyermekvállalás és egészségi állapot a 45 évnél fiatalabb népesség körében

Vizsgálataink talán legmeghökkenőbb eredménye, hogy a mai magyar társadalomban a gyermekvállalás a nők esetében több mutató tekintetében a gyermektelenekhez képest rosszabb életminőséggel és lelkiállapottal jár együtt, míg a férfiak esetében ennek az ellenkezője jellemző.

Az adatokat korrigáltuk életkor és iskolázottság szerint, hiszen az alacsonyabb társadalmi-gazdasági rétegekben több a gyermek és a gyermekszám az életkor előrehaladásával nő – míg az egészségi állapot romlik.

A 6. táblázat a gyermekszámot befolyásoló tényezők parciális korreláció értékeiket mutatja a nők és férfiak esetében, miután az adatokat korrigáltuk életkor és iskolázottság szerint.

6. A gyermekszám és a testi-lelki egészségi állapot mutatóinak parciális korrelációs együtthatói a 45 évesnél fiatalabb magyar népesség körében, életkor és iskolázottság szerint korrigálva (NS=nem szignifikáns)

	Gyerekszám nők	Gyerekszám férfiak
	(N=2864)	(N=2546)
Munkaképesség	-.0519 p=.003	NS
Relatív egészség	NS	.0339 p=.041
Életminőség (WHO)	-.0438 p=.009	NS
Kompetencia	NS	.0557 p=.002
Koherencia (Élet értelme)	.0502 p=0.28	NS
Szorongás (HAS)	.0410 p=.014	.0369 p=.031
Szociális gátoltság	NS	-.0495 p=.006
Partnerre számíthat	.2836 p=.000	.3467 p=.000
Szomszédra számíthat	NS	.0418 p=.050
Társas támogatás	.1099 p=.000	.1143 p=.000
Vallásgyakorlás	NS	.0347 p=.038
Vallás fontossága	.0352 p=.029	.0521 p=.004
Cigány nemzetiségű	.1456 p=.000	.2041 p=.000
Napi cigarettaszám	NS	.0377 p=.027
Kívánt gyermekszám	.3662 p=.000	.3303 p=.000
Hét végi munkaórák	.1131 p=.000	.1510 p=.000

A gyermekszám legfontosabb előrejelzője az, hogy mennyire számíthatunk partnerünkre nehéz élethelyzetekben. Érdekes módon az élettársi kapcsolatban élők között a partnertől várható társas támogatás mértéke még fontosabb előrejelzője a gyermek vállalásának, mint a házasságban élők esetében.

Szintén igen fontos tényező az egyéb társas támogatás mértéke, ebből a szempontból a nők számára a szomszédági támogatás különösen fontos. A gyermeket vállaló szülők fokozott terhelését, bizonytalan helyzetét jelzi, hogy a szorongás mind a nők, mind a férfiak esetében egyenes arányban van a gyermekek számával. Ezzel függhet össze, hogy a gyermekes férfiak többet dohányoznak. A gyermekek fokozott szorongása a társadalom felelőssége, hiszen a gyermekvállalást gyakorlatilag hobbinak, a szülők egyéni vállalásának tekintik és igen kevés kompenzációt kapnak azért, hogy a társadalom többi tagja helyett is vállalják a következő generáció felnevelésének bizonytalanságát, kockázatát. Ennek súlyát mutatja, hogy a hét végén munkával töltött napok száma igen szignifikánsan nő a gyermekek számával mind a férfiak, mind a nők között.

Bár nem nagyon erős, de szignifikáns és érdekes módon ellenkező irányú kapcsolat van a nők és a férfiak esetében a gyermekvállalás és az életminőség, az egészségi állapot önbecslése között. Életkor és iskolázottság szerint korrigálva az adatokat, a gyermekes nők munkaképességüket és életminőségüket szignifikánsan rosszabbnak ítélték, mint a nem gyermekesek a gyermekszámmal arányosan. Ez arra mutat, hogy a gyermekvállalás aránytalanul megter-

heli a fiatal nőket a mai magyar társadalomban, hiszen a munkahelyi bizonytalanság, az otthon és a munkahely kettős elvárásai fokozottan veszik igénybe őket. Ha azt szeretnék elérni, hogy a kívánt gyermekek megszülethessenek, a fiatal nők számára ezt a bizonytalanságot és fokozott terhet kellene alapvetően orvosolni (Lakatos 2003).

Igen érdekes módon, a fiatal férfiak esetében fordított a helyzet, a gyermekes férfiak kortársaikhoz képest jobbnak ítélik egészségi állapotukat, és kompetensebbnek, hatékonyabbnak tartják saját magukat, inkább érzik úgy, hogy az életnek van értelme, mint nem gyermekes társaik, szintén életkortól és iskolázottságtól függetlenül. A férfiak esetében a társas gátoltság, gátlásosság és a gyermekszám között fordított a kapcsolat, a nők esetében nincs ilyen összefüggés.

A vallás fontossága és a gyerekszám között pozitív korreláció van, de a vallásgyakorlás módja csak a férfiak esetében függ össze a gyermekek számával. Ugyanakkor az egyes vallási csoportok között nem találtunk szignifikáns különbséget a gyermekszám tekintetében.

A társadalmi-gazdasági tényezők és a gyermekvállalás

Ha az adatokat életkor szerint korrigáljuk, a gyerekszám 45 év alatt rendkívül szignifikáns negatív kapcsolatban áll a végzettséggel, különösen a nők között, az anya és az apa végzettségével, a saját és a családi jövedelemmel, a gépkocsi tulajdonnal és a saját anyagi helyzet relatív becslésével. A nők esetében az anya, a férfiak esetében az apa iskolai végzettsége a lényegesebb negatív hatású tényező. A nők munkahelyi biztonságérzete és kontroll érzése az iskolázottság szerinti korrekció után is negatív kapcsolatban van a gyermekvállalással, azonban a rossz főnök is csökkenti a gyermekvállalás valószínűségét (7. táblázat). A munkahelyi biztonsággal kapcsolatban nem kérdeztünk rá arra, hogy mennyire számíthat további foglalkoztatásra abban az esetben, ha gyermeket vállal. A mai munkahelyi viszonyok között a jó munkahelyi körülmények ellene hatnak a fiatal nők gyermekvállalásának, mert igen kockázatosnak érzik, hogy feladják ezt a helyzetet.

7. A gyerekszám és a társadalmi-gazdasági mutatók parciális korrelációs együtthatói a 45 évesnél fiatalabb magyar népesség körében, iskolai végzettség szerint korrigálva (NS=nem szignifikáns)

	Gyerekszám nők	Gyerekszám férfiak
	(N=2864)	(N=2546)
Végzettség	-.2784 p=.000	-.1523 p=.000
Apa végzettsége	-.2075 p=.000	-.1425 p=.000
Anya végzettsége	-.2357 p=.000	-.1352 p=.000
Saját jövedelem	-.1117 p=.000	-.2357 p=.000
Családi jövedelem	-.0602 p=.002	-.0563 p=.007
Gépkocsi tulajdon	-.0807 p=.000	-.0648 p=.001
Relatív anyagi helyzet	-.0767 p=.000	-.0847 p=.000
Munkahelyi biztonság	-.1747 p=.000	NS
Rossz főnök	-.0875	NS
Munkahelyi kontroll	-.1960 p=.000	NS

Összességében tehát továbbra is jellemző, hogy a gyermeket vállaló fiatalok anyagi helyzete minden tekintetben lényegesen rosszabb, mint a gyermekteleneké. Ebben azonban fontos tényező, hogy a magasabb végzettségű, jobb keresetű rétegekben kevesebb a gyer-

mek. Ha az adatokat iskolázottság szerint korigáljuk, a férfiak esetében a saját jövedelem és a gyerekszám között már pozitív korrelációt kapunk ($r=.0713$, $p=.001$). A nők szempontjából azonban sokkal rosszabb a helyzet, az iskolázottság szerinti korrekció után is szignifikánsan kevesebb a saját ($r=.0441$ $p=.022$) és a családi jövedelme ($r=.0405$ $p=.038$) a gyermekes nőknek.

Ha azonban azt vizsgáljuk meg, hogy hány gyermeket szeretnének a fiatalok, akkor az iskolázottsággal pozitív kapcsolatban van a kívánt gyerekszám, mind a férfiak, mind a nők között. A magasabb végzettségű rétegekben különösen fontos volna segíteni ezeknek a kívánt, de a tanulmányi évek alatt elhalasztott gyermekeknek a megszületését, hiszen a család és a hivatás szerepkonfliktusa a nők esetében valóban drámai a mai magyar társadalomban. Nem megoldás, hogy természetesnek tekintjük, hogy a nők a munkahelyen törvénytörően hátrányos helyzetbe kerülnek azáltal, ha az egész társadalom szempontjából létfontosságú másik szerepüket is betöltve gyermeket vállalnak. Norvégiában, Svédországban ezen a téren jelentős lépések történtek, mint *Janne Matlary* (2001) könyve elemzi.

Ha az adatokat kor és iskolázottság szerint korigáljuk, a nők közül több gyermeket szeretnének azok, akiknek a családi jövedelme magasabb, és akik országos viszonylatban jobbnak ítélik anyagi helyzetüket másokhoz viszonyítva. Ezek abszolút számok, tehát nem csak arról van szó, hogy akiknek még kevésbé van gyerekük, azok ezt pótolni szeretnék, hanem abszolút számban is több gyereket akarnának. A férfiak esetében szintén több gyermeket szeretnének azok, akiknek magasabb a jövedelme, és akik másokhoz képest jobbnak ítélik anyagi helyzetüket. A férfiak esetében a kívánt gyerekszám sokkal inkább van pozitív kapcsolatban olyan pozitív személyiségjellemzőkkel, mint a kompetencia-érzés, hatékonyság és a pozitív életminőség, míg a nők esetében a partnertől, házastárstól kapott támogatásnak van elsősorban jelentősége a kívánt gyerekszám szempontjából. Természetesen ez a tényező a férfiak gyermekvállalás iránti attitűdjét is alapvetően határozza meg.

A gyermektől várt támogatás a magyar társadalomban

Miközben, mint a bevezetésben láttuk, a megszülető gyermekek száma folyamatosan csökken, a teljes társadalom körében rendkívül megnőtt azok aránya, akik úgy gondolják, hogy nehéz élethelyzetben elsősorban gyermekeikre számíthatnak. A magyar népesség körében végzett korábbi Hungarostudy felmérésekhez hasonlóan, 2002-re a teljes népességben a nők között 62% érzi úgy, hogy nehéz élethelyzetben nagyon számíthat gyermekei támogatására, míg a férfiak 51%-a válaszolta ezt. Mind a férfiak, mind a nők esetében ez az arány megduplázódott 1995 és 2002 között, az ugyanarra a kérdésre adott válasz tanúsága szerint (8. táblázat).

8. A teljes népesség körében a gyermektől várt támogatás nehéz élethelyzetben (N=12 640)

Nők	
1988 nagyon	34%
1995 nagyon	30%
2002 nagyon	62%
Férfiak	
1988 nagyon	29%
1995 nagyon	22%
2002 nagyon	51%

Áttekintés: A népesedéspolitikai alapvető célja kellene legyen, hogy segítse azoknak a gyermekeknek a vállalását, akiket a szülők kívánnak, de egyelőre még nem születtek meg. Ez a szám ma Magyarországon lényegesen magasabb, mint a megszülető gyermekek száma. 45 év alatt, a Hungarostudy 2002 felmérés eredményei szerint a nők és a férfiak esetében ez az arány 2,14, illetve 2,13 lenne. Az iskolázottság ténylegesen negatív kapcsolatban áll a gyermekvállalással, azonban mind az iskolázottabb nők, mind a férfiak több gyermeket szeretnének, mint a kevésbé tanultak, ennek megvalósításában kellene őket segíteni. A mai magyar társadalomban a gyermeket vállaló nőkre nehezedő lelki és anyagi terhek súlyát jelzi, hogy mind életminőségüket, mind munkaképességüket rosszabbnak minősítik, mint gyermektelen társaik. A társadalomnak feltétlen kötelessége, hogy ezen a helyzeten segítsen, hiszen a fiatal nők vállalják a legnagyobb népgazdasági gondokkal fenyegető nyugdíj és egészségügyi krízis megelőzését. A gyermeket vállaló férfiak életminősége, egészségi állapota ezzel szemben jobb, mint gyermektelen társaiké, és kompetensebbnek érzik magukat. Szakítani kellene azzal a felfogással, hogy a gyermek a nő ügye, hiszen a férfi személyiségfejlődés szempontjából a gyermekvállalás még fontosabbnak tűnik. Mind a gyermekvállalás, mind a kívánt gyermekszám a legszorosabb kapcsolatban azzal van, hogy a fiatalok nehéz élethelyzetben mennyire számíthatnak partnerükre, házastársukra, illetve élettársukra. Ezért a bizalom, a megbízhatóság, azaz a társadalmi tőke erősítése a felelős gyermekvállalás alapvető feltétele. Erre azért is különös szükség volna, mert a középkorú vagy idősebb népesség életminőségének igen fontos tényezője, hogy mennyire számíthatnak gyermekeikre. Érdemes volna ezt a szempontot is hangsúlyozni a fiatalok számára, amíg még nem késő világra hozni az elhalasztott gyermekeket. Ehhez azonban a társadalomnak, a munkahelyeknek minden segítséget meg kellene adniuk a fiataloknak, és általánossá kellene tenni azt az attitűdöt, hogy minden gyermek megszületése mindannyiunk közös ügye, érdeke és öröme.

Köszönetnyilvánítás: Köszönetet mondunk a „Hungarostudy 2002” munkacsoport tagjainak, különösképpen Réthelyi Jánosnak, Stauder Adriennek, Rózsa Sándornak, Raduch Csillának, Hajdú Katalinnak, Somorjai Noéminek, Szűcs Lászlónak, Székely Andrásnak, Csoboth Csillának, Gyukits Györgynek, Lőke Jánosnak, Ódor Andreának és az Országos Védőnő Szolgálat munkatársainak a felmérés elvégzéséért. A kutatás az Egyesült Nemzetek Szervezetének Fejlesztési Programja (UNDP, Hun/00/002), az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (T-29067 /1999/, T-32974 /2000/ és a TS-40889/2002), valamint a Nemzeti Kutatás-Fejlesztési Program (NKFP-01/002/2001) keretében történt.

IRODALOM

- Andorka, R. (1996) Merre tart a magyar társadalom? Lakitelek Antológia.
- Antal Z. L. (2000) Népesedési folyamatok és az európai kultúra jövője. In: Emberi Viszonyok: Cseh-Szombathy László tiszteletére. Szerk.: Spéder Zsolt, Tóth Pál Péter. Századvég Kiadó, Budapest.
- Bech, P., Staehr-Johansen, K., Gudex, C. (1996) The WHO (Ten) Well-Being Index: validation in diabetes. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 65, 183–190.
- Beck, A. T., Ward, C. H., Mendelson, M., Mock, J., Erbaugh, J. (1961) An inventory for measuring depression. *Archives of General Psychiatry*, 4, 561–571.
- Cseh-Szombathy L. (1991) A családi értékek változása és ennek hatása a családi funkciók alakulására. In: Társas kapcsolatok. Szerk.: Utasi Ágnes. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Cseh-Szombathy L. (1994) Értékváltozások a magyar családban. INFO-Társadalomtudomány, 30.

- Cseh-Szombathy L. (2001) A népesedési folyamatok alakulása Magyarországon. In: Népesedés és népesedéspolitikai. Szerk.: Cseh-Szombathy L., Tóth P. P. Századvég Kiadó, Budapest.
- Csoboth Cs. (1999) Egészségkárosító magatartásminták fiatal nők körében – Jobb egészséget a nőknek. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 10, 3–4, 16–29.
- Demográfiai Évkönyv, 2002, KSH, Budapest.
- Fojtyik I., Kiss K., Rózsa S. (1999) Fiatal nők szexuális életének egyes dimenziói: fogamzásgátlás, gyermekvállalás, terhességmegszakítás. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 10, 3–4, 30–40.
- Folkman, S., Lazarus, R. (1980) An analysis of coping in a middle aged community sample. *Journal of Health and Social Behavior*, 21, 219–239.
- Gyukits Gy., Ürmös A. (1999) Roma nők véleménye állapotukról és egészségügyi ellátásukról. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 10, 3–4, 54–60.
- Gyukits Gy. (2003) Gyermekvállalás a nagyvárosi szegénynegyedben élő fiatal roma nők körében. *Szociológiai Szemle* II. 59–83.
- Hablicsek L. (2003) A népességreprodukció területi aspektusairól. *Demográfia*, 46, 1, 45–72.
- Kamarás F. (2003) Fertility preferences versus actual behavior in Hungary, European Population Conference Warsaw, 26-30 August 2003, Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities, (ed. Irena E. Kotowska and Janina Józwiak) Warsaw 2003, pp. 165-187.
- Kamarás F. (2003) Gyermekvállalás. KSH „Népesedés és család” konferencia, 2003. október 14.
- Kawachi, I., Kennedy, B. P., Lochner, K. S. M., Prothrow-Stith, D. (1997) Social Capital, Income Inequality, and Mortality. *American Journal of Public Health*, 87(9), 1491–1498.
- Klinger A. (2001) Halandósági különbségek Magyarországon iskolai végzettség szerint. *Demográfia*, 44, 3–4, 227–258.
- Klinger A. (2003) A kistérségek halandósági különbségei. *Demográfia*, 46, 1, 9–44.
- Kopp, M. (2001) Az egészségi állapottal összefüggő életminőség. In: Életminőség és vizsgálata a gastroenterológiában. (Szerk: Újszászy L., Udvardy M., Kupcsulik P.) MEDISZTER, Budapest, 31–43.
- Kopp M., Csoboth Cs., Purebl Gy. (1999) Fiatal nők egészségi állapota. In: Szerepváltozások (Szerk.: Pongrácz T., Tóth I. Gy.) TÁRKI, 239–259.
- Kopp M., Csoboth Cs., Purebl Gy. (1999) Egészségmegőrzés – mit jelent ma Magyarországon a fiatal nők „egész”-sége. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 10, 3–4, 5–15.
- Kopp, M., Fóris, N. (1995) *A szorongás kognitív viselkedésterápiája*. Végeken Kiadó.
- Kopp, M., Falger, P., Appels, A., Szedmák, S. (1998) Depression and Vital Exhaustion are differentially related to behavioural risk factors for coronary heart disease. *Psychosomatic Medicine*, 60, 752–758.
- Kopp, M. S., Schwarzer, R., Jerusalem, M. (1993). *Hungarian Questionnaire in Psychometric Scales for Cross-Cultural Self-Efficacy Research*. Zentrale Universitäts Druckerei der FU Berlin.
- Kopp, M., Skrabski, Á. (1992) *Magyar Lelkiállapot*. Végeken Alapítvány, Budapest.
- Kopp, M., Skrabski, Á. (1995) *Alkalmazott magatartástudomány. A megbirkózás egyéni és társadalmi stratégiái*. Corvinus Kiadó, Budapest.
- Kopp, M. S., Skrabski, Á., Szedmák, S. (1995) Socioeconomic factors, severity of depressive symptomatology and sickness absence rate in the Hungarian population, *J. Psychosomic Research*, 39, 8, 1019–1029.
- Kopp, M., Skrabski Á., Szedmák, S. (1999) A testi és lelki egészség összefüggései országos reprezentatív felmérések alapján. *Demográfia*, XLII, 1–2, 88–119.

- Kopp, M. S., Skrabski Á., Lőke J., Szedmák S. (1999) The Hungarian State of Mind in a Transforming Society, (In: Hungary in Flux, Society, Politics and Transformation. (Ed.: Spéder Zs.) Verlag Dr. Reinhold Kramer, Hamburg, 117–134.
- Kopp, M. S., Skrabski, Á., Szedmák, S. (2000) Psychosocial risk factors, inequality and self-rated morbidity in a changing society. *Social Sciences and Medicine*, 51, 1350–1361.
- Kopp M., Skrabski Á. (2001) A házasság és a család válságának újraértelmezése a mai magyar társadalomban. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 12, 1–2, 5–18.
- Kopp, M., Szedmák, S. Lőke J., Skrabski, Á. (1997) A depressziós tünetegyüttes gyakorisága és egészségügyi jelentősége a magyar lakosság körében. *Lege Artis Med.* 7(3), 136–144.
- Lakatos J. (2003) Munkahely és gyermekvállalás. KSH „Népesedés és család” konferencia, 2003. október 14.
- Lindström, M., Merlo, J., Östergren, P. O. (2002) Individual and neighbourhood determinants of social participation and social capital: a multilevel analysis of the city of Malmö, Sweden. *Social Science of Medicine*, 54, 1779–1791.
- Matlary JH (2001) A felvirágzás kora. CRS Kiadó, Budapest.
- Pongrácz Tné (1994) Változások a magyar családban. INFO–Társadalomtudomány, 30.
- Pongrácz Tné, S. Molnár E. (2000) Kísérlet a „tradícióörző” és az attól elszakadó, „modernizálódó” családi értékek empirikus vizsgálatára. In: Emberi Viszonyok: Cseh-Szombathy László tiszteletére. Szerk.: Spéder Zsolt, Tóth Pál Péter. Századvég Kiadó, Budapest.
- Pongrácz Tné, Spéder Zs. (2002) Párkapcsolatok az ezredfordulón. Életünk fordulópontjai, (Szerk.: Spéder Zs.) pp. 13–32.
- Rahe, R. H., Tolles, R. L. (2002) The Brief Stress and Coping Inventory: A Useful Stress Management Instrument. *International Journal of Stress Management*, Vol. 9, No. 2, 61–70.
- Réthelyi, J., Berghammer, R., Kopp, M. S. (2001) Comorbidity of pain-associated disability and depressive symptoms in connection with sociodemographic variables: results from a cross-sectional epidemiological survey in Hungary. *Pain*, 93, 2, 115–121.
- Rózsa, S., Szádóczky, E., Füredi, J. (2001) A Beck Depresszió Kérdőív rövidített változatának jellemzői a hazai mintán. *Psychiatria Hungarica*, 16 (4): 384–402.
- Rózsa, S., Réthelyi, J., Stauder, A., Susánszky, É., Mészáros, E., Skrabski, Á., Kopp M. (2003) A Hugarostudy 2002 országos reprezentatív felmérés általános módszertana és a felhasznált tesztbatteria pszichometriai jellemzői. *Psychiatria Hungarica*, 18 (2) 83–94.
- Sampson, R. J., Raudenbush, S. W., Earls, F. (1997) Neighbourhoods and violent crime: a multilevel study of collective efficacy. *Science*, 227, 918–924.
- Schwarzer, R. (1993) *Measurement of perceived self-efficacy. Psychometric scales for cross-cultural research*. Berlin, Germany: Freie Universität Berlin.
- Skrabski, Á., Kopp, M. (1999) Társadalmi beállítottság, társadalmi tőke. *Századvég*, 12, 128–146.
- Skrabski, Á. (2003) A társadalmi tőke és a középkorú halálozás összefüggései. *Demográfia*, 46, 1, 95–109.
- Skrabski, A., Kopp, M., Kawachi, I. (2003) Social capital in a changing society: cross sectional associations with middle aged female and male mortality rates. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 57(2), 114–119.
- Skrabski Á., Kopp, M., Kawachi, I. (in press) Social Capital and Collective Efficacy in Hungary: Cross-sectional Associations with Middle-Aged Female and Male Mortality Rates. *Journal of Epidemiology & Community Health*.
- Skrabski Á. (in press) Társadalmi tőke és egészségi állapot az átalakuló társadalomban. Hét Szabad Művészet Könyvtára, Budapest.
- Skrabski Á., Kopp M., Rózsa S., Réthelyi J. (in press b) A koherencia és az egészségi állapot összefüggései a magyar társadalomban. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, in press b.

- S. Molnár E. Dobossy I. (2000) „Tradíció követő” és „modernizálódó” szemléletmód a rendszerváltozás után jelentkező családi problémák érzékelésében. In: *Emberi Viszonyok: Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Szerk.: Spéder Zsolt, Tóth Pál Péter. Századvég Kiadó, Budapest.
- S. Molnár E. (2001) A közvélemény gyermekszám-preferenciái. *Demográfia*, 44, 3–4, 259–279.
- Somlai P. (1991) Nagyszülők és unokák Budapesten. In: *Társas kapcsolatok*, Szerk.: Utasi Ágnes. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Somlai P. (2000) Meghatározások, avagy miről szól a család válsága. In: *Emberi Viszonyok: Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Szerk.: Spéder Zsolt, Tóth Pál Péter. Századvég Kiadó, Budapest.
- Spéder Zs. (2003) Gyermekvállalás szorító gazdasági körülmények között. *Demográfia*, 46, 2–3, 153–176.
- Tóth O. (1994) A házassággal, válással és az együttéléssel kapcsolatos attitűdök. *INFO-Társadalomtudomány*, 30.
- Tóth O. (1998) Házasság és gyermek, vélekedés és viselkedés. *Századvég*, 11, 1998, 80–93.
- Utasi Á. (2000) Tradicionális család individuális értékpreferenciákkal. In: *Emberi Viszonyok: Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Szerk.: Spéder Zsolt, Tóth Pál Péter. Századvég Kiadó, Budapest.
- Zigmond, A. S., Snaith, R. P. (1983) The Hospital Anxiety and Depression Scale. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 67, 361–370.

Tárgyszavak:

Családdemográfia
Családszociológia

**SOME PSYCHOLOGICAL AND SOCIAL BACKGROUND FACTORS OF
CHILDBEARING IN THE HUNGARIAN POPULATION**

FIGYELŐ

DR. KOVACSICS JÓZSEF (1919–2003)

A Demográfia Szerkesztősége megrendülve tudatja, hogy *Prof. Em. Dr. Kovacsics József* 2003. december 26-án, 84 éves korában elhunyt. Temetése 2004. január 20-án volt a Farkasréti temetőben, Budapesten. Az alábbiakban közöljük *Katona Tamás* és *Pukli Péter* a ravatalnál elhangzott gyászbeszédét.

KATONA TAMÁS GYÁSZBESZÉDE

Nehéz a szó, amikor búcsúzni kell. Különösen az, ha számomra nemcsak szakmai példakép *Kovacsics József* professzor, akinek ravatalánál állunk, hanem tanszékvezetőként elődöm is.

Messziről vezetett az útja a statisztikához, amelynek területén legalább akkora nyomot hagyott oktatóként és tudósként, akárcsak ősei a hazai történelemben. Nemes Kovacsics Miklósról, a török háborúk idején Magyarországra vándorolt család tagjáról a hazai írott források 1668-ban tesznek először említést. Kovacsics Mihály 1695-ben Tihany kapitánya. A család gyökerei Vas megyeiek, itt született *Kovacsics József* is, 84 évvel ezelőtt.

A gimnáziumban különösen kitűnt történelmi, földrajzi és természetrajzi ismereteivel, jó előadókészségével. Tanárai a jogi pályára irányították. 1940-ben iratkozott be az akkori Pázmány Péter Tudományegyetem Jogi Karára, 1946-ban avatták doktorrá. Két házasságban élt, az elsőből öt gyermeke született.

Pályáját a Központi Statisztikai Hivatalban kezdte, ahol a statisztikusi munkakörnek úgyszólván minden területén dolgozott. Volt iparstatisztikus, mezőgazdasági statisztikus, bányászati referens, helységnévtár-szerkesztő, a községi törzskönyvbizottság titkáráként az ország szinte valamennyi községének életviszonyaival megismerkedett.

Egész életére ható ösztönzést és ambíciót azonban mégsem ezeken a területeken, hanem a népességstatisztika, a város- és községstatisztika, valamint a közigazgatási statisztika művelése során kapott. Figyelmét a település- és a népességfejlődés összefüggései már az 1950-es években felkeltették. Ekkor jelent meg első jelentősebb tanulmánya Közigazgatás és népesség címmel a Statisztikai Szemlében, amellyel nagy feltűnést keltett és elismerést aratott. Részt vett az *Erdei Ferenc* és *Beér János* által vezetett tanyai tanács operatív bizottságának munkájában. A tanyán élők sorsa iránti érdeklődését ezek az évek alapozták meg. Sorra jelentek meg a településfejlődést és a népességfejlődést, a városiasodást, valamint a lakáskérdést elemző, újszerű és bátor tanulmányai.

1953-ban a Budapesti Műszaki Egyetem rektora meghívta a településstatisztika előadójának. Öt műegyetemi jegyzete, valamint a Statisztikai Kiadónál 1954-ben *Erdei Ferenc* ajánlásával megjelent Város- és községstatisztika című könyve jelzi ennek az időszaknak az eredményeit. A városi életnek úgyszólván minden, statisztikailag mérhető jelenségét vizsgálta, a földrajzi és települési viszonyoktól az infrastruktúráig. Szükség is volt ebben az időben arra, hogy a statisztikus rámutasson: kiépített víz- és csatornahálózat, szilárd burkolatú úthálózat és megfelelő intézmények nélkül nincsen város.

1954-ben a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárát országos szakkönyvtárrá fejlesztették, és vezetését *Kovacsics Józsefre*, az akkori közigazgatás-statisztikai osztály vezetőjére bízta. Megreformálta az elavult szakrendszert, nagy statisztikusainkról bibliográfiák készültek, és a Közgazdaságtudományi Intézettel, valamint a Marx Károly Közgazdasági Egyetem könyvtárával együttműködve megindította a Közgazdasági Figyelő című periodikát. Mindez igen nagy hatással volt az áru- és pénzviszonyoktól független, központi tervutasításos rendszerben a közgazdászok nézeteire.

Talán ezeknél a munkáknál is jelentősebbek *Kovacsics József* életében azok a történeti statisztikai kutatások, amelyeket ebben az időben a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárában szervezett, s amelyek eredményei egyszerre a világ élvonalába helyezték a magyar történeti statisztikát. Angol, francia, belga tudósok érdeklődtek a magyar eredmények iránt. *Kovacsics József* munkatársaival megírta Magyarország történeti demográfiáját.

1957-ben a pécsi egyetem statisztikai tanszékének vezetője lett. Emellett már három tárgyat oktatott a Budapesti Műszaki Egyetemen: településstatisztikát, általános statisztikát és településdemográfiát. Mindegyik tárgynak elkészítette a tananyagát is. 1959-ben a Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen hívták meg a statisztikai tanszék vezetésére.

Jellemző erre az időszakra jó barátjának és munkatársának, *Móricz Miklósnak* (Móricz Zsigmond testvérének) ez alkalommal hozzá intézett levele, amelyben így ír: „a régi rossz időben nem kellett részvénytulajdonosnak küldeni annak, akit egyetemi tanárrá kineveztek, ma az ember csak azon tűnődhet el, hogy az egyenlőség – vagy az arra való törekvés – korszakában milyen nagy lehetőségei vannak az egyének kezelésének! Ami a főnököknek szabad, miért nem szabad neked, és ami tegnap szabad volt, miért tilos ma?”

Kovacsics József ekkor a statisztikai oktatás megreformálására fordította a legnagyobb figyelmet. Amint később sok keserőséggel megállapította, az irányító szervek hosszú ideig nem is ismerték fel azt a reformot, amit a korszerű jogi kari statisztikai oktatás terén létrehozott. A korábbi gazdaságstatisztikai vizsgálatok helyett ekkor az államigazgatási és igazságügyi statisztika kidolgozására helyezte a fő hangsúlyt. Az volt a véleménye, hogy a jogásznak is tudnia kell, hogyan interpretálhatók a statisztikusok által szolgáltatott adatok. Különösen fontosnak tartotta a jogászai munkát segítő szakstatisztikák ismeretét. „Ezek nélkül nincs korszerű államigazgatás, korszerű igazságügyi munka” – vallotta.

Új általános statisztikai tankönyvet írt, amelyért nívódíjat kapott, majd megírta a közigazgatási statisztika tananyagát. A Közalkalmazottak Szakszervezetével, az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériummal és a székesfehérvári városi tanáccsal közösen új kutatásokat szervezett. Ezek a közigazgatás napi problémáira, a bürokratikus vonások felderítésére és a munkaidő-kihasználás kérdéseire irányultak. Tanulmányozta az ügyintézés menetét; 2466 ügyiratot elemzett gépi feldolgozás és folyamatábrák, gráfok segítségével. A szaksajtó, a rádió és a napilapok terjedelmes cikkekben számoltak be erről az eredeti, és sok módszertani újdonsággal szolgáló kutatásról, amelynek eredményeként kidolgozta az egyes ügyfajták ügyintézési modelljeit is. Jól hasznosították a gyakorlatban annak a kutatásnak az eredményeit is, amely a tanácsi építésügyi apparátus munkaterhelésének a felmérését és elemzését végezte el.

Kovacsics professzort az a kérdés foglalkoztatta, hogy a közigazgatás munkáját ne csak belülről, az apparátus dolgozóinak a szemüvegén keresztül tanulmányozza, hiszen a közigazgatás annyit ér, amennyit a teljesítményei érnek, ezeket pedig a legmegbízhatóbban a lakosság tudja értékelni. Így került sor ugyancsak Székesfehérvárott egy közvéleménykutatásra 1970-ben, amelyet reprezentatív módszerrel szervezett meg, a tanácstagok körzetekből vett mintavétel útján. Közben folytatta történeti demográfiai kutatásait is. 1964-ben látott napvilágot következő munkája, Veszprém megye helytörténeti lexikona. Az 1970-es években Vas, Zala és Fejér megyére is kiterjesztette a kutatást, de ezek összefogását már a megyék levéltáaira bízta.

Kovacsics professzor nagyon korán, már a 60-as évek végén, székesfehérvári kísérleteinek a tapasztalatai alapján hozzáfogott a szükséges számítógépek beszerzéséhez és az oktatási segédkönyvek megírásához, így 1986-ban megindulhatott a jogászok felkészítése a jogi informatikai ismeretekre. Eközben 1972-ben védte meg akadémiai doktori disszertációját A tanácsai munka hatékonyságának mérése címen, amely átdolgozott formában, 1980-ban jelent meg Bevezetés az államigazgatási informatikába címen.

Hetven évesen, amikor 30 éves oktatói jubileumát ünnepelte, a professzor így nyilatkozott: „Most lenne jó kezdeni! Most, amikor már számítógépes programok segítik a statisztikai oktatást, amikor ez a kevésbé szimpatikus tantárgy egyre fontosabb és népszerűbb, modern tárgyá lép elő. Nekem az úttörés munkája jutott: az, hogy az államtudományból még alig kilépett magyar jogi kari statisztikai oktatást a szaktudományok szolgálatában megreformálhattam, és bevezethettem a számítógépes oktatást.”

Sokféle területen alkotott maradandót: az általános statisztika, a történeti demográfia, a közigazgatási statisztika, a jogi informatika tudományában. A Nemzetközi Statisztikai Intézetbe 1969-ben választották be. Tagja volt a Párizsi Statisztikai Társaságnak, a francia nyelvet beszélő statisztikusok nemzetközi szövetségének. Hazai tagságait felsorolni is nehéz.

Figyelemre méltó vonása volt munkásságának a komplex szemléletmód. Akár a közigazgatást, akár a várost vagy a falut tanulmányozta, azt sohasem a szakstatisztikák kis optikájú lencséjén keresztül vizsgálta, hanem mindig sokrétűen, összefüggéseiben. Történeti demográfiai kutatásai, különösen pedig a népesség számára és összetételére vonatkozó kutatások maradandó módon őrzik majd nevét itthon és külföldön. Sokszor mondta panaszosan, hogy a néprajznak szép számmal vannak múzeumai, de magáról a népességről, arról, hogy kik voltunk, hányan voltunk, hogyan éltünk, demográfiai vonatkozásban a XIX. század előtti időkről alig tudunk valamint. Nagyrészt neki köszönhetjük, hogy a tudomány előbbre jutott e kérdések megvilágításában. A történeti statisztika forrásai és a Magyarország történeti demográfiája című kötetei alapvető forrásmunkákká lettek.

Kovacsics professzor olyan ember volt, aki a számok mögött az embert, az adatok mögött a társadalmi jelenséget kereste, és nagy visszhangot kiváltó szakmunkái bizonyítják: sikerrel. Egy magas színvonalú tudományos műhelyt, a szakmai igényesség követelményét hagyta ránk, amit továbbvinni és továbbadni kötelességemnek érzek.

PUKLI PÉTER GYÁSZBESZÉDE

Tisztelt Gyászoló Család!
Tisztelt Gyászoló Egybegyűlte!

Mérhetetlen megrendüléssel állunk itt, *Dr. Kovacsics József* professzor ravatalánál.

Szomorú, nem mindennapi tisztem, hogy a Központi Statisztikai Hivatal képviseletében, mely szervezethez az elhunyt élete számtalan szállal kötődött, megemlékezek hivatalbeli pályafutásáról, megpróbáljam tolmácsolni e szervezet munkatársainak az eltávozotthoz fűződő érzéseit.

Rendkívüli kvalitásokkal bíró embert vesztettünk most el, akit szorgalma, munkabírása, szakmai felkészültsége, feddhetetlen erkölcsisége, életközeli, naprakész gondolkodása messze az átlagember fölé emelt.

Munkásságának áttekintése előtt fontosnak tartom megemlékezni arról, hogy az élete során betöltött hivatali pozícióiban is mindig megnyilvánult embersége, a vele együtt dolgozók iránti tisztelete és tisztessége, figyelmessége, közvetlensége.

Az elhunyt szerteágazó tevékenységének csak egy része zajlott a KSH színterén, de ottani munkássága számos esetben összefonódott más helyütt folytatott munkásságával is. Nem egyszerű tehát kiragadni e páratlan életút azon vonatkozásait, amelyekről mint hivatalbeli pályafutásáról igyekszem számot adni.

Életének több szakasza ide kötötte, s a hivatal büszkén mondhatja, hogy olyan fontos életszakaszok ezek, mint szakmai indulása és kibontakozása, valamint pályája végső szakasza, amikor egy, a tudományos világ által kiemelkedőként értékelt sorozatot alkotott.

1940-ben került a KSH-ba, ahol gyakornokként egymás után több osztály tevékenységével ismerkedett meg.

1942-ben kapta meg statisztikai tiszti kinevezését. A háború után a helységnévtárat szerkesztő csoportban találjuk, a Népszámlálást vezető *Thirring Lajos* beosztottjaként, kinek személyes példája életre szóló hatást gyakorolt rá.

Kovacsics József kiváló szervezőkézsége első alkalommal itt bontakozhatott ki: a csoportot Város- és községgazdálkodási osztállyá fejlesztette. A községi adattárak rendszerét kialakítva a korábbiakhoz képest új távlatot nyitott a települési statisztika előtt. Szerepe volt az 1950-es közigazgatási reform kidolgozásában. Az 1951-es helységnévtár összeállításáért kapta az első hivatalos elismerést.

Az 1954-es lakásfelvétel irányításával kivívta a szakma általános megbecsülését. Ez idő alatt tevékenyen részt vett a magyar településnevek hivatalos megállapításával foglalkozó Országos Községi Törzskönyvbizottság munkájában. Egyidejűleg bekapcsolódott a műegyetemi statisztika-oktatásba.

Jegyzetei mellett 1954-ben megjelent első szakkönyve „Város- és községstatisztika” címen.

Képességeire felfigyelve 1955-ben a KSH elnöke kinevezte a KSH Könyvtárának igazgatójává. Javasata alapján a könyvtár a hivatal egyik részlegéből önálló és országos szakkönyvtárrá szerveződött. E szervezet keretében létrehozta a Történeti Statisztikai Kutatócsoportot, s ezzel megvetette a számszerű adatokra támaszkodó, kvantitatív módszerű történelmekutatás hazai művelésének intézményesített alapjait. Megindította a „Történeti Statisztikai Közlemények” kiadványsorozatát.

Szerkesztésében jelentek meg 1957-ben „A történeti statisztika forrásai”, 1963-ban a Magyarország Történeti Demográfia című tanulmánykötetek.

1957-től a Pécsi Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán a Statisztikai Tanszék vezetőjét is elvállalta, majd 1959-től az ELTE Statisztikai Tanszékének lett tanszékvezetője. Az egyetemi oktatás irányába elkanyarodó pályája a munkahelyváltás mellett csak részben jelentett témaváltást, hisz a közigazgatás-szervezés és területi statisztika, a történeti statisztika és demográfia, illetve e területek tudományszervezési vetülete a későbbiekben is tevékenységi körének része maradt.

1980-tól bekapcsolódott a Hivatal demográfiai szakfolyóiratának szerkesztőbizottsági munkájába.

Tagja lett az MTA Statisztikai Bizottságának, majd az MTA Demográfiai Bizottságának. Kezdeményezésére alakult meg annak Történeti Demográfiai Albizottsága, amely 1989-ben összeállította a magyarországi helységnév-, és közigazgatás-történeti lexikon tervét az ezeréves magyar helynévállomány mentése és megőrkítése érdekében. Az Albizottság az időközben nyugdíjba vonult *Kovacsics József*re bízta a főszerkesztői teendőket. A KSH biztosított helyet a szerkesztőbizottságnak, így a Professor úr 1992-től újra a KSH-ban dolgozott. A 19 megye településeit bemutató lexikon-sorozat minden további ez irányú kutatásnál alapvető kézikönyvként használható.

Munkásságának utolsó egy évtizedében tovább gazdagította a hivatalos statisztika eredményeit. Tudományszervezői kvalitását konferenciák és azokhoz kapcsolódó tanulmánykötetek létrehozásával kamatoztatta. Így 1992-ben a Nemzetiségi Statisztikai Konferencián hazánk és a szomszédos államok vezető statisztikusait hozta össze. Részt vett az ELTE és a KSH közös gondozásában készült Demográfia tankönyv megírásában is. Nagyszerű eredmények a Város és környéke sorozat részeként a Keszthely és környékével, illetve Szentgottárd és környékével foglalkozó lexikonok és a Baranya megyei népességtörténeti lexikon is. A munkásságának elismeréséül kapott kitérítések közül az MTA-tól kapott Eötvös József koszorú mellett hadd említsem a Hivatal által adományozott Fényes Elek érmet és Keleti Károly érmet.

Összegezve e páratlanul sokoldalú életút sajátosságát, találónan jellemzi azt a nyolcvanadik születésnapját köszöntő kötet címe: „Alkotás a társadalomtudományok határán.”

Nyáron még életereje és szellemi teljesítőképesége teljében a magyar falupusztulás ellenében újabb vállalkozásnak vetette meg alapjait és tervezte annak jövőjét. De egészségi állapota tragikus és hirtelen változása kivette kezéből sorsa irányítását, amit Ő, szeretett szülőföldje szavajárásával élve „vasi emberként” méltósággal viselt.

Kívánom, adjon némi vigaszt a végső búcsú során az a gondolat, hogy mindaz, amit *Dr. Kovacsics József* professor úr alkotott, maradandó, mások gondolkodását és munkásságát megtermékenyítő, örök érték, s mint ilyen, halhatatlan.

Engedjék meg, hogy búcsúzzak tehát a sokunk által szeretve tisztelt, a hivatalban mindenki által „*Professor úr*”-ként szólított munkatársunktól mindnyájunk nevében.

Nyugodjék békében.

NEGYVEN ÉVES A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
A 2003. október 14. és 18. közötti rendezvénysorozaton
elhangzott üdvözlő beszédek

SZEKERES IMRE
 a Népesedési Kormánybizottság titkára

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Köszöntöm a konferencia valamennyi résztvevőjét abból az ünnepi alkalomból, hogy 40 éve a Központi Statisztikai Hivatal lerakta az alapjait a Népeségtudományi Kutatóintézetnek. (Demographic Research Institute) Egy emberöltő alatt, a Központi Statisztikai Hivatal kis kutató csoportja, Magyarország egyetlen és vitathatatlanul nagy tekintélyű demográfiai kutató centrumává vált. Diszciplináris felelőssége van a népeségtudomány fejlesztésében, a magyarországi népességi jellemzők vizsgálatában.

A Kormányzat jól ismeri a kutatóintézet munkáit, mert a kormányzati tervezés számára itt készülnek a demográfiai számítások. Olyan horderejű programok, mint a nyugdíjrendszer reformja, az uniós csatlakozást előkészítő Nemzeti Fejlesztési Terv, nem készülhetnek a Népeségtudományi Kutatóintézet közreműködése nélkül.

Részemről a kapcsolat ezekben a hónapokban szinte mindennapos, mert hosszú távú népesedési program kialakítására vállalkoztunk.

A nemzeti közép-kormány az tűzte ki célul, hogy vezesse és támogassa a munkát, amely feltárja a népességsökkenés okait, ütemét és olyan javaslatokat dolgoz ki, melyek képesek megállítani ezeket a negatív folyamatokat.

A konferencián a fő kérdés a népesedés és a család. A nemzetközi tudományos-szakmai szervezetek vezető munkatársai adnak áttekintést a népesedés globális, európai és regionális trendjeiről, valamint az általuk képviselt szervezetek politikai ajánlásairól és tapasztalatairól. Ezeket kíváncsian várom magam is.

A népesedési folyamatok valójában a privátszféra történéseinek összességéből állnak össze. A magánélet legintimebb kérdéseiről van szó, ha születésről, azaz gyermekvállalásról beszélünk, ha életmódról, azaz az életkörülmények megválasztásáról beszélünk és akkor is ha azt elemezzük, hogy ki mikor és miért kel útra azért, hogy új hazát válasszon. Ezek azok a kérdések, amelyekbe a politikának *nincs és nem is lehet közvetlen beleszólása*.

Mi akkor ennek az indirekt politikának a feladata?

Egyrészt olyan társadalmi környezetet és közhangulatot kell teremteni, amelyben az emberek félelmek és szorongások nélkül vállalhatják és élhetik a saját életüket. Másrészt olyan világot szeretnénk, ahol nem kell félni az élet természetes dolgaitól. Nem kockázat, ha az ember gyereke vágyik és gyereke lesz, vagy éppen később megöregszik...

A társadalmi folyamatok általában, de a népesedési folyamatok különösen – elég lassú, hosszabb távon ható folyamatok, éppen ezért kizárólag következetesen lehet érvényt szerezni a kormányzati munkában a népesedéspolitikai prioritások érvényesítésének.

A népesedési folyamatok legfontosabb tényezői:

- **A halálzási arányok alakulása,**
- **A külső és belső vándorlás hatásai, „egyenlegei”**
- **A születési arányok alakulása**

Magyarország népesedési mutatóit kedvezőtlennek kell minősítenünk, de rögtön hozzá kell tennünk azt, hogy a jelenkori magyar adatok, és azok dinamikus változásai nem mutat-

nak eltérést Európa népesedési tendenciájától. Így, a magyar születési arányok is Európa középmezőnyébe tartoznak. Sajátos magyar probléma azonban az, hogy a kedvezőtlen folyamatok nálunk viszonylag régebben kezdődtek, mint más országokban.

Az EU csatlakozás közvetlenül semmilyen direktívát, kényszerrel nem jelent számunkra a népesedést befolyásoló politikák alakításában – viszont esélyt és lehetőséget ad arra, hogy a „nyílt koordináció” eszközeivel tanulhassunk és átvehessük a leggyümölcsözőbb nemzeti gyakorlatokat.

Az *öregedésről* való gondolkodásaink alapjaiban kellene felülvizsgáljunk: a 45–50 éves ember nem öreg, és ezért nagyon nem jó, ha mégis nyugdíjas lesz belőle. És az idősebbek sem olyan öregek, akikről, kizárólag, mint magatehetetlen „eltartottakról” kelljen gondoskodnunk. A mai idősebb generációk szellemileg frissek, sok szempontból sokkal egészségesebbek, mint a korábbi idős generációk. Leginkább azzal tesszük betegg és eltartottként leértékelte őket – hogy nem hagyjuk az aktivitásaikat kiélni.

Az az idősebb ember, aki érzi és megéli, hogy tud tenni önmagáért és másokért, aki aktívabb életet élhet a munkaerőpiacokon, a civil életben, az unokák nevelésében – az egészségesebb, tovább él, és a társadalom számára is hasznosan járul hozzá közös dolgainkhoz.

Az egyik legsúlyosabb demográfiai probléma, hogy a magyar emberek és az adatokat tekintve leginkább a középkorú férfiak indokolatlanul korán halnak meg. Meg kell jegyezni, hogy a magyar népesedési tényezők közül a halálozás az, mely kedvező irányzatú lett 1994 óta. Aki ma megéli a nyugdíjba vonulást – annak igen jó életesélyei vannak arra, hogy európai léptékkel mérve is tisztas életkort éljen meg. Itt a politika elsődleges feladata az *egészségkockázatok csökkentése*, az egészséges, jó minőségű életévek meghosszabbítása.

Az egészséges életmód és az egészségtudatos életforma rutinjait és technikáit a fiatalabb korosztályoknak kell elsajátítaniuk.

Az elmúlt tíz évben *százéves vándorlási tendencia* fordult meg Magyarországon: többen választották Magyarországot új hazának, mint ahányan elhagyták az országot. E folyamatok a csatlakozással várhatóan erősödni fognak: akár az Unió tagországaiból, akár kívülről még többen fogják úgy találni, hogy Magyarország „egy jó hely”. Számítanunk kell továbbá arra, hogy több magyar állampolgár fog szabadon mozogni az Unió határain belül. Ezzel kapcsolatosan az a politikai prioritás, hogy a kifelé történő mozgások ne legyenek véglegesek, a külföldön megszerzett tudások, jártasságok, képességek kamatoztatására itthon is teret kell biztosítani.

Kényes kérdés a *határon túli magyarok bevándorlása*. A Kormány álláspontja egyértelmű és világos: bármennyire is „könnyű” a határon túlról érkező magyarok társadalmi integrációja, nem kívánjuk idecsábítani a kisebbségi magyarság fiatalabb, tette készebb, aktív képviselőit – és ezzel nem kívánjuk végérvényesen és visszafordíthatatlanul lehetetlenné tenni a határon túli magyar közösségek létét. Mindenek előtt a határon túl szeretnénk támogatni a kisebbségi közösségeket abban, hogy megőrizhessék kisebbségi létüket, egyszersmind legyenek képesek ellátni a „híd” szerepét Magyarország és a határon túli többségi társadalmak között.

Mindezzel együtt, átéljük azt a felelősségünket, hogy, ha valaki úgy érzi, hogy nincsen maradása a lakóhelyén – akkor be fogjuk fogadni őket.

A *gyermekvállalást* bátorító politika meghatározása igen kényes feladat. Bár tartózkodunk a magánszférába való beavatkozástól, vannak közös politikai felelősségeink azért, hogy legyen jó gyerekek lenni, és legyen minden gyerekek esélye sikeresen felnevelkedni.

Támogatást kell adni azért, hogy a munkakarrier és a családi ambíciók közötti harmóniát ne csak a karrier felmondása árán lehessen megeremteni.

Az, hogy felnőtt emberek, párok vállalnak-e (több) gyereket, hogy a nők akarnak-e (több) gyereket szülni, mindenek előtt azon múlik, hogy ők miképpen ítélik meg annak esélyét és lehetőségét, hogy a megszületendő gyermeket, gyermekeket tisztességesen fel

tudják-e nevelni. Politikai eszközök közül csak azzal lehet kedvezőbb születési arányok elérését szolgálni, ha bizonyossággá válik az, hogy a gyermekek vállalása és felnevelése nem jelent társadalmi hátrányt, ha a gyermekeket valóban tisztességesen, jólétben lehet felnevelni.

Általános tendencia Európában, hogy a népesedési folyamatok ott alakulnak kedvezően, ahol magas a női foglalkoztatás, ahol erősek a nők szülés utáni munkaerőpiaci visszatérését támogató jogok és intézmények, ahol erős a női egyenjogúság. Azokban az országokban romlanak a demográfiai mutatók, ahol alacsony a női foglalkoztatás, ahol alacsony színvonalúak a gyermekintézmények, és más közösségi támogatással működő gondozási intézmények.

Mindezek a kritériumok szoros összefüggésben állnak azzal a szomorú fejleménnyel, hogy az átalakuló Magyarországon a gyermekek aránya folyamatosan nő a legszegényebbek körében, így a mély szegénység egyre inkább a gyerekek szegénysége. A gyerek-barát társadalmi közeg erősítésének széles körű eszközeivel csökkenteni szükséges azokat a félelmeket, amelyek társadalmi kockázatokat, lecsúszási és kirekesztődési veszélyeket tulajdonítanak a gyermekvállalás következményeinek.

Egy hónappal ezelőtt a kormány népesedési programjának előkészítésére konferenciát szerveztünk „Válaszúton” címmel. Ott találkoztam a mai konferencia több neves előadójával. Ezt az eseményt a szakmai tanácskozás folytatásának tekintem.

Az ott elhangzottak megerősítették korábbi véleményemet abban, hogy a szegénység és társadalmi kirekesztettség kockázatainak csökkentése talán a legfontosabb népesedéspolitikai feladat.

Egy olyan országban, ahol magasak a margón kívülre és a normális szintek alá kerülésének kockázatai, ahol e kockázatok különös súllyal veszélyeztetik a gyerekeket – ott az emberek szorongásokkal és félelmekkel vállalnak gyermekeket, ott félelmek és szorongások között élnek le életüket, és ebbe könnyen bele is lehet halni.

A ma kezdődő konferencia a *népesedés család* összefüggéseivel vizsgálja a demográfiai folyamatok jellegzetességeit.

Minden kutatási eredmény azt mutatja, hogy a magyar emberek, az itt élő fiatalok szeretik a gyerekeket, szeretnének gyermekeket vállalni, több gyermeket vállalni annál, mint amennyi megszületik. Ha a legfontosabb népesedéspolitikai feladatunkat akarnám összefoglalni, akkor azt mondhatnám, hogy olyan társadalmi és gazdasági atmoszférát kell teremtenünk, amelyben az emberek félelmek és szorongások nélkül tehetik azt, amit szeretnének. Bízunk kell magunkban és egymásban: nem akarunk ártani sem magunknak, sem egymásnak. Az egymás tiszteletére és megbecsülésére, az egymásba vetett bizalomra kell építenünk azt a jövőt, amelyet szeretünk a modern, fejlődő Európai Magyar Köztársaság címszavaival összefoglalni. Népesedéspolitikát nem tudunk egymás ellen művelni, érvényre juttatni. Csak együtt, mindannyian, a Köztársaság valamennyi polgára.

Ezeket a szerteágazó célokat úgy foglalhatjuk össze, hogy ha Magyarország az emberek boldogulásához nagyobb esélyeket teremtő, nagyobb jólétben élő társadalommá – gyerek és öreg, férfi és nő számára – élhetőbb országgá tehető, akkor ez lehet a legbiztonságosabb útja a harmonikus, fenntartható népesedési fejlődésnek is...

Köszönöm megtisztelő figyelmüket és jó munkát kívánok az elkövetkező két napra!

**NEGYVEN ÉVES A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
A 2003. október 14. és 18. közötti rendezvénysorozaton
elhangozott üdvözlő beszédek**

SPÉDER ZSOLT

a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet igazgatója

Tisztelt Elnök Urak, tisztelt Munkatársak a Népeségtudományi Kutatóintézetből, Kollégák a KSH-ból, az egyetemokről és más intézményekből, kedves Barátaim!

Minden évforduló arra csábít, hogy egy pillanatra megálljunk, visszatekintsünk a múltra, végiggondoljuk, hogy milyen utat tettünk meg, hol állunk most, milyen körülmények között élünk, működünk, és merre szeretnénk a jövőben tartani. Így van ez egy tudományos intézet esetében is, csak a vonatkoztatási rendszer más: ennek környezetét ugyanis a tudomány hazai és nemzetközi fejlődési trendjei, külső és belső nyilvánossága, a felé irányuló közéleti figyelem, intézményi kötöttségei és lehetőségei alkotják. Mint a megemlékezések általában, remélhetőleg a miénk is ünnepélyes, szubjektív és ezért szelektív lesz. Az ember szereti a jót felemlíteni, arról beszélni, ami értékes, megőrzendő, továbbviendő, és szívesen hallgat a nehézségekről, gondokról. A hiányosságainkról, hibáinkról éppen elég szó esik a hétköznapiokon. Most, az évfordulós népeségtudományi hét megnyitása során én sem teszek másképpen: válogatni fogok, csak egy-egy összefüggést, számomra értékes eseményt emelek majd ki. Kritikusainknak engedem át, hogy feltárják – ha vannak – mulasztásainkat, tévutainkat.

Szociológusként megtanultam, hogy az ember nem légüres térben él, dolgozik és dönt, és az intézményfejlődést sem nem lehet kiragadni a társadalmi környezetből. Természetesnek tartom tehát, hogy már intézetünk genezisét is az akkor érvényes társadalompolitikai konszolidációhoz kössem. A Népeségtudományi Kutatóintézet (NKI) nem jöhetett volna létre olyan időszakban, amikor a népesség fejlődése, összetétele megfelel annak, amit kívánatosnak tartunk. Az ezzel kapcsolatos anomáliákat korábban is vizsgálták Magyarországon – elég emlékeztetni a népi írók egykézzel foglalkozó írásaira. Ám a mi intézményünk alapítása 1962–63-ra datálódik, arra az időre, amikor a hazai terménység, a gyermekvállalási hajlandóság a háború utáni „baby boom”-ot követően európai viszonylatban a legalacsonyabbá válik, amikor erről a jelenségről Magyarországon addig elképzelhetetlenül széleskörű nemzetközi tudományos konferenciát tartottak nyugati és keleti szakemberek részvételével, amikor a hazai közéletben egyre többen hívták fel a figyelmet az alacsony gyermekszám hosszú távon káros következményeire. Hála a KSH akkori vezetésének, ha jól tudom *Péter Györgynek* és *Szabady Egónnak*, hogy az intézet létrejött, először kutató csoportként, de már akkor saját forrásokkal, majd 1968-ban önálló költségvetéssel rendelkező intézetként. Az NKI, mert mindmáig így ismerik a szakmában, magára vállalta a népességtudomány elméleti és módszertani kérdéseinek kutatását a társadalomtudományok által támasztott igények kielégítését, feladatának tekintette, hogy részt vegyen a demográfia ismeretkörének oktatásában, segítséget nyújtson az államigazgatásban felmerülő problémák megoldásában. Az intézet tehát elhelyezte magát mind a tudományos diszciplináris hálóban, mind pedig a tudományos-társadalompolitikai térben. Ha végiglapozzuk az első öt év tevékenységéről készült jelentést, látjuk, hogy a kutatások kilenc nagy témakörbe rendeződtek, ezen belül/túl számtalan altémát érintettek. Az akkor és ma hagyományosnak tekintett tárgykörök, a termékenység és a halandóság mellett vizsgálatok folytak az alkoholizmusról, az öngyilkosságról és a társadalmi rétegződésről is. A statisztikák szerint 1968-ban 37-en dolgoztak nálunk, 21 főfoglalkozású munkatárs, 11 kutató, 4 közülük nő.

Egy tudományos intézet továbbéléséhez nem elengedhetetlen, de igen hasznos, ha a vizsgált témákat közérdeklődés övezi. Nemcsak arról van szó, hogy a kutatás finanszírozása így könnyebben indokolható, hanem arról a jobbító szándékról is, amely minden szakemberben – de a társadalomtudósban talán fokozottan is – benne él. A demográfiai problémák iránti figyelem ugyan hullámzó volt az elmúlt 40 évben, de a magyar népességfejlődés olyan jelenségeket és irányzatokat produkált, amelyek rendre kiváltották a társadalom érdeklődését. Az alacsony gyermekszám kérdésköre folyamatosan napirenden volt és van, de a halandóság javuló trendjének megtörése, az öngyilkosság világviszonylatban kiugró arányszáma, a középkorúak magas halandósága – mindez, egy-egy nyugalmasabb időszak után gyakran állította a figyelem középpontjába a demográfiát, és így közvetetten az intézet munkáját is.

A közelmúlt és a jelen az NKI szempontjából olyan időszaknak tekinthető, amikor újra sürgető igény támadt a demográfiai kutatások eredményei iránt. Érthető, hiszen mindnyájunkat érint a gyermekvállalási kedv radikális visszaesése, a házasságkötések számának zuhanása, az élettársi kapcsolatok terjedése. A házasságon kívüli szülések már közel egyharmados részaránya, a halandósági viszonyok kezdeti javulása után a folyamat megrekedése, a demográfiai tényezők erősödő befolyása a társadalmilag kritikus helyzetek létrejöttében (gondoljunk csak a gyerekszegénységre, a válások következményeire stb.). Sorolhatnánk tovább az értelmezésre váró kérdéseket, mert még nem beszéltünk a migrációról és esetleges felerősödéséről az európai uniós csatlakozás után, a magyar nemzetiségűeknek a rendszerváltást követő bevándorlásról és így tovább.

E demográfiai folyamatok nem egyediek, szinte minden közép-kelet-európai országban szinkronban mennek végbe. Nyugat-Európában pedig – legalábbis részben – már az 1970-es évektől jelen voltak, ott viszont a hosszú ideig közös irányzat bomlik ma számtalan szétartó trendre. Nem nyugtathatjuk tehát magunkat azzal, hogy a felsorolt problémákat nem érdemes vizsgálni, hiszen minden európai ország ugyanazt az utat járja végig. Fel kell tárnunk az általános és az egyedi, az európai és az országspecifikus összefüggéseket.

Némi iróniával azt mondhatjuk tehát, hogy a jelen viszonyai semmivel sem kedvezőtlenebbek működésünk, fennmaradásunk szempontjából, mint az az időszak, amikor az intézet megalakult. A társadalom számtalan olyan problémával szembesül, amelynek értelmezése, megértése és megértetése a népeségtudománynak (is) feladata.

Természetesen a múltat és a jelent megkülönböztető jegyek is számosak. Sok-sok ok miatt a demográfiai folyamatok ma mintha nagyobb variabilitást mutatnának, mintha jobban beágyazódnának a társadalmi környezetünkbe, mintha a népeségtudomány sokkal inkább „rá lenne utalva” a társtudományokra, a szociológiára, a közgazdaságtanra, jogra, pszichológiára. Akik részt vettek Varsóban az európai népeségtudományi konferencián vagy az amerikai népeségtudományi egyesület valamelyik tanácskozásán, tapasztalhatták, hogy se szeri, se száma azoknak a kutatásoknak, amelyekhez elengedhetetlen a társadalomtudományokban felhalmozott ismeretek naprakész követése. Ezt tapasztaljuk abban a konzorciumi munkában, a „Gender and Generation” programban is, amelyet hét európai intézmény, a genfi UN/ECE PAU, a párizsi INED, a hágai NIDI, a rostocki Max Planck Intitit, a londoni London School of Economics, a római La Sapienza egyetem és a KSH, illetve a Népeségtudományi Kutatóintézet részvételével folyik immár négy éve. Célja az egész Európára kiterjedő olyan nagy követéses vizsgálat megszervezése és lebonyolítása, amelynek eredményeként alaposabb és pontosabb választ kaphatunk napjaink demográfiai kulcskérdéseire.

Az intézet az elmúlt időszakban jelentős energiát fektetett az 1990-es években felbukkanó és terjedő demográfiai jelenségek feltárására és megértésére, hogy ezzel segítse a közélet szereplőit az eligazodásban, a politikai döntéshozókat pedig az alternatívák mérlegelésében. A sokat idézett „Életünk fordulópontjai” c. vizsgálat mellett – amely a már említett „Gender and Generation” megnevezésű kutatás része, és amelynek második hullámát 2004-ben vesszük programba – 2000-ben felvételt készítettünk a népesedési politika elfogadottságáról,

2001-ben a bevándorlók megítéléséről, majd pedig újtárra indítottuk a bevándorlók jellegzetességeit feltáró vizsgálatunkat. A válás a tárgya annak a kutatásnak, amelynek terepmunkálatai már befejeződtek. A hagyományos demográfiai eszköztár alkalmazása sem szorult háttérbe: a területi dimenzióban mozgó vizsgálataink kistérségekre lebontva mutatják meg a népesség összetételét, határozzák meg az alapvető demográfiai indikátorokat, becslük előre a térség népességének fejlődését. Szerveztünk az intézetben módszertani továbbképzést, és részt vettünk, részt veszünk a népesedési kormánybizottság által koordinált, a jövő népesedési politikáját megalapozó munkálatokban.

A most folyó kutatások lajstromozása majdhogynem szükségtelenné teszi, hogy terveinkről külön is szó essék. Csupán futó programjaink lelkiismeretes végbevétele évekre elegendő munkát és feladatot ad az intézet tagjainak és annak a tágabb szakmai-tudományos körnek, amely részese ezeknek. A jelenlévők ebből remélhetőleg nem arra következtetnek, hogy kisigényűek vagyunk, talán elhiszik, hogy elfoglaltságunk máris hosszú időre biztosítva van. Mint ahogy azt is, hogy a jövőben indítandó munkák sikerének előfeltétele e közelmúltban kezdett programok sikeres lezárása. Természetesen mindeközben nem dugjuk a fejünket a homokba, hiszen tagjai vagyunk azoknak a hazai és nemzetközi hálózatoknak, amelyek már most a jövő kutatási témáin gondolkodnak.

Indulóban hivatkoztam a visszaemlékezések eredendően egyoldalú és bizonyos értelemben igazságtalan voltára. Számolok azzal, hogy mások esetleg mást emelnének ki az intézet múltjából, de jelenéből is. Nem volt szándékomban elhanyagolni azokat a munkatársaimat, akik tevékenységéről kevesebbet szoltam. Azonban e hét programját közösen úgy szerveztük meg, hogy képet adjunk arról a széles tematikus spektrumról, ami a Népeségtudományi Kutatóintézetet ma jellemzi. Ehhez kértük a velünk aktív kapcsolatban álló társintézmények együttműködését. Itt meg is köszönöm, hogy elfogadták a meghívásunkat. Ahogy a meghívóból látható, a magyar nyelvű program gerincét a kerekasztal-beszélgetések képezik, de sor kerül műhelyvitákra és a népesség-előrebecsléssel foglalkozó bemutatóra is. A pénteken és szombaton folytatódó ülészak munkanyelve az angol lesz. Nagyon örülünk annak, hogy ekkor Európa az USA vezető népeségtudományi intézetének vezetői, élvonalbeli kutatói is közöttünk lesznek és ezzel nemcsak intézetünket, de a magyar demográfiát és általában a magyar társadalomtudományt is megtisztelik. Itt lesz az európai szakmai szervezet lengyel elnöke és olasz titkára, a belga tudományos akadémia elnöke, a francia, a német és egy amerikai, nevezetesen a michigani intézet vezetője, továbbá sok más nemzetközileg elismert kutató, aki meghatározó módon járult hozzá a népesedés problémáinak megértéséhez.

Az évfordulóra kiadványokkal is készültünk. Szokás szerint egyesek megjelentek közülük, mások kicsit késnek. A Demográfia 2–3. számát ma itt mindenki megtekintheti, és aki nem megrendelője, de szívesen beleolvasna, vegye örömmel adott ajándékunkként. Holnap szállítja a nyomda a Korfa 24 oldalas ünnepi számát, és a nemzetközi konferencia első napjára, péntekre elkészül a Demográfia első angol nyelvű változata. Az adott év legjobb demográfiai írásait megjelentető válogatást terveink szerint ezentúl minden évben kiadjuk. Kicsi nyelvi közösség vagyunk, ezért ha azt szeretnénk, hogy a magyarországi demográfiai folyamatokat hazai szerzők interpretációjában ismerje meg a világ, akkor annak nagy nyelvein kell közzétennünk kutatási eredményeinket.

Tisztelt Kollégák, Munkatársak, Barátaim! Mindenkit kérek, hogy a szellemi étlapról válogasson kedvére, és tartson velünk a péntek esti fogadáson a kulináris élvezetekben is.

Befejezésképpen még két dologról szólnék. Ez a számunkra ünnepi nap nem jöhetett volna el, ez a program nem valósulhatott volna meg anyaintézményünk nélkül. Köszönjük a KSH vezetésének, az elnök úrnak és a társadalomstatisztikáért felelős elnökhelyettes asszonynak a mindenkori ösztönző és segítő magatartását. Továbbá nem juthattunk volna el idáig, ha az intézet hajdani és jelenlegi kutatói és segítő munkatársaik az elmúlt negyven évben nem törekszenek elsajátítani a demográfia tudományát, és öregíteni ennek hírét, ha

nem tekintik életcéljuknak egyes szakmai problémák megoldását. Hadd köszönjem meg nekik eddigi munkásságukat. És itt most gondoljunk külön azokra, akik már nincsenek közöttünk, többek között olyan nemzetközileg elismert tudósokra, mint *Andorka Rudolf*, *Dányi Dezső*, *Nemeskéri János* és *Valkovics Emil*, akik hosszabb-rövidebb ideig az intézetben dolgoztak, és akik neve ma is referencia a nemzetközi demográfiai közéletben és diskurzusokban. Itt és most a nyilvánosság előtt mondok köszönetet részvételükért és előkészítő munkájukért munkatársaimnak is, akikkel sokat vitatkoztunk arról, hogy mi legyen az évfordulós hét programja, és akik a közös döntéseink után, más munkáikat is félretéve, igyekeztek tervünket megvalósítani.

Végül hadd legyek személyes, hadd térjek vissza *Andorka Rudolffhoz*, akinek pályafutása az NKI-ból indult, aki sok-sok társadalomstatisztikai adatfelvételt indított a KSH-ban, és akivel én az 1990-es években a Közgazdasági Egyetemen találkoztam, és tanítványa, majd munkatársa lehettem. Hálás vagyok ezért a gondviselésnek, és egyfajta sorsszerűséget érzek abban, hogy ma ott dolgozhatom, ahonnan ő elindult. Tudományos munkám során általában, de az intézetben is sokszor éreztem hiányát. Hiszen gyakran van úgy az ember, hogy szeretné megosztani valakivel egy új felismerés örömét, hogy kérdezni szeretne valakit arról, hogy egy problémának hol lehet utánanézni, hogy szeretne tanácskozni szakmai-vezetési kétségeiről. Ő olyan személyiség volt, aki könnyen el tudta választani a fontos és lényegtelen problémákat, noha az igen nehéz, ha kiélezett döntési szituációról van szó. Ő olyan személyiség volt, aki élete utolsó pillanatáig követte a nemzetközi és hazai kutatásokat, és bár méltányolta a hipotetikus okfejtéseket, ő maga, elképzelései taglalása során, mindig kötődött az empiriához. Hadd fejezem tehát be mondandómat köszönetként egy tőle vett idézettel, és hadd mondjam ki, hogy az abban foglaltaknak nem mindig könnyű megfelelni: „A társadalomtudósi szerepet úgy képzelem el, hogy abba egyaránt beletartozik a társadalmi valóság feltárása, az oktatás, a tudományos ismeretek népszerűsítése és – nem utolsósorban – minden keresztül hozzájárulás a magyarországi állapotok megjavításához.”

1 SZÁZALÉKOS HÍREK

Az Aktív Társadalom Alapítvány ezúton közli, hogy az 1 százalékos adófelajánlás keretében 2003 folyamán kapott 38 528 Ft-ot a „Közhasznú munkavégzés” c. kutatás támogatására fordította.

Szalai Júlia
elnök

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

DEMENY, P.: *Population policy dilemmas in Europe at the dawn of the twenty-first century.* (Népesedéspolitikai dilemmák Európában a 21. század küszöbén.) *Population and Development Review*, 2003/1. 1–28. p.

Európában a népesség évi átlagos növekedési üteme az 1950 és 1975 közti 8,4 ezrelékről a század utolsó negyedében 2,9 ezrelékre csökkent. 2000 körül a természetes szaporodás 17 európai országban negatív volt. A jelenlegi teljes termékenységi arányt és a születéskor várható élettartamot figyelembe véve Európában három generáció (azaz durván egy évszázad) alatt a népességszám negyedére csökkenhet. Az ilyen folyamat akár a túlnépesedés levezetését is jelenthetné, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül annak egyéb velejáróit: a népesség előregedését és a népességszám geopolitikai vonatkozásait. Ami az utóbbit illeti: az 1920-as években Európa a világ népességének 25 százalékát tette ki, 2000-re 17 százalékra csökkent ez az arány, és az ENSZ népesség-előrejelzésének közepes variánsa szerint 2050-re 7 százalékot tesz majd ki.

2000-ben az Európai Unió népessége (beleszámítva a 2004. május 1-jén csatlakozó országokat is) 451 millió. A korfa közepén szélesedő: a legnagyobb számú öt éves korcsoport a 35–39 éveseké. Az ENSZ említett népesség-előrejelzése szerint, noha a teljes termékenységi növekedésével és 25 millió bevándorlóval számol, miközben emelkedik a születéskor várható élettartam, 2050-ben az Unió népessége 401 millióra csökkenhet. A korfa a felső részén szélesedővé válik: a legnagyobb számú öt éves korosztályt a férfiaknál a 60–64 évesek, a nőknél a 65–69 évesek fogják jelenteni. A 65 éves és idősebb népesség aránya több mint kétszerese lesz a 15 év alattiaknak: 30 százalék szemben a 14 százalékkal.

Az Egyesült Államok által kezdeményezett, a harmadik világnak szánt családtervezési programok nemzetközi szinten nem találtak megértéssel. (Lásd az 1974. évi Bukarestben rendezett világnépesedési konferencia kritikáját.) Más kérdés, hogy a felelős gyermekvállalás mit jelent a nyugati világban, és jelenthet-e valamit a fejlődő országok némelyikében. A családtervezés bevezetésében egyedül áll Kína egygyermekes családpolitikája, amit a mezőgazdaság kollektivizálását követően 30 millió kínai éhenhalása kényszerített rá a politikai vezetésre. Néhány más fejlődő országban a gazdasági megfontolások és/vagy a nyugati kultúra behatolása indított el ilyen változást.

A szerző felsorolja a túlnépesedés veszélyeit: élelmiszerellátás, politikai stabilitás, tömeges elvándorlás. A termékenység befolyásolása a fejlődő országokban demokratikus rendszert, a gazdasági szerkezet átalakítását és kulturális változásokat igényel. Ezeket a belső folyamatokat a nyugati világ legfeljebb bátorítani és támogatni tudja.

A fejlett és a fejlődő világ demográfiai viszonyainak eltolódása ellen elvben több tényező is hatni tud. Ilyen az európai országok alacsony termékenységének emelése. A szerző áttekinti a szociálpolitika ezen a téren mutatkozó lehetőségeit és a sok esetben ütköző személyes- és csoportérdekeket. E lehetőségek megítélésében erősen szkeptikus.

A szerző végül a bevándorlás kérdésével foglalkozik: befogadási hajlandóság, korlátok állítása és azok hatásossága. Európa népesedési politikájának válasza persze az is lehet, hogy nem vesz tudomást a kontinens demográfiai marginalizálódásáról, kész ténynek veszi azt, és megállíthatatlannak tekinti a folyamatot.

A cikk a szerzőnek az MTA tiszteletbeli tagjává választásakor, 2002 novemberében Budapesten tartott székfoglaló előadásának fordítása.

Sz. K.

RUGGLES, S. – BROWERS, S.: *Measurement of household and family composition in the United States, 1850–2000*. (A háztartások és a családok összetételének adatai az Egyesült Államokban, 1850–2000.) *Population and Development Review*, 2003/1. 73–101. p.

Az elmúlt másfél évszázad alatt az Egyesült Államok népességének életkörülményei alapvetően megváltoztak. Míg 1850-ben az idősek 70 százaléka a gyerekükkel élt együtt, 1990-re ez az arány 16 százalékra csökkent. Az egyedül háztársukkal élő öregek aránya ugyanekkor 11 százalékról 70 százalékra emelkedett. A szerzők a hosszú idősorok adatainak összehasonlíthatóságát tárgyalják, tekintettel a népszámlálások módszertani változásaira. Megállapításaikat az 1850 és 2000 között történt 14 népszámlálás egyedi adatainak országos adatbázisára alapozzák, ami 55 millió személy jellemzőit tartalmazza. Az adatbázisban esetenként imputált adatok is vannak.

1920-ig az intézeti háztartásokat egyszerűen igen nagy háztartásoknak tekintették. 1930-ban „kvázi háztartások” néven különböztették meg, és kihagyták a háztartások számából. 1950-ben a csoportos lakóhely nevet kezdték el használni. Eközben az a határérték is változott (11-ről 5-re, majd 10-re), hogy hány nem rokon személy együttélése esetén használták ezt a fogalmat. Mindez nem annyira az ilyen háztartások számát, mint inkább az azokban élő népesség nagyságát érintette.

A 19. század közepétől a nagyvárosokban megkezdődött a bérlakások építése. Ezekben egymástól független bérlők és háztartások egyaránt voltak. Az összeírásoknál meghatározták milyen szempontok alapján kell önálló háztartásokként megítélni az utóbbi eseteket. Ezek között a lakás és az étkezés költségeinek közös viselése mellett időnként a külön konyha és a közös helyiségek kialakítása is megjelent, amit nem tartottak be szigorúan.

A szerzők az 1940 utáni népszámlálások családi háztartás adatait megbízhatónak látják, és a nem család háztartások adatainál sincs lényeges probléma. A rokoni kapcsolatban levő részcsaládok adatai viszont nem megbízhatók. Az 1990-es népszámlálásnál a házaspárból álló részcsaládok 13 százaléka, míg a szülő-gyerek családok 17 százaléka kimaradt. Az utóbbi csoportba való besorolások 28 százaléka ugyanakkor hibás volt.

A családok összetételének akár a háztartást, akár a családot megfigyelési egységnek tekintő, népszámlálási adatokon alapuló vizsgálata bizonytalan. Az adatok ugyanis igen érzékenyek a termékenység, a halandóság és a generációk hosszának változására. A kimutatott változás így inkább a demográfiai viszonyok változását tükrözi (lásd demográfiai átmenet), mintsem az együtt élőkről adna képet.

A háztartást vagy a családot megfigyelési egységként használó népszámlálási adatok a kor és a nem hatását sem teszik követhetővé. A háztartásfő ilyen jellemzőinek figyelembevétele nem ad segítséget, mivel ezek az ismérvek háztartásokra jellemzőek, és nem személyekre, akik átléphetnek az egyik háztartásból, illetve családból a másikba. Ahogy a születéseket és a halálozásokat nem lehet hosszú távon összehasonlítani a népesség összetételének figyelembevétele nélkül, ugyanez áll az együttélési viszonyokra is.

A háztartásfő megállapítása és a háztartás ennek alapján való besorolása ugyancsak problematikus hosszú távon, különösen a különböző kulturális csoportok esetében. Problémát jelent végül a valamilyen szempontból érdemben szóba jövő korcsoportra vonatkozó vizsgálat. (Ilyen a termékenység esetében a 15–49 éves korú nők csoportja.) A háztartás és a család összetételére vonatkozó népszámlálási adatok nem teszik lehetővé az ilyen csoportok különválasztását.

Sz. K.

JENNISSEN, R.: *Economic determinants of net international migration in Western Europe*. (A nemzetközi vándorlás egyenlegének gazdasági meghatározói Nyugat-Európában.) *European Journal of Population*, 2003/2. 171–198. p.

A neoklasszikus közgazdaságtan szerint a munkaerő nemzetközi vándorlását az országok közti bérkülönbség indítja el, és a reálbérek kiegyenlítődének irányába hat. *Keynes* a nominálbérek különbségét látja meghatározónak, tekintettel a pénz megtakarítási szerepére, ami jelen esetben a kereset hazautalását jelenti. *Keynes* emellett a munkaerő-vándorlásnak a munkanélküliség országok közti kiegyenlítődésekben játszott szerepét is hangsúlyozza. Mások a szakképzettséget nem igénylő vagy a hazai munkaerő által lenézett állásokba érkező külföldi munkaerőre figyeltek fel. Végül arra is rámutattak, hogy ha egy országban jelentős számú külföldi munkás él, azok hozzájárulhatnak további honfitársaik bevándorlásához (lásd az utazás, a munkához és lakáshoz jutás, jogsegély megszervezése).

A szerző a vándorlás egyenlegét a népességnövekedés és a természetes szaporodás különbözeteként határozta meg, rátáját pedig az évközepi népességgel való osztással kapta. Minderről hosszú idősorok állnak rendelkezésre. A módszer bevallott hátránya, hogy a tényleges be- és kivándorlás mérete így nem válik ismertté. Az 1960 és 1998 közti időszakra kiterjedő vizsgálatból az 1990-es évet figyelmen kívül hagyták, tekintettel a kelet-európai változásokra. A vizsgálat független változói: egy főre jutó GDP, munkanélküliség, iskolázottság és a külföldi munkaerő relatív nagysága. Az esetenként hiányzó adatokat interpolálással pótolták. Végül az idősorok regresszióelemzésére került sor. A multikollinearitás miatt egyes változókat mesterséges változókkal helyettesítették.

A holland adatok részletes elemzése után a többi, a recessziót jelentő, 1973-ban kezdődő időszakig munkaerőt importáló országgal foglalkozik a szerző. Az egy főre jutó GDP hét ország közül négyenél szignifikáns pozitív korrelációt mutatott a nemzetközi vándorlás egyenlegének rátájával. Ausztria, Svédország és Svájc esetében a korreláció pozitív, de nem szignifikáns. A munkanélküliség hatása mind a hét országnál

negatív volt, de Ausztria, az NSZK, Dánia, Franciaország, Hollandia és Svédország esetében szignifikáns.

Az 1970-es évek második felében sok Dél-Európából érkezett vendégmunkás a hazatérést választotta. Az 1980-as és az 1990-es években e korábban munkaerőt kibocsátó országok nemzetközi vándorlásának egyenlege negatívvá vált. A bevándorlási politika változásai (menedékjog, kvótarendszer, vízumkényszer) nem voltak szignifikáns hatással. Ezek a gazdasági helyzet változásait tükrözték vagy egybeestek azokkal.

A spanyol adatok részletes elemzése után a többi, korábban munkaerőt kibocsátó országgal foglalkozik a szerző. Olyankor, amikor szomszédos országba történt a vándorlás – Írországból az Egyesült Királyságba, Finnországból Svédországba – a megfelelő országok egy főre jutó GDP-jének különbségére volt tekintettel. Itt a kérdéses különbség szignifikáns pozitív hatással volt a nemzetközi vándorlás egyenlegére. Görögország és Spanyolország esetében ugyancsak kimutatható volt az egy főre jutó GDP pozitív hatása. A munkanélküliség szignifikáns negatív hatással volt a vizsgált mutatóra Görögországban és Írországon. Olaszország és Portugália vonatkozásában a fontosabb befogadó országokban kialakult munkanélküliség pozitív hatását lehetett kimutatni ezen országok nemzetközi vándorlásának egyenlegére.

Sz. K.

MARTIN, M. A.: *The role of family income in the intergenerational association of AFDC receipt.* (A családi jövedelem szerepe az eltartott gyerekes családoknak nyújtott segély generációk közti kapcsolatára.) *Journal of Marriage and Family*, 2003/2. 326–340. p.

Az egyedülálló anyák segélyezésének nemkívánatos hatása is lehet: az ilyen családban felnövő lánygyerek később maga is számolni fog ezzel a segélyezési formával. Ezt a többgenerációs hatást az USA törvényhozása 1996-ban próbálta meg ellensúlyozni, amikor a személyes felelősséget és a munkalehetőséget vette figyelembe a támogatásnál.

A nemkívánatos hatás magyarázatánál a család pszichológiai és morális környezetének megváltozására mutatnak rá: az anya és gyermeke beletörődik hátrányos helyzetébe, kevésbé érzékenyé válik a szegényként való megbélyegzésre, inkább a segélyt fogadja el, mint a munkalehetőséget. Mindez azt jelenti, hogy a család életvitelét a jóléti rendszerre alapozza, és a gyerekek ezt a mentalitást adja tovább. A segélyezett családban felnövő gyerekek iskolázottsági szintje általában alacsonyabb. Egyes kutatók okozati hatásról beszélnek, ami közvetlen vagy közvetett módon érvényesül. Mások külső tényezők (válás, munkanélküliség, hátrányos környezet) hatására hívják fel a figyelmet.

A szerző a jövedelemalakulás panelvizsgálatának adatait használta, ami nyomon követi egy személy életútját, miközben mind a szülők, mind gyerekeik jövedelmét megfigyeli. A mintában 2070 nő szerepelt. A családi háttér jellemzőinek hatását többváltozós regressziós modellszámításokkal értékelte a szerző. A modell megválasztását illeszkedésvizsgálattal döntötte el.

Az eltartott gyerek után segélyezett családokban született lánygyerekek, miután nekik is gyerekük születik, háromszor akkora valószínűséggel élnek az ilyen támogatás-

sal, mint a nem segélyezett családban nevelkedettek. A segélyezés feltételét jelentő gyerekvállalás az állással rendelkező, a szüleikkel élő és az iskolázottabb lánygyereknél ritkább, mint a házasságra lépőknél. A segély nagyságának növekedésével (ez ugyanis államonként különböző) nő a gyerekvállalási kedv. A szegény családból származó lánygyerekek felnőve 3–4 évvel tovább veszik igénybe a szóban forgó segélyt, mint azok, akik gazdagabb családból származnak. Az ilyen kapcsolatot osztályközös jövedelem adatok figyelembevételkor lehetett kimutatni. A valaha is segélyben részesült családban született lánygyerekek felnőve legalább egy évig maguk is igénybe veszik a segélyt. Az iskolázottság emelkedésével csökken a segély igénybevételének valószínűsége. A lánygyerek születéskori családi helyzete és házasságának tartóssága ugyancsak hatással van a segély igénybevételére. Tartós házasságban ritkább a segélyre támaszkodás.

A szerző úgy látja, hogy a jelen vizsgálat nem támasztja alá egyértelműen az eltartott gyerek utáni segély igénybevételében a generációk közti ok-okozati összefüggést. Arra viszont a vizsgálat alapján legalább közvetett módon rá lehet mutatni, miként működik az ilyen kapcsolat. A segélyezett családban született lánygyerekek korlátozott érvényesülési lehetősége közvetítheti a segélyre támaszkodás generációk közti továbbadását. A szociológia eszköztárából a társadalmi rétegződés és mobilitás vizsgálata járulhat hozzá a kérdés jobb megismeréséhez. A szociálpolitika ezeket a folyamatokat rövid távon aligha befolyásolhatja, viszont tekintettel kell lennie azokra.

Sz. K.

MOORS, G.: *Estimating the reciprocal effect of gender role attitudes and family formation: A log-linear path model with latent variables.* (A nemiszerep-attitűdök és a családalapítás közti kölcsönhatás becslése: Log-lineáris útmodell látens változókkal.) *European Journal of Population*, 2003/2. 199–221. p.

Az 1960-as évektől a nyugati országokban a házassággal szemben egyre nagyobb teret nyert az együttélés, illetve az egyedülálló életforma választása. Ezzel egyidejűleg megváltozott a nemek szerepvállalása, és kiszélesedtek a magasabb iskolai végzettségű nők lehetőségei. Más megfogalmazásban: nőtt az anyaság alternatív költsége. A demográfiai változások közül a későbbi házasságkötésre és szülésre, valamint a gyermektelenségre lehet rámutatni. Mindezt támogatni látszik a kulturális környezet megváltozása: a nemek közti egyenlőség, a demokrácia és a személy autonómiájának hangsúlyozása.

A szerző Észak-Rajna-Wesztfáliában végzett panelvizsgálat adatait használta fel. 1982-ben 2620 18–30 év közötti nőt kérdeztek ki, amit még kétszer megismételtek. Az elemzés végül 1315 nőt vett figyelembe. A megfigyelt személyek pillanatnyi helyzetére vonatkozóan tettek fel kérdéseket, míg a családok életkörülményeinek teljes történetét nem tárták fel. Az életkörülmények négy formáját különböztették meg: szülőkkel való élés, saját háztartásban élés, együttélés és házasság. A házasoknál a férjjel való esetleges korábbi együttélés felől is érdeklődtek. Az ún. strukturális útmodell paramétereit módosított Lisrel modell révén becsülte a szerző. (A módosítás leírását a dolgozat függeléke tartalmazza.) Lényegében multinomiális logit regresszióelemzések soráról van szó. Így meg lehetett különböztetni a modell látens és strukturális (okozati) elemeit. A nemek szerepére vonatkozó attitűd kérdései négy téma köré csoportosultak: személyi

autonómia, hagyományos családfelfogás, háztartási feladatok megítélése és a gyermeknek tulajdonított érték.

Az emancipált (nézetet valló) nők hajlamosabbak az egyedülélésre vagy választják az élettársi kapcsolatot a házasság és/vagy a gyerekvállalás helyett. A hagyományos családnak értéket tulajdonító nők körében fordított a választás. Az attitűd (beállítottság) hatása kifejezettebb a tartósan (legalább két évig) a független életet vagy az együttélést választó nőknél, azokhoz képest, akiknél ez csak átmenetet jelent a szülőkkel élés és a házasság között. A nemek szerepét emancipáltan megítélő nők a felvétel szabta két éves időszakban kisebb arányban mentek férjhez, de a gyerekvállalásnál az ilyen attitűd hatása gyengébb. Az első felvételnél a hagyományos család felé való orientáltságot valló nagyrészt házas nők inkább váltak anyává a második felvétel idejére, mint az első alkalommal emancipált nézetet vallók. Más megközelítésben: emancipált attitűd mellett kevésbé valószínű a gyors házasság, míg a hagyományos családi értékekhez való kötődésnél hamarabb jön a gyerek.

Az ilyen vagy olyan attitűd a nők egyötödénél gyengült, de attitűdváltást nem tapasztaltak. Az egyedül vagy párkapcsolatban élő nők emancipált nézete a nemek szerepéről erősödött, míg a házas nők és az anyák körében a hagyományos család melletti elkötelezettség vált erősebbé. Ez alól kivételnek látszanak a gyerektelen házas nők, akiknél gyengült a hagyományos család értéke. A szerző összefoglaló értékelése az, hogy az attitűd olyan dolog, ami egyaránt erősödhet és gyengülhet. Hatással van az életvitel megválasztására, és a fordítva, visszahat rá az életvitel.

Sz. K.

HANK, K.: *Zur Struktur und Kontinuität regionaler Fertilitätsunterschiede in Westdeutschland nach der Wiedervereinigung.* (A regionális termékenységi különbségek szerkezete és folyamatossága Nyugat-Németországban az újraegyesítés után.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/3. 313–326.

A hivatalos statisztika új regionális adatainak vizsgálata megerősíti a folyamatosan tapasztalható termékenységekülönbség meglétét a nyugatnémet körzetek között és a területi minták állandóságát. Sok tanulmány foglalkozik az egyes európai országokon belüli különbségekkel, e cikk főként *Karl Schwartz* 1979-es és 1983-as munkájához hasonló leíró analízis. Választ keres többek között a következőkre:

- a '90-es években is tapasztalható a városok és falvak közötti „klasszikus” születési arány?
- milyenek a mai Nyugat-Németország területi termékenységi mutatói?
- egy-egy régióknak mely szerkezeti ismertetőjegye alapján alacsony, illetve magas a születési szintje?
- változott-e, vagy állandó maradt az eltelt időszakban a termékenységi földrajz és változtak-e az ezt befolyásoló szerkezeti tényezők?

A vizsgálat 328 városi körzetre és falusi járásra terjed ki az 1995 és 1997 közötti időszakban. Megállapítja, hogy a falusi és városi körzetek közötti különbség nem egyenlítődtött ki a '90-es évek közepére. Az Északnyugat- és Dél-Németország egyes területeinek legmagasabb termékenységi szintje egyrészt, másrészt az egyetemi városok

egész sorának legalacsonyabb szintje közötti különbség még nagyobb, mint az ugyanakkor mért különbségek az új és régi tartományok között.

A város-falu különbségek a termékenységi magatartásban nagyrészt korszpecifikusak. Városi régiókban a 15 és 19 éves kor közötti szülések száma 75%-kal magasabb, mint a vidéki körzetekben. A 20 és 24 év közöttiek termékenysége is a nagyobb népsűrűséggel együtt nő. 25 és 29 év között ez az összefüggés a fordítottjára változik, ebben a korcsoportban vidéken duplájára nő a termékenység, a legsűrűbb városi körzetekben pedig csak harmadával nő.

A mindenkori össztermékenységi ráta alapján a körzetek három csoportba tartoznak: magas, átlagos és alacsony termékenységűbe. A fő különbség a magas és az átlagos termékenység között a 25 és 34 éves kor közötti nőknél mutatkozik.

Földrajzilag két régióra koncentrálódik átlagon felüli termékenység. Az első Északnyugat-Németországban található, a másik Dél-Németországban. A legalacsonyabb termékenységet felmutató területek városok, melyek nem alkotnak összefüggő körzeteket.

Korábbi vizsgálatokkal egybehangzó, hogy a közreadott termékenységi szinteredmények szoros összefüggésben vannak az adott körzet szerkezeti jegyeivel, mint például a népsűrűség vagy a migráció – különösen a fiatal családoknál – és a munkaerőpiac. A szociális infrastruktúra, különösen az intézményes gyermekgondozás megléte bármennyire fontos, nem hozható összefüggésbe a termékenységi mutatókkal.

Erős az összefüggés a termékenység és a foglalkozásszerkezet között. Az első gazdaságban foglalkoztatottaknak több mint 5%-a magas termékenységű körzetekben él, míg a második gazdaságban 55% dolgozik a második gazdaságban.

Tekintettel a folytatódó vizsgálatokra, alkalmas és szükséges eszköznek tekinthető a jövőben a többszintű analízis.

Sz. G. S.

DIEHL, C.: Wer wird Deutsche/r und warum? Bestimmungsfaktoren der Einbürgerung türkisch- und italienischstämmiger junger Erwachsener. – Ergebnisse des Integrations surveys des BIB. (Kikből lesz német és miért? Török és olasz származású fiatal felnőttek honosításának meghatározó tényezői. – A Szövetségi Népeségkutató Intézet (BIB) integrációs felmérésének eredményei.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/3. 285–312. p.

A tanulmány arra keresi a választ, hogy a Németországban élő bevándorlók milyen körülmények között szerzik meg a német állampolgárságot. Egyesek miért veszik fel az állampolgárságot, miközben mások csak a német útlevélért folyamodnak, illetve megint mások miért nem veszik fel az állampolgárságot, noha jogosultak lennének rá. A vizsgálat során nagy hangsúlyt kapott a kulturális és identifikációs integráció szerepe az állampolgárság megszerzése folyamán.

Németországban az állampolgárság felvételét 2000-ben jogilag úgy szabályozták, hogy a bevándorlók gyerekei születéskor a németen kívül szüleik állampolgárságát is megkapják. 23 évesen választaniuk kell a kettő között. Minden gyermeknek, akinek apja vagy anyja legalább 8 éve Németországban él és korlátlan tartózkodási engedélye

van, jogában áll az állampolgárság felvétele. Csökkent a tartózkodási idő is, melynek alapján a honosítás kérhető: 15 évről 8 évre.

A felmérés 1200 török és 1200 olasz származású, főleg második generációs fiatal megkérdezésével készült. A vizsgálatok szerint a Németországban születettek gyakrabban tervezik a honosodást, mint a Törökországban születettek, az Olaszországban születettek pedig csak nagyon ritkán. Jóllehet, sok olasz rendelkezik állampolgársággal, ezt azonban más úton szerezték, általában kétnemzetiségűek a szülei. A törökök esetében ez nem jellemző.

A (meg)honosodás logikáját analizálva először azt vizsgálták, hogy mely demográfiai meghatározóval függ össze (például házasságkötés, vagy bizonyos életkor elérése). Másodszor azt vizsgálták, hogy milyen szerepet játszanak az olyan tényezők, amelyek az állampolgárság előnyeit, illetve hátrányait jelzik, mint például a képzés, vagy a kapcsolat az otthon maradt rokonokkal. Harmadikként a növekvő identifikációs és kulturális betagozódás befolyását vették szemügyre.

Eredményként megmutatkozott, hogy az idősebb, képzett személyek, akik magukat erősebben németnek érzik, nagy valószínűséggel megszerezték az állampolgárságot, a fiatalabb, képzetlenebb bevándorlók pedig erősebben kötődnek nemzetiségükhöz. A törökök körében ehhez még az is hozzátartozik, hogy jóval több nő szerzi meg az állampolgárságot, mint férfi. Az olaszoknál a meghonosodást mutatja, ha az illető a barátaival németül beszél, ha Németországban született, és ha kevés hazai kapcsolattal rendelkezik. Bár a honosodási valószínűség egyértelműen különbözik az egyes csoportoknál (törökök és olaszok, férfiak és nők), az állampolgárság megszerzésének „logikája” nem eltérő. Másként látszik azonban, ha a meghonosodás és a honosodási terv meghatározóit nézzük. A honosodási terv beállítódást és nem magatartást mutat, itt nem jelentkeznek nemi, életkori vagy képzési különbségek.

Társadalompolitikai szempontból is releváns, hogy azok az állampolgárságot tervező, illetve igénylő személyek, akik legalább részben németnek érzik magukat, többségben vannak.

Az állampolgársági jog reformjának politikai vitájában gyakran hangoztatják, hogy az állampolgárság megszerzése a sikeres integrációs folyamat vége kellene, hogy legyen, és ezt a BIB vizsgálata megfelelően alá is támasztja.

Az állampolgárság felvételét szabályozó jogszabály reformjakor felmerült az a kérdés, amely más bevándorló országokban már régóta vitatott: a hiányzó jogi ösztönzés miatt alacsony-e a bevándorlók honosodási szándéka. A vizsgálat tényeinek alapján a Németországgal való azonosulás támogatása a legsokatmondóbb kiindulás az emelkedő számú honosításhoz. Hogy ezt lehet-e és hogyan kellene támogatni, ez elsősorban politikai kérdés.

KLEIN, T. – LENGERER, A. – UZELAC, M.: *Partnerschaftliche Lebensformen im internationalen Vergleich.* (Együttélési formák nemzetközi összehasonlításban.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/3. 359–379. p.

A tanulmány a (különféle) nyugati országok együttélési formáit vizsgálja, továbbá ezek fejlődését az egyes életszakaszok perspektívájában. Az analízis a „Fertility and Family Survey” adataira épül.

Számos nyugati ipari országban hasonló családdemográfiai trend tapasztalható: csökkenő születésszám és házasodási kedv, több válás és a házasságon kívüli együttélési formák növekvő aránya. Az egyes országok eredményei hasonló fejlődési szakaszokat mutatnak, ám ezek a szakaszok különféle stádiumban vannak. Különböző fázisok találhatók az egyes országokon belül is, melyért az ökonómiai, kulturális és politikai sajátosságok tekinthetők felelősnek. Az országok közötti azonosságok és különbségek nehezen mutathatók ki, és egy elméletileg sikeres összekapcsolódás a társadalmi életkörülmények és a családi élettervezés között ez idáig nem sikerült. Nem áll rendelkezésre nemzetközileg összehasonlítható, hosszabb időtartamot felölelő adatmennyiség.

A Nyugat-Európára jellemző trend az individualizálódás és a pluralizálódás lett, egyes szerzők „második demográfiai átmenetről” írnak. A családpolitika mellett a társadalom kulturális tradíciói is döntően hatnak arra, hogy az egyes országokban másként vélekednek arról, hogy a házasság és a család a „normális” felnőttléti formája.

Az eltolódás a csökkenő számú házasságoktól a növekvő számú más együttélési formák felé valamennyi fejlett európai országra érvényes, a déli országok kivételével. A vizsgálat szerint az egyes európai országok abban különböznek, hogy a házasságon kívüli együttélés a fiatal felnőttekre jellemző – például Németországban és Ausztriában – vagy a későbbi életszakaszban is fennáll – például Franciaországban és Svédországban, de a többi skandináv államban is. Az előző a házasság próbájának tekinthető és a tradicionális családdal rendelkező országokra inkább jellemző, a második pedig egy tartós, akár életre szóló partneri közösséget jelent, főleg a kétkeresős családdal rendelkező országokban. A házasságon kívüli együttélés nem feltétlenül jelent kevesebb születendő gyermeket.

A déli országokban – kiváltképp Olaszországban, ahol a tradicionális életforma a család maradt, a házasságkötéssel kezdődő családalapítással, és többnyire egy gyermek vállalásával – a nők a foglalkoztatás és a kereset tekintetében hátrányosabb helyzetben vannak. Családpolitikai intézkedések nem segítik a terhek kiegyenlített viselését, sokan tovább maradnak a szülői házban, és a házasság dominál, bár itt a termékenységi szint igen alacsony. Míg a többi országban a családfejlődés hasonlóan alakult, Németországban a privát életforma tekintetében egy családi és egy nem családi szektorról beszélhetünk. A családi szektorra a munka és a családi élet nem elegendő összehangolódása jellemző, itt a gyermekek nagy többsége házasságban születik. A pluralizált nem családi szektorban a gyermektelenség a jellemző. Németországban kevesebb az új család, így egyre kevesebb család van. Az egykori NDK is különutaként aposztrofálható.

A déli példaktól eltekintve fontos eredménye a vizsgálatnak, hogy a tartós együttélés közös háztartásban – eltolódva ugyan a házassági formától az élettársi kapcsolat felé – részben vagy egészében, de megmarad.

BREIHZOLZ, H.: *Ergebnisse des Mikrozensus 2002*. (A 2002-es mikrocenzus eredményei.) *Wirtschaft und Statistik*, 2003/7. 601–610. p.

A német hivatalos statisztika egyik alappillére az évente végzett mikrocenzus, amely a lakosság 1%-ának megkérdezésével (mintegy 830 000 személy, 390 háztartásban) Európa legnagyobb szűrőpróbás felmérése. Jelen tanulmány a 2002-es felmérésnek a népesség keresőtevékenységére vonatkozó válogatott eredményeit mutatja be.

2002 áprilisában az ország munkaerőpiacán 40 millió keresőképes személy volt, ami – dacára a keresőkorú népesség 80 000 fővel való csökkenésének – 60 000-rel több volt, mint egy évvel korábban. A tényleges emelkedés attól függ, hogy a munkaképes korúak közül hányan folytatnak valójában kereső tevékenységet. Ez az enyhe emelkedés az új német területek női munkavállalóinak nagyobb számával magyarázható. Ugyancsak emelkedett a külföldi keresők száma mintegy 20 000-rel. Az emelkedés világossá teszi azt is, hogy a demográfiai változásokon túl a politikai intézkedések (a nyugdíjrendszer változtatása), a társadalmi változások (későbbi házasságkötések, a nők magasabb arányú részvétele a munkaerőpiacon) a keresői magatartást lényegesen befolyásolják. Keresőképes személyeknek azokat tekintik, akik részt vesznek a munkaerőpiacon, keresőként, vagy munkanélküliként élnek.

A kor- vagy nemspecifikus keresői kvóta a népesség keresői arányát jelzi. A munkaképes korú nők keresőkkvótája az új területeken és Kelet-Berlinben 1991 óta 4 százalékkal csökkent, a nyugatnémet területeken ugyanebben az időszakban 6%-kal emelkedett. A legvilágosabban a keleti és nyugati nők kvótája különbözik azokban a korcsoportokban, ahol a „családi szünet” a legnagyobb szerepet játssza. Összességében azonban a nők keresői irányultsága a keleti területen lényegesen erősebb, részben gazdasági okból, részben pedig azért, mert az egykori NDK-ban az egyéni életpálya inkább a keresői tevékenységre épült. A mai napig jobb a helyzet keleten az intézményes gyermekgondozás területén.

Ahhoz, hogy a munkaerőpiaci helyzet változásait követni tudjuk, differenciálni kell az aktív és passzív résztvevők, vagyis a munkában állók és a munkanélküliek között. Munkanélkülinek az ILO (Nemzetközi Munkaügyi Szervezet) szerint meghatározott szempontok alapján sorolja be a nem keresőket a német statisztika. Így munkanélküli az a személy is, aki nem dolgozik, és 14 napon belül nem tud új munkát vállalni bármely okból kifolyólag. Németországban 2002 áprilisában 4,1 millió nem keresőből 590 000, vagyis 14% százalék tartozott ebbe a kategóriába. Velük együtt 3,5 millió munkanélkülit regisztráltak, 2001-hez képest 340 000-rel többet.

A részmunkaidőben dolgozók aránya 21,4%, az eddig mért legmagasabb szám. A régi szövetségi területen élő nők 68%-a személyes vagy családi okból választotta ezt a megoldást, a keletnémetek 52%-a pedig a teljes munkaidős foglalkozás hiánya miatt döntött a részmunkaidő mellett. Az így munkával töltött idő is hosszabb az új német területeken: a munkavállalók fele több mint heti 20 órát dolgozik. Ami a férfiakat illeti, ők sokkal ritkábban dolgoznak részmunkaidőben, s okként többnyire továbbképzésben való részvételt jelölnek meg. A régi német területen 15%, az új keleti tartományokban 4% vállalta ezt a formát családi elfoglaltság miatt.

Az évente feltett kérdésekkel sikerül a létfenntartási források megoszlására is választ találni. 2002-ben a lakosság 40%-ának származott kereső tevékenységből a létfenntartáshoz szükséges pénze. 1991-ben ez az arány még 45% volt. Akkor még a mun-

kavállalók 95%-a létfenntartásra költötte keresetét, 2002-ben pedig csak 91%. A társadalom öregedését mutatja, hogy a polgárok 23%-a a nyugdíjat tartja létfenntartása fő forrásának. Hozzá tartozó keresetéből tartja fenn magát nyugaton 32%, keleten 19%. A munkanélküli segílyt a keletnémet területeken többen jelölik meg fő létfenntartási forrásként, a népesség 9%-a, nyugaton pedig 3%-a. A munkanélküliek csaknem 74%-a e jövedelmet létfenntartási forrásnak tartja. Keleten az arány 85%, nyugaton 67%.

Sz. G. S.

NOMAGUCHI, K. M. – MILKIE, M. A.: *Costs and rewards of children: The effects of becoming a parent on adults' lives.* (A gyermekekből származó előnyök és hátrányok: a szülővé válás hatása a felnőttek életére.) *Journal of Marriage and Family*, 2003/2. 365–374. p.

A kutatók körében az utóbbi időben széleskörűen tanulmányozott kérdés, hogy a gyermek megjelenése a családban milyen hatással van a szülők életére. Azonban amíg a kutatások nagyrészt a gyermek létéből következő hátrányok bemutatására törekedtek, addig a szerzők jelen dolgozatukban inkább a pozitív változásokra összpontosítottak. Kiemelik, hogy a gyermek szélesebb lehetőségeket biztosít a szülőknek a szociális kapcsolatok szélesítésére és intenzívebbé tételére, egyes pszichológiai tényezők mozgósítására, mint amilyen a hasznosság érzetének, vagy az önbecsülésnek a fokozódása. A szerzők rámutatnak, hogy a gyermekvállalás negatív következményeinek hangsúlyozása félrevezető lehet a gyermek hatásainak interpretálására. Ezzel nem azt akarják mondani, hogy e terület tanulmányozására nincs szükség, inkább arra kívánnak rámutatni, hogy e negatív következmények megjelenésének folyamatát kell kimutatni, mert ez teszi lehetővé a szülők terheinek csökkentésére irányuló szociálpolitika megformálását.

A vizsgálat céljára egy országosan reprezentatív longitudinális vizsgálatot végeztek, melyben a gyermekes és a gyermektelen családban élő felnőttek életciklus-eseményeit hasonlították össze. A vizsgálat rámutat arra, hogy újra kell gondolni azt az általánosan elfogadott nézetet, hogy a gyermek megjelenése a családban összességében hátrányokat okoz a felnőttek életében. A szülővé válás nagy erőfeszítéseket kíván a felnőttektől, de számos előnyt is jelent részükre, s mindezek függnek a szülők társadalmi helyzetétől is.

A szerzők úgy találták, hogy külön kell vizsgálni a gyermek hatását az apa és az anya életére, s az is lényeges tényező, hogy a gyermeket családban nevelik, vagy egyedül álló anya fogja gondozni, nevelni. A családba érkező gyermek az anya életében több munkát jelent, gyakrabban van konfliktus a szülők között az eltérő gyermeknevelési elképzelések miatt, ugyanakkor ritkábban fordulnak elő egyes depresszív jelenségek is. A gyermek jövedele nem okoz jelentős változásokat a férj életében. Természetesen ez sok tényező alapján eltérhet a férjek egyes csoportjai között. A nem házas férfiak körében jelent igen nagy változást a gyermek megjelenése. Itt jegyzik meg a szerzők, hogy a szülők e csoportjának kutatása eddig háttérbe szorult az egyéb csoportok kiemelt vizsgálata miatt. Általános vélemény, hogy a nem együtt lakó apa rossz szülő, mivel távolléte miatt nem tudja teljesíteni apai kötelezettségeit. Az általános vélekedéssel szemben körükben gyakoribb a depresszió, és gyakrabban vannak pszichológiai problémáik, feltehetően a gyermekkel való kontaktus hiánya miatt.

A hatások mérésére, a mutatók kiválasztása és azok kvalifikációjára irányuló munka igen érdekes és nehéz volt. Például nem volt egyszerű olyan kérdések operacionalizálása, mint a gyermeknevelés gondjainak és örömeinek számszerűsítése és mérlegelése, hatásuk mérése a szülő életére. Megemlítik, hogy a kapott eredmények értékelésével is óvatosnak kell lenni, mert a mintakiválasztás és a mintából való kimaradás is torzíthatja az eredményeket. Példaként említik, hogy azok mintából való kimaradási esélye nagyobb volt, akiket a gyermek érkezése nem töltött el olyan nagy örömmel, mint általában a szülőket szokta. Egy másik, az eredmények torzításra mutató példa, hogy a családi állapot megváltozása a két interjú között nagymértékben összefügg a gyermek érkezésével.

A vizsgálat arra is rámutatott, hogy további kutatások szükségesek arra nézve, hogy a gyermekből származó előnyök és hátrányok hogyan változnak a gyermek növekedési folyamatában. Jelzések vannak arra nézve, hogy az ilyen kutatást is a gyermekkel rendelkező és nem rendelkező csoportok összehasonlítása útján kell elvégezni a szülői életciklus különböző időszakaiban. A gyermek korától nagymértékben függ a szülői kötelezettségek jellege és mértéke, és ugyancsak életkorsajátos jellegzettségei vannak a gyermekek létéből fakadó szülői örömeknek is.

M. Á.

RENDALL, M. – SMALLWOOD, S.: *Higher qualifications, first-birth timing, and further childbearing in England and Wales.* (Magasabb képzettség, az első szülés időzítése és további gyermekvállalás Angliában és Walesben.) *Population Trends*, 2003/3. 18–25. p.

Tanulmányukban a szerzők az ötvenes évek második felében, Angliában és Walesben született nők termékenységtörténetét, családalakulási folyamatát vizsgálják. A tanulmányozott kohorszok termékenysége életkoruk miatt gyakorlatilag a befejezett termékenységet jelenti, így a családalakulás folyamata jól nyomon követhető körükben. A nőket iskolai végzettségük szerint két csoportra osztották: a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők, ill. nem rendelkezők csoportjaira. Ez lehetővé tette annak vizsgálatát, hogy a magasabb iskolai végzettség és ennek következményeként a foglalkozás, karrier alakulása miként befolyásolja a nők termékenységet, családalakulásuk folyamatát. A magasabb iskolai végzettség és a karrier az a két tényező, melyeket szélesebb körben a késői gyermekvállalás fő okaiként jelölnek meg. Minthogy az egymást követő kohorszok egyre nagyobb hányada szerez magasabb iskolai végzettséget, s ha kimutatható valóban a végzettség szerinti termékenységekülönbség, akkor ez jelzi Angliában a családnagyságban várható változásokat is. Természetesen ez az előrejelzés feltételezi, hogy a társadalmi környezet nem változik jelentősen, a gyermekvállalás, a család többékevésbé a jelenlegihez hasonlóan „rivalizál” a nők magasabb iskolázottságával és a foglalkozási hierarchián előkelőbb helyen található beosztásaival.

A tanulmány kimutatja, hogy a magasabb iskolázottságú nők később szülik első gyermeküket. A magasabb végzettségű és gyermeket vállaló nők fele 29 éves korára szüli meg első gyermekét, míg az alacsonyabb végzettségűek már 24 éves korukra. A magasabb végzettségűekre nemcsak az jellemző, hogy később szülik meg első gyermeküket, hanem az is, hogy a gyermek nélkül maradók aránya is magasabb. Csoportjukban

a termékeny kor végére gyermektelenül maradók aránya 22,5 százalék, míg az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében ez az arány csak 15,2 százalék. E két jelenség az első bizonyíték arra, hogy az egymást követő kohorszok emelkedő iskolai végzettséggel összefügg a csökkenő termékenységgel.

A fentiekkel ellentétes megállapítása a tanulmánynak, hogy az első gyermek megszületése után a magasabb iskolai végzettségűek gyorsabban és nagyobb valószínűséggel vállalják a további gyermekeket, mint alacsonyabb végzettségű társaik. Az első gyermeket 35 éves korig megszült magasabb iskolai végzettségű nők 73 százaléka szül még, míg az alacsonyabb iskolázottságú nők körében ez az arány csak 59 százalék.

A harmadik és további gyermekek vállalásában nehezebb a jellemző tendenciák feltárása. Az azonban világosan látható, hogy iskolai végzettségtől függetlenül, a huszonöt éves korig már két gyermeket szült nők fele, a harminc éves korig két gyermeket szült nők kétötöde fog még további gyermeket is vállalni. Ez utóbbi csoportban már ismét kimutatható a magasabb iskolai végzettségűek magasabb gyermekvállalási aránya, de ez a különbség nem olyan magas, mint a második gyermek esetén.

A tanulmány összefoglalója jelzi, hogy csak a jelenségek leírására és nem az okok feltárására vállalkozott. Más szerzők kutatási eredményei is inkább arra utalnak, hogy az okok nem közvetlenül a vizsgált nők iskolai végzettségbeni és foglalkozási különbözőségeiből, hanem azon kívüli eseményekből következhetnek. Itt többen a férj vagy partner iskolai végzettségének vizsgálatát is javasolják.

A szerzők összefoglalóan megállapítják, hogy az iskolai végzettség szerinti termékenységi különbségek igazi okait megállapítani nem tudták, de a körülmények változatlanóságát feltételezve a kor és iskolai végzettség szerinti termékenység jövőbeni trendjei viszonylag jól előre láthatók.

M. Á.

RENDALL, M. S.: How important are intergenerational cycles of teenage motherhood in England and Wales? A comparison with France. (Milyen jelentősége van Angliában és Walesben a tizenéves korú anyaság generációk közötti ciklusának? Összehasonlítás Franciaországgal.) Population Trends, 2003/3. 27–37. p.

Angliában igen magas a tizenéves korú anyák születési aránya. A tanulmányban a szerző arra vállalkozik, hogy megvizsgálja, e jelenség mögött milyen súllyal szerepel a gyakorlat generációk közötti átörökítése. A vizsgálat során Anglia, Wales és Franciaország adatait hasonlítja össze. A tanulmányban az életkor definíciójára a francia gyakorlatot alkalmazza, amely szerint például 19 éves az az anya, aki abban az évben szült, amelyben a 19. születésnapja volt. Az életkor azonos definíciójának használata igen fontos a nemzetközi összehasonlításoknál, mert míg például a francia definíció szerint Angliában és Walesben a tizenéves anyák aránya 6,06 százalék, addig ugyanez az arány az angol definíció szerint 7,58 százalék.

Ha a tizenévesek születeit történeti perspektívában vizsgáljuk, látjuk, hogy a folyamatok mindkét országban hasonlóan alakultak. A „baby boom” idején, a 60-as években mindkét országban magas a tizenévesek aránya a szülő nők között, ami folytatódott a 70-es évek elején is. A fenti magas arányszámok „visszhangszerűen” megismétlődtek a nyolcvanas években és a kilencvenes évek elején ugyancsak mindkét országban, majd

ezt követően az utak szétváltak. 2000-ben Angliában és Walesben háromszor magasabb volt (6 százalék) a tizenévesen szülő nők aránya, mint Franciaországban (2 százalék).

Az országok között kialakult különbségek okainak feltárására a tizenéves és az idősebb korú nők gyermekszüléseinek generációk közötti szimulációját hajtották végre. Először kiszámították, hogy a nyolcvanas évek és a kétezres évek gyermekvállalási szokásait feltételezve mi történt volna a két országban a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években, az akkori népességösszetétel mellett. Hasonlóan megnézték, hogy a francia arányszámok fennállása esetén milyen eredmények születtek volna Angliában a tizenévesek gyermekvállalása terén. Ezt követően a szimulációk eredményeit előrevetítették 36 esztendőre, hogy jobban lehessen érzékelni a jelenség dinamizmusát is.

Az eredmények azt mutatták, hogy míg rövid távon a két ország eredményei közötti különbség harmadát magyarázza e termékenységű szokás átörökítése, addig hosszú távon a kialakuló különbségeknek csak egyötödét.

Az eredmények arra mutatnak rá, hogy a tizenéves anyaság átörökítésének csökkentésére irányuló felvilágosító munka sikere esetén sem hozna jelentős változást a fiatalok terhességei arányában. A felvilágosító munka során azonosítani kellene azokat az egyéb rizikó csoportokat, ahonnan várhatók ezek a fiatalok terhességei, szülések. Míg a tizenéves korú gyermekvállalás átörökítése jelentős probléma, az ebbe a csoportba sorolható anyák szülései az összes tizenéves szülésnek csak töredékét adják.

M. Á.

ALI, M. M. – BLACKER, J. – JONES, G.: *Annual mortality rates and excess deaths of children under five in Iraq, 1991–98.* (Az öt évesnél fiatalabb gyermekek éves halálozási arányszámai és többlethalandósága Irakban, 1991–98.) *Population Studies*, 2003/2. 217–226. p.

Az UNICEF 1999-ben két párhuzamos vizsgálatot hajtott végre a gyermek- és anyai halálozás mértékének becslésére. A vizsgálatok háztartási adatfelvételek keretében kerültek végrehajtásra. A párhuzamosságot azt jelentette, hogy az egyik vizsgálatot Irak déli és középső régiójában, a másikat az északi – főleg kurdok lakta – területeken végezték. A vizsgálatok a kilencvenes évekre terjedtek ki, amikor az országot számos kedvezőtlen fejlemény érintette: 1991-ben az Öböl-háború, az ENSZ átfogó kereskedelmi tilalma, az északi-régió ENSZ irányítás alá kerülése, az ENSZ 1995. évi döntése az olajért-élelmiszert program beindításáról. Fentiek mind olyan tényezők, amelyek hatással voltak az irakiak egészségi és táplálkozási körülményeire.

A halandósági becsléseket az említett UNICEF adatfelvétel alapján készítették. A kérdőívek a nők teljes termékenységtörténetét számba vették: kérdéseket tartalmazott az összes szülöttre vonatkozóan, azok élve születtek-e, nemük, születésük pontos időpontja, élnek-e, ha nem, mikor haláloztak el, annak pontos időpontja. A számításokhoz szükség volt az élveszületések becsült számára is, melyet az ENSZ Népesedési Főosztálya népesség-előreszámításának közepes variánsa és az 1999. évi adatfelvételek alapján állították elő.

A vizsgálat során megállapították, hogy a déli és központi régiókban az öt éven aluliak halandósága 1970-es évek közepétől a nyolcvanas évek végéig folyamatosan csökkent. 1991-ben az Öböl-háború évében ezekben a régiókban az említett fiatalok

halandósága hirtelen közel kétszeresére emelkedett, s az azt követő években még magasabb szintre tört.

Fentiektől eltérően az északi régióban hagyományosan magasabb volt a gyermekhalandóság, mint az ország déli és középső területein. Ezek a területi különbségek az idők folyamán mérséklődtek, s a nyolcvanas évek végéig konvergáltak, de mérsékeltebb különbségek még mindig fennálltak. A háború évében az északi régióban is jelentősen megemelkedett a halandóság, de ezt nem követte a másutt tapasztalt további halandóság-emelkedés. Éppen ellenkezőleg, a háború utáni években folytatódott a korábbi évtizedek csökkenő tendenciája, és azzal az eredménnyel zárult, hogy míg a nyolcvanas évek végén az északi területeken mintegy ötven százalékkal magasabb volt a gyermekhalandóság, addig a kilencvenes évek végére a déli és központi régiókban lett magasabb már ötven százalékkal.

A becslések szerint 1991–98 között Irak egész területén mintegy 800 ezer öt éven aluli gyermek halt meg. Amennyiben a háború előtti halandósági viszonyokat érvényesítjük ugyanerre az időszakra, akkor a meghaltak száma kismértékben lenne csak 400 ezer fölött. Ilyen feltételezések mellett a többlethalalozások száma 382 ezer volt. Ha feltételezzük, hogy a gyermekhalandóság a kilencvenes években a megelőző évtizedben tapasztalt arányban tovább javult volna, akkor a többlethalaladás már 482 ezer lenne. Összefoglalva megállapítják, hogy az Öböl-háború és következményei miatt meghalt gyermekek száma Irakban 1991 és 1998 között valahol 382 ezer és 482 ezer között lehet.

M. Á.

MUELLER, M. M. – ELDER, G. H.: *Family contingencies across the generations: grandparent-grandchildren relationship in holistic perspective.* (Generációk közötti családi érintkezések: a nagyszülő-unoka kapcsolat holisztikus megközelítése.) *Journal of Marriage and Family*, 2003/5. 404–417. p.

A szerzők a tanulmányban a nagyszülő-unoka kapcsolatot vizsgálják. Felismerték, hogy e kapcsolatot izoláltan nem lehet szemlélni, az a családi kapcsolatok rendszerében érvényesül. A nagyszülő életkora, az unokák száma fontos tényezők a generációk közötti kapcsolatban, azonban ezek csak a lehetőséget jelentik, más tényezők fogják eldönteni a lehetőségek valóra válását.

Az unokák bírhatnak a nagyszülőkkel való bizalmas kapcsolat iránti igénnyel, azonban, hogy ez az igény kielégül-e, az sok más kapcsolati tényezőtől is függ. Az unokák fenti igényei általában a támogató, de passzív nagyszülői kapcsolatot feltételezik, mert amikor a kapcsolat minősége és szorossága is felmerül, akkor az igény már csökken, esetleg eltűnik. Az unoka kapcsolati igénye a közeli, intim kapcsolat megteremtésére inspirálja a nagyszülőt, de pont ezek a kapcsolati jellemzők, melyek az ellenkező hatást válthatják ki az unokából. A boldog unokák nem váltják ki nagyszülőkből a gondoskodó, támogató cselekvés szándékát, más oldalról azonban az unokával jó kapcsolatban lévő nagyszülők hajlamosak az unokát pozitívabban megítélni.

A nagyszülők között soknak kiválasztott, kedvenc unokája van, aki életének egyes területein sokkal gyakoribb a nagyszülő részvétele. A nagyszülő azokban az esetekben is nagyobb befolyással lehet az unoka életére, ha az rosszul teljesít az iskolában. Ezt a

jelenséget az oktatási kutatások is kimutatták már, a rosszul tanuló gyermek a család valamelyik befolyásos tagját keresi, aki védelmet nyújt neki. Több esetben a nagyszülő jelenti ezt a védelmet.

A befolyásos, támogató és kismértékben autokratikus nagyszülők gyakran bensőséges kapcsolatba kerülnek az unokával. A nagyszülőség egy fejlődési folyamat, amely a szülői szerep gyakorlásával kezdődik. Feltehetően ezekben a kapcsolatokban e korai kapcsolat terjedt ki a későbbiekre is.

A befolyásos nagyapa gyakran úgy érzi, hogy saját gyermeke is be akarja őt vonni életükbe. Ez főleg akkor fordul elő, amikor a szülő úgy érzi, hogy az ő szülei (a jelenlegi nagyszülők) igen sok gondot fordítottak rá, sokat köszönhet nekik gyermekkorából. Számos bizonyíték van arra nézve is, hogy azok a nagyszülők bírnak majd jó kapcsolattal saját unokáikkal, akik jó kapcsolatban voltak gyermekkorukban saját nagyszüleikkel is.

Az adatfelvétel – amelyre a kutatás támaszkodik – egyik hátránya, hogy csak a nagyszülők kikérdezésén alapul. Lehet, hogy a nagyszülők az unokákkal kiépült kapcsolataikat másként értékelik, mint az unokák maguk. Másik hátránya az adatfelvételnek, hogy nem longitudinális vizsgálat, így az eseményeket visszamenőlegesen rögzíti, ami korlátozza az egymásból következő események megértését. Végül a minta alapvetően fehérekre és a falun élőkre terjedt ki, így nem mondható országosan reprezentatívnak. Mindezen hátrányok ellenére e vizsgálat érdekes megállapítások megtételére nyújtott lehetőséget.

M. Á.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

2003. No. 3.

BRUNBORG, H. – LYGSTAD, T. H. – URDAL, H.: A népirtás megszámlálása: hány embert öltek meg Srebrenicában?

SOBOTKA, T. – ZEMAN, K. – KANTOROVA, V.: A demográfiai átmenet a Cseh Köztársaságban 1989 után: a második demográfiai átmenet.

OUADAH-BEDIDI, M. – VALLIN, J.: A házastársak közötti korkülönbség Algériában. Változások 1966 óta és a regionális különbségek.

KREYENFELD, M.: Krízis vagy adaptáció – a jelenség újragondolása: a keletnémet és a nyugatnémet termékenység összehasonlítása a „fordulat” utáni első hat esztendőben.

GENUS

A Római Tudományegyetem Népszégtudományi Intézetének folyóirata

2003. No. 1.

- GOLINI, A.*: A jelenlegi demográfiai helyzet és az öregedés jövője. Néhány európai ország tapasztalata.
- SMEEDING, T. M.*: A jövedelem fenntartása az öregkorban: a jelenlegi helyzet és a jövőbeni kilátások a gazdag országokban.
- LEGARE, J. – MARTEL, L.*: Az öregkorúak életkörülményei a kilencvenes évek elején: nemzetközi összehasonlítás.
- DE JONG-GIERVELD, J. – BLOMMESTEIJN, M. – DE VALK, H.*: Társadalmi különbségek az öregek körében: a nemi és a rendszerbeni hatások.
- MARTEL, L. – CARRIERE, Y.*: A házasság megszűnésének hatása az öregek életkörülményeire: kanadai példák és nemzetközi összehasonlítások.
- EGIDI, V.*: Az öregkorúak egészségi állapota.
- GAYMU, J.*: Az öregkorúak lakáskörülményei.

2003. No. 2.

- CARLSON, E. – MOURGOVA, M.*: A társadalmi egyenlőtlenségek demográfiai hatásai a terhességek kimenetelére.
- RINALDI, A. – BIGAZZI, R. – DA IASO, S. – DI BACCO, M.*: A gyermekek nemi arányának változatai: statisztikai elemzés.
- BARBI, E. – CASELLI, G.*: A továbblépés regionális különbségeit alakító tényezők Olaszországban.
- EZRA, M.*: Környezeti sebezhetőség, vidéki szegénység és vándorlás Etiópiában: egy tartalom-elemzés.
- DJAMBA, Y. K.*: nemi különbségek a vándorlási motivációkban és szándékokban: Etiópia és Dél-Afrika összehasonlítása.
- POSTON, D. L. – WALTHER, C. S. – CHU, I. H. J. – GINN, J. M. – LI, G. J. K. – VO, C. H. – WANG, P. – WU, J. J. – YUAN, M. M.*: A Koreai Köztársaság és provinciái népességének nem és kor szerinti összetétele, 1970 és 1995.

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY

az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata

2003. No. 3.

- TEACHMAN, J.*: A gyermekkori életkörülmények és az együtt élő élettársi kapcsolatok alakulása.
- HEIMDAL, K. R. – HOUSEKNECHT, S. K.*: Élettársi és házassági kapcsolatok jövedelemszerkezete: a svéd és az amerikai gyakorlat.
- DUSH, C. M. K. – COHAN, C. L. – AMATO, P. R.*: Az együttélés és a házasság minősége és stabilitása közötti kapcsolat: változás a kohorszok között?
- GOODWIN, P. Y.*: Afro-amerikai és euro-amerikai asszonyok elégedettsége a házassággal.

- PREVITI, D. – AMATO, P. R.*: Miért maradnak házások? Előnyök, korlátok és a házasság stabilitása.
- TWENGE, J. M. – CAMPBELL, W. K. – FOSTER, C. A.*: Szülővé lenni és a házassági elégedettség: egy meta-elemzés.
- HANK, K. – KREYENFELD, M.*: A gyermeknevelésnek és a nők termékenységi döntéseinek többszintű elemzése nyugat-német adatokon.
- AVELLAR, S. – SMOCK, P. J.*: Csökken az anyaság elismerése az idők folyamán? Az anyák fizetésének kohorszok közötti összehasonlítása.
- WHITEMAN, S. D. – MCHALE, S. – CROUTER, A. C.*: Mit tanulnak a szülők a tapasztalatokból? Az első gyermek nevelése mint a gyakorlat vázlata?
- FELSON, R. B. – ACKERMAN, J. – YEON, S.-J.*: A családi erőszak ritka előfordulása.
- DELSOL, C. – MARGOLIN, G. – JOHN, R. S.*: A házasságban erőszakos férfiak tipológiája és összefüggés a közösségben tapasztalt erőszakkal.
- DE MARIS, A. – BENSON, M. L. – FOX, G. L. – HILL, T. – WYK, J. V.*: Közvetlen és közvetett tényezők az otthoni erőszakban: egy integrált modell tesztje.
- ROCHE, K. M. – ENSMINGER, M. E. – CHILCOAT, H. – STORR, C.*: A függetlenség megalapozása az alacsony jövedelmű városi környezetben: kapcsolat a tizenévesek agresszív viselkedésével.
- PONG, S.-L. – DRONKERS, J. – HAMPDEN-THOMPSON, G.*: Családpolitikák és a gyermek iskolai teljesítményének összehasonlítása ez egy- és kétgyermekes családok körében.
- TOMASSINI, C. – WOLF, D. A. – ROSINA, A.*: A szülők hozzájárulása a gyermek lakás-megoldáshoz és a szülő-gyermek kapcsolat minősége Olaszországban.
- MORRIS, P. A. – GENNETIAN, L. A.*: A jövedelem hatásának kimutatása a gyermek fejlődésére a gyakorlatból vett adatok felhasználásával.
- BROWNING, C. R. – OLINGER-WILBON, M.*: A szomszédság struktúrája, társadalmi szervezethez és a rövid távú szexuális kapcsolatok.
- ARTIS, J. E. – PAVALKO, E. K.*: A nők háztartási munkavégzésének csökkenése: egyéni változások és kohorsz differenciák.

POPULATION

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata
2003. No. 2.

- JOHNSON-HANKS, J.*: Iskolai végzettség, etnikum és reprodukciós gyakorlat Kamerunban.
- DESEQUELLES, A. – BROUARD, N.*: Az intézetben és a családokban lakó időskorúak családi kapcsolatai.
- BARBIERI, M. – CATTEAU, N.*: A csecsemőhalandóság változása Reunion-ban az utóbbi ötven esztendőben.
- BELANGER, D. – KHUAT, T. H. O. – LIU, J. – PHAM, V. T.*: Növekedett-e a fiúgyermek iránti vágy Vietnámban?
- THANG, M. N. – POPKIN, B. M.*: A jövedelmek változása és az egészségügyi rendszer Vietnámban: a szegénység visszaszorulása és az egyenlőtlenségek fokozódása.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

2003. No. 2.

- SHRIVER, L.*: Népesedés az irodalomban.
GREENHALGH, S.: Tudomány, modernitás és Kína egy-gyermek politikája.
BOOMGAARD, P.: A menyasszony anyagi helyzete és születésszabályozás: alacsony termékenység az indonéziai szigetvilágban, 1500–1900.
HIRSCHMAN, C. – *TEERAWICHITCHAINAN, B.*: Kulturális és társadalmi-gazdasági hatások a válásra a modernizáció időszakában: Délkelet-Ázsia, 1940–1960.
WAITE, L. J. – *LEHRER, E. L.*: A házasság és a vallás előnyei az Egyesült Államokban: egy összehasonlító elemzés.
HUGO, G. – *CHAMPION, A.* – *LATTES, A.*: A település újabb koncepciója a demográfia számára.

POPULATION STUDIES

A Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségvizsgáló Bizottságának folyóirata

2003. No. 2.

- ZHAO, Z.*: A Távol-Kelet halandósági jellegzetességeiről.
TERCEIRA, N. – *GREGSON, S.* – *ZABA, B.* – *MASON, P. R.*: A HIV hozzájárulása a termékenység csökkenéséhez Zimbabwe vidéki területein.
MURRAY, C. J. L. – *FERGUSON, B. D.* – *LOPEZ, A. D.* – *GUILLOT, M.* – *SALOMON, J. A.* – *AHMAD, O.*: Módosított logit halandósági tábla rendszer: elvek, empirikus igazolás és alkalmazás.
ELOUNDOU-ENYEGUE, P. M. – *DAVANZO, J.*: Gazdasági visszaesések és oktatási egyenlőtlenségek, Kamerun, 1987–1995.
CALDWELL, J. C. – *CALDWELL, B. K.*: Az átmenet előtti népességkontroll és egyensúly.
ALI, M. M. – *BLACKER, J.* – *JONES, G.*: Éves halandósági arányszámok és többlethalandóság az öt éven aluli gyermekek körében Irakban, 1991–1998.

POPULATION TRENDS

az Egyesült Királyság Nemzeti Statisztika Hivatalának folyóirata

2003. No. 2.

- HINDESS, G.*: Anglia és Wales népesedése, 2001.
SMALLWOOD, S. – *JEFFERIES, J.*: Családepítési elképzelések Angliában és Walesben: Trendek, események és magyarázatuk.
AGREE, E. – *BISSETT, B.* – *RENDALL, M.*: A felmenők és a gyermekek egyidejű ellátásának gyakorlata a középkorú angol nők és férfiak körében.
MURPHY, M. – *GRUNDY, E.*: Anyák életben lévő gyermekekkel és gyermekek életben lévő anyákkal: a termékenység és halandóság szerepe 1911–2050 között.

ZEITSCHRIFT FÜR BEVÖLKERUNGSWISSENSCHAFT
a Német Szövetségi Népeségtudományi Intézet folyóirata
2002. No. 3.

DIEHL, C.: Ki lesz német és miért? Biztonsági faktor az ifjú török és olasz származású német állampolgárságot kapottak csoportjában. A BIB integrációs kérdőív eredménye.

HANK, K.: A regionális termékenységi különbségek strukturális és időbeni összehasonlítása Nyugat-Németországban az újraegyesítés után.

KREYENFELD, M.: Nyugat-Németország születési sorrend szerinti születési arányszámái: kísérlet a teljes körű népmozgalmi és a reprezentatív adatfelvételek adatainak kombinálására.

KLEIN, T. – LENGERER, A. – UZELAC, M.: Élettársi életformák nemzetközi összehasonlításban.

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként

Felelős szerkesztő: Kamarás Ferenc

Szerkesztőség: Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, XIV. Angol u 77.

Postai irányítószámunk: 1149

Telefon: 251-0288

Kiadóhivatal: 1149 Budapest, Angol u. 77.

Telefon: 383-3535 Fax: 383-3111

Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatója

Nyomdai megrendelés törzsszáma: - - - -

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél

és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál

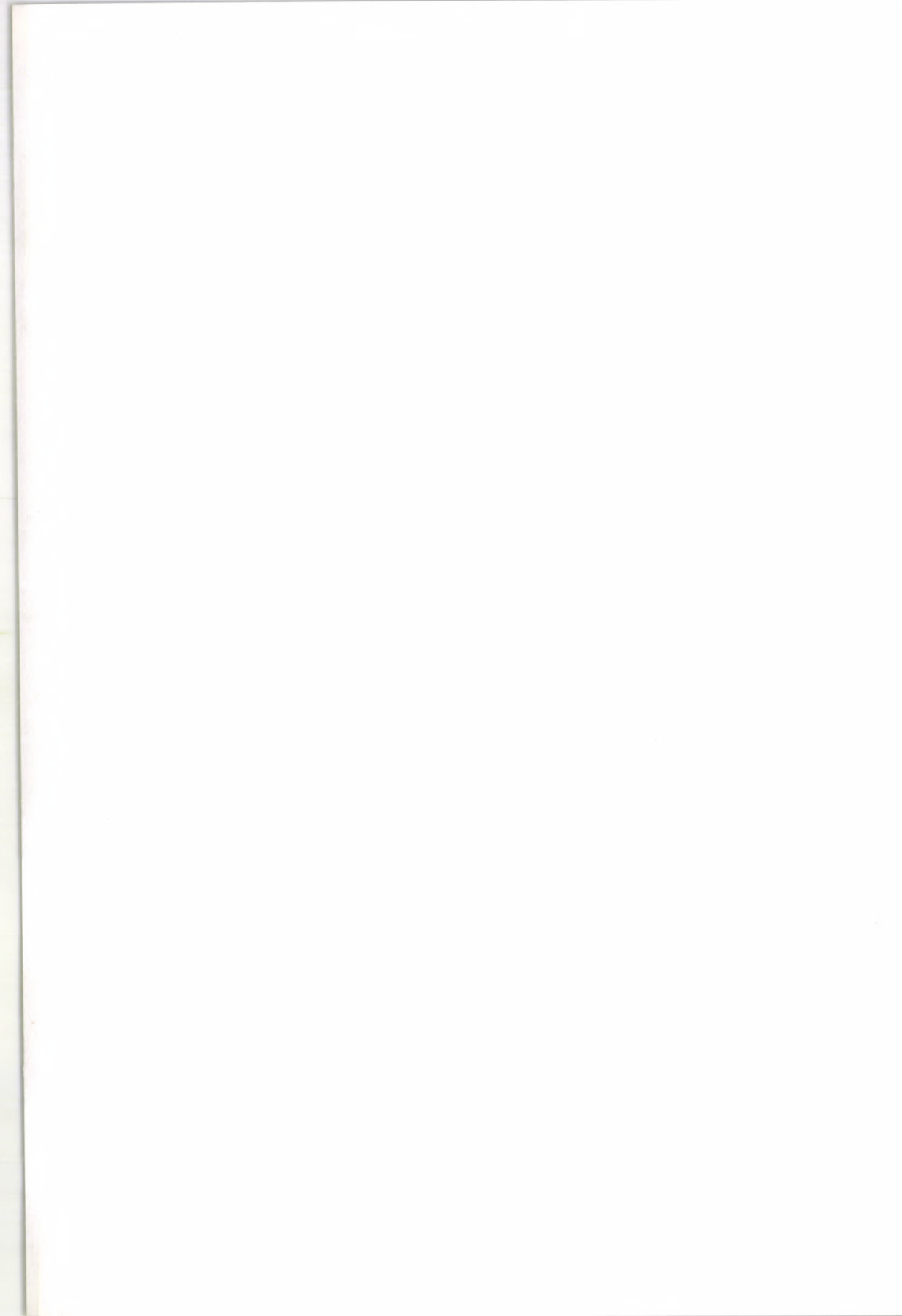
(HELIR, Budapest XIII., Lehel u. 10/a. – 1900)

közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a

Postabank Rt.: 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra.

Előfizetési díj: félévre 520, – Ft, egész évre 1040, – Ft

Szedte: a Szerkesztőség

Ára: 260,- Ft